СТУДІЇ ДО УКРАЇНСЬКОЇ ГРАМАТИКИ
ВИДАЮТЬ: ІВАН ОГІЄНКО ТА РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ
КНИГА VII

ПРОФ. ІВАН ОГІЄНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА XVI-го СТ. і УКРАЇНСЬКИЙ КРЕХІВСЬКИЙ АПОСТОЛ

ТОМ ПЕРШИЙ

ВИДАНО ЗА ДОПОМОГОЮ
МІНІСТЕРСТВА В.Р. і П.О.

ВАРШАВА
ДРУКАРНЯ СИНОДАЛЬНА, ЗИГМУНТОВСЬКА 13
1930

Високодостойному
і Дорогому
учителеві своєму
академікові
ВОЛОДИМИРОВІ ПЕРЕТЦЮ
в день шостидесятиліття життя його
1870—1930
на знак глибокої пошани
та щирої вдячности
присвячує
Автор.

ЧАСТИНА ПЕРША:

ПОВСТАННЯ ПЕРЕКЛАДІВ СВ. ПИСЬМА НА УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й ПОВСТАННЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ.

I.

Релігійні рухи яко причина повстання перекладів св. Письма на живу мову.

Україна ніколи не замуровувалася китайською стіною від західної Європи; навпаки: вона постійно хилилася до її культури. Бачучи, що своя власна слов'янська віра не приносить новочасної культури народові, перші князі українські, а особливо Володимир Великий усіма силами наближають свою широку державу до найвищої на той час культури, — культури грецької, і тому приймають нову християнську віру з найкультурнішого тоді джерела—з Греції. Давні зносини з Заходом були найріжніші, але найчастіше торгові та політичні. Купці українські постійно бували в Європі, як і купці європейські все приїжджали на Україну. Віддання української княжни Анни Ярославни в 1044 р. заміж за французького короля Генриха I, очевидно, логічно випливало з тодішніх зносин України з Францією, і не було справою незвичайною.

Татарська навала з половини XIII-го віку сильно підірвала ці зносини України з Європою, хоч не спинила їх. Але скоро, коли Україна увійшла в склад Литовсько-Руської Держави, зносини з Європою значно побільшилися. Крім зносин торгових та політичних, з цього часу зачинаються й сильніші зносини культурні: українська інтелігенція починає їздити до Європи за вищою наукою. Чеська вища школа повстала раніше, як у інших слов'янських народів, і була зовсім добре поставлена; король чеський Кароль IV в 1348 р. заложив перший в середній Європі університет в Празі, який на довгий час став найсильнішим освітним центром для всієї східної Європи, в тім числі й для України. Діти української шляхти певне не в малому числі їздили до Праги, коли королева Ядвига вже в 1379 р. на свій кошт купила на Старім Місті мурований дім і заложила в нім „литовський колегіум" т. зв. Collegium Hierosolymitanum, інтернат для литовців і українців, які вчилися в Пражськім університеті[1]. До Пражського університету, збудованого на зразок найкращого тоді університету Паризького, крім німців та чехів, приїздила за наукою молодь з цілої Європи, і студенти мали тут добру нагоду на власні очі познавати найріжнішу культуру. В скорому часі по тому, в 1364 р. засновано університета і в Кракові, по зразку неаполітанського; і до цього університету постійно вчащали українці, так що в 1409 р. заложено й тут „kontubernium pauperum" для литовців і українців.

Виїзди українців за кордон ставали частіщими, і українська шляхта вважала це за своє класове важ-

---

[1] На жаль, мало знаємо про цей „Литовський Колегіум". Згідно з умовами свого часу, Пражський університет ділився на чотири нації: чеську, баварську, польську й саксонську; до нації польської належали разом з литовцями й українці. Кожна нація мала свій колегіум, цеб-то інтернат для декількох професорів та для студентів. В фундушовій грамоті Ядвига писала, що закладає колегіум, бажаючи задовольнити жадобу литовців до науки, і щоби „сонце Христової правди освітлювало всі гори литовські та інших тих країв" (W. Tomek: Děje university Pražské, 1849 р. ч. I ст. 133). До 1413 р. колегіум містився при Єрусалимській каплиці.

ливе право; в грамоті з 1457 р. король Казимир Ягелло, серед інших прав, дає литовсько-українській шляхті також право вільного виїзду за кордон „для набывання лѣпшои фортуны а любо для цвиченя въ учинкахъ рыцерскихъ“ [1]. Часом шляхта, звичайно переважно вища, віддавала дітей своїх на виховання по ріжних західних дворах, де вони набіралися шляхетського західного поводження й європейської культури.

В XVI-м столітті цей культурний потяг до Європи значно збільшився: частіще стали їздити за наукою, напр. до італійських университетів, особливо до Бононії, Падуї, Риму і др.; багато польської, литовської та «руської» молоді вчилося тоді по університетах німецьких, напр. в Віттенбергу, Майнці, Женеві і др.

Звичайно, усі ці жваві зносини українсько-європейські не позоставалися без помітних впливів: молодь, вертаючись з Європи до дому, привозила зза кордону не тільки європейське виховання й поводження, але й нові ідеї, нові думки, нові прагнення, що тоді сильно хвилювали Європу; ці ідеї, звичайно, скоро ширилися й в себе вдома. В 1535-м році польський уряд, бажаючи боронитися від застрашаючого поширення лютеранства, пробує заборонити молоді вчитися в німецьких університетах, але з цеї заборони, звичайно, нічого реального не виходило, бо якраз німецькі університети славилися тоді новою думкою, а це сильно тягло до себе цікаву й ліпшу молодь з цілої Європи[2].

Усе сказане пояснить нам, чому нові релігійні ідеї, що неперервно зароджувалися навіть в далеких закутках Європи, так скоро сунули й на схід, докочуючись в кінці аж до українського народу. Не забуваймо тільки, що головна дорога культурних впливів Європи на Україну, особливо в XV – XVI в., найчастіще йшла через Чехію та Польщу; звичайно, частень-

---

[1] Акты Западной Россіи, т. I № 61.

[2] Про українсько-европейські зносини див. у *О. Левицького*: Социніанство въ Польшѣ и юго-западной Руси, „Кіев. Старина“ 1882 р. т. II ст 25—29.

ко заносився цей вплив і безпосередньо. У всякому разі, усі релігійні рухи, які докочувалися до Чехії, звичайно котилися й далі на схід—до Польщі, а звідти й до України[1].

Релігійні секти, що не задовольнялися мертвим латинським текстомъ і почали вживати св. Письма в народній мові, дуже рано появилися в Європі. Так, ще з кінця X-го віку в південній та західній Європі стала ширитися секта т. зв. *катарів*. Початок секті дали ще *павликіяне* своєю наукою про абсолютний дуалізм в житті; другим ступінем в розвитку катарів були болгарські *богомили*. Розвиваючись в Європі, катари носили тут найріжніщі назви. Богослуження катарів складалося тільки з читання Євангелії, яку вони перекладали на живі мови, та з проповідей, теж мовою живою; молитви їхні були так само в живій мові. Пізніще вони співали релігійні пісні, зложені доброю живою мовою. Катари з другої половини XI-го віку містилися головно на півдні Франції; найдовше існували вони в слов'янській Боснії. Маємо певні свідчення, що слов'янські катари, богомили мали свої власні переклади св. Письма.

З початком XI ст. на півдні Франції, в м. Альбі зароджується особлива дуже цікава секта т. зв. *аль-*

---

[1] **Про давні українсько-чеські відносини росповідають:** Prof. I. Pervolf: Poměr Čechův k Polsku a Litvě za husitského hnutí, Osvěta, 1873 р. *Він же:* Příspěvky k českým dějinam XV-XVI stol., „Čas.Česk.Mus." 1880 р. *Др. Іван Франко:* K dějinám česko-rusínské vzájemnosti, „Slovanský Přehled" 1901, III. *Др. Ол. Колесса:* **Погляд на історію українсько чеських взаємин від X. до XX. століття, інавгураційна промова, виголошена 23.X. 1921 р., „Український в. Університет в Празі в роках 1921—1926", Прага, 1927.** *М. Славинський:* **Перші українські емігранти в Чехії, „Український науковий з'їзд в Празі 1926 р.", Прага, 1928 р. ст. 14.** *А. Яковлів:* **Впливи старочеського права на право українське Литовської доби XV—XVI в., Прага, 1929 р., цікавий І розділ: Чесько-українські стосунки й впливи в X—XV в.в. (головно поширення вищезазначеної праці Ол. Колесси). Далі, в розділі про чужі слова в українській мові, спинюся на українсько-чеських стосунках докладніще.**

бігойців, яка проповідувала повернення до апостольської простоти. Провансальська мова була тоді вже досить розвиненою, зовсім готовою й до перекладів на неї св. Письма, а тому альбігойці одні з перших почали перекладати Біблію на живу мову. Затривожений Рим чинив альбігойцям найріжніщі перешкоди, відлучив їх від церкви, а в 1209 р. навіть оголосив на них суворий хрестовий похід, під час якого велике число сектантів було перебите. Багато альбігойців порозбігалося тоді по ріжних землях Європи, скрізь сіючи свою науку.

Одним з перших великих релігійних рухів, що прокотився по цілій Європі, скрізь знаходячи собі прихильників, був рух релігійної секти *вальденсів*, що її заснував в другій половині XII-го віку Петро Вальде (Valdes), купець з Ліону († десь перед 1218 р.). Вальде проповідував, що для спасіння необхідно вернутися до апостольського вбожества й їхнього життя. Для нас цікаве те, що вальденси проповідували необхідність читання св. Письма в живій мові. Вальде замовив для себе переклад деяких місць з Біблії на романську мову, особливо ті місця, що привели його до думки роздати свій великий маєток убогим. Скрізь голосив він волю читання Біблії та волю живої проповіди. Трохи пізніще вальденси мали вже переклад Біблії (може не цілий), з якого користалися в своїй боротьбі проти папства. На соборі в Вероні папа Люцій III в 1184 р. відлучив вальденсів від церкви; те саме зробив й Інокентій III на Латеранському соборі в 1215 р. На цім останнім соборі, щоби легче боротися з вальденсами, папа суворо заборонив читати Біблію людовою мовою. Звичайно, ці заборони — їх повторено ще й в 1229 та в 1233 рр.—не спинили вже масового поширення св. Письма в людовій мові. Єсть відомості, що учні Петра Вальде, втікаючи в 1176 р. від папського переслідування, прийшли до Чехії й успішно ширили свою науку тут та в Моравах; потім проповідували на Шльонску і в Польщі. Звичайно, вальденси скрізь сіяли свої нові ідеї — ідеї вільного читання св. Письма та Богослуження в жи-

вій мові. Пізніще вальденси пристали до євангеликів[1].

Секта *лолгардів* повстала на самім початку XIV в. може в Антверпені, і скоро поширилась по Нідерландах та Германії. Лолларди також проповідували живою мовою й ширили ідею необхідности читання св. Письма в народній мові. З 1387 р. лолларди появляються в Англії, де стають прихильниками науки Віклефа; вони виступали тут проти латини, як мови Богослужбової, і ширили Біблію в людовій мові. Суворі репресії проти лоллардів не досягали цілі.

В XIV-м столітті в Англії надзвичайно багато працює для поширення св. Письма в людовій мові *Джон Віклеф* (1324—1384). Це був завзятий патріот, який вже послідовно виступав проти панування чужої незрозумілої латинської мови в науці і в церкві; усі свої богословські трактати Віклеф написав живою середньосхідною англійською мовою, а не „мовою науки", цебто латиною; гарячі казання свої, якими глибоко захоплював простий нарід, виголошував він тею ж самою мовою. Віклеф навчав, що без читання св. Письма нема спасіння, а головним завданням духовенства єсть жива проповідь Слова Божого. Він був першим, що переклав цілу Біблію на англійську мову десь коло 1380 року; але переклад зроблено дослівно з латинської Вульгати, а не з оригіналів; під поглядом мови цей переклад Віклефа стоїть надзвичайно високо,—він наочно показав англійцям, що й жива мова може бути не гірше латини мовою св. Письма. Єсть переказ, ніби Віклеф сам переклав лише Новий Завіт, а все інше зробили його учні. Переклад цей викликав цілу бурю гострих роздратовань, і палата лордів збіралася була наказати знищити його. Боротьба тяглася довго, і ще в 1408 в. собор в Оксфорді на чолі з архієпископом заборонив був читання перекладів Віклефа. Звичайно, переклади таки ширилися, але в рукописнім виді, і тільки пізніще їх нарешті видрукувано. Літературна англійська мова виросла, як твер-

---

[1] K. Dobrowolski: Pierwsze sekty, 1924 r. W. Krasiński: Zarys, 1903 р. т. I ст. 37—38.

дять історики літератури, на зразковій мові Біблії Віклефа, чому його звичайно уважають за патриярха англійської прози. Англія в той час мала тісні зносини з Чехією, багато чеських студентів училися в Оксфордським університеті, а тому твори Віклефа скоро прийшли й сюди, і користалися тут великою повагою. Духові прагнення чеського народу були в той час як раз такими, що наука Віклефа знайшла тут дуже родючий грунт. На ідеях Віклефа виріс в Чехах Гус.

Наука Віклефа постільки защепилася в Чехах, що скоро показалися тут відповідні наслідки її. Так, секретар Кароля IV, моравянин Ян Милич з Кромежиж († 1374 р.), віддавшись на служіння простому й бідному народові, кинув латину й мову німецьку і говорив свої огненні казання тільки живою чеською мовою, чим приваблював до своїх казань великі товпи народу. Прихильник Милича, шляхтич з південної Чехії, Хома Штитний (1331—1401), слухаючи палких казань Милича, полюбив чеську мову і написав нею багато своїх богословських і філософських творів, чому й уважають його батьком чеської прози. Магістри празького університету накинулися були на нього, що він, пишучи чеською мовою, профанує науку, але Штитний рішуче відпер ці напади.

Учень Милича, сповідник короля Кароля IV Матвій з Янова (1350—1393), виставив вимогу для кожного вірного, що прагне спасіння,— читати й розуміти Біблію, чому він переклав її на чеську мову; він же відправляв Служби в королівській каплиці людовою чеською мовою. Папа наказав арештувати Матвія, але той утік до Польщі, де й проповідував свою науку[1]. Правда, вкінці Матвія таки примусили зріктися від своєї науки.

Взагалі, в Чехії був добрий грунт для вживання живої мови в церкві. Так, за архієпископа чеського Арнеста з Пардубиць в XIV віці священникам наказано читати молитви для простого народу чеською мовою В 1391 р. в Празі засновано знамениту Вифлеємську часовню з осібною метою, — щоби вона була

[1] W. Krasiński: Zarys dziejów, I, 41.

місцем живої чеської проповіди, де й проповідували два чеських проповідники.

Таким чином, як бачимо, для діяльности Івана *Гуса* (1369 – 6.VII.1415, священником став з 1400 р.) в Чехах був добре підготовлений грунт. Це був палкий проповідник, який живим огненним словом своїм притягав до себе великі товпи народу. Він багато писав по-чеському, і при тім пильнував писати чистою народньою чеською мовою[1], чим добре прислужився розвиткові чеської літературної мови. Наука Гуса не багато чим відріжняється від науки Віклефа, якого він постійно уважав своїм учителем. Сам Гус переклав твори Віклефа на чеську мову й діяльно ширив його науку серед чехів. Гус і його прихильники— як власне й усі інші, що не погоджувалися з наукою пануючої римської церкви свою науку опірав головно й виключно на св. Письмі, а це змушувало його дати таке в живій чеській мові. Чехи мають свій переклад Біблії, як ми бачили, з кінця XIV-го віку; але ідеї Гуса так сильно захопили широке громадянство до св. Письма, що за сам XV-й вік повстало аж 33 переклади його; в 1475 р. вперше видрукувано Новий Завіт, а в 1488—повну Біблію. Гусити проповідували не тільки про потребу св. Письма в живій мові, але й про потребу такого саме Богослуження; коли в 1420 р. чехи запропонували були Володиславу Ягеллу заняти чеський трон, то між іншими умовали вони поставили йому й Служби живою людовою мовою.

Спаленням Гуса в 1415 р. реформаційний рух не тільки не припинився, але навпаки — ще більше поглибився. За ідеями Гуса пішли широкі кола чеського народу. Гусити в основу свого духового життя поставили живу мову й вимагали читання св. Письма в рідній мові. Усі вони були гарячими патріотами, високо ставили свій нарід і свою мову. Гусити глибоко знали Біблію; так, гуманіст Еней Сильвій (потім

---

[1] **Гус, між іншим, написав цікавий трактат: „De orthographia bohemica", в якім перший поклав основи наукового чеського правопису; він перший запровадив діакритичні значки над літерами.**

папа Пій II), ворог гуситів, свідчить, що гусити добре знають Біблію і що „остання жінка-таборитка могла б в цім відношенні служити зразком для італійських священників, що не читають навіть Нового Завіту".

Гуситство швидко ширилося по всіх сусідніх землях, особливо ж на схід. До Польщі приходило так багато гуситських творів, що на синоді в Ленчиці, ратуючись від гуситського впливу, ухвалено цензурувати книжки, які читають пробощі; з цеї ж причини польське вище духовенство навчало, що людова мова небезпечна й недопустима в літературі[1]. Сам Єроним Пражський приїжджав до Польщі й сіяв тут свою науку; знаємо, що він побував у Вильні, в Витебську та Пскові, де мав великий вплив на православну інтелігенцію. Він публично хвалив православну віру, звучи її доброю, а тим звернув увагу білоруського й українського населення на Гусову науку.

Початок перекладів св. Письма на польську мову сягає XIII ст.; єсть відомості, що Кунегунда, жінка короля Болеслава Стидливого, читала Псавтиря в польській мові; тоді ж співано церковні пісні тею ж мовою[2]. Перші переклади, які дійшли до нас, Флоріянський Псавтир кінця XIV віку та Пулавський з XV в., а також Біблія королеви Софії десь з 1455 р., це, власне, переклади з чеського, цеб-то повстали під впливом тих релігійних рухів, що тоді відбувалися в Чехах; цікаво, що ці перші польські переклади збереглися не в самій Польщі, але заграницею. Взагалі, в XV-м віці польська мова значно сильніше входить до церковного вжитку,—як і в Чехії; появляються релігійні пісні в живій мові для тих, що не знали мови латинської, єсть такі ж переклади релігійних оповідань; в видрукуваній у Вроцлаві в 1475 р. латинській книжці знаходимо щоденні молитви: Отче наш, Богородице та Вірую в польській мові. Звичайно, усе це появилося ще десь в XIII-м віці, головно під впливом релігійних рухів, що котилися з Заходу.

---

[1] T. Grabowski: Literatura Luterska w Polsce, 1920 р. ст. 9.

[2] A. Brückner: Dzieje języka polskiego, 1913, ст. 74.

Ось таким чином релігійні рухи в Європі скрізь боролися проти панування латини, яко мови церковної й літературної. „Де тільки й коли тільки на Заході будилися рухи проти Риму — правдиво пише кс. Щесняк, - яко centrum unitatis, скрізь починали од впровадження людової мови (lingua vulgaris) до Служб літургічних. Так було у віклефітів, гуситів, протестантів і др.“ [1]. Особливо гуситство надзвичайно сильно заворушило не тільки Європу, але й цілий словя'янський світ, надто слов'ян західних; це воно підготовило відповідний грунт для непереможного поширення реформаційних рухів. Пануванню латинської мови в Європі гуситство нанесло дуже дошкульний удар, скрізь виразно поставивши необхідність запровадження живої мови до церкви, літератури й науки. В самій Чехії гусити піднесли ролю чеської мови надзвичайно високо: вони перші створили чеську літературну мову й запровадили її до всіх ділянок духового життя. Усе це, звичайно, мусіло відбиватися й на духовім житті сусідніх земель.

В середні віки була в Європі одна надзвичайно сильна культурна течія, яка міцно підтримувала панування латини, яко всеєвропейського органу духового життя,—це був т. зв. *гуманізм*. Гуманісти з погордою й звисока дивилися на всі народні мови, уважаючи мовою літератури та науки лише царственну інтернаціональну цицеронову латину; людову мову допускали вони тільки для найнижчих родів літератури та ще для еротичної лірики для пань, яким вибачалося незнання латинської мови. Гуманісти панували в духовім житті Європи в XIII—XV віках і досить сильно затримали розвій живих мов, яко мов літературних. Доба т. зв. відродження була власне добою реакції проти місцевих живих мов, що скрізь почали були несміло підносити голову. Правда, ренесанс був занадто аристократичним і тому захопив лише вищі верхи інтелігенції; по самій своїй істоті не йшов він далеко до народу, який полишався на впливи ріжним

---

[1] Ks. W. Szcześniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 p. ст. 48—49.

релігійним реформаторам, що свою науку скрізь голосили йому живою мовою. Таким чином штучно утворювалося дві літературні мові: ніби вища, всеєвропейська церковна латина, а з другого боку — жива народня мова, що захоплювала нарід чим раз більше та глибше.

Великий і дошкульний удар пануванню латини в літературі задав славний італійський поет *Аліґієрі Данте* (1265—1321), що свою «Божественну Комедію» написав не латиною, але живою людовою італійською мовою, що тоді було новиною нечуваною. Народньою мовою зачали писати в Італії вже зараз по 1200 році, але писали так переважно тільки нижчі роди поезії. Данте перший в світовій літературі віддав перевагу живій мові перед всевладною латиною. Своїми писаннями Данте поклав міцні підвалини для загально-італійської літературної мови. Десь зараз на початку XIV-го століття він написав також відомий науковий трактат: „De vulgari eloquentia" („Про красномовство в людовій мові"); щоби наука його досягла більшої цілі, трактат написано латинською мовою. В цім трактаті Данте переконуюче боронить живу народню мову, яко мову літературну, і мову людову ставить вище за літературну латину. На жаль тільки, трактат „De vulgari eloquentia" позостався незакінченим[1].

З другої половини XV-го віку скрізь в західній Європі роспочинається виразна реакція проти латини, яко мови літератури й науки. Наука Дантова не позостала без впливів, і мова «Божественної Комедії» потроху перемагає церковну латину. Впливи гуманістів значно малюють, а народня жива мова потроху суне й до літературної й наукової прози. В Італії, здається, гуманісти найперше зрозуміли вагу людової мови, яко літературної й яко чинника національного;

---

[1] Про „De vulgari eloquentia" див. Vegele: Дантъ Алигьери, російський переклад, М. 1881 р. ст 196—208. Див. ще *А. М. Евлаховъ*: Трактатъ Данте „De vulgari eloquio", див. „Варшавскія Университетскія Извѣстія" 1910 р. кн. 3 ст. 1—15.

кинувши латину, вони вже в XVI-м столітті створюють багату й цінну літературу народньою мовою. Італія в той час пишалася високим станом науки в своїх університетах, а тому до неї збіралася молодь по науку зо всієї Європи. Молодь ця виховувалася в пошані до рідної мови, і цю ідею вона розвозила потім по найдальших закутках Європи. Таким чином всевладній латині заданий був новий тяжкий удар, що не могло не відбитися й на стані латинської мови, яко мови церковної. Гуманісти тепер також кинули латину й перейшли на живу мову.

Треба тут підкреслити ще один чинник, що надзвичайно допоміг поширенню ідеї перекладів св. Письма на людові мови,—це було *друкарство*. Очевидно, прихильники читання св. Письма в людовій мові відразу ж звернулися до друкарства для поширення своїх ідей, а це зробити було тим легче, що й між самими першими друкарями було не мало прихильників цеї ідеї. Першими друками в Європі, зачинаючи з Біблії Гутенберга 1453—1455 років, скрізь були книги св. Письма. Звичайно, ніколи св. Письмо в людовій мові, залишаючись в рукописах, не змогло б так швидко поширитись, як то сталося після віднайдення друкарства; і вже в другій половині XV-го віку майже не було в Європі більшого народу, який не мав би друкованої народньої Біблії.

Цікаво тепер поглянути, як же на все це реагувала сильна й збройна церква католицька, якої голова, папа, мав тоді владу не тільки духовну, але й реальну світську. Західна церква в перші віки свого існування не йшла проти перекладів св. Письма; навпаки, — вона сама визнала ідею необхідности голошення правди Христової тільки зрозумілою живою мовою[1]. А визнавши це, західна церква переклала цілу Біблію й усі богослужбові книжки з мови грецької на свою латинську мову. Латинською мовою не написано в оригіналі ані одної книги св. Письма, а

---

[1] A. Harnack: Ueber den privaten Gebrauch der heiligen Schriften in der alten Kirche, „Beiträge zur Einleitung in das N. T.“, зшиток V, Липськ, 1912 р.

тому перехід західної церкви на свою живу латинську мову був супроти священної грецької мови такою ж самою „революцією", як і пізніщі переклади на живі європейські мови. На жаль, католицька церква скоро забула цю свою ж ідею, і вже в половині IX-го віку гостро виступила проти слов'янських перекладів, виставляючи т. зв. триязичну науку[1]. Об'явивши латину незмінною церковною мовою, католицька церква вперто додержувалася цеї думки й боронила її численними казнями та суворими інквізиціями. І певне ніхто й ніщо не принесли католицькій церкві стільки шкоди, як оця її власна наука про всевладність і незмінність латини. Запровадь своєчасно Рим ідею живої мови в церкві, він сьогодні справді б духово панував над більшою частиною світа.

Але цього, як знаємо, не сталося. Західна церква увесь час в середні віки завзято й вперто боролася проти самої ідеї вживання живої мови в церкві. Заснувалася була в Англії в Нортумбрії, Шотландії, Ірландії та в інших містах народня Ірська церква, але Рим немилосердно припинив її. Чи не першим папа Григорій VII в 1080 р. оформив те, що було в католицькій церкві й до того: визнав латинську мову за незмінну богослужбову мову і суворо заборонив вживати в церкві і в св. Письмі мови народні. Але не дивлючись на ці заборони,— а було їх немало,—переклади св. Письма на живі мови, як ми бачили, невпинно росли.

На приказ папи в кінці XII віку у Франції спалено кілька перекладів св. Письма[2]. Щоби придушити секту вальденсів, папа Інокентій III в 1215 р. заборонив читати Біблію на людовій мові; те саме зробили собори в Тулузі в 1229 р.[3] і в Везієрі в 1233 р. Синод в Таррагоні в 1234 р. проголосив єретиком кожного, хто, маючи в себе людовий переклад Біблії,

---

[1] Див. *Іван Огієнко*: Костянтин і Мефодій, 1927 р., ч. I ст 210—243: Триязична єресь.

[2] Gaston Paris: La littér. franç. au Moyen Age, ст. 202.

[3] Канон 14: Prohibemus, ne libros V. et N. T. laicis permittatur habere.

не принесе його за 8 день своїому єпископові для спалення[1]. Покликаючись на вбогість народньої мови, в XIII віці видано декільки папських бул проти перекладів св. Письма на німецьку мову[2]; під впливом Риму навіть імператор Кароль IV в 1369 р. видає наказ проти Біблій в народній мові[3]. В 1408 р. збори в Оксфорді, під головуванням архієпископа, заборонили читати не тільки Біблію Віклефа, але й взагалі перекладати св. Письма в людовій мові; в 1414 р. Генрих V повторив цю заборону, грозячи непослушним смертною карою[4].

Таких заборон можна б нарахувати цілі сотні, не говорючи вже про саму принципову заборону світським людям читати св. Письмо взагалі. Звичайно, крім шкоди самій католицькій церкві, ці заборони нічого не дали: справа перекладів св. Письма на живі мови була скрізь надзвичайно голосною й стала головним питанням дня майже по всіх землях Європи. Взагалі ж, нового перекладу ніде не приймали спокійно, скрізь викликав він завзяту релігійну боротьбу, яка вела звичайно до перемоги уживання людової мови в церкві. Сама католицька церква, в особі керуючого Риму, змушена була вкінці переглянути цю справу й заняти нове становище. Але це трапилося вже головно в XVI м столітті, підчас реформаційних рухів, що потрясли самими основами католицької церкви.

Література. *Орестъ Левицкій*: **Соцініанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина" 1882 р. т. II кн. 4 ст. 35. — *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы, Варшава т. I ст. 101. 107 109.289-291.299.314.368, т. II ст. 189-205. — *Е. О. Карскій*: Западно-русскіе переводы Псалтыри в XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 12 13.—Ks. Władysław Szcześniak: Obrządek Słowiański w Polsce pierwotnej, 1904 р. ст. 11-13, 48-49.—W. Krasiński: Zarys dziejów powstania i**

---

[1] Библейскіе переводы, див. „Энциклопедическій Словарь" Брокгауза, 1892 р, ½ том 6 ст. 680. Hefele: Conciliengeschichte, V. 875.

[2] *А. Будиловичъ:* Общеславянскій языкъ, т. I, ст. 368.

[3] Там само, ст. 368.

[4] Там само, ст. 299.

upadku reformacji w Polsce, Варшава, 1903 р. т. I ст. 37-38. 41-47.306.308.310.- Jan Łoś: Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543, Краків, 1915 р. — T. Grabowski: Literatura Luterska w Polsce wieku XVI, Poznań, 1920 p. ст. 9. — K. Dobrowolski: Pierwsze sekty religijne w Polsce, див. „Reformacja w Polsce“ за 1924 р. № 9-10 ст. 161-202. I: Ruchy biczowników, II: Sekta waldensów i III: Bracia wolnego Ducha —„Энциклопедическій Словарь“ Брокгауза й Ефрона, див. півт. 6 (Библейскіе переводы) ст. 679-581, 684-685; т. 9 ст. 453 вальденси, т. 18 ст. 929 Гус, півт. 34 лолларди і др.—*Дж. Дрепер*: Історія боротьби віри з наукою, переклад М. Павлика, 1904 в. ст. 207 і др. — J. Bidlo: Čeští emigranti v Polsku v době husitské a mnich Ieronym Pražský, „ČČM“ 1895 p. — K. Kolbuszewski: Ruchy husyckie w Polsce i wpływ ich na piśmiennictwo, „Reformacja w Polsce“ № 3.

II.

Реформація й переклади св. Письма.

Реформаційні рухи, що зачалися в Європі в кінці 20-х років XVI-го століття, були, звичайно, найтісніще зв'язані зо всіма тими релігійними рухами, що відбулися перед тим. Лютер ніколи не запалив би такого сильного огня протесту проти Риму, коли б не мав грунту, підготовленого наукою Віклефа та Гуса. Констанцький огонь, в якім згоріли Гус та Єроним Пражський, був разом з тим і огнем, в якім згоріли середньовікові пересуди про панування латини в літературі, науці й церкві. Як ми бачили, рух за переклади св. Письма на живі мови роспочався в Європі разом з першими початками літератури: відколи маємо перші рукописні книги в європейських мовах, відтоді знаємо й про переклади на них св. Письма. Ідея читання св. Письма живою рідною мовою була найсильнішою ідеєю середньовіччя, якої не здолали вгасити ані інквізиційні ватри, ані суворі церковні переслідування та заборони. Переклади росли й органічно ліпшали, не дивлячись ні на які заборони. А то сталося ще й тому, що панування латини в церкві було міцно зв'язаним з пануванням її в літературі та науці: вигнання латинської мови з цих останніх ділянок духового життя неминуче повело до підриву її па-

нування і в церковному вжиткові. Рим уперто боронився, хоч це й була найслабіша, бо мало вгрунтована, його позиція, а тому переклади св. Письма ще з часу альбігойців та вальденсів стають найсильніщим оружжам боротьби проти Риму. Ці середньовікові переклади безумовно були провісниками тої реформаційної бурі, що вдарила в XVI-м столітті.

Нові діячі реформації рішуче виступили проти всякого поневолення, що ніс його Рим. Це звичайно були щирі патріоти, завзяті націоналісти, які ясно бачили, як багато втрачає нарід через панування чужої мови в літературі, науці й церкві; для таких діячів латинська мова була кайданами духової неволі, накиненими чужинцями з Риму. Скалу цеї неволі, як ми бачили, невпинно лупали в Європі з XI-го віку зачавши, але тільки реформація остаточно повалила її.

Науку свою діячі реформації понесли до широких мас, до яких вони могли говорити лише живою людовою мовою. В цім була сила реформації, бо вона вже оперлася на нарід; в цім був і примус для них перекласти св. Письмо та всі богослужбові книжки на живу мову. Поставивши св. Письмо головним джерелом людського спасіння, діячі реформації мусіли робити свої переклади вже не тільки з Вульгати, що викликала в них сумніви, але й з оригіналів жидівських та грецьких; це ж змушувало їх приступати до цих перекладів у всеоружжі богословської науки.

Німецькі переклади св. Письма, як ми бачили, йдуть ще з VIII-го століття, власне з 738 року; очевидно, це були лише невдалі спроби, які спочатку й ставили собі зовсім інші завдання. В середні віки у німецького народу ідея св. Письма живою мовою надзвичайно поширилася, і вже в 1466 році, скоро по винайденні друку, в Страсбурзі видрукувано повну Біблію в німецькій мові. До 1521 р. відомо 18 друків цілої Біблії, з них 14 в гірно-німецькій мові[1], але все це були переклади мало вдалі, які не могли похвалитися ані своєю науковістю, ані доброю мовою. Нау-

[1] Podręczna Encyklopedja Kościelna, т. III-IV ст. 341.

ка гуситів викликала серед німців певний відгомін, а тому ідея св. Письма в людовій мові знаходила тут багато прихильників. Німецькі містики XV—XVI віків так само стояли за необхідність св. Письма в живій мові.

Рік 1517, коли 31 жовтня Мартин Лютер (1483—1546) на дверях Віртемберзької каплиці повісив свої відомі 95 тез, рік цей став переломовим в боротьбі за вживання живої мови в церкві,—події по цьому пішли вже дуже прискореним кроком[1]. Лютер розумів усю силу доброго перекладу св. Письма, і тому в 1519 р. основно засів за працю, маючи до того дуже добру підготовку. П'ятнадцять років просидів Лютер за своїм перекладом, закінчивши друком цілу Біблію тільки в 1534 році. Переклад Лютеріз був високо цінний,—зроблений він з оригіналів з можливою точністю, а разом з тим це був переклад дійсно на народню живу мову. Тайна величезного впливу Лютера на простий нарід полягала головно в тім, що він селянин з походження—заговорив до нього дійсно щиро народньою мовою, яку розумів навіть простий селянин. Рідною мовою Лютера була центральна німецька мова, яку легко розуміли й інші німецькі землі і яка мала багато даних стати мовою загально літературною для всіх німців. До Лютера Німеччина не знала ще одної літературної мови,—звичайно кожна земля писала по-своїому. Крім чисто народніх елементів, Лютер взяв для своєї мови також ділову мову саксонських канцелярій, скрізь тоді добре знану. Народню мову Лютер знав з самого живого першоджерела. „Не з буков латинської мови—радив він перекладчикам св. Письма — треба виводити правила німецької мови, а з випитування, як говорять—мати вдома, діти на вулиці, простолюдин на базарі. Треба придивлятися до рухів їхніх губ під час говорення, і керуватися цим при перекладах. Тоді й вони зрозуміють

---

[1] **Правда, в цих тезах Лютера не було ще чогось революційного,—тези говорили головно про покуту; про св. Письмо в тезах нічого не говориться.**

вас і помітять, що з ними говорять по-німецькому“ [1].

Ось через усе це переклад Лютера став твором епохальним не тільки в богословськім розумінні, але й в історії німецької мови: він роспочав і закріпив нову сторінку німецької літературної мови. Мова Лютерової Біблії стала загальнонімецькою літературною мовою, особливо з другої половини XVI-го століття, коли ця мова перейшла й до школи. Інтелігенція скоро засвоїла собі цю мову, яко мову загальнолітературну, особливо після оборони її таким фахівцем, яким був Опітц. Лютерова Біблія була дуже популярною і скоро надзвичайно поширилась; то власне з неї німецьке громадянство довгий час училося своєї літературної мови. Це була така сторона Біблії, якої ніколи не забуде історія німецької мови. Коли додати до цього, що Лютер написав дуже багато церковних пісень такою ж самою живою мовою, то стане зрозумілим, чому він мав такий великий вплив на вироблення німецької літературної мови.

Біблія Лютера користалася великою повагою не тільки в себе в Німеччині, але й далеко за її межами. В скорому часі почали її перекладати на найріжніщі мови, не дивлячись на те, що папа засудив переклад Лютерів, як єретичний. В найріжніщих місцях Європи роспочалися реформаційні рухи, які скрізь давали добрі (з погляду мови) переклади св. Письма на місцеві літературні мови.

Французи, як ми бачили, мали переклади св. Письма з дуже давнього часу, але то все були переклади, які не могли задовольняти нового читача. Французська мова потроху випірала царственну латинь з літератури; в 1512 р., по довгій боротьбі, наказано замінити латину на французську мову в судах, а в р. 1539-м те саме зроблено відносно школи. Жан Кальвін (1509—1564) багато зробив для поширення Біблії живою мовою, проте французькі протестанти не спромоглися на добрий переклад. Двоюрідний брат Кальвіна, Роберт Оліветан в 1535 р. видав Біблію, яку двічі виправляв сам Кальвін, але ця т.

---

[1] Fr. Kluge: Von Luther bis Lessing, 1888 p. ст. 47.

зв. Женевська Біблія стояла значно нижче від Біблії Лютера. І все таки й ці французські протестантські видання сильно вдарили по мові латинській, піднявши гідність мови французської, чому Кальвіна часто звуть батьком французької літературної мови. Ідея людової мови в Богослуженні постійно була живою у Франції, а Кальвін не тільки зміцнив її, але зреалізував на широку скалю.

Третій реформатор, Ульрих Цвінглі (1484—1531), при допомозі Лео Іде та Гроссмана, занявся перекладом Біблії на швейцарсько-німецьку мову; в 1525 р. вийшов Новий Завіт (з Лютера), а в 1529 Старий, зроблений з оригіналів.

В Англії так само сильно поширився новий реформаційний рух. Хоч Біблія Віклефа напочатку й була заборонена і 400 років чекала видрукування, проте списки з неї були широко росповсюджені; Віклеф сильно підірвав авторитет латини, і ідея Богослуження людовою мовою не сходила вже в Англії з порядку денного. Підчас нової реформації ідеями Лютера сильно захопився Вільям Тиндаль (1477 чи 1484—1536) і він ото в 1523 р. засів за переклад Нового Завіту на англійську мову, який і появився в 1526 р. в Вормсі, а в 1535 р. в Цюриху вийшла вже повна Біблія. Переклад Тиндаля дуже цінний, опертий головно на праці Віклефа та Лютера; Тиндаль попильнував перекладати такою доброю простою англійською мовою, що цілі покоління вчилися літературної англійської мови власне з Тиндаля; в цім відношенні Тиндаль для Англії був тим, чим був Лютер для Німеччини. Переклад Тиндаля став основою для всіх дальших видань англійської Біблії аж до нашого часу.

Але сумна була доля й цього реформатора. Завше оточений шпигами, Тиндаль нарешті був схоплений, а духовний суд визнав його єретиком, через що 6 серпня 1536 р. Тиндаля задушено й спалено рукою ката. Очевидно, усе це не спинило розвитку протестантизму в Англії. Тиндаль наніс вже смертельний удар пануванню латини, яка потроху зовсім уступає тут з церкви. По 1560 р. Шотландія також приняла протестантизм, а з ним і Біблію Тиндаля.

Реформаційний рух скоро роскочувався й по інших країнах, скрізь підкопуючи латину і скрізь викликаючи появлення перекладів св. Письма на живу мову. Такі переклади, напр., появляються в Іспанії та в Італії. Навіть землі православні так само захоплюються новими ідеями. Так, під впливом реформаційних ідей в Греції зачинаються казання по церквах ново-грецькою мовою і на неї ж перекладається св. Письмо, бо старо-грецька мова не була вже зрозумілою[1]. Перші переклади св. Письма на румунську мову так само повстали завдяки ідеям реформації; ці ж ідеї допровадили тут і до заведення живої румунської мови до церкви. Під тим же впливом реформації повстали й всі переклади литовські. В 1547 р. Мосвідіус переклав на литовську мову Катихизис Лютерів і видав його в Кролевці, це була перша книжка литовською мовою[2]. Племенник Мосвідіуса, Віллентус переклав за Лютером уривки з Нового Завіту і видрукував їх в 1579 р. Повний переклад Біблії на литовську мову зробив в 1579—1590 р. пастор литовсько-протестантський в Королівці Ян Бреткунас; переклад роблено з оригіналів, він точний і ясний, писаний чистою литовською мовою, на жаль, переклад і досі цілий не видрукуваний; року 1623-го з цього перекладу був надрукований лише Псавтир. Литовські євангелицькі громади звичайно користалися польською т. зв. Берестейською Біблією 1563 р.

Не малий вплив викликала реформація також і серед народів слов'янських; але кидається в вічі, що цей вплив, великий серед католицьких слов'ян—чехів, поляків і др., —зовсім не значним був у слов'ян православних. Сталося це тому, що церковно-слов'янська мова, яка панувала в церквах православних слов'ян, все таки була до певної міри мовою зрозумілою, а це дуже тупило головне реформаційне оружжа.

Серед усіх слов'янських народів в новий час чехи першими почали переклади цілого св. Письма на

---

[1] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р. ст. 424-425.

[2] *Эд. Вольтеръ*: Литовскій катехизисъ Н. Даукши 1595 г., „Записки Академіи Наукъ" т. 53 ч. II, 1886 р.

рідну мову; ці переклади вони мають, як ми бачили, ще з початку XVI-го віку, а в друку (Євангелію) — з 1475 р. Релігійне піднесення чеського народу взагалі, гуситство з окрема направили нарід чеський на завзяту працю коло перекладів Біблії на чеську живу мову; от чому чехи мають ще за XV-й вік 33 цілі кодекси Біблії і 28 кодексів Нового Завіту в різних редакціях[1]; а з 1490 по 1526 рр. було вже 83 списки чеської Біблії[2]. Правда, не всі чеські переклади зовсім оригінальні, бо, по тодішньому звичаю, перекладчик звичайно переробляв попередній переклад, роблячи його вірніщим що до тексту і живіщим що до мови. Перше видання друкованої повної чеської Біблії вийшло в Празі в 1488 році; видали її Ян Питлик, Северин Крамарж і інші „naprzed ke czti a k chwale bożie... a ku prospiechu wiernych Cžehow y Morawanow". В слідуючім році, в р. 1489, видає Мартин з Тиснова в Кутних Горах друге видання чеської Біблії. Року 1506 в Венеції празькі міщане Ян Главса, Вацлав Сова і Бур'ян Лазар випустили третє, надзвичайно добре опрацьоване видання чеської Біблії; між іншим, спочатку кожної біблійної книжки тут дано короткий зміст її, а спочатку кожного розділу зміст його чи т. зв. сумарії; а по краях сторінок позазначувано рівнобіжні місця, конкорданції; есть глоси. От це венеціянське видання чеської Біблії 1506 р. мало великий вплив на такі ж переклади Письма Святого на рідну мову в Польщі й на Україні.

Отож, як бачимо, в Чехії, що до перекладу св. Письма, головне було вже зроблене ще до появлення перекладів Лютера. Реформаційний рух, звичайно, поглибив ці переклади св. Письма і врешті допровадив до монументальних праць. Багато зробив для того геніяльний учений свого часу, мораванин Ян Благослав (1523 – 1571). Яко гуманист, Благослав багато працював над критичним вивченням Нового Завіту в

---

[1] Prof. ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, 1915 р. ст. 306.

[2] *А. Будиловичъ:* **Общеславянскій языкъ**, 1892 р. т. II ст. 189.

оригінали; врешті, в 1564 р. вийшов у світ надзвичайно цінний переклад Нового Завіту, який зробив Благослав з грецького оригіналу. Переклад Благославів відразу став широко знаним і в 1568 р. вийшов другим виданням. Благослав був гарячим патріотом і пильнував написати свій переклад якнайчистішою живою чеською мовою, чому його Новий Завіт займає почесне місце в історії вироблення чеської літературної мови. В рік смерти Благослава, в 1571 р. вийшла його знана „Чеська граматика", в якій пеклування про розвій рідної мови оголошено обов'язком людини.

Ученик Яна Благослава, багатий моравський магнат Ян Старший з Жеротина, продовжив працю свого славного вчителя, він дав кошти на виготовлення й видрукування в своїм маєтку Kralice знаменитої т. зв. Кралицької Біблії. Це була спільна праця дев'яти вчених чеських патріотів, які перекладали Біблію з оригіналів—жидівських та грецьких. Праця вийшла з друку в 1579—1593 роках в шости великих роскішних томах, при чому в шостім томі видруковано Новий Завіт в перекладі Благослава. Перекладчики, по звичаю всіх діячів реформації, звернули найпильніщу увагу також на добре оброблення мови, і тому цілі покоління чехів училися з Кралицької Біблії чеської літературної мови. В історії цеї мови Кралицька Біблія займає перше чільне місце.

По інших землях слов'янських реформаційний рух відбився значно менше, як в Чехах, але все-таки скрізь позоставив свої помітні сліди. Серед *словаків*, найближче положених до чехів, рух був дуже сильним,—словаки запровадили чеську мову до своїх богослужень і приняли чеські переклади св. Письма. Появлення літератури *лужичане* (чи лужицькі серби) завдячують також реформації,—в них появляються в XVI в. молитви й переклади з св. Письма живою лужицькою мовою; а в 1548 р. Мик. Якубиця переклав Новий Завіт; переклад зроблено з тексту Лютера під великим чеським впливом. Трохи пізніще, Мих. Бранцель (чи Френцель, 1628—1706) переклав Біблію (не

цілу), частини якої й були видрукувані в кінці XVII ст.; користався чеськими й польськими перекладами.

Реформаційний рух відбився досить помітно також і серед *сербо-хорватів*, особливо католиків. Хорват М. Бучич видав був Новий Завіт хорватською мовою, але інквізиція знищила його до останку. У *словінців* багато зробив для заснування рідної літератури протестант Примус Трубер (1508—1586); в Любляні він виголошував свої палкі казання словінською мовою й пильно працював над перекладом св. Письма. Прихильник і оборонець Трубера, барон Іван Унгнад (1493—1564) багато працював разом з ним. Унгнад заснував друкарню в Ураху і друкував потрібні для поширення реформації книжки. В 1563 р. вийшов Новий Завіт в перекладі Трубера, правда, не високої якости. Значно ліпшою була Біблія 1584 р. Юрія Далматина, написана вже чистою народньою мовою.

Слов'ян православних, як то вище зазначено, реформаційний рух захопив дуже мало. Придушені турецьким ярмом, *болгари* й *серби* не могли ніяк зареагувати на нові релігійні ідеї,—в них боротьба велася бодай за утримання своєї старовини; крім цього, церковно-слов'янські тексти св. Письма нарід і без того розумів тут досить добре. Цікаво, що в *Московській Русі* реформаційні ідеї не мали ніякого впливу, і тому тут не появилося аж до XVII в. жадних перекладів св. Письма. «Это отчасти объясняется— пише анонимний автор дуже цінної статті в «Энцикл. Словарь» Брокгауза – большимъ знакомствомъ съ старо-славянскимъ языкомъ, но главнымъ образомъ отсутствіемъ тѣхъ умственныхъ и религіозныхъ запросовъ, которые волновали Русь Юго Западную, и вообще низкимъ уровнемъ просвѣщенія»[1]. Як свідчить князь Курбський, московські вчителі народа—світські та духовні — відговорювали молодь, що бажала «навыкнути св. Писанія», не читати його, бо «и онъ сица въ книгахъ зашелся, и онъ сица въ ересь впалъ», а тому тут було не до реформаційних ідей. Правда, в

[1] Библейскіе переводы, див. „Энцикл. Словарь" Брокгауза, 1892 р. півт. 6 ст. 693а.

Росії звичайно підправляли текст, щоби він став приступнішим для ширшого громадянства, але «славянскому тексту Библіи готовы были придать непогрѣшимость и неподвижность католической Вульгаты; подъ вліяніемъ тѣхъ же католическихъ воззрѣній почитали опаснымъ дозволять каждому безъ различія читать Священное Писаніе и дѣлали попытки запретить народу домашнее чтеніе Библіи, полагая достаточнымъ слышать чтеніе Евангелія въ церкви»[1]. Звичайно, впливала до певної міри на цю відсутність давніх російських перекладів св. Письма певна близькість мов церковно-слов'янської та російської: „Русскій языкъ литературный пише Ягіч – и до сихъ поръ изо всѣхъ славянскихъ нарѣчій по количеству одинаковыхъ словъ самый близкій церковнославянскому: многовѣковое господство послѣдняго нигдѣ не привилось такъ сильно, нигдѣ не пустило столь глубокіе корни въ языкъ народа и литературы, какъ въ Россіи»[2]. Цю близкість російської мови до мови церковно-слов'янської підмітили були ще перші друкарі, Іван Хведорів та Петро Мстиславець, що відговорили Григорія Ходкевича друкувати Учительну Євангелію «простою» мовою, і видрукували її в 1569 р. церковнослов'янською, бо ця остання ніби «каждому не есть закрыта и к выразумѣнію не трудна».

Православна *Румунія* хоч і мало, але відгукнулася на реформаційні ідеї і під їхнім впливом дала свої перші переклади св. Письма на румунську мову. В 1577 р. в невідомій друкарні діякон Кореса видав Псавтиря двома мовами—церковно-слов'янською й румунською (але кирилицею)[3]. В післямові Кореса росповідає, що майже всі народи знають уже переклади св. Письма на свої мови, самі тільки румуни ще того не мають; підкреслює, що корисніще читати св.

---

[1] Там само, ст. 693б.

[2] *И. В. Ягичъ:* Разсужденія южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ, Спб. 1895 р. ст. 377.

[3] В 1881 р. Румунська академія наук перевидала цього Псавтиря: „Psaltirea publicată românesce la 1577 de diaconulŭ Coresi, з вступною статтею й словником B. Retriceicu-Hasdeŭ.

Письмо на рідній мові, ані ж на мові, яку розуміють з трудом, та й то не всі. Друкує своє видання,—каже Кореса, для священників (зробивши переклад з видання сербського), щоби її розуміли читачі[1]. Крім цього, відома ще Євангелія, яка вийшла десь коло 1580 р. з незвісної румунської друкарні (може з Шебежу), - тут теж дано два тексти, церковно-слов'янський та румунський; від цього видання збереглася лише Євангелія Матвія (і те не повне), яка переховується в Петроградській Публичній Бібліотеці[2].

Ось такий був вплив реформації XVI в. на повстання перекладів св. Письма та на запровадження до церкви живої мови в західних та слов'янських народів. Реформація завдала триязичній єресі найбільший удар, і з того часу жива мова голосно залунала по всіх церквах. Латинь втратила своє колишнє царственне становище.

Але Рим уперто боронився і не допускав живої мови до церкви, а тому не визнавав нових перекладів. Так, Тридентський собор 1545 р. в 22 сессії постановив: «Non expedire visum est patribus, ut vulgari passim lingua Missa celebraretur», і кидав прокляття на тих, хто твердив, що «lingua tantum vulgari Missam celebrari debere»[3]. Цей же собор заборонив мирянам читати переклади в народніх мовах: Євангелії зовсім, а читання перекладів Старого Завіту дозволив тільки під доглядом єпископа; переклади, які допустила церква, можна продавати лише з дозволу місцевого єпископа, а читати їх дозволялося тільки під доглядом свого духівника[4]. Католицька церква, збиваючи твердження реформистів, почала скрізь навчати, що читання св. Письма не обов'язкове для спасіння і що не для всіх без винятку воно корисне.

---

[1] *П. Каратаевъ:* Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 р. № 92 ст. ст. 198—200.

[2] *И Каратаевъ*: Описаніе славяно-русскихъ книгъ, Спб. 1883 р. № 98 ст. 205-206, подає й начало 62 в двох мовах. Див. ще „Отчетъ Имп. Публичной Библіотеки" за 1858 р. ст. 54.

[3] Wł. Szcześniak: Obrządek słowiański, 1904 р. ст. 11.

[4] Библейскіе переводы, ст. 680а.

Але ці й подібні заборони не досягали потрібної цілі, і справа кінчилася тим, що католицька церква таки піддалася невідкличним вимогам часу і дозволила робити католицькі переклади. Папа засудив переклад Лютерів яко єретицький, а щоби з ним реально боротися, католики змушені були зробити свої переклади, які, правда, особливого успіху не мали. Так само в Чехії і інших землях потроху появляються, в противіс перекладам реформаторів, також переклади католицькі.

Зроблю тепер загальні підсумки, що ж дали Європі, а також і зв'язаним з нею слов'янським народам, ті релігійні рухи, про які я росповідав в двох перших розділах, в царині їх духового життя. Усі релігійні рухи поставили головно ось оці чотири засади: 1. Вільно кожному читати св. Письмо, при чому це читання обов'язкове для кожного; 2. Вільно й пояснювати та критикувати його; 3. Для зазначених цілей треба мати добрий, з оригіналів зроблений, переклад, і 4. Цей переклад мусить бути в живій, всім приступній народній мові. Усі реформатори головним джерелом Божого об'явлення визнавали св. Письмо, якого читання вони проголосили обов'язковим для вірних, а це все, звичайно, послідовно мусіло привести до повстання добрих його перекладів в народній мові. Роля релігійних реформаторів в повстанні й поширенні перекладів св. Письма безсумнівна й дуже велика, – без них ця справа спізнилася б на довгий час або й зовсім би не повстала. Так само треба зазначити, що в середні й нові віки лише релігійні сектанти викохали (правильніще—зберегли стародавню) саму думку про Богослуження людовою мовою.

Більшість сектантів і реформаторів все були люде з високо розвиненим національним чуттям; вони справді кохали свій нарід і завзято працювали для піднесення національного почуття його, часто не боячися наложити за це й своїм життям. Переклади св. Письма на людову мову скрізь захоплювали широкі маси і викликали в народі почуття самоповаги, а це звичайно вело до національного пробудження й від-

родження. Це, власне, була головна заслуга реформаційних рухів.

Реформатори йшли до самої маси, до простого люду; очевидно, органом своєї пропаганди вони мусіли вибрати тільки живу мову, і власне в цім крився ввесь секрет їхнього величезного впливу на маси. Св. Письмо, казання, релігійні пісні, богословська література — все це у релігійних реформаторів було в живій народній мові, і все це, очевидно, при тодішнім пануванні всевладної латини було нечуваною революцією. Не забудьмо, що нововинайдене друкарство відразу ж подало реформації свою міцну руку і тим сильно допомогло поширенню цих нових творів. І ми бачили, що ці реформатори всі свої твори пишуть такою доброю народньою мовою, що на них, а особливо на перекладах св. Письма, по цілій Європі довгі покоління вчилися своєї літературної мови.

В історії літератури майже всіх європейських народів власне реформаційний рух покликав до життя нові літературні мови; Віклеф, Гус, Лютер Тиндаль, Кальвін—це не тільки релігійні реформатори, але реформатори й літературні: це творці новочасних літературних мов; вони нанесли смертельний удар пануванню латини в літературі й науці. Навіть католицькі богослови з того часу кидають потроху традиційну латину й починають писати свої богословські твори вже живими мовами. Так скрізь повставала нова добре вироблена літературна проза.

Очевидно, що ані Польща, ані зв'язані з нею Білорусь та Україна не могли не підпасти непереможному впливові реформації: докотилася вона й сюди і так само покликала до життя живі народні мови, яко мови літературні.

Література. J. Jireček: O českém překladu sv. Evangelií, 1859 р.—*И. И. Чистовичъ*: Исторія перевода Библіи на русскій языкъ, Спб. 1873 р. (з „Христіанское Чтеніе" 1872-1873р.р.).—*А. Соколовъ*: Зарожденіе литературы у словинцевъ. Примусъ Труберъ, Київ, 1879 р.—*Н. А. Астафьевъ*: Опытъ исторіи Библіи въ Россіи, Спб. 1889 р. (з „ЖМНПр" 1888 р.).—*А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. т. I ст. 223-225. 291. 299 302 (Тиндаль), 369-378 (Лютер), 381. 382. 385, т. II. 189.—Библейскіе переводы, цінна стаття в „Энцикл. Сло-

варь" Брокгауза, 1892 р. півтом 6 ст. 679-683: Библейскіе переводы новаго времени, ст. 683-696: Библейскіе переводы въ славянскихъ земляхъ.—*Е. О. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 12-21.—*К. Харламповичъ:* Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р. ст. 172. 424-425.—A. Brückner: Tłumaczenia Słowiańskie, „Podręczna Encyklopedja Kościelna" 1904 р. т. III-IV ст. 348-352, але в статті не мало тверджень невірних; в цій же Енциклопедії на ст. 330-352 стаття: Biblijne tłumaczenia, різних авторів. — Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny do Pisma Świętego, Włocławek, 1915 р. ст. 296-311: Przekłady na języki współczesne.—*Я. Якубец—А. Новак*: История чешской литературы, 1926 р. т. I ст. 54 119.

III.

Реформація в Польщі.

Польща увесь час знаходилася в найтіснішних культурних стосунках з західньою Європою, а тому всі релігійні рухи, що повставали там, звичайно докочувалися й до неї. В XV і XVI віках в Польщі панувала справжня повна релігійна толеранція, і тут знаходили собі захист не тільки політичні емігранти, але й різні вигнанці релігійні. У той час серед усіх держав Європи Польща була найбільше терпимою до інших вір, чому до неї з різних земель збіралися всякі релігійні реформатори, де вони знаходили собі не тільки вірний захист, але й вільно ширили тут свою науку. Коли в Чехах роспочалося переслідування гуситів, то багато з них втікли до Польщі. В XV -XVI вв. гуситів в Польщі було дуже багато, і власне це вони найбільше підготовили тут родючий грунт для поширення реформаційних ідей.

Причини легкого поширення реформаційних рухів в Польщі були найріжнішї. За всю першу половину XVI-го віку в Польщі невпинно збільшувались та наростали різні непорядки державного життя. Соціяльний та економічний стан більшости народу був зовсім незавидний. Під впливом оточення чужої для Польщі королеви Бони при королівськім дворі запанували були зовсім відкрито свавільні перекупства

та неправні надужиття, які з центру защіплювалися й на провінціях.

Упадок церкви католицької в Польщі досяг тоді великих розмірів; купівля церковних посад стала явищем звичайним. Духовенство було дуже мало вихо-ване й мало цікавилося своїми пастирськими обов'яз-ками. А між тим це духовенство, особливо вище, дер-жало в своїх руках коло третини всіх земель в держа-ві і мало коло половини всіх прибутків. Крім цього, ду-ховенство користалося найріжніщими привілеями, які давали йому змогу лише брати з держави, не несучи таких тягарів, як, скажемо, війна. Юридичні права духовенства так само були надзвичайно широкі, що дуже часто допроваджувало їх до найріжніщих непо-розумінь і відкритої боротьби з польськими магнатами.

Нововірство ширилося по Польщі найбільше в трох своїх постатях: лютеранство авгсбугського ви-знання, кальвинство (що скоро породило антитринітарів) і чеські брати. На початку нові ідеї защіплювалися головно серед німецького міщанства, якого тоді було дуже багато по всіх містах Польщі, і вже від них переходили до корінних поляків. До Польщі лю-теранство зайшло дуже рано, бо вже в р. 1520 Лю-терова наука шириться в Кракові серед численного там німецького міщанства.

Крім вище зазначених загальних причин поши-рення реформації в Польщі, були тут і свої місцеві причини, що також сприяли нововірству. В 1518 ро-ці прибула до Польщі дочка миланського герцога Бо-на Сфорца (1493 - 1557), що стала жінкою короля Си-гизмунда I Старого; в оточенні Бони приїхало не ма-ло італійських нововірців, які під охороною самої Бо-ни відкрито проповідували свою науку. Син Сигиз-мунда від Бони, Сигизмунд II Август (1520—1572) вільно виростав в атмосфері критичного відношення до католицтва, виростав в оточенні нововірців, які покладали на нього великі надії; і дійсно, коли в 1548 р. королем став Сигизмунд Август, то на почат-ку в Польщі запанувала була повна релігійна толе-ранція. На північно-західних кордонах Польщі повста-ло тоді навіть осібне могуче джерело нововірства:

пруський герцог Альбрехт (1490—1568), останній великий магістр тевтонського ордену, в 1525 р. оголосив був Прусію державою лютеранською; звичайно, до Пруссії зібралося тоді багато лютеран з ріжних країн, в тім числі й з Польщі, які й ширили своє нововірство далі на Схід, перше на Шльонську, а потім і в центральній Польщі. В 1544 р. Альбрехт заклав в Кролевці лютеранський університет (Collegium Albertinum), і він багато допоміг поширенню реформаційних ідей в Польщі й на Україні.

Герцог Альбрехт завзято працював взагалі для поширення протестантизму й пильнував надати йому певну церковну організацію. Так, в 1544 р. він видав відомий «Устав», в котрім, між іншим, наказувано читати на протестантських Богослуженнях уривки з Біблії по-польському, що стало причиною прискорення друку св. Письма в польській мові[1].

Нововірство ширилося головно серед інтелігенції, а простий нарід в своїй масі був досить байдужим до нової науки. Всевладна польська магнатерія давно вже косим оком поглядала і на церковні маєтки, і на привилеї духовенства; духовенство все підкреслювало свою вищість, чого не могли спокійно зносити магнати, і тільки чекали відповідного часу, щоби помірятися силами з цим духовенством. На сеймах зачалася вперта боротьба за знесення привилеїв духовенства, проти яких виступала дійсно майже однодушно ціла шляхта; з цеї боротьби вище польське духовенство вийшло з дуже підрізаними крилами. Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духовенства: вони брали їх під свою опіку, самі приставали до нової віри і схиляли до того своїх підданих чи то добровільно, чи з засади: cuius regio, eius religio. Звичайно, в такім поступованні польського панства годі шукати якогось глибшого ідейного захоплення новою вірою. Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички

---

[1] Ks. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, 1906 р. ст. 268-269.

від панства більшого. Шляхетство в Польщі користалося з права повної особистої недоторканности, і цим правом воно горливо прикривало поширення нововірства.

Десь коло 1539 р. реформаторська наука появляється в Вильні і швидко шириться по цілій Литві, бо головним осідком її був тут сам королівський двір Сигизмунда Августа. Ширився головним чином кальвінізм, до якого пристали всі видатніщі роди литовські й білоруські; сам коронний гетман литовський, князь Микола Радзивил Чорний пристав до кальвінської віри й допомагав їй своїми величезними зв'язками та маєтками. Дійшло до того, що за королювання Сигизмунда Августа на Литві дійсно пануючою вірою став кальвінізм; де тільки можна було, пани захоплювали косцьоли та церкви й обертали їх на кальвінські молитвенні збори.

На початку нововірці займалися критикою лише зовнішніх, справді тоді невідрадних форм католицької церкви, але це скоро допровадило їх також до критики самої істоти католицтва. В скорім часі серед кальвіністів повстала радикальна течія т. зв. *антитриніторів*, що виступали вже проти основних догм християнства. Основоположником цеї течії був іспанський лікар М. Сервет, який не визнавав догмата про триіпостасність Божу (звідсі й назва науки — антитриніторство). Сервет завзято ширив свою науку по ріжних землях, аж поки не був спалений в 1553 р. Великим прихильником Сервета був італієць Лелій Социн (1525—1562); змушений втікати від переслідувань інквізиції, Л. Социн побував по ріжних державах, скрізь виступаючи проти триіпостасности. Року 1551-го Социн прибув до Польщі, де також проповідував свою науку; був він у Польщі ще й в р. 1558. Племенник Лелія, Фауст Социн (1539—1604) прибув до Польщі в 1579 р. і дав докладну організацію польським антитриніторіям (або унітарам, цеб-то визнавцям одної Божої істоти), чому ця наука часто зветься з його ймення соцініянством. Социн знайшов собі прихильників також серед оточення королеви Бони, що давало цій науці змогу безборонно ширитися. Соціня-

не навчали, що існує тільки один Бог, а Христос по своїй природі був звичайною людиною (звідсі назва социніян аріянами); науки кальвінської про попереднє призначення вони не визнавали; відкидали социніяне також священне передання, пошану святих та образів, а також і всі таїнства; хрещення робили тільки над дорослими; визнавали суботу, виступали проти війни й смертної кари, не вірили в силу молитви за померлих і т. п.

Социніянство, як казав я, виродилося з кальвінізму; деякі знані й впливові кальвіністи пізніще справді перейшли до соцініянства, як напр. Будний, Чехович, Кришковський і др. Крайність науки социніян кинула проти них навіть колишніх братів їх— кальвіністів, що стали тепер боротися з їхньою наукою, порвавши з ними всякі стосунки.

Повний росцвіт социніянства наступив пізно,—в першій чверті XVII-го віку; социніяне мали свої власні школи й друкарні і красномовних проповідників. В самій Польщі социніянство розвивалося мало, і головним осідком його стала Волинь.

Такий був хід реформаційного руху в Польщі, який тут росцвів головно в середині XVI віку, в 50 і 60-х роках його. Громадянство було сильно розбурхане новими ідеями, і гарячі дебати над церковними питаннями стали скрізь звичайними. Шляхта вже на сеймі 1548 р. домагалася, «aby szlachcie wolno było na każdem miejscu mówić o Bogu, czego księża bronią»[1]. Цей реформаційний рух дав в Польщі дуже багато ріжних наслідків, про головніщі з котрих росповім тут хоч коротко.

Переклади св. Письма були в Польщі, як ми бачили, ще задовго до реформації, але це були лише спроби перекладів, які не мали ані добрих наукових прикмет, ані доброї чистої мови. І лише реформація принесла Польщі вже такі переклади, які відповідали всім вимогам, що ставимо їх до цього роду праці. Звичайно, на повстання польських перекладів дуже впли-

---

[1] Ks. I. Warmiński: A. Samuel i J. Seklucyan, Poznań, 1906 р. ст. 284.

нули переклади чеські, які й раніще їх появилися, і виконані були з більшим науковим апаратом. При великій подібності чеської й польської мов користання чеськими джерелами при перекладах зробилося необхідним; так, ще Єроним Малецький в 1574 р. визнавав необхідним для доброго перекладчика також знання чеської мови[1]. Метод праці при польських перекладах до певної міри був такий самий, яким ми його бачили і в інших народів: переклади звичайно опіралися на давніще зроблене, і перекладчик часом лише виправляв переклад, що був до нього[2].

Кожна з головних течій нововірства в Польщі пильнувала видати свій власний переклад св. Письма. Зачали лютеране, які й дали Польщі першу друковану книжку св. Письма. Коло перекладу й видрукування Біблії польською мовою заходився першим герцог Альбрехт вже перед 1545 р.; «Устава» його з р. 1544-го наказувала читати на Богослуженнях Біблію польською мовою, а для цього треба було її мати друкованою. На початку справа не налагоджувалася, хоч двічі починали переклад. Нарешті Альбрехт доручив в 1549 р. видання св. Письма польською мовою людині, що дійсно могла це виконати, — це був протестантський пастор в Кролевці Ян Секлюціян († 1578 р.). По довгій праці потрібна книжка була закінчена, і в Кролевці в 1551—1553 р. був виданий цілий Новий Завіт. Як показав дослід Вармінського, перекладчиком цього Нового Завіту був не Секлюціян, але Stanisław Murzynowski-Suszycki, сам же Секлюціян був тільки видавцем праці; взагалі ж цей Новий Завіт не був самостійною й оригінальною працею, - в основі її лежить один з давніщих польських перекладів, який Murzynowski лише підправив по грецькому текстові та сильно змодернізував мову[3].

---

[1] Wiszniewski: Historja literatury polskiej, VI. 379.

[2] Пор., напр., що говорить М. Чехович про свій переклад 1577 р. в передмові: Przełożył abo radszey od inszych przed tym przełożonego poprawił... Co mnie ku przekładaniu abo ku tey poprawie przywiodło.

[3] Ks. Dr. J. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, 1906 р.

Переклад вдався добрим, і швидко поширився не тільки в Прусах, але й в Польщі. Мова його добра й ясна, особливо на початку, де автор більше дбав про виправлення старого тексту; взагалі ж автор пильнує давати вирази нові, відповідні і всім зрозумілі; на початку праці архаїзмів не багато. Взагалі, до чистоти мови Murzynowski поставився надзвичайно уважливо, і в передмові просить вибачення у своїх читачів, коли може де він не опрацював, як треба, свого видання і читач знайде незрозумілі слова[1]. До перекладу додано дуже багато найріжніщих пояснень, в яких автор часом досить сильно нападає на католицьку церкву. На кожній сторінці цього Нового Завіту 1551—1553 р.р., що звичайно зветься Секлюціяновим, на маргінесах дано дуже багато глос, — більшість з них взято з давнього оригіналу, а частину дав автор перекладу.

Вище всіх протестантських перекладів безумовно стоїть Берестейська Біблія 1563 р. Кальвінська громада в Бересті була сильніщою від інших і проіснувала аж до 1690 р. На чолі цеї громади стояв її могутній оборонець князь Микола Радзивил (1515—1565), воєвода Виленський, найвищий маршалок і канцлер Великого Князівства Литовського. М. Радзивил був двоюрідним братом коханої жінки короля Сигизмунда Августа, а тому мав надзвичайно великі впливи при дворі й на Литві. Між іншим був він противником унії Литви з Польщею. В році 1553-м Радзивил стає кальвіністом і з того часу міцно підпірає кальвінізм в цілій Литві. Єсть відомості, ніби князь в останніх літах життя свого нахилявся до соцініянства.

Радзивил Чорний (чи Іспанець) не шкодував коштів на поширення кальвінізму; він покликав до себе відомих діячів нововірства — Будного, Чеховича й Кжижковського, — і дав їм повну змогу працювати. Заложив дуже добру друкарню в Бересті.

Найбільшим ділом Радзивила, яко кальвініста, було видання Біблії, що звичайно й зветься Радзиви-

---

[1] Там само, ст. 281.

лівською. Перекладчики не зазначили своїх назв в самій Біблії, але Брікнер допускає, що це були малопольські кальвіни—поляк Orsatius та французи Statorius і Tenaudus[1]. Шість літ працювали перекладчики, перекладаючи з оригіналів жидівських та грецьких, а також користаючи з перекладу французського. Берестейською друкарнею, коли друковано Біблію, керували Б. Воєвудка, Murmelius і др. За вихідним аркушем в Біблії йде присвята видання королю Сигизмундові Августу, підписана М. Радзивилом, а потому цікава анонимова передмова перекладчиків до читача, де з'ясовано завдання нового перекладу. На останній сторінці читаємо такий книжковий літопис: «Ty nayprzednieysze y nazacnieysze Księgi, dla ćwiczenia w zakoniech Bożych, ktore zową po Grecku y po Łacine, Biblia, Drukowano w Brześciu Litewskim z roskazania a nakładem Oświeconego Pana, Pana Mikołaia Radziwiła, Kślążęcia na Ołyce y na Nieświeżu, Woiewody Wileńskiego, w Wielkim Kśięstwie Lithewskim nawyzszego Marszałka, y Kanclerza. et cet. Roku Pańskiego, tysiącnego, pięćsetnego, sześćdziesiąthego trzeciego, Miesiąca Września dnia cźwartego».

З погляду критичного Біблія Берестейська чи Радзивилівська стоїть дуже високо; нею користалися протестанти аж до 1632 року; з неї ж роблено й українські переклади, як це побачимо далі. Єсть переказ, який часто наводять, ніби син Радзивила, званий Миколай Сирітка, що зараз по смерті батька перейшов на католицтво, видав 5000 золотих червоних на викуп і знищення видання свого батька[2]; другі переказують, що син витратив більше коштів на знищення Біблії 1563 р., як батько на видання[3]. А. Брікнер не вірить цим переказам, вказуючи, що ані єзуїти, ані син не займалися нищенням Біблії[4]. Приміт-

---

[1] Podręczna Encyklopedja Kościelna, т. III ст. 348.
[2] Podręczna Encyklopedja Koscielna, т. 33-34 ст. 147.
[3] Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 298.
[4] Podręczna Encyklopedja Kościelna, т. III ст. 348. Але все ж таки до нашого часу дійшло справді дуже мало примірників цеї Біблії.

ки, яких багато вміщено на маргінесах цеї Біблії, часто викликали незадоволення, бо в них часом проводяться занадто радикальні погляди. Wujek в 8 розділі передмови до своєї Біблії 1599 р., пише про Радзивилівську Біблію, що вона «błędów y kacierstwa pełna a zwłaszcza w annotacyach abo wykladzie na kraiu położonych».

Симон Будний, діяльний проповідник кальвінізму в володіннях князя М. Радзивила на Мінщині, змінив свої погляди на лівіщі, і з кальвініста став соцініяном. Він був незадоволений з Біблії 1563 р., а тому разом з Матвієм Кавечинським зробили свій соцініянський переклад, який і видрукувано в Радзивилівській друкарні в Несвіжу в 1572 р.; в багатьох місцях тут показуються недокладности Біблії 1563 р.

Року 1577-го виходить в Ракові Новий Завіт в перекладі соцініянина Мартина Чеховича; друкував Олексій Родецький[1]. Року 1581-го цей Новий Завіт на українську мову переклав Валентин Негалевський.

Оці чотири протестантські переклади відразу широко росповсюдилися не тільки поміж своїми, але й поміж католиками; усі вони, між іншим, перекладені були й на українську мову. Католики сильно затривожилися й мусіли змінити своє відношення до вживання людової мови, — вони беруться самі за протестантське оружжа і приймаються за переклади.

Друкар краківський Микола Шарфенбергер видав в 1556 р. Новий Завіт вже католицького змісту. Це так само не був чийсь самостійний переклад,—це власне текст середньовічний, в основі якого лежить, як показав А. Брікнер, т. зв. Замойська Гармонія з кінця XV-го віку[2]. Але стару мову видавець, чи якась інша особа, змодернізував в міру можливости, заміняючи старі вирази на нові. Цікаво, що видавець при підправленні старого тексту користався також і виданням Се-

---

[1] Опис Нового Завіту дає Steiner: Polnische Bibliothek, кн. 3-4 ст. 46-66, 32-49, Варшава-Липськ. Далі, в частині другій цеї праці, буду ще говорити про переклад Чеховича.

[2] Переховується в Варшаві в бібліотеці Замойських під № 1119, але зберігся тільки початок. Див. A. Brückner: Pismo Święte a apokryfy, 1903 р.

клюціяна[1]. Видання Шарфенбергера сильно поширилося й часто видавалося й потім, напр. в р.р. 1564, 1566 і 1568-м.

Подбали католики й про повну Біблію: року 1561-го М. Шарфенбергер випустив в Кракові католицьку Біблію в польській мові. В передмові Шарфенбергер росповідає, що він отримав від невідомої особи (за цю особу звичайно уважають сповідника короля Сигизмунда Августа—Леонарда) рукописа Біблії, якого й віддав виправити кс. Яну Леополіті, проповіднику краківському, чому це видання й відоме під назвою Біблії Леополіти. В основі цеї Біблії лежить якийсь ближче невідомий нам давній польський переклад, близький до відомої Шарошпатацької Біблії[2], і його Леополіта сильно змодернізував. Крім цього, користався автор ще й чеським джерелом, через що в Біблії немало чехизмів. Звичайно, головним джерелом при виправленнях була для Леополіти Вульгата, хоч не рідко оглядався він також і на видання Секлюціяна[3]. Друге видання цеї Біблії вийшло в 1575 р. і було значно ліпшим від першого.

Найцінніщим над усі переклади католицькі був переклад єзуїта Якова Вуйка, що вийшов друком в Кракові в 1599 році. Вуєк 15 років працював над своїм перекладом, покінчивши працю лише перед смертю († 1597 р.). Добрий знавець жидівської й грецької мов, Вуєк перекладав з оригіналів; але найголовніщим джерелом була для нього латинська Вульгата видання 1592 р.: Вуєк робив дослівний з неї переклад, чому його працю звуть звичайно польською Вульгатою аж до сьогодня. Різниці Вульгати від грецького тексту (з т. зв. королівського видання 1583 р.) Вуєк зазначав особливими значками на маргінесах. Мова Вуйкова досить чиста й проста, хоч і має не мало архаїзмів, особливо в формах. В році 1593-м перше появився Новий Завіт Вуйка, а по смерті перекладчика, в 1599 м році вийшла ціла Біблія. Через

---

[1] Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, ст. 279-280.
[2] A. Brückner: Pismo Święte a apokryfy, 1903 р. ст. 85.
[3] Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, ст. 279-280.

літеральність перекладу з Вульгати Вуйкова Біблія увесь час користалась великою повагою, багато раз перевидавалася і вживається аж досі. Архієпископ і примас Карнковський дав своє благословення на друк і читання цеї Біблії[1].

Треба ще згадати, що в XVI ст. часто появляються й видання Псавтиря польською мовою, якого переклад появився раніше перекладу Євангелії. В 1532 р. в Кракові вийшов переклад Валентина Врубля, передрукований в 1535 р.; в 1539 р. цей переклад сильно переробив Андрій Глябер і він багато раз передруковувся потім[2].

Такі були переклади св. Письма на польську мову, що повстали під впливом реформації. Перекладчики звичайно дбали не тільки про вірність перекладу, але й про чистоту польської мови, а цим вони дуже спричинилися до вироблення польської літературної мови. Взагалі в історії польської літературної мови протестанти зробили надзвичайно багато, і зовсім справедливо пише про це В. Мацейовський: «Gdyby nie protestantizm, byłaby się może oświata polska na toż samo, co węgierska wykierowała, byłaby, w łacinie utkwiwszy, nie posiadała ojczystego piśmiennictwa. Sekciarstwo bowiem polskich protestantów sprawiło, że opuszczając łacinę, coraz więcej dążyło nasze piśmiennictwo do polskości, coraz bardziej narodowym ożywiało się duchem»[3]. Пануванню латини, яке в Польщі підтримував також і гуманізм, протестанти нанесли рішучий удар. З 1543 р. дозволено вживати польської мови поруч з латинською в суді; а сейм

---

[1] На Біблії Вуйка зазначено, що вона виходить „Dozwoleniem Stolicy Apostolskiej", але ks. S. Ch(odyński) в статті: „O Biblji w przekładzie polskim ks. Wujka" (див. „Przegląd Katolicki" 1894 р. № 18 ст. 273-276) доказує, що папа не дав свого благословення на це видання і переклад. Див. ще ks. Kruszyński: Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 298-300; тут же на ст. 300-301 нові видання й перерібки Вуйка.

[2] Опис і аналіз видань див. у А. Брікнера: Pismo Święte i apokryfy, 1903 р. розділ II, а також ст. 93-107.

[3] Piśmiennictwo Polskie, 1853 р. т. I ст. 51.

1552 р. вже ставить польську мову потрібнішою за латинську[1].

Польська мова до реформації була в повному занедбанні, — на неї звичайно дивилися, як на мову вульгарну, зовсім нездатну до літературного вжитку. Протестанти, бажаючи поширити свою науку й серед широкого громадянства, відразу схопилися за польську мову, і всі свої твори писали лише нею; так повстають переклади св. Письма, молитовники, пісні й велика релігійна наукова література, все в польській мові, а це в літературі приводить до доброго розвитку польської прози. Погляд на польську мову потроху зовсім міняється, і вона стає навіть мовою двору: сини Казимира Ягейлончика вже говорять по-польському[2].

Цікаво зазначити, що протестанти звичайно ставили собі за ціль також красоту й чистість польської мови в своїх перекладах та писаннях, чого не помічаємо в перекладчиків католицьких,—у цих останніх в перекладах часом аж занадто багато архаїзмів. В передмові до свого перекладу Біблії Вуєк в розділі IX-м нападає на протестантів за вживання власне «нових слів», «którzy dla gładkich i pięknych słów prawdziwego sensu Pisma odstępują». Очевидно, це відгомін загальної тодішньої думки, що в протестантських перекладах була добра польська мова.

Реформаційний рух постільки сильно захопив був Польщу, що тут стала ширитись навіть ідея створення народнього косцьола («kościoła narodowego») незалежного від Риму, з польською богослужбовою мовою. В половині XVI-го віку це було поважне питання в Польщі, яке захоплювало не тільки церковних діячів, але й письменників та політиків; за ідею живої мови в косцьолі висловлювалися поважні особи. Так, відомий польський політик і публіцист Фрич Моджевський (1503 – 1570) настоював в «De sermone vernaculo in publicis Ecclesiae precibus usurpando» про необхідність заведення польської мови до

---

[1] *А. Будиловичъ:* Общеславянскій языкъ, II. 224.
[2] Wiszniewski: Literatura, VI. 376.

Богослуження, про що й клопотався король Сигизмунд Август (секретарем його був Моджевський), бажаючи слати до Риму делегацію в цій справі. Рим, звичайно, спротивився новині[1]. Ідею народнього косцьола з польською богослужбовою мовою проповідував і Ожеховський[2]. Ян Тарновський, каштелян краківський і великий гетман коронний, перша особа в Польщі по своїх великих впливах, також обстоював заведення польської мови в Богослуженні; в розмові з Ліппоманом Тарновський просто заявив, що без заведення польської мови до Богослуження нема чим припинити розрухів церковних[3]. В вересні 1556 р. на з'їзді у Яна Тарновського постановлено, між іншим, добиватися на черговому сеймі права служити Богослуження польською мовою[4]. Звичайно, немало ксьондзів зреалізували цю ідею й не дочекавшись дозволу з Риму, що зробив, напр., кс. Лютомирський[5]. А на сеймі в Петрокові в 1555 році шляхта здійснила цю ідею і приняла постанову, «ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur», вказуючи, що це вже дозволив папа болгарам[6].

Звичайно, були особи, які противилися ідеї народньої мови в Богослуженні. Таким був, напр., єпископ Станислав Гозій, що в статті: «De sacro vernacule legendo» боронив латинську мову; а коли треба вже перекладати богослужбові книжки на просту мову — радив Гозій, — то для цього ліпше взяти мову слов'янську, що від неї повстала й польська; крім цього, на слов'янську переклав вже церковні книжки бл. Єроним. Слов'янської мови, каже Гозій, вживали в Богослуженні поляки, чехи й моравяне, але потім це вивелося в них не без слушної причини. «Нехай же поляки лишаються з латинською мовою; бо ж і на

---

[1] Wiszniewski: Literatura, VI.377; *А. Будиловичъ*: Op. cit. II.225.

[2] *К. Харламповичъ*: **Западнорусскія школы, ст 174.**

[3] *Любовичъ:* **Исторія реформаціивъ Польшѣ, 1883 р. ст.179.**

[4] **Там само, ст. 180.**

[5] Grabowski: Literatura Luterska, **ст. 3.**

[6] *О. О. Первольфъ*: **Словѣнскій языкъ и его судьбы, 1885 р. ст. 85.**

Русі (=на Україні) церковно-слов'янську мову не кожний розуміє, навіть часто й священник, а проте ніхто на це не скаржиться»[1]. Боронив латинську мову й відомий проповідник Петро Скарга, виступаючи вже проти церково-слов'янської, вказуючи, що колись це була мова справді жива, «але тепер її жаден болгарин, чи хорват, чи москаль, чи українець не розуміє, хиба тільки по пильнім навчанні»[2].

Треба ще вказати, що в кальвінських та социніянських школах завели живу польську мову яко предмет навчання, і ректор Пинчовської гімназії Статорій склав першу граматику польської мови[3].

Ось таким сильним був вплив реформації на розвиток польської літературної мови. Католики взялися за те саме оружжа протестантське, і так само почали вживати польської мови в своїх церковних казаннях, а це відразу сильно вплинуло на розвій цеї мови, яко мови літературної.

Погляньмо ж тепер, як відбилася реформація в Європі і Польщі на культурнім житті народу українського, що тоді знаходився в границях Литовської Держави та Корони Польської.

Література Łukaszewicz Józef: Wiadomość historyczna o dyssydentach w m. Poznaniu w XVI i XVII w. 1832 p.; *Його ж*: O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce, 1835; Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie, т. I-II, 1841-184.; *Його ж*: Dzieje kościołów wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce, 1853; *Його ж*: Historia szkół w Koronie i w. x. Litewskiem, 1849-1850; **в працях Лукашевича дуже багато джерельного матеріялу.**—M. Rychlicki (M. Dzieduszycki): Piotr Skarga i jego wiek, 1850 p., 2 **е вид.** 1869 p., т. I-II.— Adamowicz: Kościół augsburski w Wilnie, 1855.— W. Zakrzewski: Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520-1572), 1870 p.,— **науковий об'єктивний огляд;** *Його ж*: Po ucieczce Henryka. 1878.—M. Bobrzyński: Dzieje Polski w zarysie, 1879.—*И. Соколовъ*: **Отношеніе протестантизма къ Россіи** въ XVI и XVII **вѣкахъ**, M. 1880 p. — Józef Szujski: Odrodzenie i reformacja w Polsce, 1881, **становище католицьке.** —

---

[1] Hosii Opera, **Парижъ**, 1562 **л.** 261; *О. Первольфъ:* **Словѣнскій языкъ и его судьбы**, ст. 85-86. **Як побачимо далі, на незнання ц.-слов'янської мови було багато скарг.**

[2] Kazania, **Краків**, 1600 p. **ст.** 95; *О. Первольфъ*, Op. cit. 86.

[3] *К. Харламповичъ*: **Западнорусскія школы**, ст. 175.

Н. Карѣевъ: Борьба шляхты съ духовенствомъ въ Польшѣ на сеймахъ середины XVI вѣка, 1881 р., багато джерельного матеріялу.—*Орестъ Левицкій*: Соцініанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси, „Кіевская Старина" за 1882 р. т. II ст. 25-57 (кн. 4), 177-224 (кн. 5) і 401-432 (кн. 6), дуже докладний огляд; див. для нас ст. 29-38, 42-49 (наука соцініян) і др.; ця ж праця, трохи перероблена й доповнена, уміщена в „Архивъ Юго-Западной Руси" частина I том IV ст. 113-182, Київ, 1883: Внутреннее состояніе западно русской церкви въ Польско-Литовскомъ государствѣ въ концѣ XVI ст. и унія.; в 1923 р. працю Левицького в скороченні видано по-польськи: Socynjanie na Rusi, Краків.—*П. Жуковичъ*: Кардиналъ Гозій и польская церковь его времени, 1882.—*В. Макушевъ*: Общественные и государственные вопросы въ польской литературѣ XVI вѣка, „Славянскій сборникъ" т. III. — *Митр. Макарій*: Исторія Русской Церкви, т. IX розділ III ст. 311 sq. —*Н Любовичъ:* Исторія реформаціи въ Польшѣ; кальвинисты и антитринитаріи (по неизданнымъ источникамъ), Варшава, 1883 р.—Ks. Jul. Bukowski: Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku, т. I-II, 1883-1886, з католицького погляду, дає багато актового матеріялу. — *О. О. Первольфъ*: Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ, див. „Мееодіевскій Юбилейный Сборникъ", Варшава, 1885 р., ст. 79-89.—*Н. Карѣевъ:* Реформація и католическая реакція въ Польшѣ, „Вѣстникъ Европы" 1885 р.; *Його ж*: Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886.—Tarnowski: Studya do historyi literatury polskiey,—pisarze polityczni XVI w., т. I II. 1886 р., 2-е вид. 1895 р.—*Евл. Будринъ*: Антитринитаріи XVI вѣка, Казань, 1886 р. — *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ въ ряду другихъ общихъ языковъ древней и новой Европы, Варшава, 1892 р. т. II ст. 224-225.—*Е. Ѳ. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри в XV-XVII вѣкахъ, Варшава 1896 р. ст. 12—14.—*К. Харламповичъ*: Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, Казань, 1898 р., розділ VI і VII ст. 141-184: Протестантскія школы.—W. Sobieski: Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III, 1902 р.— W. Krasiński: Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce, т. I-II, в 3 частинах, Варшава, 1904-1905, — це переклад з англійського праці 1838-1840 р., переклав пастор Е. Бурше.— A. Brückner: Tłumaczenia polskie, див. „Podręczna Encyklopedja Kościelna" 1904 р. т. III-IV ст. 346-348. — A. Brückner: Różnowiercy Polscy, szkice obyczajowe i literackie, 1905 р.—Morawski: Arjanie w Polsce, 1906 р.—Ks. dr. J. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, Познань, 1906; на ст. 267-419 дає докладний аналіз Нового Завіту Секлюціяна, а почасти й інших. — Karl Völker: Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsforschung, Липськ, 1910. — Tadeusz Grabowski: Literatura Ariańska w Polsce, 1908; *Його ж*: Lite-

ratura Kalwińska w Polsce, 1910; *Його ж*: Literatura Luterska w Polsce wieku XVI (1530—1630), Познань, 1920; *Його ж*: Piotr Skarga na tle literatury religijnej w Polsce wieku XVI, 1913 р.; *Його ж*: Simon Simonius, wolnomyśliciel XVI w., 1913 р.— Th. Wotschke: Geschichte der Reformation in Polen, Липськ, 1911, мало наукова.— H. Merczyng: Szymon Budny jako krytyk tekstów biblijnych, Краків, 1913 р. — *В. Плиссъ*: Симонъ Будный и его сектантская литературная дѣятельность въ Литвѣ и Западной Руси, „Христіанское Чтеніе" 1914 р. кн. IX.—O. Hałecki: Zgoda Sandomierska, 1914. — Ks. Józ. Kruszyński: Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, Włocławek, 1915; тут на ст. 296-304 про польські переклади св. Письма.—St. Kot: Andrzej Frycz Modrzewski, 1919 р.—З 1921 р. видається в Варшаві спеціяльний орган, присвячений вивченню реформації в Польщі: Reformacja w Polsce, видає „Towarzystwo do badania dziejów reformacji w Polsce", вийшло вже 16 чисел. — K. Chodynicki: Reformacja w Polsce, Варшава, 1922.—Paul Fox: The reformation in Poland, some cocial and ekonomic aspect, VII+153+XII ст., Балтимора, 1924, див. рец. R. Suchodolski в „Reformacja w Polsce" 1926 р. № 13-16 ст. 224-227.—Джерела видає „Monumenta Reformationis Polonicae et Lituanicae, Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego. Загальний огляд літератури добре подає М. Грушевський: Історія української літератури, т. V ч. II ст 205-209. Старшу літературу, до XIX віку див. у Völker'a 1910 р.

В оглядах польської літератури звичайно багато дається місця впливам реформації; див., напр. W. Maciejowski: Piśmiennictwo Polskie, Варшава, 1853 р. т. I; Wiszniewski: Historya literatury polskiej, 1840-1857 рр.; в т. VI на ст. 549-607 дається докладний огляд польських перекладів св. Письма: Секлуціяна 549-557, Леополіти 557-562, Шарфенберґера 562-4, Біблія Радзивилівська 565-80, Будного 580-9, Н. Зав. Чековича чи Раківський 589-97, Біблія Вуйка 598 607; A. Brückner: Literatura religijna w Polsce Średniowiecznej, II: Pismo Święte i apokryfy, розділи II і III; A. Brückner: Dzieje Literatury polskiej w zarysie, 1924. Ks. S. Zwolski: De bibliis polonicis, quae usque ad initium saeculi XVII. in lucem edita sunt, Познань 1904 р.

IV.

Реформація на Україні.

В попередніх розділах ми вже бачили, які релігійні рухи панували в Європі та в Польщі, бачили й ті наслідки, які вони там викликали. Звичайно, я

навмисне спинився на огляді тих рухів трохи докладніще, бо ж, як ми бачили на ст. 5-8, Україна ніколи не замикалася перед західними впливами, і всі ті рухи, що відбувалися в Європі, звичайно потроху докочувалися через Чехію та Польщу й до нас. У нас були постійні зносини з Європою, а це давало змогу новим європейським ідеям заходити й до українського народу. Разом зо всіма цими ідеями рано зайшла до нас також ідея перекладу св. Письма на живу мову.

Як відбивалися серед українського народу ідеї старіщих середньовікових релігійних рухів в Європі, про це, на жаль, маємо дуже мало вказівок. Але знаючи, що культурними впливами український нарід був звязаний з польським від найдавнішого часу, і знаючи, що європейські середньовікові релігійні рухи досить помітно відбивалися на Польщі, треба припускати, що відбивалися вони й на Україні. Справа тільки в тому, що головна ідея цих рухів – читання св. Письма живою мовою – серед українського народу спершу не викликала такого великого зацікавлення, як то бачимо в народів католицьких, а то з тої причини, що т. зв. церковно слов'янська мова на початку все ж таки була до певної міри мовою зрозумілою, тоді як стара латина для більшости народів була зовсім чужою. На початку середньовікових релігійних рухів, десь в віках XI—XII письменні люде на Україні ще розуміли свою церковну мову; але мова ця була чужою з походження, бо болгарською, а до того мала в собі велике число слів, у нас не вживаних та зовсім штучно викованих, мала певне число й малозрозумілих старих форм, а тому це розуміння її маліло на Україні надзвичайно швидко. І коли на початку XV-го віку по цілій Європі почали ширитися ідеї гуситства, то вони, як ми бачили, захопили також і Польщу і напевне швидко докотилися й до України, де в той час широкий загал народу вже не розумів своєї церковної мови, та й саме духовенство тоді розуміло її мало. Ось через це в XV-м віці ідея св. Письма в живій мові знайшла для себе вже зовсім добрий грунт і на Україні, і вже тоді почали втілювати цю ідею в життя. Чеські переклади св. Письма ходили по Укра-

ині і манили читачів до наслідування[1]; гусити в великому числі приїжджаючи до Польщі, напевне бували й серед українського народу. В Пражському університеті з XIV-го віку вчилося, як ми бачили, не мало українців, котрі, вертаючись додому, напевне привозили й нові релігійні ідеї. Усім цим я хочу ствердити, що задовго до реформаційного руху Україна також знала вже ідею св. Письма в живій мові, про що маємо й певні вказівки, як напр., живи глоси в рукописах XV-го віку.

Про релігійні секти в давній Україні маємо дуже мало відомостей. Але що вони були, на те знаємо певні вказівки. В середині XIV-го ст. повстає в Новгороді та Пскові цікава секта т. зв. *стригольників*. Секта почалася безумовно під західним впливом; стригольники не визнавали священства і між іншим проповідували давно перед тим відому в Європі тезу, що кожний може бути священником і кожний може пояснювати св. Письмо; така наука мусіла привести й до повстання нових перекладів св. Письма, але цих перекладів від стригольників не полишилося. Коли в кінці XIV-го ст. собор осудив сектантів, частина їх втікла до Галичини, і мабуть мала тут певний вплив, тільки жадних ближчих відомостей про стригольництво на Україні не полишилося[2].

Деякі вчені, напр. Тихонравів, виводять стригольників з т. зв. *бичовників* чи покутників, що безумовно сильно впливали на слов'янські народи. Секта бичовників (флагелантів, гейслерів) вперше появилалася в Італії в XIII-м віці, звідки швидко перейшла до Германії й Франції, а потім і до інших земель.

---

[1] Маємо, напр., старі чеські книги з кирилівськими написами на них.

[2] Про стригольників див. *Митр. Макарій*: Исторія русской церкви, 1886 р., т. IV ст. 150-164. *И. И. Малышевскій*: О зарожденіи религіозныхъ сектъ въ Россіи съ раціоналистическимъ направленіемъ, Київ, 1884 р. *Ѳ. Титовъ*: Секта стригольниковъ, „Миссіонерское Обозрѣніе", 1896 р., березень—квітень. *А. Пыпинъ*: Исторія русской литературы, Спб. 1911 р. т. II ст. 58-65, а на ст. 89-90 докладна література. Літературу подає й „Энциклоп. Словарь" Брокгауза, 1901 р. т. 30 ст. 798.

Сектанти проповідували, що лише самобичуванням можна відпокутувати свої гріхи, а тому збіралися в великі ватаги й з хресними ходами, з співами Псавтиря або інших релігійних пісень мандрували з міста до міста, час від часу бичуючи один одного; часто навіть в зімі ходили голими. В час народніх бід, напр., в 1348 р., коли в Європі грасувала чума, флагелантство ширилося епідемічно. Єсть відомості, що флагеланти ходили по Хорватії, Чехії, Моравії, Словаччині, Угорщині й Польщі. Для нас цікавим являється те, що ватаги бичовників постійно співали ріжні релігійні пісні народньою мовою, звичайно мовою того народу, де ходили; єсть відомості, що вони співали цих пісень і мовою слов'янською. Пізніщі бичовники не визнавали духовенства, і навчали про волю кожному пояснювати св. Письмо, для чого вони мусіли його мати людовою мовою.

Польський літописець XV-го віку Длугош росповідає про цих бичовників, зазначуючи, що вони були в Кракові в 1260 р., а потім були в Польщі в 1349 р. Не можна допустити, щоби ці ватаги покутників оминули Галичину,—вони певне тут були й мали вплив. Звичайно вказується, що такі апокрифи, як Сон Богородиці, Оповідання про 12 п'ятниць та Лист Небесний—це твори покутників. В Чехії, Моравії та Словаччині повстало тоді багато ріжних релігійних пісень в людовій мові, звідки вони зайшли до Польщі і мабуть і до Галичини.

Покутники напевне полишили глибші сліди своїх впливів серед українського народу, тільки питання це в нас ще зовсім не досліджене. Вони ж підготовили грунт на Україні до приняття ідей інших релігійних рухів, особливо гуситства[1].

На Україні була одна релігійна течія, що помітно визначилася ще задовго до реформації, — маю на

---

[1] **Про покутників див.** *Евг. Тарле:* **Флагелланты, „Энцикл. Словарь" Брокгауза, 1902 р., півт 71 ст. 94-96, тут і література.—***А. Н. Пыпинъ:* **Исторія русской литературы, 1911 р. т. II ст. 61.—***М. Грушевський:* **Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськім життю і творчости, львівські „Записки" 1925 р. т. 141 ст. 5-7.**

увазі науку т. зв. *жидівствуючих*, яких звичайно зв'язують із стригольниками. Року 1471 прибув з Київа до Новгороду на княжіння князь Михайло Олелькович, а разом з ним приїхав і «жид» Схарія, — може лікар його, - котрий повів серед новгородської інтелігенції пропаганду своїх ідей. Цей Схарія чи Скара походив десь з кримських караїмів і був для свого часу широкоосвіченою людиною. Як раз у той час Москва вперто руйнувала старі вільнолюбні новгородські традиції, а тому незадоволених серед цеї патріотичної верстви новгородців було багато. З тої ж причини не мало було незадоволених й серед духовенства, особливо з того часу, коли Москва знищила виборність архієпископа Новгородського й стала присилати своїх ставлеників, чужих Новгороду. Ось через це наука т. зв. жидівствуючих поширилася тут найперше серед незадоволеної інтелігенції духовної й світської. Треба думати, що ця ж наука в себе вдома, на Україні, звідки приїхав Схарія, мала також не малий успіх.

Жидівствуючі підготовляли на Україні грунт для науки социніян, що з'явилися тут пізніще, в половині XVI-го віку; вони не визнавали церков, образів, мощей, чернецтва, молитви за померлих; навчали, що Месія не прийшов іще, а тому поважали головно Старий Завіт; вимагали волі пояснення св. Письма і т. п. Як бачимо, більшість цеї науки — усе те, що маємо й у європейських сектантів.

Для нас особливо цікавим єсть те, що жидівствуючі проповідували волю біблійної критики[1]. Вони ставилися дуже критично до традиційних церковнослов'янських текстів, вказуючи на їхні помилки, а тому готовили свої переклади впрост з мови жидівської. Дійсно, знаємо, що жидівствуючі мали власні переклади Старозавітних книг. На жаль тільки, в тій боротьбі, яку з сектантами провадила московська вла-

[1] На жаль, повної науки жидівствуючих не знаємо,—знаємо лише те, що пишуть їхні противники, які дали їм і саму назву жидівствуючих; але ці противники, звичайно, накидають сектантам багато й такого, чого ті не мали.

да, зникли ці їхні переклади, і від них лишилися самі решткі.

Перш над усе маємо «Псавтир», перекладений десь в 60—70 роках XV-го століття. Власне це не Псавтир в християнському розумінні,—це переклад жидівського молитовника, т. зв. «махазор»; переклад написано церковно-слов'янською мовою, досить плутаною, але в мові цій не мало українських слів, та й на самих церковних словах розставлено де-не-де український наголос. Переклад зроблено вже на Москві, перекладчиком був Хведір жидовин, чи не з України родом [1].

Друга пам'ятка—книга пророка Данила перекладена з жидівського т. зв. масоретського тексту; в мові не мало українізмів. Цікаво, що власні ймення подаються тут в жидівській формі, та й сама книга пристосована до жидівських синагогальних потреб. Рукопис XVI віку, а переклад походить певне з XV в., з Криму [2].

Крім цих пам'яток, в XV віці жидівствуючі переклали Книги Царств, Книгу Есфир, П'ятикнижжа, малих пророків і др., — усі з українськими ознаками в мові. До нас дійшов збірник кінця XV—поч. XVI в., Виленської Публичної Бібліотеки № 262 [3], в якім збереглося декільки старозавітних книг в перекладі жидівствуючих з добре видними українськими ознаками [4].

---

[1] Псавтиря цього видав *М. Н. Сперанскій*: Псалтырь жидовствующихъ въ переводѣ Ѳедора еврея, М. 1907 р., з „Чтенія" 1907 р. кн. 2.

[2] *И. Е. Евсѣевъ*: Книга пророка Даніила въ переводѣ жидовствующихъ по рукописи XVI вѣка, див. „Чтенія" М. 1902 р. ч. 202.

[3] Опис збірника № 262 див. у *Ф. Добрянскій*: Описаніе рукописей Виленской Публичной Бібліотеки, Вильня, 1882 р. ст. 441-447. Див. ще вищеназвану працю І. Евсеева, що видав з цього Збірника книгу пророка Данила.

[4] Крім вищевказаного, зазначу ще таку літературу про жидівствуючих. *Н. Рудневъ*: Разсужденіе о ересяхъ и расколахъ, бывшихъ въ русской церкви со времени Владимира Великаго до Іоанна Грознаго, Москва, 1838 р. *В. Ѳ. Боцяновскій*: Русскіе вольнодумцы XIV—XV вѣковъ, „Новое Слово" 1896 р. № 12. *А Сервицкій*: Опытъ изслѣдованія о ереси новгород-

Безумовно, ці наші жидівствуючі були на Україні провісниками реформації, і це вони підготовили грунт для поширення гуситства й реформаційних ідей, що скоро прийшли сюди. Що ідеї гуситства справді сильно поширилися серед українського народу, про це красномовно свідчить лист короля Ягейла з 1423 р. до львівської шляхти і до цілого Руського воєвідства. В листі цім Ягейло скаржився, що коли треба було йти на поміч гуситам, то галичане охоче пішли (з Сигизмундом Корибутовичем) навіть не сподіваючись на платню; коли ж тепер він кликав їх проти гуситів на поміч королю та папі, то ніхто не пішов, хоч король пропонував платню, а папа давав відпущення гріхів[1].

Коли реформаційні ідеї докотилися до Польщі, вони дуже швидко поширилися й по українських землях. Найперше на нові ідеї накинулася українська інтелігенція, що відразу глибоко захопилася ними. Польські впливи значно збільшилися на українських землях ще відтоді, коли Литва забрала Україну; з бігом часу ці впливи все збільшувалися і були досить сильними ще навіть перед Люблинською унією. Усі

скихъ еретиковъ или жидовствующихъ, „Православное Обозрѣніе“ 1862 р. № 6-8. *Пановъ*: Ересь жидовствующихъ, „ЖМНПр“ 1877 р. кн. 1-3. *Ѳ. Титовъ*: Секта жидовствующихъ, „Миссіонерское Обозрѣніе“ 1896 р. липень—серпень. Новые матеріалы объ ереси жидовствующихъ: а) Посланіе инока Саввы на жидовъ и на еретики, 1496 р., видав *С. Бѣлокуровъ*, б) Посланіе Ѳедора жидовина, видав *М. Соколовъ*, в) Московскій соборъ 1490 г. противъ жидовствующихъ, видав *С. Долговъ* і г) Книга пр. Даніила, видав *И. Евсѣевъ*, див. „Чтенія“ М. 1902 р. ч. 202 кн. 3 ст. 1-164. *В. Перетцъ*: Новые труды о жидовствующихъ, „Универс. Извѣстія“, Київ, 1908. *А. Н. Пыпинъ*: Исторія русской литературы, 1911 р. т. II розд. III і ст. 90-91 литература. *М. Н. Сперанскій*: Исторія древней русской литературы, московскій періодъ, М. 1921 ст. 53-81. *Е. Карскій*: Переводы Псалтири, 1896 р. ст. 10-12, 18-20.

Уривки з перекладів жидівствуючих подано в Хрестоматії, доданої до „Нариси з історії української мови“ Шахматова-Кримського, Київ, 1924 р., ст. 168-172.

[1] J. Pervolf: Poměr Čechův k Polsku a Litvě za husitského hnutí, „Osvěta“ 1873 р. ст. 766. Codex epistolaris saeculi XV, т. I ст. 56.

реформаційні течії, що вщерть заливали тоді Польщу, полилися тепер і на Україну, особливо на Волинь. Звичайно, з часу Люблинської унії 1569 р. ці впливи тільки зміцніли та збільшилися. Верхи білоруського й українського громадянства, незадоволені з власного духовенства, дуже легко підпадали реформаційним впливам і переходили в кальвінізм. А коли кальвіністом став і литовський канцлер князь Микола Радзивил, то він потягнув за собою до нової віри багато знатних православних домів, таких, як, напр., Вишневецькі, Кишки, Фирлеї, Ласоцькі, Морштини, Воловичі, Гойські, Сапіги, Ходкевичі і багато інших; есть відомості (правда, перебільшені), ніби в Новгородському воєвідстві з 600 православних шляхетських родин в батьківській вірі залишилося тільки 16 домів, усі інші перейшли на кальвінізм[1]. Окремі протестантські громади роскинулися скрізь по Галичині, Волині, Поділлі й Побужжу[2].

Цікаво, що на українські землі — на Волинь, Полісся, Побужжа, в Галичині і др. місця реформаційний рух докотився в своїх найлівіших течіях, — тут сильно шириться социніянство. Чи не сильніше защіпилося антитринітарство власне на Волині, де його міцно підтримували такі українські роди, як Чапличі, Гойські, Сенюти, Холоневські, Чеховичі, Любенецькі і багато інших[3]. Головними центрами социніянства на Волині були: м. Киселин Володимирського повіту, м. Гоща і Ляхівці Острізького повіту і Берестечко повіту Дубенського. Трохи пізніще помандрувало социніянство на Поділля та на Київщину.

Українська шляхта, захоплюючись нововірством, не рідко віднимала церкви в своїх маєтках і обертала їх на молитвенні доми («збори») для социніян. Нововірство все зростало на українських землях з половини XVI віку і найдовше трималося власне на Волині. Навіть деякі оборонці православія, напр. К.

---

[1] *Митр. Макарій*: Исторія русской церкви, т. IX ст. 322.

[2] Спис цих громад подає проф. *М. Грушевський* в Історії України-Руси, т. VI ст. 624-628.

[3] Спис їх дає Ор. Левицький, ст. 209-210.

Остріжський, досить лагідно ставились до нововірців і підтримували з ними тісніщі зв'язки.

На початку стосунки православних з нововірцями були зовсім добрими: протестанти боролися лише з католиками, не займаючи православних; власне це ставило стосунки православних до протестантів часом досить близькими. Але якихсь глибших взаємин між православієм і нововірством ніколи не склалося, може й тому, що польська шляхта взагалі не схильна була чим-будь поступатися на користь православних[1].

Поскільки глибоко був поширений реформаційний рух серед українського народу, ще не маємо на це одного погляду; представники старшої школи дослідників, як І. Малишевський, Ор. Левицький, Драгоманів і др. трохи перебільшували глибину цього руху, до якого досить критично й скептично поставився М. Грушевський. Правда, очевидно, знаходиться десь посередині, бож маємо з одного боку досить виразні свідоцтва таких осіб, як А. Курбський та Іван Вишенський, що скаржаться на поширення нововірства, а з другого боку маємо реальні наслідки цих впливів — переклади св. Письма на живу мову і др. Поширенню реформаційних ідей допомогли й ті московські раціоналісти емігранти, що в 70-х роках XVI ст. жили на Волині, як от Феодосій Косий, Васіян, Гнат, Хома і др. На початку XVII-го ст. Вишенський скаржився: «Поєретичѣли вси обитальници Малой Росіи, и отъ Бога далече устранишася, къ невѣрію и зложитію припрагше, єгда на латинскую и мірскую мудрость ся полакомили. Овъ бо зоветься папежникъ, овъ зась нынѣ з Євангелія вылѣзъ—євангелиста, овъ зась нововыкрещеный (цеб-то соцініянин), овъ зась суботникъ»[2]. Як людина занадто консервативного погляду, Вишенський, звичайно, трохи згустив фарби в цім малюнкові, але загальний настрій передав, мабуть, вірно. Знаємо, напр., що на-

---

[1] *М. Грушевський*: Історія української літератури, 1927р. т. V ч. 2 ст. 229.

[2] Акты Южной и Западной Россіи, т. II.

віть митрополита Онисифора Дівóчку голосно обвинувачували в певній схильности до нововірства[1].

Наслідки реформаційного руху на Україні були ті самі, як в Європі й Польщі. Сильно прокинулося загальне зацікавлення церковними справами не тільки серед української шляхти, але також і серед міщанства, що стало тепер дуже близько до цих справ.

Але найголовніща ідея, яку скріпила й зреалізувала реформація, була та сама, що ми її бачили в Європі, в Чехії та в Польщі—це переклади св. Письма на живу народню мову, а також вживання народньої мови в Богослуженні. Правда, не реформація вперше занесла цю ідею на Україну, — занесли її ще ті попередні релігійні рухи, які докочувалися через Чехію та Польщу й до України; але лише реформація поставила цю ідею серед українського народу вже зовсім виразно, і не тільки поставила, але й зреалізувала її.

Польські протестантські переклади широко росповсюджувалися й по Україні, і заохочували українців до пошани своєї мови й до наслідування науки протестантів. Дійсно, у цей час, з середини XVI-го ст. на Україні повстають уже переклади св. Письма на живу українську мову, при чому оригіналами для цих перекладів звичайно служать польські протестантські переклади; так, Пересопницька Євангелія 1556-1561р.— користала (але не дослівно) з лютеранського Нового Завіту Секлюціяна 1553 р., Євангелія В. Тяпинського десь по 1570 р. — переклад з социніянського Нового Завіту С. Будного 1570 р., Новий Завіт Негалевського 1581 р.—переклад з социніянського Нового Завіту Чеховича 1577 р., Крехівський Апостол десь 1560-х років—переклад з кальвінської Біблії 1563 р.[2]. Вже самі ці джерела українських перекладів св. Пись-

---

[1] Ор. Левицький, ст. 56-57.

[2] З цієї Біблії 1563 р. перекладено й Псалтиря, що зберігається в Московськім Рум'янцівськім музеї № 1017, початку XVII го віку; дослідив його *Е. Карський* в праці: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р.

ма виразно говорять, що реформаційні впливи на Україні не були малими.

Інше питання, чи православні, перекладаючи з протестантських джерел, лишалися таки православними. Ми вже бачили вище, що в числі джерел для польських католицьких перекладів були й переклади протестантські, до яких перекладчики католики таки пильно заглядали. Думаю, що так само було й при українських перекладах з протестантських джерел: напр., архимандрит Григорій, перекладаючи Пересопницьку Євангелію і користаючи при цьому й з Євангелії лютеранської, таки позоставався православним і готував Євангелію для церковного вжитку православним[1]. Здається, те ж саме можна повторити й про перекладчиків В. Тяпинського та В. Негалевського. Таким чином були й такі православні, що проймалися деякими ліпшими ідеями реформаційними, але самі позоставалися православними,— вони ці ідеї обертали власне на користь православної церкви та православного народу. Так, власне, повстала ціла праця Скорини: ідею перекладів взяв він від якихсь релігійних сектантів, найскоріше від гуситів (власне, ця ідея була вже тоді загально поширеною), але виконання цеї ідеї було в нього цілком православним. Ідея св. Письма живою мовою була у передових людей XV—XVI віків постільки дозрілою, що за неї вхопилися тоді представники всіх вір. В цім проявився той звичайний культурний поступ, який бачимо в історії всіх церков.

Реформація зреалізувала й на Україні уживання народньої мови в церкві: залунала тут проповідь вже живою людовою мовою. Та не тільки проповідь,—стали читати й Євангелію та Апостола тією ж таки мовою. Загально відоме остереження консерватиста й назадника Івана Вишенського: «Євангелія и Апостола въ церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте; по литургіи же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте; книги церков-

---

[1] Правда, Пересопницька Євангелія перекладена головно з тексту церковно-слов'янського.

ныѣ всѣ и уставы словянскимъ языкомъ друкуйте»[1]. Це твердження Вишенського дуже цінне: коли він, консерватор, стає проти читання на Літургії Євангелії та Апостола простою мовою, то робить це тільки тому, що ці книжки вже таки певне читали по церквах і то дуже багатьох; характерно, що проста мова так тоді ввійшла до церкви, що Вишенський не сміє виступати проти неї взагалі: він таки допускає її, хоч і по літургії.

Остереження Івана Вишенського було не на часі, і проста мова де-далі все більше та більше входила до церкви; т. зв. синаксарі читають вже простою мовою. В львівськім Тріодіоні 1664 р. на л. 8 читаємо таке: «Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаєм чести д'алектомъ домашнимъ, по отпустѣ литіи въ притворѣ Катихизисъ». І взагалі багато книжок церковного вжитку стали друкувати з того часу вже й простою мовою (збірки казань, Учительні Євангелії, деякі місця Требників і т. п.)[2].

Таким чином і на Україні, як то ми бачили і в інших європейських та слов'янських народів, реформація покликала до життя народню мову, яко мову літературну. До того часу літературною мовою була в нас мова церковно-слов'янська, як у народів католицьких—латина. Це тільки з часу реформації принято на Україні мовою літературною живу народню мову, і стали вже нею писати книжки; до цеї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI-го ст. мовою св. Письма й церкви, тим самим вже ставала й мовою літературною.

Духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тої мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася за самий навіть XVI-й вік. Уже під кінець цього століття богословська література,

---

[1] Акты Южной и Западной Россіи, т. II ст. 220.

[2] Цю справу я докладно росповідаю в своїй праці: „Мова українська була вже мовою церкви", Тарнів, 1921 р.

писана доброю живою українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу (рівночасно з мовою польською) вже на широку міру усталилася українська літературна мова, і в цім була величезна заслуга передусім реформації.

Одного часу протестанти збіралися були ширити серед українського народу свої видання. На кошти кн. Михайла Радзивила в м. Несвіжу заложено друкарню і в ній р. 1562-го гурток кальвіністів на чолі з Симоном Будним випустив дві книжки «руською мовою», це були: «Катихизисъ» та «О оправданіи грѣшного человѣка». Очевидно, й самі православні, в цілях простої самооборони, мусіли взятися за ту саму зброю, — і вони видають свої богословські твори вже простою мовою, приступною для широкого громадянства. Так повстала нова українська літературна мова[1].

Література. *И. Малышевскій*: Подложное письмо Половца Ивана Смеры къ кіевскому князю Владиміру Святому, „Труды Кіев. Дух. Акад." 1876 р., а также „Труды 3 археол. съѣзда" вип. II ст. 307-316, 1878 р. — *Ор. Левицкій*: Соцініанство въ Польшѣ, див. вище на ст. 46. — *И. Каратаевъ:* Описаніе славянорусскихъ книгъ, Спб. 1883 р. ст. 136-140 № 58 (Катехизис 1562 р.) і № 59 („О оправданіи"). — *Е. Карскій*: Два памятника стараго западно-русскаго нарѣчія, „ЖМНПр" 1893 р. кн. 8, описано „Катехизисъ" 1562 р.—*Розовъ*: Отношеніе православной Ю.-З. Руси къ протестантству, Вильня, 1881.—*О. Фотинскій:* Соцініанское движеніе на Волыни в XVI-XVII вв., „Волын. Епарх. Вѣд." 1894. — *М. Вовняк:* Історія української літератури, Львів, 1921, т. II ст. 19-27 впливи протестантизму.— *М. Грушевський:* Історія України-Руси, 1907 р. т. VI ст. 412-444. *Його ж*: Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці, Київ, 1912 р.; *Його ж*: Історія української літератури, Київ, 1927 р. т V ч. 2 ст. 205-254. Іншу літературу див. в кінці попереднього розділу.—*А. Петровъ*: Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатьи XVI в., „Матеріалы для исторіи Закарпатской Руси" т. VIII.—*М. Грушевський*: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськім житю і творчости, як проблєма досліду, львівські „Записки" 1925 р. 141 ст. 1-13.

---

[1] Росповідаю про це ще й далі в розділі X цеї праці.

V.

Католицька реакція.

Католицька церква в Польщі за XV-й вік невпинно падала, і в першій половині XVI-го віку знаходилася вже в повнім занепаді. Духовенство було з невеликою освітою, про своїх вірних дбало воно мало; в той же час це духовенство суворо стягувало з народу свою десятину, мало власний церковний суд, і настирливо виявляло бажання ще збільшити свої привилеї коштом інших верств польських. Моральний стан духовенства так само стояв зовсім не високо; скрізь панувало перекупство, недодержання безженности і т. п. Нарід, звичайно, бачив усі ці непорядки в духовнім житті, незадоволення все зростало і тільки очікувано відповідного часу для протестів. Реформація власне й принесла цей вихід протесту проти непорядків в житті духовенства.

Такий сумний стан католицької церкви був тоді, звичайно, не в самій тільки Польщі. Протестанти зручно скористали з занепаду католицького духовенства, і наносили йому тяжкі удари по всіх землях. Здавалося, часи самого існування католицтва в Європі вже пораховані.

Кращі представники католицької церкви дуже скоро роспізнали дійсні причини упадку свого духовенства й роспочали енергійну працю для санації церковних стосунків. В 1540 р. заложено осібний католицький орден єзуїтів, до якого пішли найсильніщі умово католицькі ченці; вони скрізь позакладали свої добрі школи і тим сильно спричинилися до повного окатоличення громадянства. Устрій католицької церкви скоро помітно змінився на кращий, а це відразу виривало найголовніщу причину поширення реформаційного руху.

Для оздоровлення сумного стану католицької церкви в Польщі туди запрошено єзуїтів, які відразу ж розвели тут надзвичайно енергійну працю. Люблинська унія 1569 р. дала єзуїтам повну змогу перенести

свою працю також на Литву та Україну, і вони справді вже в тім самім році працюють у Вильні. Не минуло багато часу, і єзуїти запосіли всі видатніші міста в Польсько-Литовській Державі.

Серед єзуїтів багато було людей енергійних, завзятих і великої освіти. В 1570 р. заложили вони школу свою в Вильні, в 1571 р. відкривають в Ярославі свою колегію, що стала центром єзуїтської пропаганди на цілу Галичину; в 1579 р. таку ж колегію відкрито в Полоцку, а далі єзуїтські школи засновано в Орші, Люблині, Несвіжу, Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Винниці, Фастові, Острозі, Новгороді-Сіверському і др. містах. В скорому часі усі ці школи, найкращі на той час, позаповнювали православні діти, і єзуїти мали добрі жнива. Тридентський собор, що багато спричинився до піднесення з упадку католицької церкви, наказав єпископам закладати в себе духовні семинарії, а це значно підносило рівень католицького духовенства, що ревно допомагало єзуїтам.

Борючись єзуїти з протестантами, змушені були взятися за їхню ж випробовану зброю,—за живу мову: виголошують проповіді народньою мовою, а були вони в більшості дуже добрі красномовці; в живій мові повели вони й свої диспути, на які завжди збірали силу народу не тільки католицького, але й православного. Засіли єзуїти, як ми бачили, також і за переклади св. Письма на польську мову, і дали тут такі класичні праці, як, скажемо, переклад Біблії на польську мову Якова Вуйка. Звичайно, усі свої писання єзуїти в більшості так само друкували польською мовою.

Єзуїти повели завзяту, докладно продуману боротьбу проти протестантів, і в скорому часі без великого труду впоралися з ними. Причини падіння протестантизму в Польщі були різними; може головною була та, що реформація найбільше захопила саму тільки шляхту. В половині XVI-го віку польська шляхта вперто боролася з духовенством за десятину та за його привилеї, але боролася не за звільнення народу від цих тягарів, а лише за бажання забрати цер-

ковні добра собі. Таким чином протестантизм серед польської шляхти ширився в більшості не з релігійних мотивів, а з мотивів політичних: приймаючи науку нововірців, шляхта звільнялася від церковної зверхности, навпаки—сама стала панувати в новій церкві. Певна річ, це подобалося шляхті, а в їхній боротьбі з консервативним духовенством воно було їм міцним спільником. Через усе це протестантизм не став в Польщі національним і глибоко до народу не пішов.

Як ми бачили, в кальвінізмі скоро повстали радикальні течії, яких наука не могла вже захопити завжди трохи консервативну масу. Непорозуміння між ріжними напрямками протестантизму все збільшувалися й покінчилися тим, що ці напрямки забули свою спільну мету—боротьба з католицтвом—і почали завзято жертися поміж собою. Можна сказати, що з 1560 р. вся енергія та сили реформаторів витрачалися головно на боротьбу зо своїми лівими течіями. Звичайно, цею незгодою поміж нововірцями дуже зручно скористалися єзуїти, роскладали їх ще більше, а в кінці дощенту розбили їх.

Напочатку нововірці не тільки не займали православних, вбачаючи в них своїх спільників в боротьбі з католиками, але часом і допомагали їм; проте хутко виявилося, що ці „попутчики" були не щирими супроти православних: ставши протестантами, вони не переставали бути горливими польськими націоналистами, а це перешкоджало їм ближче зійтися з православними українцями й працювати спільно. Самі реформісти скоро покинули свої замилування до „руської" мови, перейшовши до мови польської, як це зробив, напр. С. Будний. Українці, звичайно, бачили цю нещирість, чому й серед них протестантство захопило головно інтелігенцію, а до простого народу пішло мало й не глибоко.

І реформаційний рух потроху слабшав та зменшувався. Заїла колотнеча поміж самими протестантами та науки крайніх течій їхніх викликали несмак у громадянства, і воно почало потроху втрачати зацікавлення до нововірства. Через усе це нові розпорядження уряду, що почав коли не переслідувати, то

обмежувати діяльність протестантів, а ще більше зручна праця єзуїтів добили всяку охоту до нововірства. Сама католицька церква в Польщі хутко підносилася з упадку, кріпла дисциплина, духовенство росло на силах. Вище духовенство в боротьбі з шляхтою втратило дуже багато із своїх матеріяльних дібр та привилеїв, але це тільки зміцнило його духово. Через те загальний стан католицької церкви в Польщі в другій половині XVI-го віку помітно відріжняється від сумного стану її в першій половині. Своєю зручною працею армія єзуїтів повернула назад до католицтва всіх, хто відпав був від нього до нововірства. Перемога єзуїтів була повною.

Головне надбання польського народу з часу розцвіту реформації,—читання св. Письма в людовій мові,—звичайно, не було дуже милим для єзуїтів, як і для вищого духовенства. Вища духовна влада повсякчасно з цим боролася; напр. шляхта ще р. 1534-го на сеймику Средзкім скаржилася на духовенство, що забороняє їм книжки, а особливо Біблію „naszym językiem, tu też nam się wielka krzywda widzi od księży, albowiem każdy język ma swym językiem pisma, a nam księża każą głupiemi być“ [1]. Очевидно, пізніще духовенство не боронило вже цього, але й не дуже толерувало; проте все таки воно подбало, щоби замінити протестантські переклади св. Письма своїми католицькими, що й зробило, як ми бачили дуже добре. Але великого захоплення до перекладів св. Письма єзуїти не виявляли; в цім відношенні дуже характерна заява Я. Вуйка, яку він робить в своїй передмові, розділ 8, до Біблії 1599 р.: «Nie jest potrzebna do wiary ani do zbawienia mieć y czytać Biblię w swoim przyrodzonym pospolitym języku», на що Вуєк наводить різні докази, а між ними й такий, що «nie wszyscy y swego ięzyka pisma umieią czytać» [2].

---

[1] A. Brückner: Piswo święte i apokryfy, 1903 р. ст. 36.

[2] Цей доказ певне був реальним і його підношено ще в половині XVI-го віку. Мабуть з цеї причини в Кролевецькім Новім Завіті 1553 р. (бібліотека Замойських в Варшаві № 434) на початку видання, на 8 сторінках подається „Orthografia Polska to iest nauka pisania i czytania ięzyka polskiego, ile

Знаємо, що навіть в XVII-м віці ще заборонювано католикам читання св. Письма в живій мові [1].

Звичайно, такі методи не були тільки в Польщі,—їх примінювано й по інших країнах в боротьбі з протестантами. Доходило навіть до того, що протестантські видання, звичаєм тогочасним, частенько й палено; так, коли роспочалася католицька реакція в Хорватії й Славонії, в першій половині XVII-го ст., то «всѣ послѣдователи Реформаціи были изгнаны, имѣнія ихъ конфискованы, люблянская типографія уничтожена, Далматинова Библія запрещена. Іезуиты собирали и жгли книги съ таким усердіемъ, что въ настоящее время изданія южно-славянскихъ протестантовъ составляютъ величайшую рѣдкость; многія истреблены совсѣмъ. Народный языкъ словенцевъ, столь неожиданно призванный къ жизни, опять заглохъ и уступилъ мѣсто латинскому и нѣмецкому" [2]. Те саме робилося і в Польщі; так, в 1611 р. помер Ян Потоцький, лютеранин; його маєток в Панівцях на Поділлі дістався його братові Станиславу, що спочатку теж був лютеранином, але тепер був навернений на католицтво. Ст. Потоцький закрив протестантську академію та друкарню, що були в Панівцях, переробивши їх на станю; помагали йому єзуїти: „вони розігнали учителів і учнів школи, захопили майно, зачинили друкарню і доручили своїм студентам спалити на площі Колегії всі «еретичні» книжки" [3]. Тому видання панівецькі такі рідкі.

Це були наслідки релігійної реакції. Єзуїти взагалі всіма силами пильнували вернути до католицтва того чи іншого пана, а той уже сам кінчав з протестантами в своїм маєтку.

Polakowi potrzeba, niewielem słów dostatecznie wypisana". **Це ще один доказ, як реформатори багато дбали про розвиток рідної мови й літератури.**

[1] **Там само, ст. 64.**

[2] **Библейскіе переводы, „Энцикл. Словарь" Брокгауза,** 1892 р., півтом 6 ст. 688.

[3] **„Бібліологічні Вісті" 1923 р. ч. 4 ст. 110;** *Ів. Огієнко*: **Історія українського друкарства, т. І, ст. 347, Львів, 1925 р.**

Упоравшися з протестантами й залишившися, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних. Момент був дуже відповідним і тому єзуїти з великими силами взялися за православних, мріючи про повне знищення „схизми". Очевидно, єзуїти схопилися за випробовану протестантську зброю, — за живе слово, що їм робити було й не трудно, бо ж українська інтелігенція, на яку повели вони головний наступ, добре знала польську мову. Але не минали єзуїти й мови «руської»; так знаємо, що єзуїт Антоній Поссевин (1534—1611), головний діяч католицької реакції в Європі і видатний дипломат, радив єзуїтам видавати в Польщі богословсько-полемічні твори «руською» мовою; радив він також виправити в дусі католицької Вульгати церковно-слов'янські Євангелію, Псавтир і богослужбові книжки, для чого роздобув навіть потрібні кошти[1]. Безумовно, єзуїти послухалися цеї ради і принялися за складання потрібних праць; так, в 1585 р. в Вильні був видрукуваний «Катехизмъ или наука всѣмъ православнымъ хр(и)стіяном к повченію вел'ми полезно з латинского языка на рускій языкъ ново преложоно. Друкованъ оу Вильни, року Бож. нарож. 1585, з дозволеньємъ старъшихъ». Є. Карський твердить, що деякі ознаки вказують, що рукопис Никодимової Євангелії, оповідання про трох королів і життя св. Олексія (рукопис Публ. Спб. Бібліотеки Q. I. № 391) — це твір єзуїтів, як і подібні збірники Московської Синодальної Бібліотеки № 367 і 558[2].

Своїм звичаєм єзуїти головний удар направили на вищу українську й білоруську інтелігенцію, що тоді була православною, в меншості — протестантською. При допомозі своїх дуже добрих шкіл вони денаціоналізували, а потім навернули на католицтво більшість вищої православної інтелігенції. Єзуїти сильно впливали й на урядові сфери, а тому помалу роспочинаються ріжні утиски православної віри, а самі православні

---

[1] *Митр. Макарій*: Исторія русской церкви, IX, 420-421.

[2] Западнорусскіе переводы Псалтыри, Варшава, 1896 р. ст. 20-21.

потроху втрачають привилеї, які мали від попередніх королів.

Цього планового наступу католицтва в першу чергу не витримала вища українська православна інтелігенція: вона покинула батьківську віру й пристала до віри чужої, тим самим зрікшися й своєї української нації. Багато нашої інтелігенції, як бачили ми, перейшли були до кальвінізму та социніянства, звідки єзуїти перевели їх також до католицтва. І взагалі всі, хто лише кидав тоді православну віру, той не тільки переходив на католицтво, але й зраджував своїй нації, бо кидав свій рідний нарід, перестаючи бути українцем...

Року 1610-го в Вильні славний український учений Мелетій Смотрицький випустив свою відому книжку «Тренос» або «Плач Східної Церкви», в якій оплакує перехід на католицтво таких православних „руських“ фамилій: княжат Острозьких, Слуцьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких, Сангушків, Чорторийських, Пронських, Ружинських, Соломирецьких, Головчинських, Крошинських, Масальських, Горських, Соколинських, Лукомських, Пузин, — „й інші несчисленні, яких довго було б вичисляти зокрема“... Відпали також „родовиті, славні, великомисленні, сильні й давні доми по всім світі голосною доброю славою, могутністю й відвагою народа руського: Ходкевичі, Глібовичі, Кишки, Сапіги, Дорогостайські, Войни, Воловичі, Зеновичі, Паці, Халецькі, Тишкевичі, Корсакі, Хребтовичі, Тризни, Горностаї, Бокії, Мишки, Гойські, Семашки, Гулевичі, Ярмолинські, Чолганські, Калиновські, Кердеї, Загоровські, Мелешки, Боговитини, Павловичі, Сосновські, Скумини, Потії й інші[1].

Так загубив український нарід свою інтелігенцію.

Література. *Н. Карѣевъ*: **Очеркъ исторіи реформаціоннаго движенія и католической реакціи въ Польшѣ, 1886 р., тут і відповідна література.**—*Н. Любовичъ:* **Начало католической реакціи и упадокъ реформаціи в Польшѣ, 1890 р.** — Załęski:

---

[1] Див. „Тренос“ л 15. Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст. 598.

Jezuici w Polsce, т. I-II, 1900-1901 р.—Sobieski: Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III, 1902 р. — *Е. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри, Варшава, 1896 р. ст. 19-21; *Його ж*: Бѣлорусы, Петроград, 1921 р. т. III ч. 2, ст. 14-16.—*М. Грушевський*: Історія української літератури, Київ, 1927 р. т. V ч. 2 ст. 228 і далі. — Памятники культурных и дипломатическихъ сношений Россіи с Италіей, Ленинград, 1925 р. т. I, див. *В. Адріянова-Перетц*: З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI ст. за новими документами, „Україна", Київ, 1927 р. кн. 3 ст. 3-9.

VI.

Церковний рух на Україні в XVI-м віці.

Православна церква не була безборонним глядачем всього того, що принесли їй реформаційні рухи та католицька реакція. Протестантські ідеї захопили інтелігенцію та міщанство, а почасти й духовенство; різні сектанти боролися, звичайно, не тільки з католиками, але й з православними. Скрізь почали голосно говорити про занепад православної церкви, про малу моральність вищої духовної влади, про непорядки в управлінні і т. п., що дійсно відповідало правді. Усе це відразу примусило духовенство критичніше глянути на себе й пізнати свої недостачі. Інтелігенція, особливо родовита й заможна, потроху йшла до протестантів, а це дуже помітно відбивалося на православній церкві: вона позбавлялася своїх сильних патронів, а з ними часто й матеріяльних достатків. Уходячи в протестантство, той чи інший пан часто відбірав церкву у своїх підданих і перероблював її на збори, користаючись середньовічною засадою: cujus regio, ejus religio. Бували часто випадки, коли пани-апостати тягли за собою й своїх підданих.

Отже, годі було не реагувати на все те, що почало творитися скрізь і дошкульно чіпати православну церкву. Серед духовенства пішов теж великий рух з гаслом направи, — направи від гори до долу. Це був рух, дуже корисний для православної церкви і для розвитку української культури; він хутко злучився з

таким же рухом серед людей світських, від чого надзвичайно зміцнів, що й дало православній церкві сил боротися з тею небезпекою, яку принесли їй єзуїти.

Сумне становище православної церкви погіршувалось ще й тим, що вона не мала вже багатьох міцних своїх колишніх оборонців, бо втратила вищу інтелігенцію. Вище духовенство, єпископат, культурно й морально стояло не високо, і боронити свою паству не могло. Шкіл добрих тоді нам бракувало, тому православна молодь мусіла шукати собі освіти або закордоном, або в школах польських, і підпадати тим повільному винародовленню.

От при такому низькому культурному стані нашого духовенства, при таких заступниках нашої віри роспочався похід католицтва на православіє. похід спершу ніби тільки культурний.

Утиски на православіє, що загрожували навіть самому його існуванню, відразу знайшли йому нових оборонців, і поставили на ноги цілий український нарід. Більшим пізнішим приводом до цього була, між іншим, голосна тоді коліндарна реформа. Папа Григорій XIII в 1582-м році видав відомого свого наказа дочислити до дня 5 лютого 10 день і на будуче опускати на кожді 400 літ 3 високосні дні. Тому, що роспорядження це походило від папи, православні його не приняли, а через те, що коліндарну реформу почали вводити силою, український нарід рішуче запротестував проти неї і зрікся її приняти. Ця коліндарна справа стала православним новим сигналом для об'єднання і для оборони своєї віри.

До оборони батьківської віри в першу чергу стало українське міщанство,—воно організовується в церковні братства й потроху бере церковну справу в свої руки. Хутко, одно по одному, братства засновуються майже по всіх помітних тодішніх містах,—напр., Львів, Рогатин, Городок, Берестя, Перемишль, Комарно, Сатанів, Галич, Красностав, Більськ, Люблин, Вильня, Київ, Луцьк і багато інших. Число братств зростало, і їх почали засновувати по дрібних містах і навіть по селах. І Україна вкрилася густою сіткою церковних братств, що стали міцними фортецями в обороні пра-

вославної віри. В виробленні української літературної мови братства відіграли безумовно важливу ролю,—їм потрібна була полемічна література для широкого загалу, тим самим народньою мовою, чому й стали братства чинником, що ширив власне таку літературу. До цеї нової літератури братства принесли живу народню українську мову.

Селянство українське, звичайно, міцно трималося батьківської віри. Треба завважити, що той реформаційний рух, про який ми вище говорили, мало заторкнув селянство,— він пройшов головно по українських верхах, не зачіпивши низів. Селянство, таким чином, залишилось національним і православним.

Нижче духовенство в той час не визначалося своєю культурою, зате було дуже близьким до народу і мало на нього великий вплив. Духовенства було тоді дуже багато,—як певний стан, воно творило до 10% всеї української людности[1],—вже зза цього вплив його на простий нарід був дуже помітним. Звичайно, нижче духовенство міцно й завзято боронило свою батьківську віру.

Під кінець XVI-го віку виступає й сильний оборонець православія, — українське козацтво; воно так само завзято боронило батьківську віру, до чого привід давало йому само духовенство.

От усе це спричинилося до того, що в відповідь на релігійні утиски український нарід швидко зорганізувався і міцною лавою став за свою віру.

Але було тепер ясно, що для оборони потрібна нова зброя, з якою так влучно нападав ворог—зброя культурна. І братства заводять свої школи, вишукують добрих учителів, добрих проповідників. В ріжних містах за XVI і XVII в.в. закладаються друкарні, як от Львів, Остріг, Дермань, Заблудів, Київ, Крем'янець, Крилос, Луцьк, Почаїв, Рохманів, Стрятин, Супрасль, Унів, Чернигів і інші. Друкарні ці випускають силу книжок, потрібних для шкіл, духовенства і для підняття культурного рівеня українського народу; багато з нових книжок були писані вже живою

---

[1] Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т.VI, ст. 263.

українською мовою, що з того часу стала мовою літературною.

І на Україні роспочався жвавий культурно-національний рух, скерований першим ділом на оборону церкви своєї, як своєї чести народньої, як своєї власної душі. «Руська» віра, віра православна, стала ознакою національною, українською; перестати бути православним стало однаковим, що перестати бути українцем. Церква стала центром українського національного життя; бачучи ріжні перепони для свого розвитку, українське громадянство інстинктивно горнулося до церкви, як до єдиної національної інституції, де можна було почувати себе українцем.

Війна родить героїв, каже приповістка. Утиски батьківської віри викликали культурно-церковний рух, а він викохав нам багато сильних культурних робітників, що міцно стали в оборону свого народу, взявшися вже за нову зброю—за живу народню мову, а це привело до буйного росцвіту української літературної мови в XVI—XVII віках.

Релігійність була споконвічною ознакою українського народу, а тепер, з другої половини XVI-го віку, ця релігійність значно підноситься. І в той час, коли латинство завзято підносило свою активність, релігійні й церковні питання стали в нас на порядок денний, спустилися навіть до низів, обмірковувались цілим народом. Навіть жінки стали до вирішування питань релігійних. «Такий світ настав,—скаржиться один з тодішніх письменників, — що кождий радий допитуватися, а інші зміняють на нову віру (свою), переміняють по кілька; не тільки чоловіки, а й жінки деякі хочуть знати глибини Писання, тайни церковних догматів, хоч більше відповідна була б їм куделя з веретеном, аніж писання пером»[1].

Цей церковно-релігійний рух дуже спричинився до повстання перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до розвитку нашої літературної мови. Народня жива мова стала найсильнішою зброєю в цій релігійній боротьбі, що глибоко пізнали,

---

[1] Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст.467.

як ми бачили, перше протестанти, а за ними й католики. Тепер пізнали цього чинника й українці, і в оборону своєї віри православної поставили слово живе. Роспочинаються в нас з того часу церковні казання українською мовою, — мовою, яку розумів той народ, що боронив тепер цілу справу. Роспочинаються рясні цитати текстів св. Письма українською мовою, а це потрохи приводить до думки перекласти цілу Біблію на українську мову. Роспочинається спеціяльна полемічна література в українській мові. Одним словом, з половини XVI-го віку, перше під впливом протестантським, а потім під впливом єзуїтської акції жива українська мова стає літературною й відразу появляється солідна література цею мовою.

Управління церквою, до певної міри, перейшло в руки народу, й церковних братств, що стояли завжди близько до церкви й направляли її справи. Звичайно, світські ці люде мало розуміли мову церковну, і тому й вони почали домагатися заведення своєї української мови до церкви, почали домагатися й перекладів св. Письма на мову вкраїнську. Це наближення мирян до церковних справ дуже корисно відбилося на піднесенні культурного рівеня нашого духовенства і безумовно спричинилося й до перекладів Письма Святого на українську мову, а тим самим і до закріплення живої української мови, як мови літературної.

Література. Проф. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VI ст. 412-538, Київ, 1907 р., т. VII ст. 388-479, К. 1909 р.— Проф. *М. Грушевський*: Культурно-національний рух на Україні в XVI XVII віці, Київ-Львів, 1912 р.— *К. Харламповичъ*: Западно-русскія школы XVI и нач. XVII в., Казань, 1898 р. — *І. Огієнко*: Історія українського друкарства, т. І, Львів, 1925 р., тут і література. — *І. Флеровъ*: О православныхъ церковныхъ братствахъ, противоборствовавшихъ уніи в Юго-Западной Россіи в XVI, XVII і XVIII столѣтіяхъ, Спб. 1857 р.; рец. Біляєва в „Рус. Бесѣда" 1858 р. кн. І. — *Ол. Ефименко*: Южно-русскія церковныя братства, „Слово" 1880 р. кн. X-XI.—*А. Крыловскій*: Львовское Ставропигіальное Братство, Київ, 1904 р. — *А. А. Папковъ*: Братства, Очеркъ исторіи западно-русскихъ православныхъ братствъ, 1900 р. — *А. Папковъ*: Древнерусскій приходъ, 1897 р.—*И. Огієнко*: Брусиловское церковное братство и его культурно-просвѣтительная дѣятельность, „Лѣтопись Екатеринославской ученой Архивной Комиссіи" т. IX за 1914 р. — *Н.*

Сумцовъ: Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію григоріанскій календарь, „Кіев. Старина" 1883 р. кн. 5. — *Ів. Огієнко:* На світанку боротьби проти нового стилю, історично-літературний нарис, „Духовна Бесіда" 1924 р. № 4.

VII.

Жива українська мова в церковних книжках і в церкві за XI—XVI віки.

Українська жива народня мова дуже рано починає входити до церковних книг. Можна твердити, що певна «українізація» церковних текстів роспочалася одночасно з першими церковними службами серед українського народу, цеб-то ще з початком приняття християнства. Церковна мова була в нас болгарська, не своя, а тому до певної міри була вона нам чужою й не зрозумілою ще з першого занесення її до нас. Щоби наблизити цю мову до зрозуміння загалу, звичайно користалися двома головними засобами: а. читали церковні тексти з своєю вимовою і б. заміняли незрозумілі болгарські слова зрозумілими.

Я такої думки, що по православних церквах у слов'янських народів ніколи й не було зовсім однакової вимови, не було її навіть в IX—XI віках, бо кожний слов'янський нарід ще з початку заведення слов'янської служби мав свою власну церковну вимову богослужбових текстів, в більшій чи меншій мірі наближену до живої народньої мови. Загально-слов'янська мова, т. зв. мова праслов'янська поділилася на діялектичні групи надзвичайно рано, ще задовго до діяльности св. Апостолів слов'янських Кирила († 869 р.) та Мефодія († 885 р.). А в IX віці, під час діяльности св. братів, безумовно всі слов'янські народи мали вже свої відмінні мови, несхожі одна з одною, досить далекі одна від одної.

А що в IX віці слов'янські мови вже значно відбігли одна від одної, це сьогодні в науці слов'янського язикознавства визнається загальнопризнаним. Вже Міклошич писав, що слов'янські мови споконвіку, а

значить і до IX віку, відріжнялися одна від одної, як і тепер[1]. Про це саме твердить тепер і проф. С. М. Кульбакин, один з кращих сучасних знавців старослов'янської мови: «Единый словянскій языкъ въ IX в. давно уже не существовалъ, а были на лицо, каждый со своими особенностями, отдѣльные словянскіе языки»[2].

Кирил та Мефодій своїми перекладами богослужбових книжок дали нам найперші зразки слов'янської (давньо-болгарської) літературної мови IX віку. Завдання св. братів було в високій мірі тяжке, бо доводилося перекладати з такої високорозвиненої мови, якою була тоді мова грецька, з її надмірним числом слів зложених та слів для абстрактних розумінь, перекладати на людову мову македонських слов'ян, котрі до того, звичайно, не мали ще своєї виробленої літературної мови. Ось тому перші переклади богослужбових книжок з самої істоти своєї були не багато зрозумілі всім слов'янським народам.

На мою думку, питання про ріжну вимову у слов'янських народів одного й того тексту повстало ще разом з заснуванням літературної слов'янської мови, цеб-то ще за св. Костянтина та Мефодія в IX віці. Маю тут на увазі той факт, який подає нам життя Костянтина в 8-м розділі, а саме: коли імператор візантийський Михаїл III та патріярх Фотій післали в 860 р. св. Костянтина та Мефодія до Хазариї (може до слов'ян), то Костянтин прибув до Херсонесу і «обрѣтъ же тоу євангеліє и ѱалтырь, роусьскыми писмены писано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюща тою бесѣдою, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силѫ рѣчи приимъ, своєи бесѣдѣ прикладаѧ различьнаꙗ писмена гласьнаꙗ и съгласьнаꙗ, и, къ Бг҃оу молитвѫ творѧ, въскорѣ начѧ чести и съказати; и мъноѕи сѧ ємоу дивлѧхѫ, Бг҃а хвалѧще».

З приводу цього місця писано надзвичайно багато, але його не роз'яснено остаточно ще й досі, головно тому, що не розуміємо тут виразу сила рѣчи.

---

[1] „Извѣстія отдѣл. русск. языка и словесности" 1901 р. т. VI кн. 1 ст. 309.

[2] Древне-церковно-словянскій языкъ, вид. 2, Харків, 1913 р. ст. 9.

На мою думку, вираз цей — це граматичний термін, який означає наголос (акцент), а в переносним значінні вимову. Слово сила визначає акцент з найдавнішого часу аж до XIX-го віку, — в цім значінні слова цього вживається по всіх найдавніщих граматичних статтях та по всіх старих граматиках (пор. хочаб у І. Ягича, в його „Разсужденія южно-славянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ" 1895 р. ст. 340, 360, 361, 420, 426 - 427, 433, 436, 461, 462, 478, 502, 510—511, 603, 638, 642,690,692, 700, 701, 724, 726, 785, 789, 925 і 928 — тут скрізь сила — то акцент). «Руська» мова, про яку тут річ, це звичайно мова киян, праматір теперішньої української мови. Думати, що це мова готська, не маємо підстав, — бо ж не готського наголосу вчився і прикладав його до своєї мови Костянтин. Отже, це темне й загадкове місце з Життя Костянтина я перекладаю так: «Костянтин знайшов тут (в Херсонесі в 860 чи 861 році) Євангелію та Псавтиря, написані руськими письменами (мовою), знайшов і чоловіка, що говорив тією саме мовою, і розмовляв з ним; а навчившися (від нього) наголосу (київського або вимови київської) прикладав (рівняв) до своєї (південно-слов'янської) мови (для ліпшого вивчення вимови) ріжні звуки голосні та приголосні; помолившися Богові, скоро почав читати й говорити (по київському). І многі дивувалися йому й хвалили Бога».

Це місце з Життя Костянтина я вважаю за незбитий доказ того, що вже в IX віці східні слов'яне мали свою осібну вимову богослужбових книжок (бо ж згадані Євангелія та Псавтир певне вживалися вже в тодішній київській християнській общині)[1].

Богослужбові церковні тексти, попавши пізніще до ріжних слов'янських народів, скрізь вимовлялися ріжно. Скажемо, слово сила було тільки графічно загально-слов'янським, але це слово вимовляли не однаково, скажемо, болгари, серби, поляки, українці.

---

[1] Докладно про це див. в моїй праці: „Історія церковнослов'янської мови. Том І: Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність", Варшава, 1927 р., ст. 94-122.

На мою думку, св. брати Кирило та Мефодій ясно уявляли собі загально-слов'янські завдання своїх перекладів і перших текстів; на цю думку наводить мене хоча б те, що, докладно копіюючи грецьку графіку, св. брати не скопиювали знаків наголосу і не поставили їх в своїх перекладах; та й як вони могли розставляти ці знаки наголосу, коли з власного досвіду знали, що ріжні слов'янські народи вимовляють слова не однаково, скажемо слова **сѣло**, **народъ**, **имя**, **законъ** і сотні т. п. З традиції, за прикладом перших перекладів (їх ще не розшукано), частіще не ставили значків наголосу і в текстах X - XIII віків.

Отже, написи **вѣра**, **спаси**, **мене** і т. п. були для слов'ян вже з найдавнішого часу лише графічними формулами, а вимова їх була ріжною. Як же вимовляли церковні тексти ми, українці?

Для правдивої відповіди на це питання, на жаль, ми не маємо докладних відомостей. Треба думати, що першої церковної вимови вчили нас болгарські священники; але були вони в нас не довго, бо скоро повстало в нас своє національне духовенство.

Не маючи прямих свідоцтв про давню церковну вимову, все таки маємо свідоцтва посередні,—писарі, списуючи книжки, скажемо в Київі, постійно роблять дуже цікаві помилки, які вказують нам на тодішню церковну вимову. Так, вже з найпершої української пам'ятки XI віку, з Святославового Збірника 1073 р. можна переконатися, що в той час **ѣ** читали на Україні за *і*, **и** за *и*, **ѣ** за *е*, **г** за h і т. п., цеб-то, що вже тоді—а безумовно й до того—в наших церквах бодай частинно панувала жива українська вимова богослужбового тексту.

З часом церковна вимова ставала все ближчою до живої народньої мови, аж покіль вона не відлилася вже в певні сталі форми. Церковна вимова в старі часи була однаковою на всій українській землі лише в головних своїх рисах, а в деталях ця вимова не була в нас скрізь однаковою; так, вже з найдавніщих часів були деякі ріжниці в церковній вимові на східних та західних українських землях.

Другим засобом оживлення чужої нам церковно-слов'янської мови було перекладання незрозумілих болгарських слів, заміна їх словами зрозумілими. Старо-болгарська мова, попадаючи, яко мова церковна, до інших слов'янських народів, була в них, звичайно, не зовсім зрозумілою,—багатьох окремих слів там напевне не розуміли. Ось через це вже в пам'ятках XI-го віку маємо багато варіянтів, бо писарі, переписуючи церковно слов'янські тексти, дуже часто незрозумілі слова заміняли зрозумілими; цих варіянтів так багато, що здається, вже в XI-м віці всі трудніщі старо-болгарські слова були замінені словами зрозумілими[1]. Варіянти ці (для одного й того грецького слова)—наочний свідок, що вже в XI віці багато дбали, щоби церковна мова була мовою зрозумілою. З бігом часу цих перекладів-варіянтів стало надзвичайно багато, так що майже неможливо розшукати двох церковних текстів, щоби в них не було словарних відмін, і ці відміни найчастіще одного характеру: зробити текст більше зрозумілим[2].

Вдавнину не було якогось сталого методу праці писарів богослужбових книжок, не було в цій справі й якогось провідного наказу вищої церковної влади,—каждий писар списував по своїому, кожний до цеї праці вносив свою власну уподобу. Давнина наша ніколи не знала погляду про недоторканність оригіналу та про святість навіть окремої букви,—ці погляди прийшли значно пізніще; з давних часів не можна вказати, напр., навіть двох євангельських текстів, щоби вони були зовсім однаковими; навпаки, часто писар постільки вільно ставився до свого оригіналу, що його можна б назвати автором пам'ятки. Святим оригіналом для нас був тільки оригінал грецький, а на тексти церковно-слов'янські давнина наша постійно дивилася лише як на людські переклади, і то не-

---

[1] В Entstehungsgeschichte 1913 р. Ягіч подає дуже багато цих варіянтів; багато їх і по інших працях, присвячених давнім перекладам. Див. ще *Ів. Огієнко*: Історія церковно-слов'янської мови т. II ст. 116-121 і т. V ст. 432-433.

[2] Багато цих варіянтів подаю я в своїй „Історії церковно-слов'янської мови", 1929 р. т. V ст. 433-476.

рідко переклади досить невдалі. З такого погляду випливала потреба постійного виправлення та підсвіження тексту, що й робив кожний переписувач, коли тільки була це особа освічена. І лише значно пізніще, десь з половини XVII-го віку, а власне з XIX-го віку вироблюється потроху погляд на сталість церковно-слов'янського тексту, і тільки аж тоді припиняється самовільна зміна незрозумілих слів та застарілих форм на зрозумілі й сучасні.

Звичайно, українські писарі постійно при переписуваннях вносили більше чи менше число ознак своєї живої мови, що вже в пам'ятках XI-го віку дуже помітне[1]. З бігом часу цих ознак стає все більше, разом з тим більшає й число українських слів, що ними потроху заміняють незрозумілі слова та архаїчні форми. Такі самі тексти з певним числом українізмів стають оригіналами й для перших церковнослов'янських друків, що бачимо, напр., в краківських виданнях 1491 р. відомого Швайпольта Фіоля[2].

Початок перекладів книг церковних на українську мову вже в новочаснім розумінні припадає на XV-й вік. Вже тоді, в XV віці виразно зазначилося велике бажання вірних мати хоч деякі церковні книжки, особливо ж Письмо Святе на живій, зрозумілій мові. Так, в рукопису кінця XV-го віку, що зберігається в Публичній Бібліотеці в Петрограді, Q. I. 391, знаходимо переклади з багатьма ознаками української мови—так званої Никодимової Євангелії або Страстів Господніх, оповідання про трох волхвів і життя св. Олексія чоловіка Божого[3]. На кінець XV-го віку треба віднести ще й писану півуставом Євангелію, що зберігається в Петрограді, в Публичній Бібліотеці,

---

[1] Див. *Ів. Огієнко*: Історія церковно-слов'янської мови, 1929 р. т. V ст. 98-188: Старо-слов'янська мова української редакції.

[2] *Ів. Огієнко*: Друкарська Трійця: I: Швайпольт Фіоль, „Літопис", Відень, 1924 р. № 11.

[3] Ці Страсті Христові видав Н. М. Тупиків під редакцією А. І. Соболівського в „Памятниках древней письменности и искусства" 1901 р. Ч. 140. Мова цього рукопису зветься тут „західно-руською".

під ч. F. I. 17; мова цеї Євангелії має багато українських елементів[1].

Спеціяльних повних своїх перекладів Письма Святого до XVI-го віку ми не маємо; проте вже в XV віці виразно зазначилось загальне бажання мати більш зрозумілий текст Св. Книг. Виявилось це бажання перш над усе в т. зв. глосах; на краях церковно-слов'янських рукописів книг Св. Письма почали поясняти незрозумілі слова живою народньою мовою. Такі пояснення, чи глоси, з'являються в нас з XV-го віку, і йдуть без перерви аж до XVIII-го століття. Спосіб такого пояснення вперше повстав на Заході,—там постійно давали глоси до латинського тексту Святого Письма; такі ж глоси в XIV віці знаходимо часто в чеських та польських казанях, писаних по-латині; звідти цей спосіб забрів і до нас на Україну. Такі глоси знаходимо навіть в перекладах на живу мову, що бачимо в перших чеських бібліях, звідки цей звичай зайшов і до наших перекладів, напр. в Євангеліях Пересопницькій 1556 р. та в відписах з неї, Житомирській 1571 р. і Літківській 1595 р. глос досить багато. Пізніще, при списуваннях ці глоси звичайно вводились до самого тексту, і таким чином повставав більш зрозумілий текст Святого Письма.

Жива мова ввійшла до церкви в середні віки найперше в церковній науці, в казанні. Спочатку церковні казання говорено виключно мовою латинською, але на Заході рано почали виголошувати церковну науку, особливо до простого люду, й живою мовою. Так, церковні синоди навіть в Польщі ще в XIII віці (напр. року 1248, 1285 і інш.) робили постанови, щоби церковну казань (зараз по Євангелії) до простого народу виголошувано польською мовою; тільки проповідь до вищих верств вірних була в мові латинській[2]. Наказувано також навчати нарід щоденних молитов польською мовою.

---

[1] Про неї див. статтю проф. В. Перетця в „Записках Наук. Тов." т. 93 за 1910 рік.

[2] Dr. J. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р., ст. 11-12 і 35.

Треба додати, що деколи бувало й так, що проповідь виголошувано по польському, але пізніще друковано її по-латині[1].

Цікаво ще підкреслити, що вище польське духовенство, під впливом урядовим, дбало, щоби духовенство було національним. Так, синод Ленчицький 1282 р. постановив, що висвячувати можна лише осіб, які знають польську мову; унівський синод 1326 р. забороняє святити чужинців, коли не знають вони польської мови[2].

Те ж саме було й в церкві українській, — і тут рідна жива мова вперше ввійшла до церкви з казанням, і тут, певне, можливі випадки, коли церковну промову казано живою мовою, але потім її написано або й надруковано вже мовою літературною, цеб-то церковно-слов'янською.

Найперші переклади Письма Святого на живу народню мову роспочали проповідники для своїх церковних потреб. Виголошуючи проповіді в живій мові, проповідники на Заході цитати з Святого Письма наводили спочатку по-латинському; така непослідовність била в вічі, і проповідники, наводячи євангельський текст по-латині, мусіли зараз же тлумачити його вірним в живій мові (звідси, між іншим, повстав самий звичай церковну науку вести зараз же по Євангелії, бо ця наука спочатку й була тільки тлумаченням Євангелії, що читалася в незрозумілій мові). Таким чином ми бачимо, що проповідники перші взялися за переклад Письма Св. на живу мову для своїх церковних потреб. В косцьолі польськім, скажемо, друкована казань вже в XV віці має цитати з св. Письма в польській мові[3]. Взагалі, синоди XV в. в Польщі вимагають, щоби ксьондз читав Євангелію перше по-латинському, а потім, для казані, по-польському[4].

Теж саме було і в церкві українській, — й тут проповідники перші роспочали переклади Письма Свя-

[1] Там само, ст. 40.
[2] Там само, ст. 2-3.
[3] Dr. J. Pelczar, ст. 36.
[4] Там само, ст. 38.

того на українську мову для своїх потреб; пишучи чи пізніще друкуючи свої казання, проповідники почали й цитати з Св. Письма подавати в українській мові. Випадки такі відомі мені ще з XV-го віку, — з Страстів Христових, про які вже згадувалось; пізніще цитати з св. Письма в українській мові знаходимо в «Похвалі гетману К. И. Острожскому» невідомого автора, в Супрасльському рукописові, під 1515 роком (видання 1836 р., Москва, ст. 149-154); в книзі Степана Зизанія «Казанье св. Кирила Іерусалимского» 1596 р. читання з Євангелії подано українською мовою.

За XVI і XVII віки на Вкраїні взагалі був звичай (на Заході відомий значно раніще) густо пересипати релігійні твори цитатами з св. Письма в українській мові; на краях книжок звичайно зазначається й джерело таких цитат. Коли б ці цитати звести до купи, то ми мали б значну частину Біблії в перекладі на живу українську мову ще XVI-го віку... Пізніще, в XVII віці, в творах українських проповідників, скажемо у Іоаникія Галятовського або в Антонія Радивиловського таких цитат дуже багато, а сам переклад зроблено старанно й добре[1].

Такі були ближчі причини—серед низки інших— повстання найперших спроб перекладів Письма Святого на українську мову[2]. Реформація, як ми бачили, повільний переклад цей значно приспішила й скоро привела до того, що вже в середині XVI-го віку на Вкраїні повстав переклад на українську мову цілої Євангелії й цілого Нового Завіту.

---

[1] Це джерело перекладів Письма Святого на українську мову в нас, на жаль, ще зовсім не досліджене; цікаво б вияснити, чи не користувалися наші проповідники готовими вже перекладами, такими, скажемо, як Пересопницька Євангелія. Підкреслю тут, що в польській літературі подібну працю відносно Петра Скарги проробив уже кс. Ст. Оконевський (Pismo św. w dziełach X. Piotra Skargi, Poznań, 1912), — він зібрав усі цитати П. Скарги, який цитував Вульгату завжди по-польському.

[2] *Ів. Огієнко*: Причини повстання перших перекладів св. Письма на українську мову, альманах „Дніпро" на 1923-ій рік, Львів, ст. 89-91.

VIII.

Чому мова українська не стала мовою богослужбовою в XVI-м віці.

Як ми бачили вище, жива мова українська стала з XVI в. також і мовою церкви, — нею виголошувано казані, цею таки мовою читано Євангелію й Апостола, нею ж були ріжні церковні читання[1]. Але мовою богослужбовою українська мова тоді не стала. Що ж спричинилося на це?

Одна з найважніщих причин — католицька релігійна боротьба. Викликавши великий релігійних рух, боротьба ця кинула все українське громадянство до церкви, і примусила його боронити все, що носило печатку православія. Зза цеї боротьби і зза такого напряму церковного українського руху церковні братства скоро стали організаціями зовсім консервативними, які часом боялися навіть тих «новин», що їх заводили самі єпископи.

І от тоді ходом живих подій церковно-слов'янську мову зараховано до головних прикмет самого православія,—вона стає святою мовою, невіддільною від самого розуміння православної церкви.

Таким чином церковно-слов'янська мова стала традиційною ознакою «руської» народности, «руської» віри. „Въ сознаніи большинства идея церковнаго языка смѣшалась съ идеей вѣры, — правдиво каже П. Житецький, — а та и другая — съ идеей народной самобытности“[2]. Боронячи свою батьківську віру, стали боронити так само й свою традиційну церковну мову. В другій половині XVI-го віку роспочалася сильна боротьба з прихильниками унії, яка підняла нарід до оборони своєї загроженої церкви. Досить сильна течія за запровадження до церкви живої мови помалу сама собою припинилася во ім'я рятування загальної

---

[1] Проф. *І. Огієнко*: Мова українська була вже мовою церкви, Тарнів, 1921 р.

[2] Старинныя возврѣнія русскихъ людей на русскій языкъ, „Кіевская Старина“ 1882 р. т. IV, листопад, ст. 285.

церковної справи перед наступом католицтва. Виступивши нарід проти всяких новин, мусів він відкинути й новину в ділянці богослужбової мови; прихильники живої мови, боячися своєю новиною подати ще один привід до церковної боротьби, мусіли відступити від своєї ідеї.

На витворення такого світогляду багато спричинилися московські втікачі, консерватисти, такі як кн. Андрій Курбський, старець Артемій, друкар Іван Хведорів і інші, які скрізь обстоювали вагу церковно-слов'янської мови в церкві і літературі, і були запеклими противниками живої мови. Від Курбського залишилися його листи, цілих 15,—і з цих листів видно, як він справді скрізь агітував за незмінність церковно-слов'янської мови.

Ще приклад. Григорій Ходкевич, бажаючи, щоби «слово божіє розмножилося и наученіє людем закону греческаго шірилося», задумав був видати популярну тоді книжку, Учительну Євангелію св. о. Калиста, патріярха Царгородського в перекладі на українську мову; на жаль, цеї доброї думки своєї Ходкевич не здійснив, і видав цю Євангелію р. 1568 таки церковно-слов'янською мовою. Зробив він це безумовно під впливом московських збігців, в першу чергу друкаря Івана Хведорова, що надрукував цю Євангелію, які відмовили Ходкевича від думки видати Євангелію українською мовою. Про це в передмові до цеї Євангелії сам Ходкевич росказує таке: «Помыслилъ же былъ єсми и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простых людей, преложити на простую молву, и имѣлъ єсми о том попеченіє великоє. И совещаша ми люди мудрыє, в том писмѣ оученыє, иже прекладаніємъ з давныхъ пословицъ на новыє помылка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтаєтся в книгахъ новаго переводу. Того ради сію книгу, яко здавна писаную, велѣлъ єсми єє видруковати, которая кождому не єсть закрыта, и к выразумѣнію не трудна, и къ чтенію полезна"...

Цей консервативний московський напрям у відношенні до живої мови завзято обстоював у нас, як ми бачили, і відомий полемист Іван Вишенський,

палкий оборонець церковно-слов'янської мови. Він писав: «Євангелія и Апостола въ церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте, по литургіи же, для вырозумѣнья людского, попросту толкуйте и выкладайте; книги церковныѣ всѣ и уставы словенскимъ языкомъ друкуйте»[1]. Цікава проте сама порада, бо вона красномовно свідчить, що Євангелію й Апостола за часів Вишенського, себ-то в кінці XVI-го віку, в церкві таки читали українською мовою.

Була ще одна причина, може найголовніща, чому рух за запровадження живої мови до Богослуження не дійшов до свого природнього кінця, — це була доля реформації на українських землях. Саму ідею про читання св. Письма і про Богослуження живою мовою, як ми бачили, принесли нам релігійні рухи, а тому нема нічого дивного в тім, що ідея ця була міцно зв'язана з долею реформації. Глибокого коріння в українськім народі протестантські ідеї тоді взагалі не пустили, народніх мас вони не захопили. Навпаки, ці маси дивилися на протестантів як на щось собі зовсім чуже й шкідливе, чому, напр., в час повстання Хмельницького в 1648 р. так багато перебито ріжних протестантів, а рештки їх з українських земель розбіглися.

На початку, як ми бачили, православні не виступали гостро проти протестантів; не те бачимо під кінець XVI-го віку: православне духовенство змушене було й собі боронитися від заливання протестантства, для чого воно вживає тепер протестантської зброї — живого слова. Так, в XVI-м ст. повстають т. зв. Учительні Євангелії, писані українською мовою, і в них часом були вже виступи проти протестантства. Одну таку Євангелію описав Др. Ів. Панькевич[2], — це Ладомирівський (Земплинської жупи на Закарпатській Україні) відпис XVII ст. з Учительної Євангелії дру-

---

[1] Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, т. II ст. 210. Див. далі наступний розділ.

[2] Ладомирівське Учительне Євангеліє, „Науковый Зборник", Ужгород, за 1923 р. На жаль „языкова аналіза", яку тут дано, має багато ріжних непорозумінь.

гої половини XVI-го віку; тут вже читаємо проти нововірства: «Отож, пане Лютре, не соудися ты сам и людей не зводи от пути правдивого, вывертаючи правдивыи слова б(о)жіи (л. 11б). Чинѣмо, не даючися изводити новым учителем (л. 21). А они нам мовят, иж бы мы сами измышляли собѣ закон... Они сами тепер, ново наставьши, єдин от другаго взяли собѣ наоуки фалшивыи, а тыми науками своими много людій изводят» (л. 81).

Коли запанувала т. зв. католицька реакція, вона припинила протестантську працю й на Україні. Рештки нашої інтелігенції, що позостали при православній вірі, хоч і захопилися були реформаційними ідеями, тепер змушені були боротися перед латинським наступом. На запровадження живої мови до богослуження настав зовсім не відповідний час.

Українська мова не стала тоді богослужбовою мовою; принаймні, перекладів на українську мову богослужбових книжок, таких, як, напр., Літургія, Вечірня, Ранішня, не знаємо. Відновлена ідея живої мови в церкві спинилась на пів-дорозі, — на українську мову перекладено тільки Святе Письмо та другорядні церковні книжки.

Наслідки невтілення в життя цеї великої ідеї, що для православних була власне ідеєю зовсім не реформаційною, а тільки відновленням віковічної в нас кирило-мефодіївської ідеї, наслідки того були дуже гіркі для України. Давня церковна мова залишилася не тільки мовою богослужбовою, але намагалася позостатися й мовою літературною; тому ж, що мова ця все-таки була нам напів чужою, широкий загал її не розумів, зза чого багато письменників українських почали писати мовою польською.

І пізніще, коли відбулося р. 1654 політичне з'єднання України з Москвою, а р. 1686 з'єднання церковне, то власне те, що наша церква богослужбовою мовою мала мову церковно-слов'янську, це дало привід Москві виганяти українську мову взагалі з церкви, навіть з другорядного вжитку, і заміняти її мовою російською.

І нарід український, під час довгого панування над Україною Москви (1654—1917), не мав уже своєї національної церкви, що привело його до національної несвідомости і до тої культурної темноти, в якій перебуває й тепер. А цього не було б, культурна історія наша пішла б зовсім іншим шляхом, колиб в XVI віці, під час тодішнього великого церковного руху, мова українська стала була мовою богослужбовою, неб-то колиб нарід українській постійно чув свою літературну мову і в церкві.

IX.

Церковно-слов'янська мова в Литві та Польщі за XV—XVIII віки[1].

1.

Церковно-слов'янська мова, яко мова церкви й літератури православного словянства, за тисячу літ свого існування у ріжних народів мала не однакову долю,—одна доля її була у слов'ян південних, друга в Росії, і знову інша серед українського народу в Річі Посполитій Польській. Доля церковно-слов'янської мови в першу чергу залежала від того, чи була вона в даній землі мовою державної Церкви, чи була мовою Церкви тільки національної меншости. Ясно, що на землях православних південних слов'ян, болгар та сербів, церковна мова мала повну змогу нормального розвитку увесь той час, поки народи ці були вільними; але з часу, коли Болгарія й Сербія стали тільки колоніями турецькими, з того часу доля церковно-слов'янської мови у південних слов'ян стала зовсім іншою. А в Росії, де церковно-слов'янська мо-

[1] Ця стаття—це вступна лекція автора, яку він виголосив (в скороченні) 17 березня 1926 р. польською мовою в Варшавськім Університеті при покликанні його звичайним професором на катедру церковно-слов'янської мови й палеографії. В XIV т. „Prace Filologiczne" 1930 р. стаття виходить польською мовою. Щоби не розбивати цілости статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах.

ва, яко мова державної церкви й мова літератури, не зазнавала якихсь особливих перешкод на дорозі свого повільного розвитку, звичайно, доля цеї мови складалася так, що давала їй повну змогу нормального життя.

Від цеї першої причини—тої чи іншої долі церковно-слов'янської мови — випливає й друга, — доля церковно слов'янської мови, яко мови церкви й літератури, сильно залежала також і від того оточення, в якому їй доводилося перебувати. Скажемо в Росії, де увесь слов'янський нарід належав до одної православної церкви і де на цю церкву не було якогось великого стороннього впливу, доля церковно-слов'янської мови пішла собі шляхом свого нормального розвитку.

Але зовсім не така доля припадає розвиткові церковно-слов'янської мови в тих землях, де православна людність жила разом з людністю католицькою, де вона культурно стояла нижче від останньої, і де вона підпадала через саме реальне життя найріжнішим католицьким культурним впливам. Скажемо, десь в Хорватії або в Далматії італійські впливи були постільки глибокими й життєвими, що церковно слов'янська Служба могла держатися там тільки через велику й стихійну відпорність слов'янського народу перед народом романським та через його замилування до традиційних слов'янських форм.

Але в житті церковно-слов'янської мови у всіх слов'янських народів помічається одна головна спільна риса: вірна людність потроху, але постійно забуває її. І це забування ц.-слов'янської мови залежало не стільки від сторонніх впливів на православну віру, скільки й від живого життя та його реальних потреб. Бо ж ц.-слов'янська мова з бігом віків невпинно мертвіла і все більше та більше відбігала від живої мови.

Церковно-слов'янська мова українського народу в Польщі за XV—XVIII віки не була мовою державної Церкви, а сама православна людність скрізь була оточена сильними католицькими культурними впливами. Звідсі ясно, що доля церковно-слов'янської мови в Польщі мусіла піти окремою дорогою, мало по-

хожою на шляхи розвитку цеї мови у інших слов'янських народів. Доля ц.-слов'янської мови складалася тут надзвичайно оригінально й повчаюче; коротко росказати про цю долю я й поставив собі завданням цеї моєї статті.

Церковно-слов'янська мова ще з самого початку свого, ще з часу введення її до нашої Церкви в X-м віці, як казав я вище, не була в нас живою, народові цілком зрозумілою мовою. З походження свого це була давньо-болгарська мова, а точніще – солунська говірка македонського наріччя болгарської мови. В своїй вітчині, в Болгарії IX віку т. зв. церковно-слов'янська мова, звичайно, була живою, народові зрозумілою; на схід прийшла вона в своїй болгарській формі, прийшла не в однаковий час, — до підкарпатських слов'ян чи не на століття раніще, як прийшла вона до Києва вже офіційно в 990 (не 988) році. І з того ж X віку церковно-слов'янська мова стала в нас разом з тим і мовою літературною.

Але як мова літературна, церковно-слов'янська мова відразу підпала в нас великому впливові живої народньої мови, що вже тоді була відмінна від мови церковної. Ті перші пам'ятки нашої літератури, що дійшли до нас з XI-го віку, скажемо київський Збірник кн Святослава 1073 року, всі такі пам'ятки мають найвиразніщі ознаки київської живої народньої мови. Церковно-слов'янські пам'ятки XI-го віку взагалі вже мають виразні діялектичні ознаки, а це дає змогу говорити про ріжні т. зв. редакції церковно-слов'янської мови навіть в богослужбових, постійно мовою консервативних книжках[1].

З часом ріжниця між літературною та церковною мовами ставала все більшою: мова церкви відходила все далі та далі від мови живої. На жаль, старовина не зберегла нам якихсь виразних свідоцтв, як ставився до своєї церковної мови православний нарід за давніщі віки, поскільки він її розумів, і чи не була вона йому вже вдавнину малозрозумілою. Але замість

---

[1] Див. мою працю: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р., ст. 7, 98-103.

таких прямих свідоцтв маємо свідоцтва посередні,— самі богослужбові книжки: переписуючи їх, писарі роблять багато помилок і то часто таких, які ясно свідчать про невелике знання церковно-слов'янської мови і про ступневе вривання живої народньої мови до церковних книжок.

Сама церковна мова не лишалася незмінною. Переглядаючи давні переклади богослужбових книжок за XI—XIV віки, помічаємо виразне бажання вже тоді по можливості наблизити церковну мову до живої мови своїх вірних, зробити її більше зрозумілою; менш зрозумілі слова при перекладах дуже часто замінялися словами новими, зрозумілими, а архаїчні форми—формами новими. Таким чином скоро повстала т. зв. нова церковно-слов'янська мова.

Був ще один спосіб робити церковно-слов'янську мову більше приступною для зрозуміння вірних,—це своя вимова богослужбового тексту. На мою думку вже в XI віці, а може й давніще, ріжні церкви вимовляли богослужбовий текст неоднаково, вимовляли його по свойому, все наближаючи його до живої вимови. Це був один з наймогутніщих засобів підживляти до певної міри мертву церковну мову (див. вище ст. 73-75).

2.

Але скоро настав час, коли почали голосно говорити про придатність чи не придатність нашої церковної мови. По роспаді Київської Держави на сході повстала велика Литовсько-Руська Держава. Держава ця, сусідуючи з Польщею й маючи з нею найтісніщі звязки, увесь час була в найближчих зносинах з західною Європою. Хоч столицею Литовсько-Руської Держави була Вильня, але центром релігійного життя позоставав проте Київ, з його старими святинями. Зносини з заходом увесь час побільшувалися, і ці зносини, як ми бачили, й привели до перегляду питання про церковну мову і про мову літературну. Це був XV-й вік.

Найріжніщі церковні рухи, особливо ж рух гуситський, дали для Європи багато ріжних культурних наслідків; не лишилися вони без впливу й на Литовсько-Руську Державу. Православна молодь з цеї Держави часто їздила за наукою в Європу, а вертаючись, привозила додому й нові думки та нові ідеї. Незадоволені пануючим Римом перші виставили ідею вживання народньої живої мови в літературі та перекладів Письма Святого також на живі мови. Ідеї ці — це були найкращі ідеї нових церковних рухів, а разом з тим це були ідеї найкорисніщі, бо вони були спрямовані для підняття морального та культурного рівеня цілого людства. Ось ці великі ідеї, що були, власне, повторенням давніх кирило-мефодіївських ідей, рано прищепилися й серед православної людности Литовсько-Руської Держави, цеб-то серед українців та білорусів по сьогодняшній терминології.

Думка про вживання народньої мови в літературі повстала серед українського народу дуже рано. Церковно-слов'янська мова лишалася в нас мовою церкви, але вона була мало придатною для буденного живого життя. Вона не мала всіх потрібних слів, яких вимагало нове живе життя з його найріжніщими вимогами і з його невпинним прогресом. Грамоти князів, ріжні купецькі акти, духівниці і т. п. вже з XIII-го віку мають великі елементи живої народньої мови. Численні урядові канцелярії Литовсько-Руської Держави вже не послуговувалися для своїх буденних потреб мовою церковною, — вони вживають нової т. зв. „руської" мови.

Канцелярії Литовсько-Руської Держави мали велику ролю в утворенні цеї „руської" мови. „Руська" мова — це була літературна мова того часу, мова, що помалу виперла з літератури мову церковну й стала на її місце. Мову цю утворили головно тодішні урядові канцелярії й вона скоро стала загальною літературною мовою всього православного населення. В основі цеї нової літературної мови лежить, звичайно, давня церковно-слов'янська мова, але вже з великою домішкою живої української мови та з домішкою (менше) мови білоруської. І з XV віку це спільне україн-

сько-білоруське κοινή зовсім вже заступає в урядах давню церковно-слов'янську мову, яко мову літературну. Правда, це не був якийсь особливий спосіб повстання літературної мови,—так само перше в урядових канцеляріях повстали й літературні мови напр. у німців та росіян. Таким чином серед українсько-білоруського народу церковно-слов'янська мова помітно перестає існувати, як мова літературна, ще в XV віці, хоч, звичайно, книжки для релігійного читання ще довго писалися й церковною мовою, але й ця остання стала вже мовою новою, дуже наближеною до живої мови.

У той час, з другої половини XV-го віку, у східного слов'янства помічається досить значний релігійний рух, що був викликаний єрессю т. зв. жидівствуючих. Сектанти ці надавали велике значіння книгам Старого Завіту; давнім перекладам церковно-слов'янським вони мало довіряли, тому почали самі перекладати ці книги просто з жидівських оригіналів вже на нову літературну мову. Жидівствуючі хвалилися, що вони мають усі книги св. Письма (повної збірки цих книг у нас тоді ще не було); на жаль, всі книги жидівствуючих до нас не дійшли, бо їх ще вдавнину понищено. Але деякі переклади жидівствуючих, напр. Мойсейового Пятикнижжа, книги Єсфир та Псавтиря, що почасти дійшли до нас, мають справді виразні діялектичні ознаки живої тодішньої української мови.

Зазначу ще одну причину, яка довела до певної кризи мову церковно-слов'янську яко мову богослужбову. В Чехах в XV віці, наслідком гуситського руху, перекладено цілу Біблію на живу чеську мову, і то не один раз — лише за XV-й вік чехи мають більше 60 кодексів Біблії та Нового Завіту в ріжних перекладах; а р. 1488-го Біблію чеською мовою вже й видрукували в Празі. Чеський вплив був надзвичайно сильним в Польщі і досить виразно помічався і в Литві та Україні.

Наслідком усіх оцих причин серед православної людности в Литовсько-Руській Державі починає потроху падати знання церковно-слов'янської мови. Ра-

зом з тим жива народня мова вривається все більше та більше до церковних книг, до св. Письма і взагалі до Церкви. І під кінець XV-го віку маємо вже Євангелію і др. книжки, писані не чистою церковно-слов'янською, але мовою новою, з великою домішкою мови української[1]. Певне в XV віці були спроби в нас виголошувати й проповіди народньою мовою. Так в XV віці влізає потроху жива народня мова до потреб церковних. А все це підготовило добрий грунт до тої великої діяльности, яку на самім початку XVI-го віку проробив славний Франциск Скорина з міста Полоцька, що видрукував Біблію вже цею новою, до живої близькою мовою.

3.

В XVI віці ціла картина вже різко міняється. Усе те, що до того часу було лише започатковане, в XVI віці набірає собі виразних ознак. Крім цього, в XVI віці трапилися в нашім житті вже такі події, які процес повільного замірання церковно-слов'янської мови, про який я росповідав, сильно прискорили і він пішов вже приспішеною ходою. Найбільшою подією такою була Люблинська унія 1569-го року, наслідком якої всі землі Литовсько-Руської Держави опинилися тепер під Польщею, цеб-то українці та білоруси були тепер тісно прив'язані до іншої культури, так відмінної від тодішньої культури своєї.

А в самій Польщі в той час аж кипіло від реформаційного руху. Церковне життя знаходилося в повнім упадку; католицьке духовенство було неосвічене та мало цікавилося своїми пастирськими обов'язками. Зо вступом на престол короля Сигизмунда Августа (1548 р.) в Польщі запанувала повна релігійна толерантність, а це дало змогу найріжніщим реформаторам прибути до Польщі, яку тоді звано asylum haereticorum, і відкрито ширити тут свою на-

---

[1] Проф. *В. Перетц* в „Записках", Львів, т. 93 за 1910 р. Див. ще Страсті Христові, що видав Н. М. Тупиков в „Памятникахъ древней письменности и искусства" 1901 р. № 140.

уку. І справді, в небувалому доти розмірі по Польщі ширяться гуситство, лютеранство, кальвінство, пізніше антитринітарство чи аріянство або социніянство,— нараховують аж 32 секті, що тоді вільно навчали в Польщі.

А з р. 1569 го, з часу Люблинської унії, всі ці реформаційні течії широкою річкою полилися й на землі українсько-білоруські, що їх тоді приєднано до Польщі. А нсалідком цього дуже багато української та білоруської інтелігенції підпали реформаційним впливам і перейшли головно в кальвінство. Ці реформісти, між іншим, проповідували критичне ставлення до тексту св. Письма та вимагали перекладу його на живу народню мову. Живе слово вони ставили дуже високо, і живою ж мовою виголошували вони й свої проповіді, і саме св. Письмо по церквах. І протестанти видають в XVI-м віці декільки перекладів Біблії на польську мову.

Додам до цього, що р. 1555 на польськім сеймі значне число депутатів вимагали, щоби Богослуження по костелах відправлялося народньою мовою: ut cultus divinus lingua vernacula publice in templis perageretur, quod Bulgaris eadem cum Polonis lingua utentibus olim a Sede Apostolica concessum esset[1].

Такий сумний стан церкви примусив католицький єпископат енергійно стати на оборону її. Для врятування справи до Польщі запросили єзуїтів, а вони своєю енергійною працею хутко відживили підупалу католицьку церкву. Люблинська унія 1569-го року дала змогу цим єзуїтам посунутися й на землі білоруські та українські, і вони скоро пішли на схід аж до Дніпра. Скрізь єзуїти позакладали добрі школи й повели енергійну боротьбу з протестантськими течіями. Але борячись з протестантами, єзуїти змушені були взятися за їхню ж зброю,—за живу мову. Живою мовою єзуїти виголошували свої проповіди, — а проповідники були вони в більшості дуже добрі; жи-

---

[1] *О. О. Первольфъ:* **Словѣнскій языкъ и его судьбы у народовъ славянскихъ. „Мееодіевскій Юбил. Сборникъ", Варшава, 1885 р. ст. 85.**

вою мовою повели вони й свої диспути, на які завжди збірали силу народу. Принялися єзуїти навіть і за переклади св. Письма на польську мову, і дали такі класичні праці, як, скажемо, переклад Біблії Якова Вуйка 1593 і 1599 років.

Єзуїти скоро впоралися з протестантами в Польщі, Литві й на Україні, тим більше, що й серед самих протестантів не було тоді згоди. Залишившися, так би мовити, без праці, єзуїти всю свою енергію звернули на православних. І тут вони взялися за стару протестантську зброю, — користаються з живої мови. Свою увагу єзуїти звернули головно на вищу православну інтелігенцію та на вище духовенство, — і тут вони мали великі успіхи. Уся православна інтелігенція, що перейшла була на протестантство, перейшла тепер на католицтво. Православний нарід втратив тоді майже всю свою інтелігенцію. При вірі батьків лишилися лише «popi ta chłopi».

Я росповів усе це для того, щоби видніше стало нам положення церковно-слов'янської мови в українській церкві. Знання цеї мови падає вже так, що її розуміють зовсім мало. Та й кому було дбати про краще знання церковної мови, коли духовенство було малоосвічене, а інтелігенція відпала? І від XVI віку ми маємо вже не одне свідоцтво про занепад знання своєї церковної мови. Так вже Скорина підкреслює, що церковно-слов'янські слова «неразумныи простымъ людемъ»[1]. Знаємо також, що відомий московський емігрант, князь Андрій Курбський, в листі до Марка Саригозина, учня відомого московського емігранта Артемія, скаржився, що не може добути собі потрібної людини для перекладів на церковну мову: «Аще, молвилъ, и добуду Грецкимъ умѣющаго або Латинскимъ, но Словенскій не будутъ умѣти»[2]. Цей же Курбський в 2-м листі до Кузьми Мамонича пише про одного збірника, отриманого з Афону: «Коль оле, уже благодати ради Божія, подана намъ книга въ помощь отъ Святыя Горы, яко самою рукою Божією принесе-

---

[1] *П. Владиміровъ*: Скорина, 1888 р. ст. 30.

[2] Сказанія кн. Курбскаго, Спб. 1842 р. II. 164, I. 257.

на, простоты ради и глубокаго неискусства церковниковъ русскихъ церквей»[1]. Сам Курбський, що був горливим оборонцем православної старовини, скаржився, що він «не до конца навыкъ книжнаго словенскаго языка». А. Курбський переклав пояснення Івана Золотоустого на Листи ап. Павла на «вождѣленный и любимый, праотецъ прирожденный, языкъ словенскій» і післав свій переклад відомому заступникові православія, кн. К. Острізькому. Переклад припав до вподоби старому князеві, але він чистосердечно порадив перекладчикові, щоби той «лѣпшаго ради выразумѣнія на Польщизну преложити далъ»[2]. Це дуже характерна порада, яка красномовно свідчить про низький ступінь знання ц.-слов'янської мови в той час і про поширення мови польської серед нашої інтелігенції.

В дуже сильних виразах скаржився на занедбання церковної мови й відомий Василь Тяпинський, в передмові до свого перекладу Євангелія 1580 р. „А хто Б(о)гобоиныи не задрежить,—пише він – на такую казнь б(о)жію гледечи, хто бы не мусил плакати, видечи так великих княжат, таких панов значных, так мног(о) деток невинных мужов з жонами в таком зацном руском а злаща перед тым довстипном оучоном народе, єзыка своєго славнаго занедбанє, а просто взъгардоу, с которое за покаранємъ Панскимъ оная ясная их в слове Б(о)жьєм м(у)дрость, а которая им была праве яко врожоная, гды от них отишла, на єє мѣстьце натыхмѣстъ такая оплаканая неумѣєтность пришла, же вжо некоторие и писмом се своим, а злаща в слове Б(о)жемъ встыдают. А на остаток што может быти жалоснеишая, што шкарадша, иж и тыє, што се межи ними зовут д(у)ховными и учители, смѣле мовлю, намнеи єго не вмѣют, намнеи єго ꙗзыразуменя не знают, ани се в нем цвичат, але и ани школы коу науце єго нигде не мают, зачим в полскіє або в иныє писма за такою неволею, не мало и оу себе и дети не без встыдоу своєго, бы се одно почули,

[1] З видання 1914 р. ст. 427.
[2] Там само т. II ст. 158.

немалого заправоуют“ [1]. Трохи далі той же Тяпинський скаржиться знову, що тепер «не толко в гевреиских, але и в словенском своємъ умеетность стратили» [1].

Що простий нарід не розумів уже своєї церковної мови, свідчить про це й Григорій Ходкевич: він хотів був Учительну Євангелію в 1569 р. «выразумѣнія ради простыхъ людей преложити на простую молву», але його відговорили від цього оборонці церковно-слов'янської мови (див. вище ст. 82).

Відомий перекладчик Нового Завіту, Вал. Негалевський в передмові 1581 р. росповідає, що працю свою він виконав з намови й нагадування «многихъ учоныхъ, богобойных, а слово божеє милуючихъ людей, которые писма полского читати не умѣют, а языка словенского, читаючи писмом рускимъ, выкладу з словъ єго не розумеют [2]; отже виходить, що навіть вчені люде не знали своєї церковної мови.

На таке саме занедбання та помітування церковної мови скаржиться й вищий представник православной Церкві в своїм пастирськім листі 1592 року: «Ученіє святыхъ писанiй зѣло оскудѣ,—пише митрополит, паче же словенского російскаго языка, и вси человѣцы приложишася простому несъвершенному лядскому писанію, сего ради въ различныа єреси впадоша, не вѣдуще въ Богословіи силы совершеннаго грамматическаго словенскаго языка» [3].

Та й звідки було взятися цьому знанню, коли в той час не мали православні ані добрих шкіл, ані добрих підручників для вивчення ц.-слов'янської мови? Духовенство стояло на низькому культурному рівні, воно було дуже мало освічене, а до того воно й не бачило добрих прикладів, бо більшість вищої рід-

---

[1] *П. Владимiровъ*: Предисловіе Василія Тяпинскаго къ печатному Евангелію, изданному въ Западной Россіи, около 1570 года; див. „Кіев. Старина“ 1889 р. кн. I, додаток ст. 2-3. Видання Владимирова не точне й з помилками; дуже на часі було б наукове перевидання цієї важливої передмови.

[2] Див. „Универс. Извѣстія“, Київ, 1911 р. кн. 12 ст. 119.

[3] Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи, т. IV ст. 42.

ної інтелігенції тоді вже покинули свій нарід і праді-дівську віру...

Так свідчать самі православні про занепад церковно-слов'янської мови; і тому нема нічого дивного, що й противна сторона — католики часто підкреслювали, що православні не знають своєї церковної мови. Відомий польський історик Матвій Міховита в опису Сарматії 1517—1521 років росповідає, що слов'янської мови вживають в Богослуженні українці, москвитяне, болгари й волохи, але ця церковна мова відмінна від їхньої живої, чому нарід її не розуміє, — розуміють лише «vladicae et baytkones i. e. episkopi et presbyteri»[1]. Єпископ Гозій в своїй праці з 1555 р. пише, що «на Русі (цеб-то на Україні, бо Росію він зве Москва) церковної слов'янської мови не кожний розуміє, навіть часто й священник»[2].

Сильніще про це писав відомий єзуїт, проповідник Петро Скарга в своїй праці 1577 р.: «O iedności kościoła Bożego» 1577 р.: Wielce cię oszukali Grekowie, narodzie Ruski, iż ci, wiarę ś. podając, ięzykać swego Greckiego nie podali: Aleć na tym Słowieńskim przestać kazali, abyś nigdy do prawego rozumienia y nauki nie przyszedł. Bo tylo te dwa są ięzyki, Grecki a Łaciński, ktoremi wiara święta po wszem świecie rozszerzona y szczepiona iest: okrom ktorych nikt w żadney nauce, a zwłaszcza w duchowney, wiary ś. doskonałym być nie może... Y nie było ieszcze na świece ani będzie żadney Akademiey, ani Kollegium, gdzieby Theologia, Philozophia, y inne wyzwolone nauki inszym się ięzykiem uczyły y rozumieć mogły. Z Słowieńskiego ięzyka nigdy żaden uczonym być nie może. A iuz go teraz prawie nikt doskonale nie rozumie. Bo tey na świecie nacyey niemasz, ktoraby im tak, iako w księgach iest, mowiła: a swych też reguł, Grammatyk y Kalepinow do wykładu niema, ani iuż mieć może. Y stąd Popi waszy, gdy co w Słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego

---

[1] Меѳодіевскій юбилейный сборникъ 1885 р., стаття Первольфа, ст. 82.

[2] Hosii Opera, Париж, 1562 р. л. 261.

się udać po tłumactwo muszą: abo więc tylo usty a w czytaniu Doktormi są. Y inney szkoły, chyba na czytanie, nie maią[1].

Як наслідок усього цього, в міру занепаду церк.-слов'янської мови росла й входила до церкви жива народня мова. Так, вже р. 1556-го повстає на Волині, в м.м. Дворці та Пересопниці, славний переклад Євангелії на українську мову; крім цього, за XVI вік Євангелія або цілий Новий Завіт, перекладені були ще сім раз, головно на Волині. І маємо незбиті докази, що ці переклади на живу мову вже в XVI-м віці читано по церквах[2]. Про те, що в XVI віці по церквах читано Апостола та Євангелію й народньою мовою, свідчить нам палкий оборонець ц.-слов'янської мови, консервативний полемист український Іван Вишенський; він писав наприкінці XVI віку: «Євангелія и Апостола въ Церкви на литургіи простымъ языкомъ не выворочайте; по литургіи же для вырозумѣнья людского попросту толкуйте и выкладайте»[3]. Вишенський взагалі був проти живої мови не тільки в Церкві, але й в церковній літературі; так, він радив: «Книги церковныє всѣ и уставы словенскимъ языком друкуйте»[4].

Взагалі, в XVI-м столітті, під впливом реформаційним, склалася велика течія проти панування традиційної слов'янської мови в церкві. Зазначаючи, що ця мова зовсім застаріла, що її мало хто розуміє, течія ця роспочала велику боротьбу за впровадження живої мови до церкви й за переклади св. Письма на українську мову. Партія ця, велика й сильна, церковно-слов'янську мову називала болгарською, щоби вже тим самим зазначити її чужинецьке походження, як причину її незнання. Так, перекладчик Пересопницької Євангелії 1556 р. архимандрит Григорій два

---

[1] Частина III розділ 4, цитую з видання 1590 р. ст. 312-313; видання 1577 р. перевидано в „Русская Историческая Библіотка" Спб. 1892 р. т. VII, тут ст. 485 486.

[2] *Ів. Огієнко*: Мова українська була вже мовою церкви. Тарнів, 1921 р. ст. 10-12.

[3] Там само, ст. 22. Акты Южной и Западной Россіи II.210.

[4] Там само, ст. 22.

рази зазначає, що він перекладав «изь языка блъгарскаго на мовоу роускоую». Так само і в Крехівськім Апостолі церковно слов'янська мова десятки разів зветься болгарською. Назва ця панувала тоді й серед поляків, які теж церковно-слов'янську мову звали болгарською; так звуть її, напр., Górnicki та Orzechowski[1]. Повстала ця назва, крім старої традиції, може ще й тому, що в XV ст., підчас нового південно-слов'янського впливу, з Болгарії приходили нові болгарські т. зв. тирновські тексти, що тішилися тут великою повагою. Правда, й назва «словенскій языкъ» не була своєю на Україні, бо в XV—XVI віках так звичайно звали в нас мову південних слов'ян, а їх самих звано «словенами». В глибоку давнину автор Київського Літопису твердив: а словѣньскъ языкъ и рускый одинъ, в цей же час, в XV—XVI віках таке твердження було вже явно перестарілим.

Але знаємо на Україні й другу партію, що всіма силами боронила вживання церковно-слов'янської мови. Для цеї партії церковно-слов'янська мова була непорушним камінем православної церкви, хоч самі оборонці мало розуміли цю мову. Як раз на той час, коли реформаційні рухи захопили були український нарід, на Волині перебували впливові московські емігранти, які й почали боронити церковно-слов'янську мову. Найбільше впливовим був князь Андрій Курбський, що скрізь виступав за церковну мову; в листі до кн. К. Острізького він писав: «вѣрь ми, ваша милость, єсли бы и не мало ученыхъ сошлось, словенска языка клоняюще чины грамотическіе и прелагающе въ полскую барбарію, изложити текстъ въ текстъ не возмогутъ, а не токмо словенскія або грецкія бесѣды, а ниже слюбимыя ихъ латинскія. Сенсъ быти нѣяко можетъ, но околичность слогней зѣло будетъ далека»[2]. Отож, як бачимо, Курбський не тільки боронить церковну мову, але й ставить її вище інших мов; ця сильна оборона Курбського перед кн.

---

[1] Мееодіевскій Юбилейный Сборникъ, Варшава, 1885 г., стаття О. О. Первольфа ст. 81.

[2] Сказанія, ст. 254-255.

Це була відповідь консервативного покоління на ті гострі завваження, які часто чулися з боку католиків (а часом і своїх) на нашу церковну мову. Але це не була реальна відповідь, це не була реальна порада.

Звичайно, найкращим засобом підняти знання церковно-слов'янської мови було б заложення своїх шкіл, в яких не тільки навчали б церковної мови, але — проти насмішок П. Скарги — цею ж мовою вчили б теології та філософії. Як знаємо, такі школи й повстали на Україні з другої половини XVI-го століття, і в цих школах на початку їх існування найголовніщим предметом стала церковно-слов'янська мова, — вона була тут не тільки яко окремий предмет, але й стала мовою навчання. Студентам заборонювали говорити своєю матірньою мовою, статути братських шкіл звичайно наказували, щоби «дѣти єдинъ другого пыталъ по-грецку, абы єму отповѣдалъ по-словенску, и тыжъ (коли) пытаются по-словенску, абы имъ отповѣдано на простой мовѣ». А Мелетій Смотрицький в перед мові до своєї Граматики 1619 р. вже наказує, щоби „діалектъ въ звыклой школьной розмовѣ славенскій межи тщателми (студентами) каранємъ захованъ былъ", цеб-то студентів змушували говорити між собою тільки церковно-слов'янською мовою.

Сміявся Скарга з православних, що вони для навчнаня церковно-слов'янської мови не мають ані правил, ані граматик, ані словників. Це був болючий та дошкульний натяк, бо правдивий, і тому кращі люде свого часу зрозуміли цю недостачу й негайно почали реально зараджувати й цьому лихові. Найперше в 1586 р. видрукувано в Вильні шкільний підручник: „Кграматыка словеньска языка", що вийшла з кругів остріжських[1]; р. 1591-го у Львові видрукувано нову працю: «Грамматіка доброглаголиваго Єллинословенскаго языка»; накінець, р. 1596-го вийшла у Вильні «Грамматіка словенска» Лавріна Зизанія. А щоби дати більшу можність розуміти ц.-слов'янську мову,

---

[1] Відома тільки з одного неповного примірника, див. *И. Каратаевъ*: Описаніе, 1883 р. ст. 232-233.

той же Лаврін Зизаній р. 1596-го випускає цінний труд для свого часу: «Лексис сирѣчъ реченія въкратцѣ събранны, и из словенскаго языка на простый рускій діялектъ истолкованы». Це був перший церковно-український словник[1].

Острізький культурний центр сильно вплинув в кінці XVI-го віку на підняття знання церковно-слов'янської мови. В Острізькій Академії зібралися кращі вчені свого часу, з кол яких вийшла перша ц.-сл. граматика 1586 р.; з цих самих кол вийшов і М. Смотрицький, найбільший язикознавець свого часу. Острізька ж Академія випустила в 1581 р. першу друковану Біблію східного слов'янства, випустила ц.-слов. мовою, і вже це саме було сильною обороною церковно-слов'янської мови. Друкована Біблія була приступніщою до набуття, а тому вона широко розійшлася і безумовно підтримала знання церковно-слов'янської мови[2].

4.

Коли тепер перейдемо до XVII-го віку, то побачимо, що справа й тут стоїть так само, як і в попередні віки. Знання ц.-слов'янської мови падає в масах ще більше. Духовенство, що не мало відповідних шкіл для науки, так само мало знало свою богослужбову мову.

Скарги на занепад церковно-слов'янської мови не припиняються і в XVII віці, — її все забувають, знання її занадто мале. В передмові до Учительної Євангелії 1616 року читаємо про цю мову: «Пре незнаємость и неумѣетность языка словенского многихъ, многимъ малопотребенъ и непожиточенъ ставшися,

---

[1] Про всі ці видання докладно росповідаю в своїй праці: Огляд українського язикознавства, „Записки" львівські 1907 р. т.т. 79-80.

[2] Цікаво, що при однім із примірників Острізької Біблії знайдено „Лексисъ съ толкованіемъ словенскихъ словъ просто" XVII-го віку (видав арх. Амфилохій в „Чтенія", Москва, за 1884 р. кн. 2),—красномовний доказ, що Острізька Біблія будила знання церковно-слов'янської мови.

знову, переложеньемъ єго на языкъ нашъ простый русскій, якобы з мертвыхъ воскрешонъ... Затымъ тотъ, который тыхъ часовъ хоть въ зацнѣйшомъ... языку словенскомъ, пре неспособность слухачовъ, немногимъ пожиточенъ былъ: теперъ хоть въ подлѣйшомъ и простѣйшомъ языку, многимъ, албо рачей и всѣмъ руского языка, яко колвекъ умѣетнымъ потребенъ и пожиточенъ быти моглъ». Через це незнання церковної мови дехто з вірних „удавались до заразливыхъ єретической науки паствискъ", — натяк, здається, на переклади протестантів.

Відомий богослов і лінгвист свого часу, Памва Беринда, в передмові до свого Словника 1627 р. осмілився вже досить різко написати про цю справу: «Широкій и великославный языкъ Славенскій — пише Беринда — трудности словъ до вырозумѣня темных многіи в собѣ маєт, зачимъ и самаа церковъ россійская многим власным сыном своим *в огиду приходит*».

Звичайно, стан був зовсім неприродній, — духовенство мусіло ж боронити традиційну церковну мову. І бачимо тепер вже щось нове — в XVII ст. церковну мову боронять вже організовано, а в цій обороні велика заслуга припадає Київу та його Печерській Успінській Лаврі. В той час Печерська Київська Лавра була міцною православною фортецею, яка згуртувала в своїх мурах багато світлих богословів, що боронили рідну церкву. Заснована при Лаврі друкарня принесла величезну послугу православію й сильно підтримала церковну мову.

Відомий тогочасний богослов Захар Копистенський в передмові до Бесід І. Золотоустого на 14 послань Апостола Павла, що вийшли з Печерської друкарні в 1623 р., ось так висловив думку на ц.-слов'янську мову, висловив думку не тільки свою, але й цілого вченого гуртка славних богословів, що тоді працювали в Київі. На початку Копистенський хвалить кн. Святополк-Четвертинського за таку небуденну чесноту, що князь „прирожоный свой славенскій Діалектъ або языкъ любишъ и выславуєшъ, и силу єго розумѣючи, радъ книги того Діалекту читаєшъ, и многих до читаня и коханья ся в нем побужати ра-

чишъ". Та йначе й бути не може, бо ж церковна наша мова рівняється мові грецькій, і вище мови латинської: „мает бовѣм языкъ славенскій таковую в собѣ силу и зацность, же языку Грецкому якобы природне съгласуетъ и власности его съчиняется; и в перекладъ свой приличне и нѣяко природне онъ беретъ и пріймуетъ, в подобныи спадки склоненій и съчиненія падаючи, венцъ и найзвязнѣйшее сложное Грецкое слово подобнымъ такъже звязнымъ и сложнымъ по славенску виложити ест можно, чого иншымъ жаднымъ, анѣ Латінскимъ недоказати языкомъ, чого доводомъ есть, же латинскіи переводники таковыи слова обширне з околичностями на свой перекладают язык, многими околичностями ширити мусятъ".

А через таку прикмету ц.-слов'янської мови «беспечнѣйшая естъ речъ и оувѣреннѣйшая філософію и ѳеологію славенским языком писати и из Грецкого переводити, нѣжли Латінскимъ, который оскудный есть, же такъ реку, до трудных, высокихъ и Богословныхъ речій недоволный и недостаточный; для тогож в Книгах Латінских барзо много словъ ся Грецких находит». А далі Кописте́нський знову вихваляє церковну мову: «З вѣку той Славенскій языкъ ест знаменитъ, которого Іафетъ и его поколѣньє оуживало, широко и далеко ся ростягалъ и славный был, для чого отъ славы словенскимъ названый ест». Перераховує далі такі широкі простори цеї мови: «Заж' бовѣмъ не славный ест', гды от заходу Бѣлого моря и Венецкихъ и Рымскихъ ся тыкает' границъ, а от Полудня з Грецією в' сусѣдствѣ и в' братерствѣ живетъ: на Всход' зась солнца над Чорнымъ моремъ до Персіи притягает, а оу Ледовитого моря ся опираетъ, на Полночъ з' Нѣмцами и которыи оучасництво з' ними мают, опирает'ся». По цьому Кописте́нський продовжує: «Не погоржали тым языком славенским и царскіи и Кролевскіи Дворы, мѣлъ заисте оу них свою знаменитую повагу». І дає приклад: „Кролевая Ядвига читовала Библію славенскую, а до выразумѣнья єи мѣла Выклады отцевъ святых славенским языком, которыи з Библією читала»[1].

[1] „Меховита, історікъ Полских дѣев, пишет, Книга 4 глава 41".

Як бачимо, це був зовсім гідний погляд на свою церковну мову. І за XVII вік зробили вже багато, щоби дати духовенству реальну змогу добре її знати. Так, р. 1619 вийшла славна граматика Мелетія Смотрицького, що більше як на сто років у всіх слов'ян стала джерелом граматичної мудрости; р. 1627-го виходить в Київі відомий Лексикон славеноросскій Памви Беринди, що так само на довший час став підручною книжкою для вивчення церковно-слов'янської мови; р. 1638-го в Крем'янці на Волині виходить „Грамматіки или писменница языка словенскаго". Додаймо до цього, що в XVII віці для православної людности повстало вже не мало добрих шкіл, де навчанню ц.-сл. мови відведене було відповідне місце. До того духовенство почало вчитися й латинської мови, щоби гідно боронити свою церкву.

Стан ц.-слов'янської мови в середині XVII-го віку добре висвітлює нам єромонах Кутеїнського манастиря Іоіль Трупевич в передмові до Лексикона Памви Беринди другого видання, в Кутейні 1653 р. «Читать а не розуметъ - здалека починається тут — глупая речъ єст, мовит нѣкто от мудрыхъ». Язик ц.-сл. має багато незрозумілих слів, через що «многіе, звлаща которыи не часто єго заживают, для невырозумения оных, силы писмъ досконале не поймуютъ, и частокрот малый з читаня относят пожыток», і тому П. Беринда „ку пожитку любомудрым, набарзей спудеомъ, през друкъ южъ тому лѣтъ 26 на свѣтъ выдалъ", Словник був дуже потрібний, чому „през той не барзо долгій часъ такъ оскудѣлъ, же омаль где єго видетъ барзо". Через це Кутеїнський манастир видає вдруге цю потрібну книжку, «абы и в тыи оплаканыи наши часы истинно Православнои Святоє Церкве сынове, читаня писмъ Славенскихъ не занедбываючи, охотнѣйшими до нихъ ставали, и оттуль, як з широко глубо(ко)го моря церковного душезбавенный брали пожитокъ».

Особливо сильно занепадало знання церковнослов'янської мови серед духовенства й народу уніятського. Географічно ближче до польского народу, а тепер через унію віддане на сильні римо-католицькі

впливи, духовенство уніятське зовсім мало цікавилося цею мовою; доходило навіть до того, що воно забувало читати по церковно-слов'янському і правило Служби по зшитках, написаних польським алфавітом. По уніятських братських школах на вивчення церковної мови не звертано особливої уваги[1]; так само було й по манастирях; знаємо, напр., що архим. Виленського Троїцького манастиря Самуїл Сенчило в 1608 р. скаржиться на те, що через єзуїтів та кармелитів в цім манастирі не було вже місця «для науки языка нашого словенского»[2]. І зовсім правдиво писав М. Смотрицький, в Werificatia 1621 р., що унія з Римом принесла дуже малу користь українському народові, з окрема не піднесла освіти духовенства, що й далі лишається «в темній простоті: нема дбайливости про школи, церковно-слов'янська мова занедбана, а українська висміюється»[3]. Головною мовою стала тут латина, пізніще — мова польська; „Нема тепер в нас слов'янських шкіл та наук — скаржиться один уніятський письменник кінця XVII-го віку,—усі науки викладаються мовою латинською. Вся наука про стан священничий, про таїнства знаходиться в латинських книгах, і коли хто не розуміє їх, той, звичайно, не зрозуміє й ті тайни".

Церковні діячі XVII-го віку, переважно православні, звернули вже велику увагу й на живу народню мову. Коли занепадові церковної мови серед духовенства можна було ще зарадити підручниками та школами, то цього не можна було зробити для широких народніх мас. І ми бачимо, що в XVII віці вже в повному розмірі дбають про пристосування церкви до народного зрозуміння. Церковні проповіді виголошують живою мовою, свідком чого лишилися в нас

---

[1] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія школы, Казань, 1898 р. ст. 519-520.

[2] Археографическій Сборникъ, VI ст. 116-117.

[3] Архивъ Юго-Западной Россіи ч. I т. VII ст. 336. Цікаво, що й сам Смотрицький в своїй Граматиці 1619 р. плутає закінчення ц.-слов'янські з українськими, пор. *И. Житецькій*: Очеркъ, ст. 67.

грубезні томи проповідей Галятовського, Радивиловського та інших. Року 1627-го Тарас Земка переклав Синаксарі на українську мову і видрукував їх в Київі в «Тріоді Пісній»; це була надзвичайна подія, бо з того часу жива мова ще більше входить до церковного вжитку[1]. Всяка побожна лектура виходить народньою мовою. Катихизиси віри православної появляються в тій же мові. Богослужбові книжки тепер передруковуються з ріжними поясненнями вже живою мовою. До тексту треб вводиться багато частин живою мовою, напр. в Требнику могилянському 1646 р.[2]. Появляються переклади молитов на живу мову[3]. Появляється багато т. зв. учительних Євангелій українською мовою. Взагалі, в XVII віці вже широко розвивається літературна українська мова, трохи менше — мова білоруська; мова ц.-слов'янська вже зовсім перестає бути мовою літературною.

І тому нема нічого дивного, що навіть знаменитий проповідник половини XVII-го віку, Іоанникий Галятовський навчає в своїй відомій праці: «Наука албо способъ зложеня казаня» так: „Старайся, жебы всѣ люде зрозумѣли тое, що ты мовиш на казаню, бо святый Іоан Златоустый мудрый был казнодѣя, єднакъ его ганила невѣста за казан'є трудное, же ся з него нѣчого не научила и не отнесла пожитку душевного. Кажетъ и Апостолъ Павелъ, жебысмо значне и выразне до зрозуменя людского слово Божіе проповѣдали, бо мовит: Аще безвѣстенъ

---

[1] Проф. *Іван Огієнко:* Українська мова в Київо-Печерській Лаврі в XVII віці, „Духовна Бесіда" за 1924 р. №№ 1-2.

[2] Див. мої статті: Присяга молодих на вінчанні, „Духовна Бесіда" 1925 р. № 22. Сторінка з історії української мови, як мови богослужбової (Чин на розлучення душі від тіла), „Наша Бесіда", Варшава, 1926 р. № 4 ст. 8-9. Взагалі, по Требниках українського видання в XVII-го віку появляються додатки українською мовою. Див., напр., вже в Требнику 1621 р. виленського видання додатки: Наука пред словѣдю з словенскаго прележена, Предмова пред шлюбом в Мал'женство вступаючим', Утѣха живымъ над умерлыми. Додатки ці по українських Требниках були аж до 1720 р., коли з наказу Петра I їх повикидали.

[3] *І. Огієнко*: Переклад „Вірую" на українську мову 1619 р. „Тризуб" 1926 р. № 18 ст. 6-8.

гласъ труба дасть... (1 т. п. 1 Кор. 14); єсли будешъ слово Божоє проповѣдати, а нѣкто єго не зрозумѣєтъ, себе самого будеш проповѣдати и выславляти, а не слово Божіє" (з «Ключа Розуміння» видання 1663 р. л. 244б). Ця порада Галятовського широко розійшлася і певне мала великий вплив.

5.

Та доля ц.-слов'янської мови, про яку я розповів, значно змінилася в XVIII столітті. Перелом на гірше роспочався власне ще з 1667 року, цеб то з Андрусівського перемирря, в силу якого Київ, культурний центр православного народу, остався за Москвою. На початку зносини з Київом були вільними й жвавими, київські видання вільно ширилися по всіх православних церквах в Польщі. Але де далі зносини з Київом ставали все трудніщими, а влада київського митрополита на землях польських ставала лише номинальною. Це був великий та дошкульний удар для православного життя в Польщі, бо власне цим для нього було відрізане найголовніще коріння його. Православне життя в Польщі, позбавлене Києва, яко центра, потроху завмірає.

Знання ц.-слов'янської мови падає тепер остаточно. Нарід вже зовсім мало її розуміє, не більше того знає її й само духовенство. Року 1720 відбувся відомий Замойський собор, якого постанови вже зовсім руйнували навіть сам обряд східний.

Латинізація пустила тоді глибоке коріння в саме життя православної людности, а це звичайно відбилося й на церковнім житті і на долі церковної мови. Появляються священники, яким вже не легко було навіть читати кирилицею, а тому в Супраслі та в Почаєві часом видають богослужбові тексти, друковані латинкою. Року 1779-го з почаївської друкарні виходить, напр., Псавтир: «Давіда Пророка и Царя Пѣсни рекше Псалми, со преложеніемъ *на сообщіи намъ и обычный языкъ* (цеб-то польський) из Вул'гаты давно переведенихъ псалмовъ, тоже во оувѣдомленіе нѣкоторихъ Славенскихъ реченій, здешнымъ неудобь ра-

зумителныхъ, въ пол'зу же сія благоговѣйно читати обыкшимъ». Українські й білоруські друкарні починають давати своїому народові досить багату лектуру мовою польською.

При такому стані життя годі було говорити про добре знання ц.-слов'янської мови. В цікавій книжці, що вийшла в Супраслі в 1722 році: «Собраніе припадковъ краткоє и духовнымъ особомъ потребноє» (ніби катихизис) на л. 56б читаємо таке цікаве місце. Ставиться питання: «Чи маютъ кождого дня іерее мовѣти, под грѣхомъ смертелнымъ, Полунощнѣцу, Утреню, Часы, Вечерню и Павечерню?» і дається на це запитання така характерна й виразна відповідь: «Римляне повѣнны под грѣхом смертелнымъ, але Грекове и Русь не повѣнны под грѣхомъ смертелнымъ, бо Римляне маютъ доходы великіи, *а Русь мусятъ сама себѣ хлѣба зараблятн*... Римляне маютъ Пацеры малыи, а Руская Полунощница, Утрня, Часы, Вечерня и Павечерня долгіи»... Звичайно, де вже тут було до знання церковної мови!..

Щоб поширити знання ц.-слов'янської мови, як ми бачили, р. 1627 го київська Лавра видала відповідного доброго словника; р. 1653-го цього словника передруковано в Кутейні.

Те саме робиться і в XVIII віці, тільки тепер випускають словники вже не церковно-українські, але церковно-польські. Року 1722-го супрасльська друкарня випустила такого саме церковно-польського словника. Передмова до цього Лексикона надзвичайно цікава, бо вона красномовно свідчить про долю ц.-слов'янської мови за цей час. «Съ неисчетною болестію сердца—читаємо тут — и язвою утробы неудобь исцѣлною изобрѣли (цеб-то переконалися) искусителіс или ексаминаторове поставляємыхъ въ іерейство людей, яко *сотный ієрей єдва славенскій разумѣетъ языкъ*, невѣдяй, что чтетъ въ Божественной Службѣ съ погибелью своєя и порученныхъ паствѣ єго душъ... Сіє же все искусно бысть текущаго году, и мнозѣ отриновенни от рукоположенія на іерейство, сея ради вины, изобрѣтошася». Як бачимо, картина зовсім вже сумна.

Не кращав цей стан і далі. Невідомий чеський автор книги: Historia fratrum Bohemorum 1702 р. певне має на увазі західних українців, коли твердить, що нарід не розуміє церковно-слов'янської мови зовсім, через що священники їхні вчаться цеї давньої слов'янської мови так само, як у слов'ян західних вчаться мови латинської[1].

Мало ліпшим був стан розуміння ц.-слов'янської мови й серед східно-українського народу в цей час, так само і в Росії. Так знаємо, що ще Тредьяковський в 1730 р. писав про цей язик: «онъ у насъ очень теменъ, и многія его наши читая неразумѣютъ».

Ось такою була доля ц.-слов'янської мови в Литві та Річі Посполитій Польській. Доля ця в високій мірі повчаюча і для нас, що живемо в XX столітті. Як ми бачили, знання ц.-слов'янської мови рано почало падати в масах, бо мова ця з часом відходила все більше та більше від мови живої. Найрізніщі способи зарадити цьому не давали добрих наслідків. Це пониження знання ц.-слов'янської мови залежало не тільки від політичних умов, але більше від відсутности добрих шкіл та від недостачі корисних підручників для вивчення її. І тільки в XVII віці, в Київі для направлення цього зла стали були на зовсім правдиву путь: добрі школи для духовенства і жива мова до церкви скрізь, де її можна примінити. Коли в XVIII ст. забули цю мудру заповідь Київо Печерської Успінської Лаври, то справа дійшла до того, що, як каже вже цитована пам'ятка, «ледве сотний священник розумів церковну мову»...

2.III.1926.

---

[1] Мееодіевський юбилейный сборникъ, Варшава, 1885 р., стаття *Первольфа* ст. 82-83.

X.

Українська літературна мова XI—XVI століть[1].

1.

Перша літературна мова українського народу не була йому рідною, - це була мова болгарська, занесена до нас в малих розмірах, переважно до західньоукраїнських земель, ще підчас діяльности незабутніх Костянтина й Мефодія, цеб-то в другій половині IX-го століття, а в більших – по офіційнім охрещенні Киян в 990 році[2] найперше в постаті богослужбових книжок. Багатоплідна культурна діяльність Костянтина й Мефодія прищепила всім слов'янським народам велику й величну ідею Богослуження народньою мовою ще на світанку середніх віків, через що слов'янська мова стала культивуватися по церквах усіх християнських народів, що приняли грецьку віру. Солунські брати свої переклади найпотрібніших книг св. Письма та богослужбових зробили на рідну їм південноболгарську мову, - і ця мова й стала церковною мовою для всіх тих слов'янських народів, що прийняли грецьку віру. У той час у цілій Європі було втертою звичкою, що мова церковна одночасно була й мовою літературною. Ось таким чином і в нас на Україні болгарська церковна мова стала мовою літературною[3].

Одним із культурніших слов'янських народів в IX-м столітті, коли появилися переклади солунських братів, були безумовно болгари. Болгарський нарід був територіяльно найближчим сусідом найкультурнішої тоді держави—Греції, з котрою мав постійні тісні

---

[1] Стаття ця (але не вся) видрукувана була в „Ділі" за 1929 р. ч ч. 174 179, серпня 7-12. Щоби не розбивати цілости статті, не викидаю з неї того, про що вже говорилося в попередніх розділах.

[2] Дату охрещення 988 рік уважаю невідповідною.

[3] Докладно про всі ці справи росповідаю в своїй двохтомовій праці: „Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність", Варшава, 1927—1928 р.р.

взаємини й яка мала на нього великий культурний вплив. Тому цілком зрозуміло, що праця, подібна праці Костянтина й Мефодія, могла зародитися в більшому розмірі тільки серед болгарського народу. В Болгарії в X-м столітті, за незабутнього царя Симеона, повстає велика й цінна література на їхній церковній мові, цеб-то на живій народній болгарській мові.

Культурний авторитет болгарський серед інших слов'янських народів був тоді дуже високим, і тому література т. зв. золотої доби, доби царя болгарського Симеона, відразу поширилася й серед українського народу. Виробленої своєї літературної мови в нас тоді ще не було, тому український нарід охоче й без усяких застережень прийняв болгарські богослужбові книжки. Робити це в той час було тим легче, що все таки болгарська мова була в більшості своїй для нас зрозумілою; крім того, нову христіянську віру ширило в нас на початку власно болгарське духовенство. Ось через усе це і в нас на Україні літературною мовою стала мова болгарська.

І таким чином болгарську мову постійно чув український нарід скрізь по своїх церквах, цею ж мовою читав він і книжки св. Письма (а якоїсь заборони читання їх, подібної до заборони у католиків, ми ніколи не знали), а тому звикав до неї все більше та більше. Духовенство проповідувало й боронило ідею, що літературною мовою може бути тільки мова церковна; само ж воно, власне, й розвивало рідну літературу, писало тією ж таки болгарською мовою, бо письменників світського стану було тоді надзвичайно мало. Болгарські книжки найріжнороднішого змісту ширилися по Україні все більше та більше, без кінця переписувалися й залюбки читалися. Таким чином защепилася на Україні болгарська мова, яко мова літературна, яку ми звемо мовою церковно-слов'янською.

Проте ця перша наша літературно-церковна мова була для нас у багатьох відношеннях мовою чужою, — вона мала багато незрозумілих для нас болгарських слів (азъ, глаголáти, абїє, аще, бъдѣнїє, благо,

градѫ і сотні подібних) та болгарських форм (напр. прикметники на -аго і т. п.). Цю незрозумілість церковної мови сильно зменшували тим, що скрізь церковні книжки читано з живою українською вимовою: вѣра—віра, тебѣ—тебі чи тобі, мене—мене (а не менє), Господи—Господи (а не Ґосподі) і т. п. Очевидно, такої ж вимови навчано тоді скрізь і по тодішніх школах[1]. Українська жива вимова сильно ховала й зменшувала чужинність нашої церковної мови, і власне ця вимова дала змогу чужій нам болгарській мові довгі віки міцно триматися на Україні і в церкві, і в літературі.

Проте це була чужа нам мова, дуже часто мало або й зовсім не зрозуміла широким українським масам. Українська мова, як мова самостійна, від болгарської відмінна, виробилася ще в доісторичний час, еб-то ще задовго до часу появлення в нас писаних пам'яток. У нас у науці втерся звичай датувати ті або інші процеси життя української мови віком, коли ці процеси вперше знаходимо в писаній пам'ятці[2]. Це зовсім невідповідний звичай, бо 1) фонетичні процеси для свого вироблення й усталення потрібують надзвичайно довгого багатовікового часу і 2) самі писані пам'ятки маємо аж з другої половини XI віку. Релігійна боротьба нашого й чужого (болгарського та грецького) духовенства проти слов'янських пам'яток дохристіянських, на погляд цього духовенства зовсім «поганських», допровадила до того, що були понищені всі писані пам'ятки дохристіянської доби українського народу. А що ми мали своє письмо й свою

---

[1] Докладніще росповідаю про це в своїй статті: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці", див. варшавський „Ἑλπίς" 1926 р. ст. 11-32.

[2] Напр. твердження Д-ра *Ів. Зілинського* (в „Записках" львівських 1926 р. т. 141-143 ст. 12): „Переміна старого ѣ в і розпочалася, як це доводять різні язикознавці, дуже давно, правдоподібно вже в XI в. (пор. вже у Збірнику Святослава)". Початок такої переміни я відношу на доісторичні часи, раз пам'ятки XI в. вже знають її.

писану літературу ще до офіційного приняття християнства, про це в науці нема великого сумніву[1].

Більше того: безумовно ми мали свої переклади св. Письма ще до праці Костянтина й Мефодія, себто ще перед половиною IX-го віку, бо ж Костянтин десь в 860 р., пробуваючи в Херсонесі, знайшов уже там ці переклади[2]. Але все, що було в нас писаного з доби передхристіянської та й з початкової християнської, все те знищив час, огонь, релігійна боротьба та війни, а тому ми маємо наші писані пам'ятки аж з другої половини XI го віку, себ-то з часу, коли в нас вже безконкуренційно запанувала болгарська мова, як мова церковна й літературна, запанував чужий нам болгарський правопис, запанувала й сама ідея, що прищепило її болгарське духовенство, про ідентичність мов церковної та літературної.

Панування цеї ідеї довело до того, що перша наша література писана виключно мовою болгарською, а це ще більше зміцнило саму ідею й породило нову шкідливу нам думку, яка міцно закорінилася в той час, про «непридатність» нашої живої мови для літературного вжитку. Нове духовенство, на початку переважно болгарське, міцно трималося засади, що тільки болгарська мова може бути мовою літературною; цеї ж таки засади стало триматися й те своє національне духовенство, що скоро повстало в нас під наукою болгарською.

Отож писати живою народньою мовою уважалося в той давній час невибачним гріхом. Простий нарід на церковній справі та на літературі розумівся тоді ще дуже мало, тому не заявляв в тих ділянках ніяких своїх прав, через що болгарська мова вільно тут ширилася й набувала собі в чужій державі всіх горожанських прав.

---

[1] *Ів. Огієнко*: Слов'янське письмо перед Костянтином, див. „Ювілейний Збірник на пошану академика М. С. Грушевського" ч. II, Київ, 1928 р. ст. 156-165.

[2] *Ів. Огієнко*: Руські переклади в Херсонесі в 860 році, див. „Юбілейний Збірник на пошану академика Д. Й. Багалія," Київ, 1927 р. ст. 358-378; те саме і в „Костянтин і Мефодій" т. I ст. 94-122.

Отакий був стан, коли появилися ті писані пам'ятники з другої половини XI-го віку, що випадком дійшли до нашого часу. На жаль, ми ще не маємо докладної наукової монографії про стан української мови по пам'ятках XI-го віку; але й те, що зробив я в своїй останній праці: «Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків», виразно свідчить нам, що вже в XI-м віці існували всі ті властивості української мови, які й тепер становлять окремішність її, ціб-то як тільки далеко сягають у глиб віків пам'ятки нашої мови, всі ті пам'ятки вже свідчать про розвиненість фонетичних явищ української мови. Пам'ятки XI-го віку, ціб-то найперші з тих, що випадком збереглися до нас, звичайно писані тодішньою літературною мовою, ціб-то мовою болгарською; але через те, що переписували їх українці, вони мимоволі робили деякі помилки супроти свого оригіналу, і якраз ці помилки (а за них, як за гріх великий, писарі так щиро просили вибачення!) звичайно й свідчать нам про тодішній стан української мови, бо ці помилки повставали з фонетичних ріжниць мови нашої й болгарської.

Болгарське духовенство принесло нам разом із своїми книжками також і свій болгарський правопис, який безконкуренційно запанував у нас, трохи змінюючись, аж до кінця XVIII го століття, а де в чім тримається ще й досі. Цей чужий нам правопис сильно пошкодив у розвою нашої літературної мови і причинився до того, що ми звичайно не вміємо правдиво читати найстарших наших пам'яток, скажемо пам'яток XI-го віку, бо не все знаємо, що, напр., ховається під такими літерами, як болгарські ѣ, и, ѣ, г, ѕ, ѳ, і др.; чи їх читано як теперішні *е*, *и*, *і*, *г*, *дз*, *т*, чи як *є*, *і*, *є*, *ґ*, *з*, *ф* і т. п.? Цей же правопис не давав змоги писати фонетично так, як вимовляли, а тому частенько з наших пам'яток XI-го віку ми можемо не багато видушити для освітлення української фонетики того часу. Але для вирішення питання про дійсний стан української мови в XI-м столітті треба брати всі пам'ятки з того часу: кожна з них може й не виявляє цілої картини нашої тодішньої мови, але всі

разом вони таки дають зовсім ясний образ української мови XI-го віку, і виразно свідчать, що вона в головних своїх рисах мало чим ріжнилася від мови сучасної. Приймаючи ж на увагу, що для вироблення й усталення фонетичних процесів потрібен багатовіковий час, мусимо добу повстання української живої мови відповідно віднести в глиб від XI-го віку.

На жаль, ми ще не знаємо докладно української церковної вимови старших віків; кажу на жаль, бо знання церковної вимови XI-го віку сильно освітлило б нам фонетику тодішніх українських пам'яток, а разом з тим висвітлило б і початкову історію української мови взагалі. Матеріялу для досліду церковної вимови маємо вже не мало, правда, не старших віків, а трохи пізнішого часу; проте беручи на увагу велику консервативність церковної вимови, можна без помітної помилки з фактів пізнішого часу робити висновки й для часу давнішого, а тому досліди над церковною українською вимовою цілком можливі. На жаль тільки їх не робиться[1].

Отож на основі всього вище сказаного можемо ствердити, що з того часу, як далеко сягають наші перші писані пам'ятки, вже з того часу існувало в нас дві мові: жива народня українська мова і мова літературна. Мови ці були зовсім ріжні, бо перша мова була своєю, тоді як друга була чужою нам болгарською мовою. Очевидно, поки література обмежувалася потребами лише самої церкви, доти між мовою церкви та літератури не було великої разячої ріжниці. Але дуже рано появилися в нас найріжніщі потреби й позацерковного писання, цеб-то потроху появлялася й література світська. І з того часу, як зачалося в нас і позацерковне писання, повстала й деяка боротьба поміж мовою церковною та літературною: мова літературна все намагається визволитися

---

[1] Докладніще росповідаю про це в вище названій моїй статті: „Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці"; крім цього, церковну вимову постійно беру на увагу і в своїй праці: „Фонетика церковно-слов'янської мови", Варшава, 1927р., див. тут ст. 121-128: Вимова старо-слов'янських текстів.

зпід опіки церковної, а через це рано появилася й деяка ріжниця між мовою церкви та літератури. Звичайно, на початку ріжниця була зовсім непомітна, але згодом вона росла та більшала, аж поки процес не дійшов до створення самостійної літературної мови. Ось через це, коли говоримо, що вдавнину мова церкви й нашої літератури були однаковими, то це завсіди треба приймати з деяким застереженням: ніколи вони *зовсім* однаковими не були, бо в літературній мові, збудованій на церковно-слов'янській основі, все були в більшім чи меншім числі й елементи живої української мови, що входили до неї в постаті живих фонетичних явищ, живих форм та окремих народніх слів.

2.

Виробленню української літературної мови дуже багато корисно сприяв той здоровий погляд на переклади св. Письма та богослужбових книжок, який панував у стародавній церкві: святим недоторканим текстом уважався тільки текст грецький, а на текст слов'янський дивилися лише як на недосконалий твір обмеженого людського розуму. Цей погляд дав для нас далекойдучі наслідки: кожний освічений писар, переписуючи якусь церковну книжку, постійно вносив до неї ті або інші зміни, найчастіше замінюючи малозрозумілі болгарські слова та форми виразами зрозумілими. Це вкінці привело до того, що на основі староболгарської церковної мови повстала нова не тільки літературна, але й церковна мова.

Ця нова середньо-церковно-слов'янська мова вже добре нам відома з XII-го віку, напр. з мови наших літописів, із «Слова о полку Ігоревім» і т. п. творів. В порівнянні з літературною мовою XI-го віку вона має багато відмін: словник її потроху все наближається до живого словника українського народу; давні форми, особливо болгарські, помалу виходять з ужитку. Мова цього часу, XII — XIII віків, звичайно залежить від того чи іншого виховання автора,—вона має

більше або менше традиційних болгаризмів в залежности від міри пересякнення автора церковною мовою.

В XII—XIII ст. потроху закладаються ріжні канцелярії, напр. князівські, митрополитальні та єпископські. Виникає часта потреба писання тих чи інших актів живого життя. Правда, це ще початкові канцелярії, з дуже обмеженими функціями головно княжого життя; вони не були близькими до живого народнього життя, але час та живі потреби життя змушували поширення цих канцелярій та наближення їх до народу. Мова старо-українських грамот XII—XIV віків ще міцно тримається традиційної літературної мови, цеб-то основою її являється мова болгарська чи церковно-слов'янська; але до цеї традиційної основи помалу входять,— де-далі все більше ти смілише—й живі елементи української мови. Словник цих грамот звичайно має вже не дуже багато болгарських слів, традиція тримається тут переважно в чужім правописі, менше в деяких стародавніх формах.

Життя політичне, церковне та економічне з часом ускладнялося, а це й вело до повстання нових слів та до утворення зовсім нових термінів в цих ділянках практичного життя, яких уже не давала нам болгарська мова. Таким чином помалу літературна українська мова відходила від мови церковної, і ріжниця між ними з бігом часу росла надзвичайно помітно. На кінець XIV століття виробляється зовсім нова українська літературна мова, яку бачимо не тільки по канцеляріях та в світських творах, але й в писаннях духовних осіб,—в літописах, в життях святих та в деяких нових перекладах. Починають перекладати знову навіть деякі з давніших перекладів, настільки відчувалася тепер ріжниця між літературними мовами старшою й новою. Стара засада, щоби літературною мовою була мова церковна, падає тепер досить помітно.

Появлення татар на українських землях і довга татарська неволя, спинивши більший культурний рух на підбитих теренах, тим самим до певної міри спинили й нормальний розвій української літературної мови. Тільки чинника цього не треба перебільшува-

ти, бо те напруження народу, якого зазнав він від татарського нападу, сильно впливало на повстання нового словництва, що збільшувало ріжницю мови церковної від мови живої. Татарська неволя змушувала український нарід з одного боку до певного співжиття з новим завойовником, а з другого до частих міграцій, а це не могло не відбиватися на складі, скажемо, словника українського (згодом входить до нього дуже багато татарських слів) та на деяких язикових змінах окремих українських місцевостей.

3.

Прилучення українських земель — Чернігівщини, Поділля, Київщини, Волині та інших — до Литовської Держави в другій половині XIV віку зачинає нову добу в історії розвитку української літературної мови. Повстають нові політичні й економічні відносини, точиться завзята боротьба за церковний центр, повстають зовсім нові з новими потребами канцелярії, а все те, звичайно, веде до перетворення літературної мови, яка тепер сильно пориває свої й без того не великі звязки з мовою церковною.

У цей час помітніще виступає й великий чинник в історії української літературної мови — польський вплив. Про вплив цей росповідаю докладніще на іншім місці, тут лише підкреслю, що початковий вплив польської мови найбільше відбивався на живій людській мові лише тих українських земель, що сусідували з народом польським, але вплив цей дуже мало помічався на мові літературній: помітні сліди його рано бачимо на західно-українських землях і майже зовсім нема їх на землях східних.

Але стан цей сильно міняється з того часу, коли Україну інкорпоровано до складу Литовської Держави, а надто з часу з'єднання Литви з Польщею, цеб-то з унії 1386-го року. Ягелло не тільки поєднав політично Литву з Польщею, оженившися з Ядвигою, але почав працювати й на поєднання їх культурне; він приняв католицтво, і відразу ж роспочав деякі кроки для поширення його на православних україн-

ського-білоруських землях[1]. Роспочалося видавання привілеїв для католицької шляхти, що було рівночасно обмеженням у правах православної шляхти. Неміцні елементи української шляхти хутко приймають католицтво, а це вело їх до відірвання від свого національного середовища й до прилучення до польської культури. Таким чином по 1386 р. роспочинається вже сильніший і зовсім помітний польський вплив навіть на тих українських землях, де до того часу він ніколи не був; а через те, що цьому впливові в першу чергу підпадала українська інтелігенція, через те польський вплив з того часу починає помітно проявлятися і в літературній українській мові. Правлячі литовські кола перейшли на культуру польську, а це відповідно відбилося й на культурі цілої Литовської Держави. В літературній українській мові народжуються зовсім нові прояви.

Приєднання українських земель до Литви зовсім відірвало їх від тої північної частини східно-руського осередка, який залишився за Москвою і з яким українські землі всеж таки були зв'язані не тільки в особі одного київського митрополита. Це відірвання від культурного й духового єднання з північно-східними землями поставило український нарід під зовсім інші сильні культурні впливи,—впливи Польщі й Західної Європи. Скоро по тому роспочинаються на українських землях нові прояви політичного й економічно-суспільного життя, викликані тіснішими зносинами з Заходом, а це все сильно відбивалося на творенні української літературної мови.

---

[1] Закладаючи в 1397 р. в Празі т. зв. Колегіум Литовський, королева Ядвига в першу чергу мала на меті поширення католицтва на землях Литовської Держави. „В землях Литовських і сусідніх—писала вона в фундушевій грамоті на заложення Колегіума—люд, що був недавно в темряві пекельної смерти, від сліпоти невірства перейшов до світла, водою св. Христа народився, святій римській церкві заховує єдність і вже багато литовських і інших тих країн синів, покроплені росою св. Духа, до шкільного католицького вчення, яко олінь до джерел водних, біжать" (див. вище на ст. 6 працю Томека і А. Яковлева: Впливи старочеського права, ст. 10).

Проте польські культурні впливи не могли перемогти в Литві впливів білорусько-українських; значна частина української можної шляхти сильно спротивилась пануванню польсько-католицьких чинників у Литовсько-Руській Державі і тим дала змогу більшменш нормального життя «руському» елементові. В польсько-литовській союзній Державі по всіх помітніших містах урядові канцелярії з XIV в. ведуть своє урядування не тільки в мові польській, але більше в мові „руській", цеб-то українсько-білоруській. Виходить сила-силенна найріжніших актів, писаних «руською» літературною мовою, що очевидно веде до помітного переродження української літературної мови,— вона значно збагачується на нові слова, міцнішає в уживанні живих елементів і ще далі відходить від мови церковної.

Вік XV-ий в історії української літературної мови був віком переходовим. Польський культурний вплив на українську інтелігенцію все збільшувався, до літературної мови живі елєменти входили все в більшому числі, нові обставини життя допроваджували до все більшого й більшого забуття й занедбання мови церковної. Старе традиційне тло української літературної мови маліє з кожним десятком літ. На заході відновляються й дужіють релігійні рухи, що допроваджують до повстання нових перекладів св. Письма живими мовами, а запровадження друкарства сильно допомагає поширенню нових ідей. Увесь цей новий рух через Чехію та Польщу поволі котиться й на землі українські і готує там сприятливий грунт для повстання нової української літературної мови.

Ось через це літературна українська мова сильно зростає за XV-й вік, а разом з тим більшає й прірва між мовою церкви та мовою живою; на жаль тільки, історія української мови за XV-й вік мало в нас висвітлена[1].

---

[1] Головніща література про мову українських пам'яток XV-го віку така. *Г. Крыжановскій*: Рукописныя Евангелія Кіевскихъ книгохранилищъ, Кіе, 1889 р. *Його ж*: Каменецъ-Стромиловское Евангеліе 1411 г. и волынское нарѣчіе въ XIV и XV вѣкахъ, „Волын. Епарх. Вѣд." 1886 р. № 17-18. *М. Карпин-*

Проте можна сказати, що XV-й вік був віком застою в історії української літературної мови, особливо в його першій половині. З початком XV-го віку на Україні панував сильний південно-слов'янський вплив, який в своїй істоті був у нас реакційним що до входження народніх елементів до літературної мови. Правописна Євфимієвська реформа, а також нові тирновські переклади користалися в нас великою повагою, а рукописи південно-слов'янського походження цінилися дорого. Цей південно-слов'янський вплив був у нас так би сказати добою церковно-слов'янського ренесансу, що помітно затримало нормальний розвій нашої літературної мови. Як правдиво пише Ягіч, „стеченіе этихъ обстоятельствъ сильно повліяло на церковно-славянскій языкъ древнерусской письменности, оно дало ему другое направленіе, оторвало его отъ слишкомъ близкаго общенія съ народною средою, вмѣсто оборотовъ простонародной рѣчи вздворило пышную витіеватость византійскую“ [1]. Правда, цей південно-слов'янський вплив скоро минув у нас, позставшися ще надовго в царині правопису та графіки, а розвій літературної мови скоро пішов зовсім іншим темпом і іншим шляхом.

4.

Значіння т. зв. актової мови в історії розвитку української літературної мови надзвичайно велике; на жаль тільки, ми ще не маємо окремої наукової монографії про актову мову українських канцелярій XIV—

ский: Южно-русскій Апостолъ XV вѣка, „РФВ“ 1888 р. т. 19. *Його ж*: Западно-русская Четья 1489 г., „РФВ“ 1889 р. кн. 1. *В. Перетц*: Матеріяли до історії української літературної мови (про Євангелію к. XV в.), „Записки“, Львів, т. 93, ст. 5-81, 1910 р. *О. Требін*: Матеріяли до історії української мови з рукописів XV віку Київських бібліотек, „Записки“, Київ, 1910 р. т. VII ст. 1-16. Див. ще *П. В. Владимировъ*: Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVII ст., „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца“, Київ, 1890 р. кн. IV ст. 101-142. *Е. Ѳ. Карскій*: Западнорусскій сборникъ XV-го вѣка, принадлежащій Имп. Публичной Библіотекѣ Q. I. № 391, Спб. „Извѣстія“ 1897 р. т. II кн. 4 ст. 964-1036.

[1] Критическія замѣтки по исторіи русскаго языка, Спб. 1889 р. ст. 153.

XVI віків, — віків найбільшого розвитку нової української літературної мови [1].

Так звані актові книги у слов'янських народів вперше появилися в Чехії; dsky zemské (tabulae terrae) заведено в Празі ще в першій половині XIII-го віку [2]; т. зв. гродські чеські книги відомі з 1280 р.,— це книга міста Праги. Земські книги, маєткові та судові, дуже скоро поширилися по цілій Чехії, особливо під кінець XIII-го віку, коли Чехія досягла великої політичної могутности. В XIII — XIV в.в. в ріжних чеських канцеляріях творилася нова термінологія по найріжніщих ділянках життя, тут же творилася й нова чеська літературна мова.

Польща в той час мала найтісніщі культурні та політичні зв'язки з Чехією, а тому дуже скоро запозичила собі цілий чеський устрій канцелярійний та судовий. В Польщі рано запроваджуються актові книжки на взір чеських; найстарші з них: Бечська (коло Кракова) 1382 р. і Краківська 1386 р. Польська мова в той час була мало розвиненою, бо в літературі й науці панувала латина, а тому, запозичивши устрій чеських урядових канцелярій та судів з Чехії, поляки переняли звідти й цілу канцелярійну та правничу термінологію. Взагалі польські урядові канцелярії сильно наслідували чеську актову мову, обома руками беручи з неї все те, чого бракувало їм в рідній мові.

Канцелярії білоруські й українські, звичайно, нічим, крім мови, не відріжнялися від канцелярій польських, особливо на західно-українських землях. В Ли-

---

[1] Праця *В. Дем'янчука:* Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в. (відбитка з „Записок Історично-Філологічного Відділу" Української Академії Наук, Київ, 1928р., кн. XIV ст. 73-109) висвітлює лише частину цього питання в його початковій добі. Що до мови актів взагалі, можна пригадати тут застарілу працю: Lesiewicz: Język urzędowy na Rusi Czerwonej, „Przew. nauk. i liter". 1886 р., але тут багато помилкових тверджень, пор. *М. Грушевський:* Історія України-Руси, т. V ст. 311.

[2] Fr. Palacký: O staročeském pravě, Spisy drobné, т. II ст. 104.

товсько-Руській Державі канцелярії повстали рано, і в усім наслідували польські, а через них – чеські.

На землях українських, по упадку Київської Держави, вживалося постійно якогось певного правного кодексу, писаного мовою «руською». Так, скоро по 1347 р. був перекладений для вжитку серед українців, головно галицьких, т. зв. Вислицький Статут, що містить законодавство Казимира III (1333—1370)[1]. Через сотню років його замінив статут короля Ягелла-Володислава, виданий в 1423 р. для цілої Литви, цеб-то й для українських земель[2]. Скоро по тому, в 1468 р. зложений був, теж для цілої Литви, Судебник короля Казимира IV. Нарешті, в 1529 р. появився Литовський Статут, перевиданий ще й в роках 1566 і 1588-м, що вживався на Україні аж до кінця XVIII-го віку. Усі ці правничі кодекси, зложені під великим чеським впливом[3], надзвичайно цікаві з погляду мови: вони охоплювали ціле життя, йшли до найменших закутин і безумовно сильно вплинули не тільки на українську літературну, але й на народню мову,—через них до неї увійшло не мало, напр., виразів чеських. На жаль, справа ця в нас ще докладніще не вияснена й значіння правних кодексів в історії розвитку нашої мови не оцінене.

Коли повстали актові книги на землях українських, того докладно не встановлено. Литовський Статут 1529 р. наказав завести актові книги на Волині, Поділлі та на Київщині в кожнім городі, але маємо певні відомості, що подібні книги існували вже й перед тим, ще в віці XV-м, тільки книг тих до нашого часу не збереглося. Найстаршою актовою книгою, що дійшла до нас, вважається книга Кам'янецького мійського магістрату з 1519-1520 року та Кам'я-

---

[1] Виданий в „Акты, относящіеся къ исторіи Западной Руси, 1846 р. т. I № 2 ст. 2-20 і № 67.

[2] Видрукуваний там же.

[3] Див. *А. Яковлів:* Впливи староческого права на право українське Литовської доби XV-XVI в., Прага, 1929 р.

нецька земська книга 1521 р.[1] (єсть рештки Кремінецької книги з 1514 р., але вже не до читання).

І з того часу, з 1529 р. скрізь на Україні заводяться актові книги, головно гродські та земські. До цих книг, по умовах свого часу, записувалися найріжніщі акти, — судові, мирові, тестаменти, договори, дарственні, закладні, купчі і т. п. Дуже часто сторони для доведення своїх прав приносили з собою старші акти, напр. з XIV-го ст., і просили записати їх до актових книг. Земський суд урядував не постійно, а тільки сесіями («роки»), часом виїжджаючи до якогось міста, а це ставило його в безпосередні близькі зв'язки з широкою народньою масою.

Усі актові книги, які збереглися з Правобережної України, цеб-то з Волині, Поділля й Київщини, зібрано тепер головно в Центральнім Архиві стародавніх актів в Київі, — тут переховується цих книг 5883, а крім них 454 979 окремих актів, з 1519 по 1836 рік. Тут же зберігаються й цінні інвентарі та люстрації ріжних українських осель, з 1578 р. починаючи[2]. Крім цього, дуже багато цінного матеріялу, писаного українською мовою, переховується по інших архивах, особливо в Вильні, Петрограді та Москві[3]. До цього треба додати, що маємо ще т. зв. Литовську Метрику, яка складається з 566 томів з 1386 по

---

[1] Центральний Архів стародавніх актів у Київі, Київ, 1929 р. ст. 17 і 79. Див. ще *О. Левицкій*: Объ актовыхъ книгахъ, относящихся къ исторіи Юго-Западнаго края, „Труды XI археологическаго съѣзда" т. II. Про устрій урядування на Україні див. у *М. Грушевського:* Історія України-Руси, 1905 р. т. V ст. 289-384.

[2] Значна більшість цього матеріялу не тільки не видана, але й не описана докладно. Багато проте матеріялу видано в „Памятники", 4 томи, акти з 1490 по 1787 р., та в „Архивъ Юго-Западной Россіи", 36 томів.

[3] Див. видання: Акты Виленской археографической комиссіи, 18 томів; Акты Южной и Западной Россіи, 14 томів; Акты, относящіеся до історіи Западной Россіи, 5 томів, і багато інших. В Виленськім Центральнім Архиві більше міліона актів; в 1915р. Архив цей вивезено з Вильні; де він тепер?

1794 р.[1]; в Коронній Метриці, що зачинається з XIII-го віку, теж дуже багато українських актів[2]. Актів, що стосуються Лівобережної України, досі видано мало[3].

У всіх цих актових книгах маємо величезний матеріял[4], писаний часто зовсім живою народньою мовою. До судових книг звичайно записували оповідання свідків так, як було воно сказане, цеб-то в живій мові даної місцевости[5]; так само в живій мові вносилися до актових книг найріжніщі скарги й приватні документи, — купчі, заставні, тестаменти, мирові і т. п. Усе це складає величезний матеріял, надзвичайно цінний для вивчення історії української мови. В актах цих, скажемо XVI-го віку, відбилося цілим усе українське життя, а тому тут маємо матеріял з найріжніщих ділянок: землеволодіння, торгівля, оренда, мійське життя, колонізація, народня медицина, вірування, військова служба і т. п., — нема такої галузі життя, щоби ми не знайшли її в актових книгах разом з її термінологією. В цім і полягає величезне зна-

---

[1] Про Метрику див. *С. Пташицкій*: Описаніе книгъ и актовъ литовской метрики, Слб. 1857 р.; опис актів див. „Русская Историческая Библіотека" т. XX: Литовская Метрика.

[2] Burzyński: Prawo polskie prywatne, Краків, 1867 р. т. I ч. II ст. 130-244.

[3] *В. Модзалевський*: Докладна записка про видання міських актових книг Лівобережжя, „Записки історично-філологічного відділу" Української Академії Наук, Київ, 1923 р. кн. II-III ст. 3-6. Тут же перераховано й всі видання актових книг Лівобережжа. Одне з цих видань, а саме: „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка", вип. I, Чернигів, 1912 р., роки 1654-1671 я постійно цитую в своїх працях: „Український Стилістичний Словник" 1924 р. та „Чистота й правильность української мови" 1925 р., вибравши з нього багато цінних виписок.

[4] Мушу тільки тут підкреслити, що видання цих актів зроблено не завсіди з додержанням правопису оригіналу, чим, звичайно, зменшується їх цінність для вивчення мови. Особливо провінціяльні видання часом мають дуже багато помилок.

[5] Див., напр. „Актовыя книги Полтавскаго городового уряда XVII-го вѣка", вип. I: Справы поточныя 1664—1671 г. Видав В. Модзалевський, Чернигів, 1912 р.,— тут часто записано оповідання свідків навіть з додержанням місцевих діялектичних виразів.

чіння актових книг, яко найцінніщого джерела для вивчення історії української мови й української історичної діялектології,—це джерело живе й ріжнобарвне, що охоплює ціле реальне життя. Докладне студіювання цього власне джерела дало б нам для історії нашої мови надзвичайно багато нового матеріялу; на жаль тільки, подібних студій ми ще не маємо.

Таким чином у той час, коли в літературі панувала виключно церковно слов'янська мова, була одна велика духова ділянка, де вживалося живої народньої мови,—це були ріжні урядові й земські канцелярії з їх актовими книгами. Живе життя, яке било тут через край, не могло задовольнитися омертвілою церковною мовою і змушене було шукати інших джерел для свого задоволення. Головним таким джерелом, звідки українські канцелярії брали потрібні нові терміни, нові слова з найріжніщих ділянок, були чеські канцелярії й чеські актові книги, звідки взято й саму форму цих актів[1]; правда, вплив цей не довго був безпосереднім,—пізніще, особливо з віку XVI-го, українські канцелярії все потрібне брали з канцелярій польських і на них взорувалися.

В історії повстання української літературної мови актова мова відіграла велику й поважну ролю. У той час, коли ще всевладно панувала давня ідея про ідентичність мов церковної й літературної, канцелярії вже в той час вирішили це питання зовсім інакше, і послуговувалися переважно живою мовою, маючи навіть показні правні кодекси цею ж таки мовою. Цілий нарід мав той або інший близький життєвий стосунок до цих канцелярій та до актових книг, а тому обопільний вплив їх був річчу звичайною: канцелярії свої кращі соки для урядової мови брали з мови живої людової і в свою чергу й самі мали дуже великий вплив на цю мову; таким чином до української мови

---

[1] На чеський вплив на українські актові книги першим указав *Ор. Левицький* в своїй праці про Актові книги в „Труды" XI археол. з'їзду (див. ще „Центральний Архив стародавніх актів у Київі" ст. 4), чого не завначив *А. Яковлів* в своїй праці: „Вплив старочеського права на празо українське" 1929р.

занесено не мало чеських слів, а ще більше слів польських. Сама істота канцелярійної праці вимагала, щоби актову мову вільно розуміла широка людність, тому тут було зовсім звичайним і природнім уживання людової мови. З бігом часу в українських канцеляріях вироблялася потрібна термінологія найріжніщих ділянок життя, кувалися нові слова, підбіралися відповідніщі вирази для ріжних духових розумінь; іншими словами,—власне по цих канцеляріях, в їх актових книгах саме життя творило нову живу й життєву українську мову.

Навпаки, в церкві та в офіційній—переважно теж церковній,—літературі йшов як раз протилежний процес: церковно-слов'янську мову ввесь час забувають, знають її все менше та менше, аж поки вона не стає тут напівмертвою, почасти й мертвою мовою. Звичайно, така мова не придатна була для канцелярій та актових книг, де саме життя вимагало живої мови.

І коли під реформаційними впливами зовсім впала стара ідея про вживання в літературі й науці виключно церковної мови й запанувала ідея живої мови, яко мови літературної, всі відразу звернулися до єдиного на той час джерела виробленої живої мови—до канцелярій з їх актовою мовою. Канцелярійна актова мова стала таким чином й мовою літературною, через що майже нема великої ріжниці між актовою мовою XVI-го століття і, скажемо, мовою тодішніх українських перекладів св. Письма. В цім відношенні значіння актової мови, яко найціннішого джерела, з якого викохалась українська літературна мова, надзвичайно велике,—на жаль тільки, в нас ще не оцінене, бо мало з'ясоване.

Цей шлях повстання нової української літературної мови не був чимсь зовсім своєродним та новим,—так само повставали й інші літературні мови, напр. німецька, французська, чеська, польська, російська і др. літературні мови викувалися найперше в своїх урядових канцеляріях. На жаль тільки, для української мови цей корисний процес не був неперервним,—в XVII ст. по українських канцеляріях потроху заводиться польська мова, ще пізніще — мова росій-

ська, а це, звичайно, привело до повного занепаду старе плідне джерело української літературної мови— мову актову.

Дуже цікаві своєю мовою старі молдавські канцелярії, що цілком взорувалися на канцеляріях польських та українських. Зв'язок української актової мови з мовою офіційно-літературною, цеб-то з церковнослов'янською малів надзвичайно швидко і скоро майже зовсім урвався,—позосталися тільки найсильніщі традиційні залишки. В Молдавії знання церковно-слов'янської мови було ще меншим, чому тут в актовій мові часом маємо надзвичайно живу народню мову, особливо коли писарем був місцевий українець. В цім відношенні вивчення молдавської актової мови дуже цікаве й надзвичайно цінне для історії української мови. На жаль тільки, глибшого вивчення цеї актової мови ще не маємо[1].

5.

З половини XVI-го віку роспочинається нова, зовсім відмінна доба в історії української літературної мови: доба найважніша, але так мало в нас вивчена. Я вже росповідав на іншім місці, що реформаційний рух в Європі, який охопив також Чехію й Польщу, скрізь довів до остаточної перемоги живої народньої мови, яко мови не тільки св. Письма, але й мови літературної. Під цим самим впливом повстала повна переміна поглядів на літературну мову й на землях українських: під впливом реформації також і серед українського народу запанувала ідея св. Письма на живій народній мові, а одночасно й ідея вживання живої народньої мови в літературі. Старий погляд, щоби літературною мовою була мова церкви, у цей час цілковито був знищений; навпаки, скрізь почулися голоси запровадити народню мову й до церкви.

Перша оригінальна праця, написана під впливом нових поглядів на літературну мову—чисто польською

---

[1] Автор цеї праці сподівається в скорім часі випустити окрему монографію про молдавську актову мову.

мовою появилася в 1534 р.; це була «Krótka rozprawa» Рея, від якої звичайно датується в польській літературі нова доба історії літературної мови. Приймаючи на увагу, що літературні погляди польські відразу ж переносилися тоді й до літератури української, можна з певністю початок нової української літературної мови віднести також на половину XVI-го віку; перші датовані пам'ятки цеї мови ще не розшукані, так що за таку доводиться уважати Пересопницьку Євангелію 1556—1561 року.

Очевидно, нова літературна мова не зродилася відразу готовою так, як вийшла Венера з голови Зевеса,—її підготовили, як ми бачили, довгі попередні віки. Ціла середньовічна Європа користувалася латинською мовою, яко мовою літературною; латина трималася міцно, бо міцною була сама ідея про ідентичність мов церковної та літературної. На цій самій підставі панувала і в українській літературі церковнослов'янська мова. Але ідея ідентичности мов церкви й літератури помалу слабшала, помалу втрачала ґрунт, на якім трималася; навпаки, жива народня мова з бігом часу все підносила голову, все більше та сміліше входила до літературного вжитку. І справа покінчилася тим, що реформація в XVI-м віці нанесла остаточний удар старим літературним мовам, покликавши до літературного життя мови народні. Отож тоді, з половини XVI-го віку починається зовсім новий період в житті української літературної мови: її основою стає жива мова народня, а до літератури вона входить найперше в перекладах св. Письма.

6.

У цей саме час, під впливом нових релігійних ідей, міняється грунтовно сам погляд на «просту» народню мову. Одним з перших ці нові погляди поширив по Україні славний білорус Фр. Скорина, що вже добре розумів усю велику силу народньої мови, яко найпершого двигуна культури кожного народу. Думки Скорини не були самостійними, — він їх переняв на Заході та в Чехії, де вони тоді не тільки носилися в

повітрі, але й реалізувалися. Нові погляди на народню мову відразу ж стали реалізувати ті кальвінські проповідники, що тоді працювали в Польщі, — вони починають видавати книжки «руською» (цеб-то українсько-білоруською) мовою, пірвавши звя'зки з мовою церковно-слов'янською, яко мовою церкви та літератури.

В місті Несвіжу на Мінщині, Слуцького повіту, спробували були кальвіністи закласти навіть осібну друкарню для потреб поширення нововірства серед українського й білоруського народу. Найшли й мецената, що не шкодував коштів на цю справу,—це був дуже впливовий Остап Волович, пізніше канцлер Великого Князівства Литовського. В посвяті книжки „Оправдання грішного чоловіка" 1562 р. про Воловича читаємо, що він радо закликав учителів (кальвіністів) для своїх підданих і „на размноженьє книгъ добрыхъ накладовъ" обіцяв не жалувати. «А не толко обецуєшъ, но и початокъ сеє друкарни нашеє твоєй милости наклады исперва єще, яко нѣкоє основаніє уготовали и укрѣпили». У той же час давав кошти на несвіжські друки також і кн. Микола Радзивил, наймічніший стовп тогочасного кальвінізму.

Працював у цій друкарні відомий Симон Будний зо своїми помічниками — Матвієм Кавечинським та Лавріном Кришковським, працював, як Будний пише в катихизисі того ж 1562 р., „Богу ко чти и посполитыми людемъ языка Роуского к наказанью и доброму наученью".

С. Будний високо ставив «руську» мову; в присвяті „Катихизиса" він так звертається до князів Радзивилів: видається книжка «тѣжь и для того, абы ся ваши княжацкиє милости не толко в чужоземскихъ языцѣхъ кохали, але бы ся тежь ваши княжацкиє милости и того здавна славного языка словенъского розмиловати и онымъ ся бавити рачили. Слушная бо речь єсть, абы ваши княжацкиє милости того народу языкъ миловати рачили, въ которомъ давъныє предъки и ихъ княжацъскиє милости пановѣ отци вашихъ княжецскихъ милости славне преднейшие преложеньства несуть». Трохи пізніще, в передмові до своєї

Біблії 1572 р. на ст. 5 той таки С. Будний висловився взагалі принципово: «Głupstwo to jest mową iedney krainy gardzić, a drugiey słowka pod niebiosa wynosić».

Правда, Несвіжська друкарня зробила не багато,— видрукувала лише дві книжки в 1562 р.: „Катихизис" та «О оправданіи грѣшного человѣка предъ Богомъ»; але важливим був сам новий принцип приміненння народньої мови до літератури, а тому в історії нашої літературної мови зазначені дві книжки займають почесне, чільне місце перших друкованих віхнівок нової літератури[1].

Поза двома друками нічого вже не випущено з Несвіжської друкарні, здається через відсутність потрібних на те коштів; може були на те й інші причини, але скоро С. Будний кинув «руську» мову й писав далі тільки мовою польською.

Покладаючи більші надії на привернення українського й білоруського народу до своєї віри, кальвіністи заводили „руську" мову й по своїх школах. Так, знаємо (приклади, правда, з трохи пізнішого часу), що новгородські кальвіністи в 1615—1616 р.р. заклали були «руську школу» а Хр. Радзивил пробував завести до Слуцької гімназії виклади «русских наук»[2].

7.

Під впливом нових релігійних ідей, що їх ширили протестантські нововірці, зовсім змінився погляд на живу народню мову також і серед української інтелігенції[3]. Проста мова — для противаги мови цер-

---

[1] *Е. Ѳ. Карскій*: Два памятника стараго западно-русскаго нарѣчія: Лютеранскій катихизисъ 1562 г. и Католическій катихизисъ 1582 г., „ЖМНПр" 1893 р., серпень.

[2] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія православныя школы, Казань, 1898 р. ст. 176.

[3] Проф. Грушевський як у своїй „Історії України-Руси", т. VI, так і в „Історії української літератури" т. V ст. 236 відкидає вплив реформації на розвій української літератури, з чим я—як це вище знати — зовсім не погоджуюсь. Про цей вплив реформації коротко зазначав вже *П. Житецький* в своїй праці: „Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ", 1889 р. ст. 1-2.

ковної та старої літературної—набуває тепер у поглядах нашої інтелігенції усіх прав літературної мови. Цією мовою пишуть уже цілі книжки, перекладають св. Письмо, виголошують церковні проповіді; цією ж таки мовою зачинають писати передмови до чисто церковних книжок. «Посполита» чи «проста руська» мова стає ознакою своєї національности, своєї віри, і цю мову починають завзято боронити так само, як боронили свою віру. Ось через що український шляхтич Василь Загоровський у своїм заповіті 1577 р. так горливо наказує вчити дітей його «руської науки», вчити «въ своємъ языку рускомъ».

Дуже завзято, як ми бачили, боронить «руську» мову й Василь Тяпинський. Вставлення т. зв. Літківської Євангелії українською мовою десь коло 1595 р. до церковно-слов'янського тексту ясно свідчить, що на «просту» мову вже не дивилися з погордою, — її поставлено тут нарівні з мовою церковною.

Правда, не всі так дивилися на цю нову літературну мову, — не бракувало часом і старовірів. Як знаємо, Григорій Ходкевич, задумавши видати Учительну Євангелію «простою мовою», таки не зробив того, бо його відрадили противники вживання в літературі народньої мови. «Помыслилъ же былъ єсми— росповідає Ходкевич— и се, иже бы сію книгу, выразумѣнія ради простых людей, преложити на простую молву, и имѣлъ єсми о том попеченіє великоє. И совещаша ми люди мудрыє, в том писмѣ оученыє, иж прекладаніємъ з давныхъ пословицъ на новыє помылка чинится немалая, яко же и нынѣ обрѣтаєтся в книгахъ новаго переводу». На мале знання «руської мови» з сумом скаржиться В. Тяпинський в передмові до своєї Євангелії (ст. 5): «Тепер - на вѣчный свой встыд—толко прочести, и то ледво, в своєм єзыку не болшь учатсе».

Нові погляди на народню мову ширилися все більше, а це привело взагалі до шанування своєї «руської» мови. Знаємо, що скоро, як тільки засновалися братські школи, то в деяких з них викладали й українську мову; правда, стан цієї мови не по всіх

школах був однаковий[1]. В трохи пізніший час, напр. у Луцькій братській школі, як то знати з Уставу цієї школи десь коло 1624 р., стан «руської» мови не був задоволяючим; Устав наказував, «абы дѣти єдин другого пытал по грецку, абы єму отповѣдал по словенску, и тыж пытаются по словенску, абы имъ отповѣдано въ простой мовѣ». Правда, робили це в цілях педагогічних, для ліпшого вивчення мови грецької й церковно-слов'янської; в тих саме цілях в тім таки Уставі вміщено й цей наказ: «И тыж не мают з собою мовити простою мовою»[2]. Коли появилися школи уніятські, то в них стан української мови був ліпшим,—уніяти намагалися ближче стати до свого народу, а тому й більше вчили «простої» мови[3].

Українська шляхта, вища інтелігенція взагалі на початку шанували свою рідну мову. В цім відношенні дуже цікава петиція 1571 р. сеймика київської шляхти до короля польського: «Особливе теж єго кр. м. н(а)ш(о)го м(ило)стивого п(а)на просимъ, — скаржилася українська шляхта,— абы листы сеймовые, универсалы, констытуцѣи и кождая справа подле обетницы и привилю єго кролевскоє м(и)л(о)сти, при скончену унеи выданого, не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и єзыком до земли києвскоє писаны и выдаваны были, и кгдыж з млодости иншог(о) писма о(т)цове н(а)ши учити нас не давали, одно своєго прирожоного руского. І школы теж полскоє в києве немашъ, а кгды приносят листы єго кр. м., писаныє полскими литерами з мешанємъ латинских слов, вырозумѣть не можем. Якож и тен привилей, на злученє єдности земли києвскоєі даный, иж полскими литерами єст написан[4], просимы єго кролевскоє м(и)л(о)сти, жебы по руску был преписан, а под маєстат-

---

[1] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія православныя школы, 1898 р. ст. 425.

[2] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія православныя школы, ст. 520.

[3] Памятники, изданные временною Комиссіей для разбора древнихъ актовъ, т. I, ст. 115, видання друге.

[4] Справа йде про привилей 5 червня 1569 р., видрукуваний в „Volumina Legum" 1783 р. т. II. ст. 746.

ною печатью и с подписом руки єго кролевъскоє м(и)л(о)сти нашого м(и)л(о)стивого п(а)на нам был выданъ». Акт надзвичайно цікавий, бо виразно показує відношення патріотичнсї української шляхти до своєї рідної мови[1] (див. знимок).

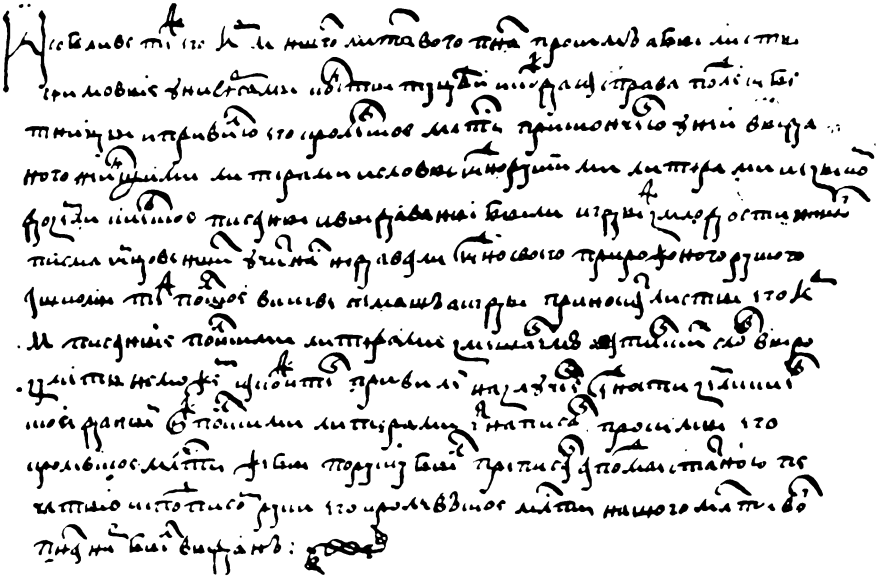

Петиція 1571 р. української шляхти Київського сеймику до короля польського. Знимок поменшений.

Українська шляхта, на початку міцна й однозгідна, потроху переходила на католицтво й на польську мову, і вже в другій половині XVII-го віку майже вся значна наша шляхта кинула свою національність і пристала до польської. Тоді вже легко було Варшавському сеймові постановити в 1696 році: «Pisarz powinien po Polsku, a nie po Rusku pisać»[2].

Ця апостазія української інтелігенції в історії нашої літературної мови відіграла дуже сумну ролю, бо

---

[1] Зчимка з петиції вміщено в „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці", 1912 р. ст. 43, з оригіналу власного Ор. Ів. Левицького. Звідсі його передрукували: *М. Возняк* в „Історії Літератури", 1921 р. т. II. ст. 34. *І. Огієнко* в „Wzory pism cyrylickich" 1927 р. № 51 і др.

[2] Volumina Legum, видання 1860 р. т. V ст. 418.

якраз тоді, коли ця мова стала була на шлях сильного нового розвою, її покинули ліпші творчі сили[1]. Літературна наша мова таким чином опинилася без своєї інтелігенції. До цього треба ще додати, що з тих перекладів св. Письма на українську мову, які зроблено в XVI-м столітті, ані один не був видрукуваний, цеб-то наша людність не мала нагоди вчитися своєї літературної мови так, як училися, скажемо, німці з перекладів Лютера, а англійці—Тиндаля.

Не треба тільки думати, ніби ця нова літературна мова XVI-го ст. була зовсім «простою» мовою в теперішнім розумінні; ні, так не було, — це була мова тодішньої української інтелігенції, що вживала, напр., багатенько таких чужих слів, які були недоступні розумінню простого народу. На українських землях, як і в цілій Польсько-Литовській Державі, в XVI-м віці вже цілком защепилися такі явища суспільного життя, як напр. сейм, сеймики, місцеве самоврядування, ратуші, деякі судові форми, магдебурське право і т. п., а це все потрібувало багато нових слів та термінів. Наслідком цього до української літературної мови увійшла сила-силенна чужих слів, бо своїх відповідних на ці нові явища життя не вистарчало; так появилися в українській мові численні німецькі слова, почасти латинські, які йшли до нас головно через польську мову.

Та нова літературна мова, що виробилася в XVI-м столітті, по своїй істоті мало чим відріжняється від сучасної мови: її словник, фонетичні та морфологічні форми—зовсім такі самі, як в в мові сучасній. Але сильно кидається в вічі, що в цій літературній мові панували елєменти головно західно українські; рис східно українських у ній на початку не багато.

---

[1] Кидаючи протестантство й переходячи на католицтво, дехто з цеї нашої інтелігенції міг понищити ті українські рукописи, які вони мали. Цим можна б пояснити, чому, скажемо, до нашого часу дійшло так мало українських протестантських пам'яток.

8.

На початку від польської вищої влади бачимо зовсім прихильне відношення до української («руської») мови. Так, знаємо, що королева Ядвига, як свідчать про те Міховита й Вуєк, а за ними й Захар Копистенський[1], любила читати слов'янську Біблію та твори св. отців; певне вона полюбила слов'янську мову ще з молодих літ, бо була донькою боснійської княжни Лисавети, а при дворі батька її, Людовика Великого, було не мало слов'янських бояр[2]. Король Казимир III видав в 1347 р. т. зв. Вислицький Статут «руською» мовою[3], і краківський суддя мав судити згідно з цим Статутом[4].

Такою ж залишалася справа й пізніше. З опису 1510 р. бібліотеки короля Сигизмунда I бачимо, що він мав щось 33 книги «руських» і тільки одну польську[5]. Відомий польський учений Самуїл Бандтке пише в цій справі таке: „Jagiellończykowie wszyscy, aż do Zygmunta Augusta, po Rusku w Litwie pisali, przywileje i nadania dawali, a podobno i nie naylepiey czasem po Polsku umieli. Kazimierz Jagiellończyk IV prędzey umiał po Rusku, niż po Polsku[6].

Урядово Польсько-Литовська Держава все визнавала «руську» мову. В офіційнім титулі короля постійно писалося «великий князь руський». Так звані Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 р. були писані „руською" мовою, і в самім Статуті вживання цієї мови було забезпеченим; так, в арт. 1 розділу IV Статутів 1566 і 1588 рр. (видання 1588 р. друковане, л. 122) читаємо: „А писаръ земъский маетъ по руску

---

[1] Див. вище ст. 103.

[2] *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892р., ст. 136.

[3] Статут видрукувано в „Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи", Спб. 1846 р. т. I ст. 2-20.

[4] Див. § 11 цього Статуту.

[5] *П. Владимировъ*: Францискъ Скорина, ст. 15-16 і 35. *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, II ст. 223.

[6] Historya drukarń krakowskich, Краків, 1815 р. ст. 153.

литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншими єзыкомъ и словы".

По Люблинській Унії 1569 р., на домагання української шляхти, король Сигизмунд Август видав, за своїм підписом, привилеї землям Волинській, Київській і Брацлавській, в яких читаємо однаково: «W imię Pańskie Amen... 8. Za prożbą wszech Wołyńskiey (Kiiowskiey) Ziemie przerzeczonych stanow, zostawuiemy: iż we wszelakich sprawach ich sądowych, iako pozwy, wpisowanie do ksiąg, Akta, y wszelakie potrzeby ich, tak i sądów naszych grodzkich y ziemskich, iako y z Kancellaryi naszey Koronney, Dekreta nasze, y we wszystkich potrzebach naszych Krolewskich, y Ziemskich Koronnych, do nich Listy, nie iakim innym, iedno Ruskim pismem pisane i odprawowane bydź maią czasy wiecznemi[1].

Коли королівські канцелярії нехтували ці українські привілеї й пробували писати польською мовою, то українська шляхта нераз проти того голосно протестувала, як то було на київському сеймику 1571 р. Року 1576-го король Стефан Баторій покликав до себе на суд заскаржених деяких шляхтичів з Брацлавщини листами, писаними мовою польською. Брацлавська шляхта затривожилася й не дозволила викликаним їхати, вимагаючи, щоби листи подібні писано українською мовою. Шляхта відправила через осібне посольство королеві листа в імени 22 осіб, в якім підкреслила, що «порушуються наші вольності й права тим, що з канцелярії Вашої королівської милости посилаються до нас листи, які писано польською мовою. Тому ми просимо Вашу королівську милость покорними просьбами на майбутній час заховати в цілості привилеї й свободи наші (цеб-то умови акту 5 червня 1569 р.), наказавши, щоб листи до нас з канцелярії вашої королівської милости писалися руською (українською) мовою»[2].

[1] Volumina Legum, 1783 р. т. II ст. 757 для Волинської Землі, від 26 травня 1569 р., і на ст. 764 те саме для Київської Землі, від 5 червня 1569 р.

[2] „Акты Западной Россіи" т. III № 64 ст. 187. Про давній стан української мови в Польщі вмістив *Р. Волиняк* збірку виписок в „Українська Нива" за 1928 р. в числі за 16 квітня.

Цікаво ще зазначити, що українська шляхта дбала навіть про чистоту української мови. Справа в тім, що в державних установах писали тоді часом дуже нечистою т. зв. макаронічною мовою, вживаючи багато слів латинських. Українські посли на «вальнім сеймі» варшавськім 1590 р. провели постанову, щоби для воєвідств Волинського, Брацлавського й Київського виправлено їх правні акти від латинізмів, про що й випущено відповідний роспорядок: «Poprawa praw Woiewodztw Wołyńskiego i Bracławskiego (i Kijowskiego). A z tey korrektury Statuta, na stronę tych woiewodztw, według ich prawa, Ruskim ięzykiem y pysmem maią bydź pisane, nie mieszaiąc słow Łacińskich[1].

Можна було б навести ще багато прикладів, які справджують, що в XVI віці польський уряд ставився зовсім корректно до української мови, а всі його відступлення від цього знаходили гострий та голосний опір української шляхти. Правда, це продовжувалося зовсім не довго, бо вже в 1614 р. вийшов Литовський Статут польською мовою.

9.

В утворенні нової літературної української мови західна Україна, з осібна Галичина відіграла дуже важливу ролю. Галичина, найближча з українських земель до західно-європейської культури, увесь час була культурно вищою над інші українські землі. Найріжніщі культурні впливи чи то з Європи, чи з Польщі найперше відбивалися на Галичині та Волині, і вже від них йшли далі на схід.

В XVI-м столітті, коли творилася нова українська літературна мова, власне Галичина й Волинь стояли на чолі цілого українського культурно-національного руху. Багато наших культурних діячів та письменників XVI—XVII-го віків родом були з західно- чи північно - українських земель, писали вони, звичайно, тільки своєю рідною живою мовою, а через

[1] Volumina Legum, т. II ст. 1340.

це в тодішній нашій літературній мові такий сильний північний та західно-український язиковий вплив. Фонетика, морфологія та словник літературної української мови найвиразніше свідчать про великий вплив власне цих говірок; додаймо до цього, що т. зв. північні говірки в XVI-м віці займали площу значно більшу, як тепер.

Була ще одна ділянка, в якій західні українці сильно впливали на вироблення української літературної мови, вносячи до неї свої живі ознаки, — це була урядова актова мова. Творцями її переважно були галичане та волиняки; добре знання польської мови все давало їм першенство займати посади по ріжних канцеляріях не тільки західної, але й східної України. Таким писарям частенько доводилося писати двома мовами, українською та польською, а то й латинською, а це клало не тільки на актову, але й на літературну нашу мову помітні певні сліди. Через канцелярії та через актову мову західні українці взагалі сильно вплинули на розвиток нової літературної української мови XVI-го віку.

Перші братські школи заложені були на західно-українських землях і в них працювали свої місцеві професорі, такі, скажемо, як Л. Зизаній, М. Смотрицький і багато незнаних. До шкіл цих вщащали не тільки діти місцевих мешканців, але й позамісцевих, а це так само поширювало нову українську літературну мову, в основі своїй західну, далі на схід.

Єзуїти, появившися в Польщі, як ми бачили, скоро розійшлися по всіх українських землях. Справу унії церкви православної з римською це вони перші поставили на зовсім реальний грунт. Зачалася завзята, надзвичайно цікава літературна боротьба в обороні православної церкви перед римською, і в цій власне боротьбі сильно зросла нова українська літературна мова. Боротьба велася головно на теренах західно-українських, що й наложило на літературну мову виразні місцеві ознаки.

Берестейська унія 1596 р. для багатьох інтелігентних оборонців старої своєї віри створила неможливість дальшої праці на рідних землях і кинула їх

далі на схід, де релігійна боротьба все була спокійнішою. До східно-українських манастирів переходить не мало ченців, шукаючи там спокійнішого життя. А коли на самім початку XVII-го ст. в Київі створюється великий культурний центр, туди спішать учені ченці й люде світські, віддаючи свої сили на працю в східно-українських школах та друкарнях. Так, в першій половині XVII-го віку в Київі працюють такі славні галичане, як Єл. Плетенецький, З. Копистенський, Л. Зизаній, Й. Борецький, І. Гизель, П. Могила (вчився в львівській школі), П. Беринда, Ст. Беринда, Т. Земка і др. Багато вчителів в Київській Академії були родом з північних та західних українських земель, і вони навчали й писали своєю рідною мовою; учні їхні, звичайно, разом з наукою переймали й мову своїх учителів.

Усе це створило те, що наша нова літературна мова XVI—XVII віків була переважно західно- та північно-українською; на цих землях такою позостається вона і в віці XVIII, почасти і в XIX-м, лишаючись до певної міри живою й органічною аж до нашого часу, а це виразно свідчить про те, що ця літературна мова збудована була в своїй головній основі дійсно на живій народній західно-українській мові XVI-го століття. Навпаки, на східно-українських землях в XVIII-м віці роспочинаються сильні російські впливи, які, при допомозі урядових утисків, зовсім відірвали східну Україну від її давньої літературної мови. А коли, на самім кінці XVIII і на початку XIX-го віку в східній Україні, під впливом поширеного тоді національного романтизму, відроджується своя література, то її літературною мовою стає не давня мова, але місцева східно-українська, полтавсько-київська, на якій і зросла наша сьогочасна літературна мова. Так сталося розірвання колись єдиної літературної мови на дві,— стару неперервну західню й нову східню. Розірвання це було надзвичайно шкідливим, бо воно позбавило міцної традиції східно українську мову й сильно затримало її органичний розвиток.

До сказаного треба ще додати, що інтенсивні українські колонізаційні рухи XV—XVIII віків все йшли

з заходу на схід, і вони також не мало занесли до східних українців того мовного набутку, який склався на північних та західних українських землях.

Ця нова літературна мова XVI-го століття, що повстала в наслідок нових ідей, які принесла нам реформація, ця мова скоро сильно поширилася по всіх українських землях. Але в XVII-м віці змінювалася вона не багато; її в головних рисах бачимо в творах, напр. Галятовського, Радзивиловського і інш.; тільки у XVII-м столітті з цієї мови викидають все більше та більше церковно-слов'янські залишки та польські позички. Процес очищення літературної української мови особливо помітним був на східно-українських землях, тоді як на землях західно-українських він був меншим.

З усього того, що росповів я про хід розвитку української літературної мови, стає ясним, що найцікавіший момент у цій історії — то половина XVI-го віку, цеб-то час повстання нової літературної мови. Така пам'ятка, як Крехівський Апостол 1560-х років якраз і є пам'яткою цієї початкової доби, а тому аналіз його—то аналіз вихідної початкової стадії в житті нашої літературної мови. І власне в цім велике значіння цієї пам'ятки.

Література. Історії української літературної мови XI—XVI віків, як такої, ми ще не маємо, хоч матеріялу для написання її зібралося не мало. Зазначаю тут лише головніше. *П. Житецкій*: Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв., Київ, 1889 р., есть трохи матеріялу й про попередні віки.—*Богумил О. і Житецкий П.*: Начерк історії літературної української мови, до Івана Котляревського, „Україна" 1914 р. кн. II ст. 7-28; тут коротка історія з найдавніших віків до XIX ст., головно витяги з праць Житецького: „Очеркъ литературной исторіи" та „Энеида Котляревскаго". — Проф. *Іван Огієнко*: Історія української мови, т. I. Вступ до історії української мови. Лекції, читані в 1918-1919 акад. році в Кам'янець-Подільськім Державнім Українськім Університеті, Кам'янець-Подільський, 1919 р. ст. 1-88.

Маємо вже досить велику літературу звукової історії української мови, див. про це докладну літературу в моїм покажчику: „Українська мова", Київ, 1918 р. З головніших праць зазначу ті, що охоплюють переважно цілу мову. *П. Житецкій*: Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія, Київ, 1876 р.

IV+376 ст.—Dr. Emil Ogonowski: Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache, Львів, 1880 р, 244 ст.—*А. Соболевскій*: Очерки изъ исторіи русскаго языка, Київ, 1884 р. II+III+157 ст.—*В. Шимановскій*: Очерки по исторіи русскихъ наръчій. Черты южнорусскаго нарѣчія въ XVI — XVII вв. Варшава, 1893 р. — *А. Крымскій*: Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья, т. I вип. 1 М. 1907 р., т. I вип. 2 і 6 М. 1908 р.; рец. А. Шахматова в „Rocznik Slawistyczny" 1908 р. т. II ст. 135-174. *С. Смаль-Стоцький* і *Ф. Гартнер:* Grammatik der ruthenischen (ukraïnischen) Sprache, Відень, 1913 р., тут есть часом і історичні вказівки, але скупі й частенько недокладні, бо переважно з других рук взяті; грунтовну рецензію дав T. Lehr в „Rocznik Slawistyczny" 1915 р. т. VII ст. 74—111 (теж підкреслив „brak głębszego wniknięcia w historyczny rozwój języka", ст. 75). — *И. И. Огіенко*: Курсъ украинскаго языка. Изъ лекцій по исторіи украинскаго языка. Пособіе для студентовъ, учителей и учащихся старшихъ классовъ среднихъ учебныхъ заведеній. Видання 2, допсвнене, Київ, 1919 р. 325 + II ст.; видання 1-е 1918 р. Рец. I. Polivka „Slavia" 1923 р.т. II кн. I ст. 123-125. —Проф. *С. М. Кульбакинъ*: Украинскій языкъ. Краткій очеркъ исторической фонетики и морфологіи, Харків, 1919 р. 104 ст.; змістовна рец. О. Курило в „Записки історично філологічного відділу" Української Академії Наук", Київ, 1923 р. кн. II-III ст. 217-220; Б. Ляпунова в „Slavia" 1925 р. т. III ст. 684 694. — *І. Свенціцкий*: Нариси з історії української мови, Львів, 1920 р., 100 ст.; рец. I. Polivka в „Slavia" 1923 р. т. II кн. I ст. 125 128; O. Hujer в „Listy Filologické" 1923 р. т. 50 ст. 169-171. — Проф. *П. О. Бузук*: Коротка історія української мови. І. Вступ і звучня. Одеса, 1924 р., 60 ст.; рец. Н. Дурново в „Slavia" 1924 р. т. IV кн. 3 ст. 582-587; В. Ганцов в „Записки", Київ, 1925 р. кн. V ст. 252-267. —Проф. Др. *Олександер Колесса*: Погляд на історію української мови, Прага, 1924 р. 43 ст.; рец. Н. Дурново в „Slavia" 1925 р. т. IV кн. 1 ст. 193.—Акад. *Ол. Шахматов* — Акад. *Аг. Кримський*: Нариси з історії української мови, Київ, 1924 р., IV+208 ст.; рец. П. Бузука в „Slavia" 1925 р. т. III ст. 139-141. — Проф. *Петро Бузук*: Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія, Київ, 1927 р., 96 ст.; рец. В. Дем'янчук в „Записки", Київ, 1927 р. кн. XV ст. 231-245, В. Пархоменко: З приводу рецензії В. Дем'янчука, там само, 1928 р. кн. XVIII ст. 333; відповідь автора в „Записках" 1928 р. кн. XIX ст. 353-367. — *Василь Демя'нчук*: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. 41 ст.; окрема відбитка з „Записок Історично-Філологічного Відділу" Академії Наук, Київ, 1928 р. т. XVI ст. 73-109. — Проф. *Іван Огіенко*: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р.; тут на ст. 98-188 подано огляд українських пам'яток XI в. — Проф. *Іван Огіенко*: Чистота й правильність

української мови. Підручник для вивчення української літературної мови. Популярний курс з історичним освітленням, Львів, 1925 р., 215 ст.; рец. Є Грицака в „Український Голос“ 1925 р. № 35. — *К Німчинов*: Український язик у минулому й тепер, 1925 р., 2-е вид. 1926 р.; рец. В. Дем'янчука в „Записках“, Київ, 1927 р. кн. X ст. 353-362. — Проф. *С. Тимченко*: Курс історії українського язика. Вступ і фонетика, Київ, 1927 р. ст. 1-170; дві рецензії: М. Грунський: Завдання наукових підручників історії української мови (з приводу нових підручників проф. П. Бузука та проф. Е. Тимченка), „Записки“, Київ, 1927 р. кн. XV ст. 260-270, і несправедливо негативна Л. Булаховського, там само, ст. 271-276.

ЧАСТИНА ДРУГА:

КРЕХІВСЬКИЙ АПОСТОЛ 1560-х РОКІВ.

І. Опис пам'ятки.

В 1925 р. 24 квітня єпископ-суфраган львівський Др. Йосиф Боцян, перебуваючи в Крехівськім манастирі, випадково звернув увагу на рукописну книжку, на якої хребті був напис: «Апостолъ стихами избранній»; ближче ознайомлення показало, що цей Апостол - український переклад, досі невідомий в науці. Про свою находку єп. Боцян особисто росповів мені, пропонуючи занятися її науковим дослідом, на що я, звичайно, дав свою повну згоду. Пізніще єп. Боцян вирішив самому занятися дослідом нової пам'ятки, головно з богословського її боку, позоставляючи дослід мови її для мене; в результаті цього в львівськім місячнику «Стара Україна» в № VI за 1925 р. на ст. 109—111 появилася інформаційна статейка єп. Боцяна: «Крехівський Апостол. Український переклад цілого Апостола й Апокалипси з XVI в. (Тимчасова вістка)», в котрій коротенько описано пам'ятку й піднесено її цінність.

Час ішов, розвідка єп. Боцяна про Крехівський Апостол не писалася, а тим часом єпископ підупадав на силах. На початку березня 1926 р. я переїхав зо Львова до Варшави, покликаний туди на катедру церковно-слов'янської мови Православного Богословського

Відділу Варшавського Університету, а єп. И. Боцян нагло помер 21 листопаду 1926 р. Новознайдений рукопис попадає по смерти єп. Боцяна до інших рук[1], і тільки в осени 1927 р., дякуючи ласкавій допомозі о. редактора «Записок чина св. Василія Великого» Йосафата Скрутня, нарешті вдалося мені засісти за вивчення нової пам'ятки[2]. Про наслідки цього вивчення, які подаю в цій праці, росповідав я на І з'їзді слов'янських філологів в Празі 7 жовтня 1929 р.[3].

Вихідного листа КА[4] не збереглося, — його вирвано, можливо, що на нім було зазначене й джерело, з якого Апостола перекладено, чому хтось з благочестивих читачів знищив його, затираючи таким чином сліди протестантського походження перекладу. Через це пам'ятка роспочинається відразу книгою Дій Апостольських з таким заголовком циноброю: „Вторыи книги луки свто҃го которы҃х напи҃ є҃ дѣи а҆бо справы҃ а҆по҃то҃лскии“ (див. знимок № 1), що точно відповідає заголовкові оригіналу: «Wtore księgi Łukasza świętego, ktorych napis iest, Dzieie abo Sprawy Apostolskie».

---

[1] У цей час над Крехівським Апостолом працював молодий львівський учений *Василь Лев*, який умістив в „Prace Filologiczne“ т. XIV за 1929 р. статейку на 12 ст.: „Apostoł Krechowski“; в статті дуже багато найріжніщих помилок.

[2] Уважаю за свій приємний обов'язок скласти Високодостойному о. Й. Скрутню, що так охоче дав мені змогу працювати над Крехівським Апостолом, глибоку найсердечніщу подяку.

[3] Коротке резюме свого докладу відіслав я Президії з'їзду ще в квітні 1929 р., яке й було видрукуване на трох сторінках в „Výtahy přednašek, Sekce I“, Прага, 1929 р. В дискусії над моїм докладом забірали голос ректор Ол. Колесса, проф. В. Розов і проф. Jan Janów; між іншим, проф. О. Колесса заявив, що він, будучи консерватором в Галичині, бачив Крехівського Апостола ще в 1900 роках; див. „Sprawozdania koła c.k. konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodniej“, 1902 р. № 2-3, згадка про записку О. Колесси про василіянські архиви в Жовкві, Крехові й Кристинополі.

[4] Далі Крехівський Апостол пишу скрізь скорочено: КА.

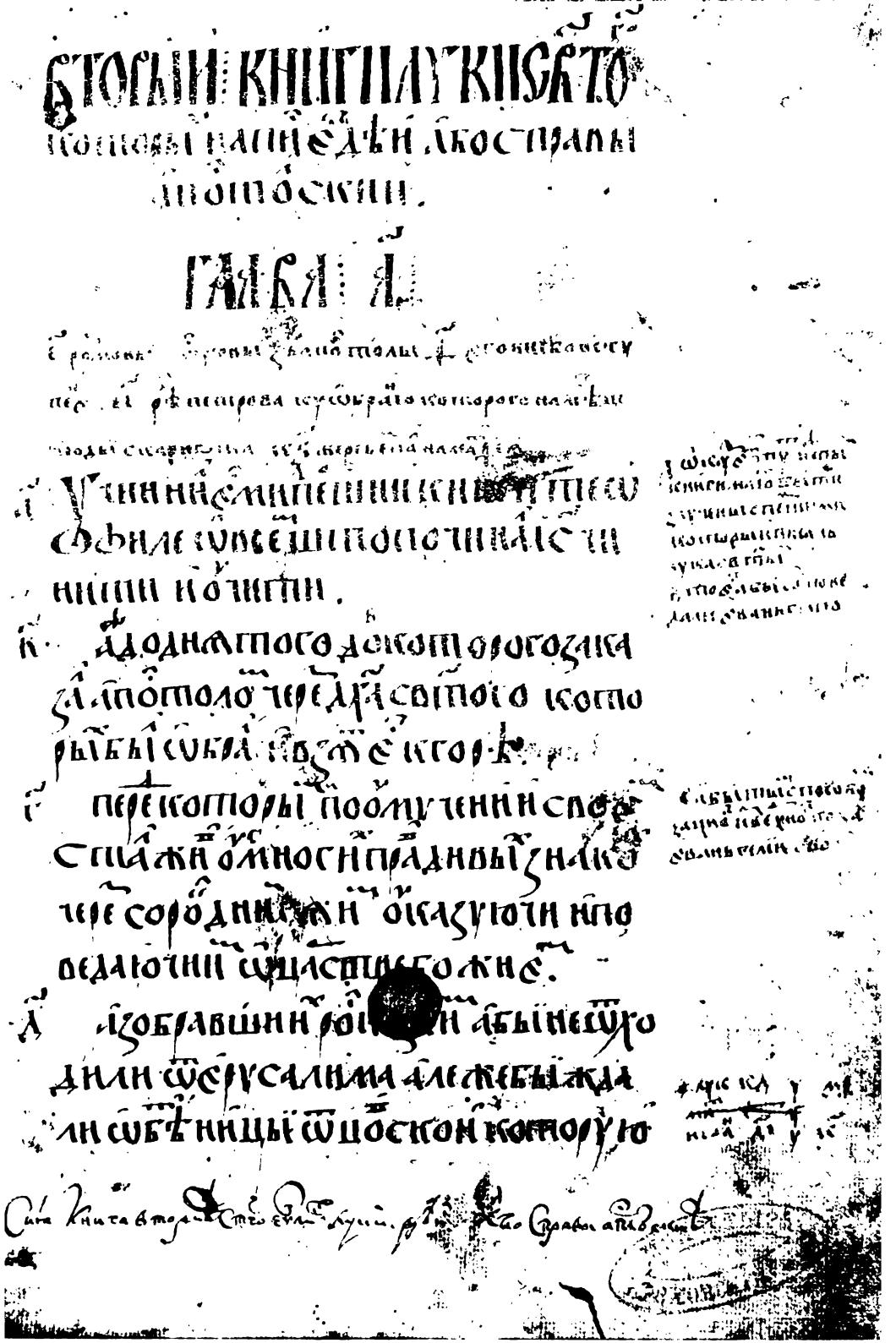

№ 1. Вихідна перша сторінка Крехівського Апостола, мало зменшена. Долі вклад ний запис.

Але можливе й інше припущення. Перший зшиток КА складається з шости листів; текст в ньому зовсім повний, нічого не опущено; по трох листах (цеб-то на половині зшитка) йде нитка переплетчика. Таким чином можна думати, що перший зшиток зберігся повним, цеб то заголовного листа тут зовсім не було, бо в разі вирвання його зшиток складався б з сьоми листів. Єсть відомості, що в Крехівськім манастирі переховувалася й Євангелія в українськім перекладі; а коли так, то міг бути заголовний лист там, як на початку цілого Нового Завіту.

Книга великого формату, папір розміром 31 × 21 cm, має 332 листи чи 663 сторінки, остання 664 чиста[1]. Книга належала Крехівському манастиреві, про що свідчить і старша печатка: «Монастырь Креховскій С. Вас». Пам'ятка з давнього часу належала тому ж манастиреві, на що вказує такий скорописний запис на трох перших листах долі: «Сия книга вториѣ стго євлїи луки. дѣяни або справы аплъскиѣ приналежт служити монастыреви Крехо"скому вѣчне и непорушно"не, которая не маєт быти ѿдалена. вѣчными часы. ѿ обители т. Крехо"ско".»; запис, здається, ще першої половини XVII-го віку (див. знимок № 1). В теперішній час рукопис переховується в Бібліотеці манастиря оо. Василіян у Львові під № 595. Ніяких інших записів, що свідчили б про долю рукопису, в книжці нема.

Цілу книгу писано на доброму папері, досить міцному й добре вигладженому; лише в деяких місцях (напр. зшиток перший) папір робить враження трохи тоншого. На кожнім другім листі, цеб то на паристім, по середині його, видно водного знака; і тільки дене-де йде 2 – 5 листів без філіграні. На водному знакові подано щотинястого вепра, який тут буває трох форм: 1. На ст. 1—326 вепр розміром 5,4 cm довгий, 2,8 cm високий; 2. На ст. 327—584 вепр більший з рідкою щотиною, виразними великими вухами і прорізним оком, 6,7 cm довгий і 3,2 cm високий; цей

[1] Сторінкову пагінацію в рукопису помітив олівцем еп. Др. Й. Боцян. Сторінки 176, 206, 221, 234, 298, 520, 590 і 654 порожні.

ває тут і трохи іншої форми. З. Н
—663 вепр розміром 5,3—3,1 cm, з
хвостом і з ніби зломаною лівою за
ина у цього вепра зогнута більше
к, щотина більша й густіша. Веп
знаходимо й на ст. 477, а то тому
но Листа до Лаодикіян, вставлено
книжки (див. знимки 2—5 водян
ою зазначено й форму їх).

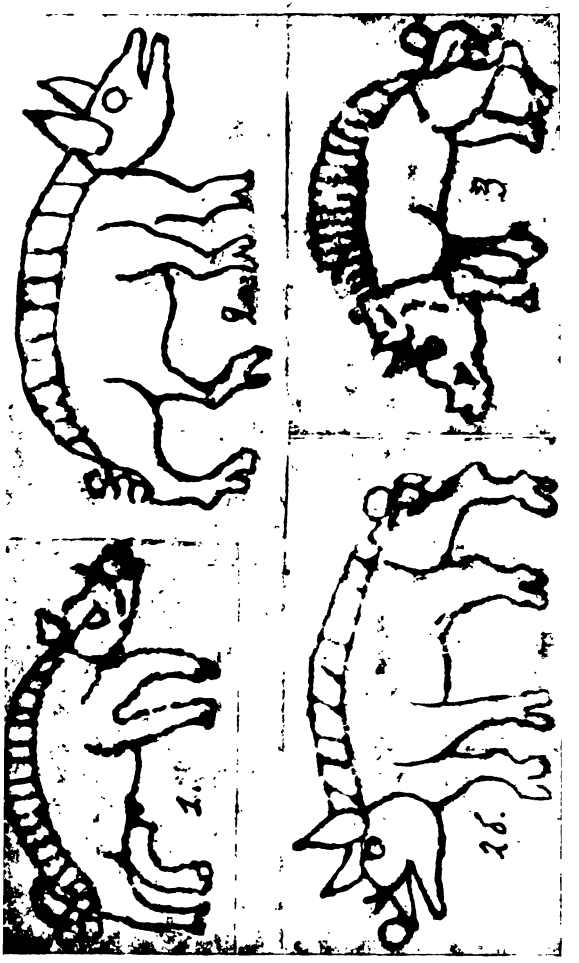

Точно встановити рік нашого водяного знака мені не вдалося; найближчі до них у Лихачова[1] №№ 1775, 2989, 1867, 1701 датуються 1542 – 1557 роками, чому нашу пам'ятку, що до філіграні, можна б відносити на 60-ті роки XVI-го століття.

Писано Апостола старанним півуставним письмом середини чи другої половини XVI-го віку; письмо велике, — букви на 4 – 5—5,5 mm високі (див. знимки №№ 1, 6, 7 і 12); крім цього основного письма єсть ще й друге півуставне письмо, але тільки на 2—2,5 mm високе (але дуже широке), —ним писано суммарії на початку кожного розділу Листів (див. знимок № 1); пояснення на марґінесах книги писано так само півуставним письмом, але ще дрібнішим, на 1,5 mm високим (див. знимок № 1 і 7). Звичайно сторінка має 22 рядки письма.

Подаю короткий опис основного великого письма, що ним писано апостольський текст. Висота літер скрізь більша від ширини їх. Письмо сторчове, часом з похиленням вліво. Основні сторчові лінії у літер звичайно не прямі, але з помітним викривленням вліво, див. літери г, и, н, к, п і др. Зв'язки поміж сторчовими лініями у п, т, ш, и, н і др. надзвичайно тонкі; так само часом тоненькі хвости у літер р, у, ц, ф, ѱ; ці хвости ріжної довжини, часом заходять поміж букви рядка під ними; де-коли, особливо в другій половині книжки, вони не тонкі[2].

У а спинка вигнута вправо, петля маленька, що часом не доходить до лінії, а кінець петлі іноді не з'єднується зо спинкою. У к верхня частина значно більша від долішньої, що зовсім маленька. У літери к верхня голівка мало зазначена й значно менша від долішньої. Верхня частина у г з маленьким гачечком. Верхня частина літери д має похилену спинку з доданою до неї тонесенькою ніжкою, стоїть вона на лінії з двома ніжками, з яких ліва все значно довша

---

[1] *Н. П. Лихачевъ*: Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковъ, Спб. 1899 р.

[2] Ці зв'язкові лінії та хвости часом постільки тонкі, що ледво помітні, чому на наших знимках де-не-де не вийшли.

від правої. Вузеньке ѕ звичайне, маленьке. Кругле є з далеко витягненими правими лініями, при тому лінія горішня може бути й короткою, при довгих двох інших. У ж верхня частина не велика, а бічні її лінії дуже тоненькі. Літера з не однакової форми, часом має великий кринолiновий зад з хвостом ріжної довжини, що іноді гадюкою в'ється до долу; часом у з однаково круглі верхня й долішня частини, тоді воно нагадує нашу трійку, особливо в другій частині рукопису. Літера и складається з двох простопадлих ліній, посередині з'єднаних чуть догори піднесеною лінією. У і часом долішня частина вигнута трохи вправо. Буква к складається з основної, трохи вліво вигнутої лінії, до якої додається (але не торкається її) ламана лінія: верхня маленька, але з лапкою вправо, долішня значно більша. Літера л з двох ліній, що складають малий вуглик; коли до цього вуглика додається гачечок, стає буква м. Буква н така сама, як давнє уставне *и*, цеб-то дві основні лінії з'єднано рівно посередині, при чому ця зв'язка має обидва кінці на одній висоті (рука, що виправляла текст, часом писала зв'язкову лінію так, що лівий кінець стояв значно вище від правого). Літера о овальна, не вузька; у ѡ всі три лінії зверху на одній висоті, ліва частина як би приписана до правого о; на початку слова звичайно пишеться широке кругле О; в слові *очі* пишеться очне *о*: кругле *о* з двома крапками в середині. Для п дві лінії зв'язані зверху дуже тоненькою лінією. Літера р складається з вузенької головки, до якої додається ріжної довжини хвіст. Буква с двійної форми: на початку слова широке кругле с, а в середині вузеньке с, як ѕ; правда, часом і в середині буває широке кругле с. Буква т складається з трох сторчових ліній, вгорі зв'язаних тонесенькою лінією; часом ноги цього т все здовжуються одна проти другої, як у ш. Літера у має тоненьку праву лінію, товста ліва часом з гачечком долі вправо. Лігатурне ѹ рідке в нас, його права частина товста й коротка, від неї лінія догори тонка й з гачечком вправо; частіще це ѹ складається з двох частин: о, а над ним (часом з відступом вправо) ѵ. Буква ф складається з широкого

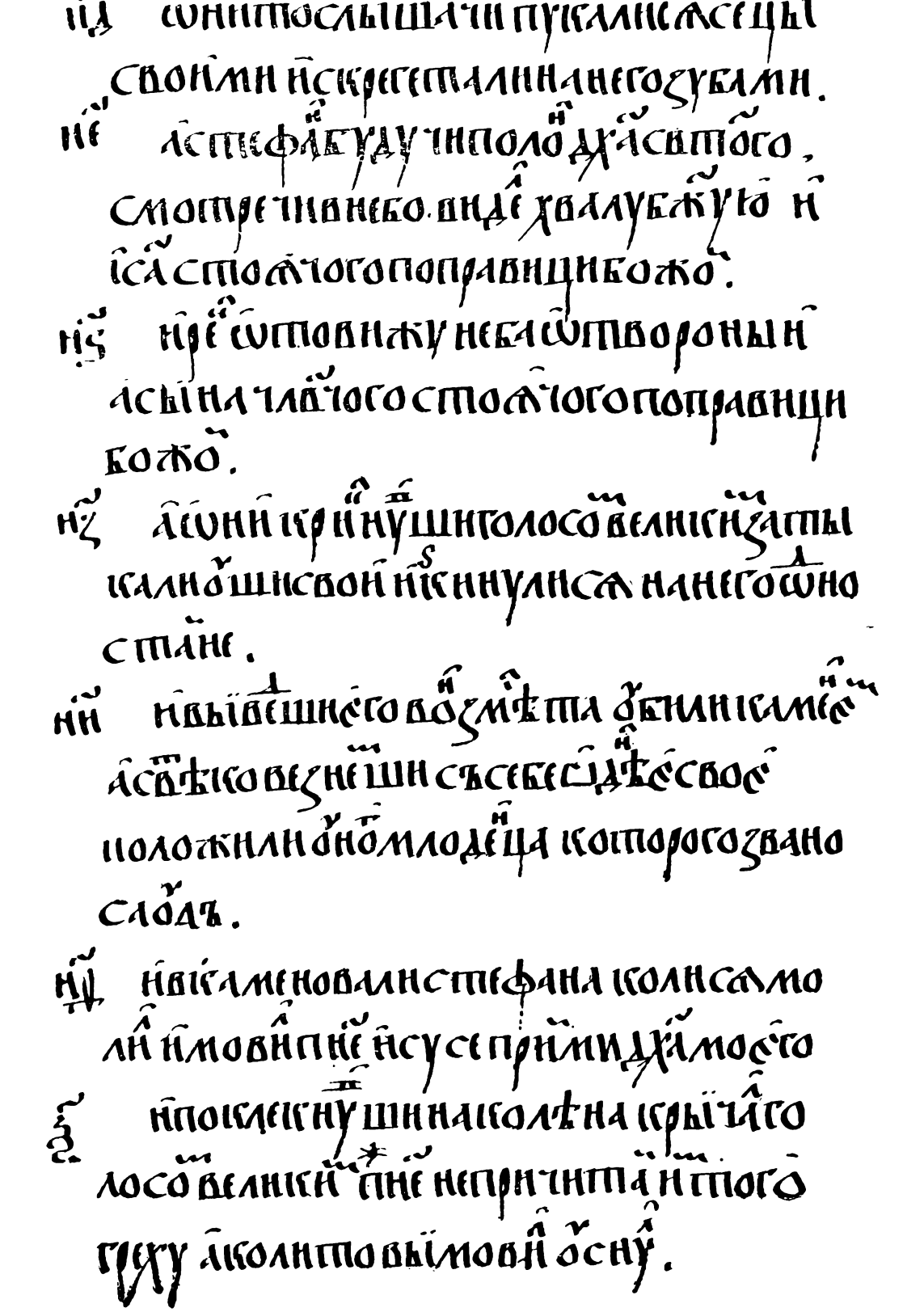

№ 6. Крехівський Апостол ст. 38, величина натуральна (але без пояснень

круглого о, верхня частина якого перекреслена товстою лінією, від якої, з малим поворотом вправо, йде довга тонесенька лінія додолу. Основна лінія х товста, друга тоненька, обидві спускаються далеко додолу, верхня частинка мала. У ц довгий тонесенький хвостик впрост від правого боку додолу. Для ч до основної товстої сторчевої лінії додається зліва коротенький чи довший гачечок. У ш послідуючі дві лінії виразно довші одна від одної; для щ додається довгий тонесенький хвостик до середньої лінії. Буква ъ рідка в нас; долішня головка мала, у ь вона більша. Цікаво, що ы постійно має ї, цеб-то пишеться ьї. Літера ѣ звичайна, верхня лінія над рядком, діл маленький, ліва лінія коромисла спускається додолу значно дальше, як права. Буква ю складається з і та о, при чому з'єднуюча лінія йде від середини і угору над о; часом о нижче від і. У ꙗ з'єднуюча лінія проста й по середині. У букви ѧ верхній трикутник маленький, часом зовсім малий, бокові лінії вигнуті. У ѩ середній овал вузенький і дуже довгий, а коромисло все під рядком.

Буков ѱ та ѵ нема зовсім, а ѕ та ꙁ ужито лише як цифр. Лігатур нема, крім звичайного ѿ та ꙋ; рідко проте знаходимо деякі лігатури, напр. права спинка а служить лівою частиною для у, див. ѡка^{з}уючи 538, і др. До круглого початкового є може бути всунений початок дальшої літери.

Кожна кінцева приголосна складу чи слова в КА звичайно виноситься над слово і тоді пишеться скорописної форми; всі винесені лінії покриваються малесеньким півколом, виключаючи буков *ж*, *д*, *х*, *м*, *и*, *з*, *р*, які не покриваються.

Форма винесених літер — скорописна, при чому поземні лінії постійно дуже довгі. Буква *в*, на зразок чотирокутника, з довгими верхньою й нижньою лініями. Винесене *д* має форму трокутника, з дуже довгою тонкою долішньою лінією, яка іноді покриває аж п'ять літер. Буква *з* має довгі хвостики, часом нагадує z. Буква *и* нагадує раз зломану криву лінію, в *м* вона два рази зломана. Винесене *к* складається з двох не з'єднаних вліво вигнутих ліній. У *н* довга се-

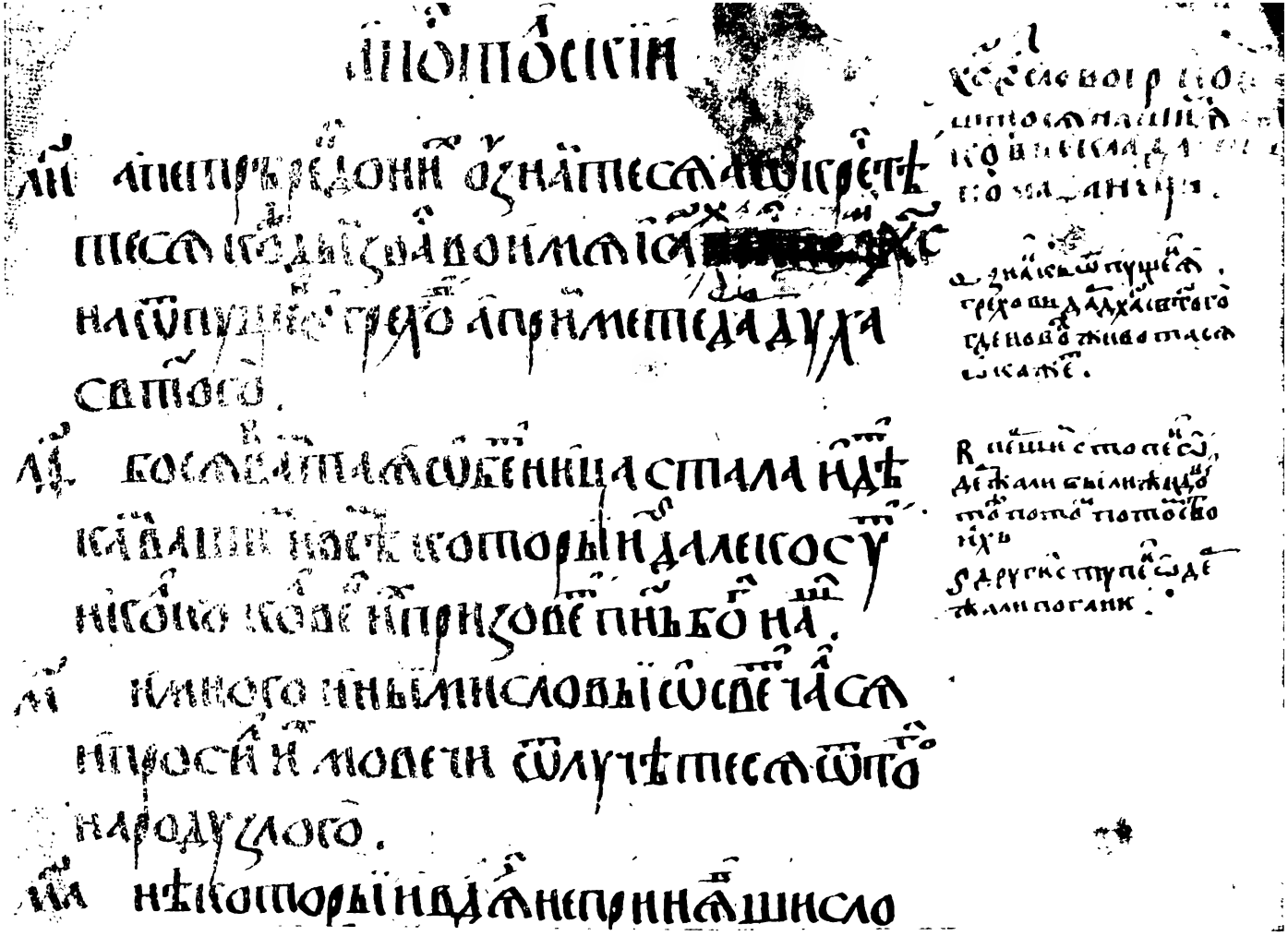

№ 7. Крехівський Апостол, ст. 11, натуральна величина горішньої частини.

редня зв'язкова лінія. Винесене *р* постійно лежаче: до головки додається лінія вправо. Винесене *с* часто рівняється просто крапці; сполучення *ст* постійно виносне, при чому *т* на зразок сімки покриває *с*. Треножне *т* з коротенькими ніжками має довге верхнє покриття. Винесене *х* звичайне, як і в стародруках. У *ц* довга долішня лінія з гачечком справа додолу. У *ч* до скісної правої лінії додано ніжку до гори. У *ш* довга долішня лінія.

Не часте титло має форму ∾ (як лежаче курсивне *г*).

Книжку писано густим чорнилом, що й досі не стратило своєї свіжости. В пам'ятці багато цинобри, котрою написано: 1. заголовки окремих Листів апостольських, 2. зазначення розділів, 3. початкові ініціяли розділів, 4. заголовки апостольських Листів вгорі, 5. нумерація віршів, 6. значки покажчиків до пояснень і 7. цифри розділів в суммаріях. Ніяких інших прикрас, поза простенькими червоними ініціялами на початку кожного розділу Листів, в книжці нема.

Рукопис складається із зшитків по 8 листків в кожнім, крім першого, що має 6 листків, і останнього, що також складався з 6 листків, з яких три останніх вирвано. Лінювано по декільки листків відразу, начавлюючи чимсь гострим, так що знаки лінювання виразно знати й на заднім боці листа; з двох боків сторінки простопадлими лініями зазначено маргінеси, а між ними проведено 23 лінії: на 22 рядки тексту й на заголовок (циноброю) того чи іншого листа. Розмір писаного листа 23,1×11,6 cm, через що в книзі позостаються широкі поля для приміток до тексту. Помилково пропущений текст часом дописується на цих же полях, що бачимо, напр., на ст. 13.

На маргінесах маємо письмо, писане різними руками (див. знимки № 1 і 7). Головну масу тих пояснень, які дано на полях книжки, писала півуставним письмом та сама рука, що писала й текст Апостола та суммарії до розділів. Трохи іншим чорнилом, не таким чорним, писано інші пояснення, головно порівняння з церковно-слов'янським текстом; по ближ-

чім аналізі (див. про це далі) виявляється, що ця ніби 2-га рука це письмо того ж таки першого писаря, тільки писане може трохи пізніще й іншим чорнилом, письмо також півуставне, але вже досить наближене до письма скорописного. Єсть ще й інше, третє письмо, найпізніще, писане зовсім рідким чорнилом.

Взагалі, на нашій пам'ятці позосталося багато ознак, що її пильно переві́ряли та виправляли, готуючи певне до друку, і що взагалі її не мало читали; на ст. 57, напр., сліди від покапаного воску.

Єсть і деякі приписки інших рук; напр. на ст. 527 півуставом XVI-го віку «присеги не де^р^жачїє»; ця ж рука тут таки приписала до 2 Тим. 3[3] пропущене там слово «милуючїй» і т. п.

Книжка в деревляних дошках, обтягнених шкірою, що в багатьох місцях пірвана й поточена робачками. На хребті оправи вміщено попередній №, а саме—190; над ним паперова наклейка, на якій письмом XVIII в. написано: «Апостолъ стихами избранїй»; на цю наклейку наклеєно новіщу з тим самим написом, але дуже витертим. Спереді й ззаді на шкірі витиснено гарні прикраси західної тонкої работи. На передній стороні оправи посередині овал, а в нім Світло Боже падає на землю, в овалі кругом такий латинський напис: «Deus illuminatio mea 1581»[1]. Ця дата—1581 рік—дата оправи книжки, дуже важлива, бо вона єдина в цілій пам'ятці. На заднім боці оправи в чотирокутнику 15 святих без підписів (вони ж і спереді в рамці), а по краях уміщено 14 фіґурок апостолів, фіґурки повторюються, під ними латинські підписи[2]. На внутрішній стороні передньої дошки оправи єсть напис скорописом XVII-го віку: **Хс҃ мнѣ сила Бг҃ъ...** Книжка оправлялася вже по закінченні писан-

[1] Пор. на ст. 252 текст в поясненнях: **Па^н^ е҃ ѡсвеченьємь и҆ збавеньє̑ моимь, и҆ кого̑ са буду боати.**

[2] На горі: S IOHANNIS, S IACOBUS, S ANDREAS, лівий ряд має ті самі підписи, долі: S ANDREAS, S PETTRUS, S IOHANNIS, правий ряд: ті самі 3 підписи і ще: S. IACOBUS, S. ANDREAS.

ня пояснень і глос, чому під час оправи обрізано трохи й тексту, див. напр. на ст. 80, 470, 498 і др.

Чи витиснений на оправі 1581 рік може бути й роком оправи Крехівського Апостола? Знаємо не мало випадків, коли книжку оправлювано в палітурки з іншої книжки, цеб-то, що оправу КА могли взяти і з другої книжки й оправити в неї наш переклад; колиб це було так, тоді б 1581 р., що стоїть на оправі, нічого б нам не давав. На жаль, не маємо міцних підстав ані твердити це, ані відкидати, хоч загальна історія пам'ятки промовляла б власне за прийняття цеї дати оправи книжки. Характер письма й форма водяних знаків на папері говорять досить виразно, що КА написано перед 1581 роком, тому цей рік може бути справді датою оправи Крехівського Апостола[1].

Що до внутрішнього свого змісту, то наша пам'ятка—Апостол, що має на початку Дії або Справи апостольські, потім всі Листи і вкінці — об'явлення Іванове; але цікаво, що маємо в нашій пам'ятці також надзвичайно рідкий апокрифичний „Лист Павла св(я)того до Лаодикиєвь" на ст. 478—480, якого зовсім нема в Біблії 1563 р.,—про цього листа пишу далі. Текст Апостола скрізь поділено на розділи, а розділи—на вірші. Перед кожним розділом подаються т. зв. суммарії—зміст розділу, як то бачимо і в Пересопницькій Євангелії. Ці суммарії запозичено з протестантських перекладів, де їх знаходимо постійно; вони звичайні і в перекладах польських, напр., маємо їх в Біблії Шарфенбергера 1556 р. чи Леополіти 1561 і 1577 р. і в Біблії Чеховича 1577 р. (в Біблії Будного 1572 р. суммаріїв нема)[2].

---

[1] Оправа Крехівського Апостола дуже нагадує оправи польських книжок другої половини XVI-го віку; напр. оправа Біблії Радзивила 1563 р., що зберігається в Варшавському Університеті під № 28. 2. 1. 3, дуже подібна до нашої оправи, має також багато витиснених фігурок спереді й ззаді. Так само оправа Нового Завіту торунського видання 1585 р. Мельхіора Неринга близько нагадує нашу оправу, бібліотека Замойських у Варшаві № 143.

[2] Суммарії подобалися читачам і їх часом писали навіть для Євангелій в церковно-слов'янським текстом; ці суммарії

На полях Крехівського Апостола дуже багато ріжних пояснень та вказівок на паралельні місця в св. Письмі, що було також звичайним в той час в протестантських виданнях св. Письма.

Село Крехів—Жовківського повіту, в 12 верстах на захід від Жовкви; Св. Миколаївський манастир засновано тут десь на початку XVIII-го віку. Єсть відомість, що коло 1618 р. прибув в ці околиці чернець Іоїль, разом зо своїм товаришем, і заклали тут манастиря. Перше жили вони в печері, але скоро побудували дві церкві, на які вже в 1628 р. Іоїль отримав від царгородського патріярха привілея на ставропигію; цей таки Іоїль запровадив до заснованого манастиря устава св. Василія. Помер він в 1638 році.

На початку своїм Крехівський манастир був фортецею, чого сліди позостались ще й тепер. Не раз відбивався Крехів від нападу татарського. В 1698 році, вертаючись зза кордону, в Крехівськім манастирі побував цар російський Петро I; на прохання ченців він видав їм пашпорта (що зберігається в архиві й тепер) на вільний в'їзд до Росії для збірання милостині.

Крехівський манастир заснований був яко манастир православний і цілу сотню літ він позоставався таким, хоч кругом все вже було в руках уніятських. Тільки в 1721 році й ця остатня фортеця православія змушена була приняти унію[1]. За перші два віки життя Крехівського манастиря при ньому зібралася

звичайно писали українською мовою; про одну з таких волинських евангелій XVI-го віку з суммаріями розповідає *Г. Крыжановскій*: Рукописныя Евангелія Кіевскихъ книгохранилищъ, Київ, 1889 р. ст. 378-379.

[1] Про Крехівський манастир див. Słownik geograficzny Królewstwa Polskiego, 1883 р. т. IV ст. 654-659. Kretowicz: Opisanie monasteru Bazylianów w Krechowie i jego okolic, 1830 р. *Я. Головацкій*: Монастыри Юго-западной Россіи вообще и Крехов.скій монастырь. *Батюшковъ*: Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ, Спб. 1885 р. т. VII. Труды I арх. съѣзда,—дереворит манастиря з 1699 р. Про Крехівський Архив див. ще: „Lwowianin" 1840 р. ст. 94, а також згадану на ст. 145 записку проф. О. Колесси.

цінна бібліотека, з котрої значна частина переховалася до нашого часу.

Коли саме до Крехівського манастиря занесено нашу пам'ятку, хто саме заніс її сюди, на це не маємо ніяких вказівок. Тільки вищенаведений запис долі на перших трох листах його свідчить, що десь від самого початку цього манастиря принесено до нього й КА. Повстала наша пам'ятка десь на Волині чи може на Поліссі, там же спочатку й переховувалася; коли ж заклався в Крехові православний манастир, її принесено сюди й зроблено напис, що цей Апостол «приналежит служити монастыреви Креховскому вѣчне и непорушовне», а також «не маєт быти отдалена вѣчными часы от обители ст. Креховскои». Це для нас надзвичайно цінна вказівка: до православного манастиря віддається на перехування кальвінська пам'ятка, а до того ще й робиться запис на приналежність Апостола Крехівському манастиреві на вічні часи. Очевидно, на початку мало звертано уваги на кальвінські примітки на полях книги,— користано головно з його основного тексту. Правда, це для того часу не єдиний приклад користання православними з протестантських джерел [1].

2. Переклад і його автор.

а. Джерела польські.

При студіюванні КА найпершою й найважнішою справою для мене було встановити ступінь оригінальности нашого перекладу, цеб-то розшукати ті джерела, якими користався перекладчик в своїй праці. Знаючи, що інші переклади св. Письма на українську мову—це головно переклади з польського, попильнував я й тут найперше пошукати джерела серед поль-

---

[1] Пор., напр., те саме що до Нягівської Учительної Євангелії 1757 р. (список з оригіналу XVI в.), що має в собі виразні протестантські твердження; її також віддано до манастиря. Див. *А. Петровъ*: Отзвукъ реформаціи въ русскомъ Закарпатьи XVI в., Прага, 1923 р.

ських перекладів. Запримітив я, що перекладчик КА часом не погоджується з якимсь польським перекладом, про що й зазначає на маргінесах; це, власне, й полегчило мені відшукати правдиве джерело для нашої пам'ятки й вказало, що наш перекладчик мав в руках власне польську Біблію. Ближче порівняння довело, що КА—це переклад польської Біблії 1563 р. на українську мову.

Біблія 1563 р., т. зв. Радзивилівська [1], була найголовніщим джерелом для нашого перекладчика,—він переклав з неї все, що там було: апостольський текст, всі пояснення до нього і всі суммарії (зміст) перед початком кожного нового розділу. Щоби це твердження стало виднішим, подаю тут для зразка з I-го розділу Дій апостольських вірші 1—3:

1. Wyprawiłem [2] pirwsze księgi Teofile, o wszytkim co poczynał Jezus czynić y uczyć.

1. Учинѝ ѐми пе҇ршии книги тєѡфилє ѡ всє҇м што почина҇ іс҇ чинити и учити.

2. Aż do dnia tego, w krory dawszy roskazanie Apostołom przez Ducha świętego, ktore był obrał, wzięt iest ku gorze.

2. Аж до дна того до которого заказа҇ апо҇толо҇м чере҇з ду҇ха свтого которы҇х бы҇ ѡбра҇ и вза҇т є҇ к горѣ.

3. Ktorym się też sam potym gdy był umęczon zstawił żywym w wielu niewątpliwych znakoch, przez cżterdzieści dni się im ukazuiąc, y powiedaiąc thy rzeczy ktore ku krolestwu Bożemu należą [3].

3. Перѐ которымп по умученйи своє҇м ста҇ жи҇в у многи҇х пра҇вдивы҇х знако҇х чере҇ сорѡ҇к дни҇и са и҇м и указуючи и поведаючи и҇м ѡ ца҇рстве божи҇м.

[1] В 1585 р. вийшов Новий Завіт—передрук слово в слово з видання 1563 р., хоч того в книжці й не зазначено. Титул книжки: „Domini nostri Jezu Christi Nowi Testamenti pars prima. Pana naszego Jezusa Krystusa Nowego Testamentu Część pierwsza. Z greckiego na polski ięzyk z pilnością przełożony. W Toruniu przez Melchiora Neringa. Roku 1585". Тут зазначено читання на свята й неділі чого нема в виданні 1563 р. Але приміток на полях тут уже нема зовсім.

[2] В Біbліях 1552, 1556, 1561 і 1572 р.: uczyniłem, 1577 р. -m uczynił.

[3] 1556 і 1572: y mowiąc o krolestwie bożym.

А ось ще зразок перекладу т. зв. суммаріїв (змісту) розділів, —зміст розділу 1-го Дій:

5. Rozmowy Krystusowe z Apostoły. 9. Jego w niebowstąpienie. 15. Rzecz Piotrowa ku obraniu kthorego na mieysce Judasza Iskaryota. 26. Los padł na Macieia.	є҃ ро³мовӹ Иіусовӹ зъ апостолӹ. ѳ҃ его в небовступе́ниє. е҃і рѣ́ч петрова ку ѡбра́нию которого на мѣ́сце нюдӹ екариѡта кѹ҃ жеребе́и па́ло на ма́ѳеа.

Порівнявши переклад КА з Біблією 1563 р., я прийшов до висновку, що наша пам'ятка—це дійсно переклад з польського; переклад в своїй масі зовсім дослівний, найчастіще без жадних відступлень. Але разом з тим це ж порівняння виразно показало й саму працю та метод її в нашого перекладчика. Перекладаючи дослівно, він проте дуже часто ставився критично до свойого польського джерела, а тому часом доповнює чи скорочує або й змінює текст свого оригіналу; тому переклад не був невільничим, а це й показує яку велику працю переробив наш перекладчик, пишучи свого Апостола.

Можна б подати тут довгі низки прикладів, як саме наш перекладчик ідступає від свого оригіналу; але, думаю, що для правдивого освітлення перекладчеськоі праці нашого автора вистарчить і тих небагатьох, які тут подаю[1].

1. Дуже часто наш перекладчик в той чи інший спосіб не передає дослівно свого оригіналу, напр.: Nie zostawisz ciała mego w grobie Дії 2^{27} — не остави*ли* души моєи в гробе ст. 9; ku kościołowi—к ним Дії 2^{11} ст. 11; pola abo domy — села або поля Дії 4^{34} ст. 21; was kto pożyra — маєтно*ст* вашу хто пожирає*т* 2 Кор. 11^{20} ст. 394; wątpili mowiąc ieden do drugich—пыталися один другого мовечи Дії 2^{12} ст. 7;

[1] В КА кінцева приголосна слова чи складу звичайно виноситься над рядок, що проведено тут дуже послідовно; починаючи з цього місця скрізь винесені букви в цитатах з КА друкую в рядок, але м'які винесені приголосні скрізь зазначаю курсивним шрифтом, не ставлячи по них ь (див. Словник ст. 5—6).

w domu—в домех Дії 2^{46} ст. 12; z weselem y w prostocie serdeczney—з радо*стю* простости се*рца*, Дії 2^{46} ст. 12; maiąc łaskę u wszego ludu — маючи ласку ко всѣмь людем, Дії 2^{47} ст. 12; y wnet—и тогды, ст. 13; patrzał—пи*лне* смотрѣл, Дії 3^{5} ст. 13; pilnie nań patrząc oczyma swoiemi — посмотрѣвши на него, Дії 3^{4} ст. 13; opowiedali w imię Iezusowe—поведаю*т* о имени Исусови, ст. 16; gdyż o nas dziś ten sąd iest zasądzon—*е*сли же нас пытаєте, Дії 4^{9} ст. 17; towarzyszu własny—товаришко моя власная, Филипис. 4^{3} ст. 459^{1} і т. п.

2. Часом наш перекладчик опускає якесь слово з оригіналу або взагалі скорочує ціле речення, напр.: powiedaiąc thy rzeczy, ktore ku krolestwu Bożemu należą—поведаючи им о царстве божиєм, Дії 1^{3} ст. 1; mowił do nich tymi słowy—мовил до них, Дії 2^{14} ст. 7; kościołowi swemu—церкви, ст. 12; prosił aby od nich wziął iałmużne — просил от них ялмужны, Дії 3^{3} ст. 12; ktorzy po nich byli, ile ich kolwiek prorokowało—которыє по них мовили, Дії 3^{24} ст. 15; na iedno meysce, Дії 4^{26} ст. 20 в нас опущено; strach wielki—страх, Дії 5^{5} ст. 22; в Апокал. 9^{12} на ст. 620 вірш взагалі недокінчений і т. п.

3. Немало випадків, коли наш перекладчик щось додає в порівнянні з своїм оригіналом, напр. на ст. 92 в Дії 17^{5} добавлено „вчинивши гук"; siągnąwszy rękę twą ku uzdrowieniu — стегни руку твою, нехай буваю*т* уздоровле*ня*, Дії 4^{30} ст. 20; to się na słusznym ześciu odprawi—тоє ся подлуг обычаю зборового отправи*т*, Дії 19^{39} ст. 107 і т. п.

Зміни супроти оригіналу, подібні до зазначених тут в п. 1 — 3, див. ще в Діях 1^{5}, 1^{24}, 2^{3}, 2^{10}, 2^{38}, 4^{32}, 5^{4}, 14^{9}, 19^{27}, 28^{6}, Колос. 2^{16}, Рим. 1^{10}, 1 Кор. 6^{10}, 1 Кор. 8^{9}, 2 Кор. 4^{8}, Галат. 2^{2}, 1 Іоана 5^{15} і сила т. п.

4. Часом маємо такі ріжниці поміж українським та польським текстом, які свідчать про помилку пе-

---

[1] Варіянти цього тексту по Нових Завітах такі: 1552 і 1556 р.: towarzyszu prawdziwy, 1561: rodzony albo prawdziwy towarzyszu, 1577: towarzyszu własny, 1572: własnie do iegne[0] iarzma sprzężona; в виданні 1552 р. пояснення: drudzy o żenie Pawłe s. rozumieią; ц.-сл. сѫпрѫжниче.

рекладчика КА. Так, в Апокалипсі 17^{12} на ст. 644 маємо: Десет рогов *єст* десет *королевствь*, которыи королевства не вже принели, а в оригіналі: Dziesięć rogów iest ci dziesięć K r o l o w, ktorzy krolestwa ieszcze nie wzięli; у Чеховича так само: są krolowie. Ото ноги которыи погребли 23—Oto nogi tych, ktorzy pogrzebli. В Гал. 3^{17} вказано 440 літ, тоді як всі інші джерела дають 430 літ.

5. Текст Крехівського Апостола, як і в Біблії 1563 р., поділено на розділи (глави), а розділи на вірші. Звичайно поділ на вірші в нашій пам'ятці і в польськім оригіналі скрізь однаковий, але часом трапляються й розбіжности; так, Дії 17^{13} відповідають польськім Akta 17^{14}, Дії 17^{14} = Akta 17^{15} і т. д., бо в Діях розд. 17 має 33 вірші, а Akta 34 (в церковнослов'янськім теж 34); в Листі до Филимона в розділі 1 вірші 13 і 14 стягнені в один, тому в нашім Апостолі 24 вірші, а не 25, як в ц.-слов'янськім. Єсть взагалі ріжниці й супроти поділу тексту церковно слов'янського, напр. 2 Кор. 8^{14} відповідає ц.-сл. 8^{19}; до Жидів в розділі 5-й стягнено в один вірші 12 і 13, тому тут усіх 13 віршів, а не 14, як в тексті церковно-слов'янськім.

Поділ Нового Завіту на вірші першим зробив париський друкар Роберт Стефан, в своїй поліглоті, виданій в 1551 році,—з того часу й починається скрізь поділ Біблії на вірші. Цей поділ появляється вже з перших польських перекладів; але цікаво, що в Новім Завіті Секлюціяна 1552 р., Шарфенбергера 1556 р., в Пересопницькій Євангелії 1556 — 1561 р., в Біблії Леополіти 1561 і 1577 р. цього поділу ще нема. Його вперше запроваджено чи не з Біблії 1563 року.

6. З давнього часу на маргінесах книг св. Письма стали появлятися т. зв. *глоси*—пояснення незрозумілих слів; таких глос часом багатенько маємо в текстах, напр. наших церковно-слов'янських. В XVI-м віці, коли появилося найбільше найріжніщих перекладів, сильно збільшується й число глос на книгах св. Письма; при переписуванні ці глоси часто попадали й до самого тексту, чим він значно підсвіжався і ста-

вав більше зрозумілим[1]. Про потребу й значіння таких пояснень Скорина пише в передмові до свого видання Псавтиря 1525 р. «Также положилъ єсми на боцехъ некотории слова Для людей простыхъ, не рушаючи самоє псалътыри ни в чемъ же».

В протестантських виданнях перекладів св. Письма, починаючи з Лютерових, появляються особливі коментарі чи пояснення до тексту, в яких звичайно 1. пояснюється текст в дусі протестантськім, 2. пояснюються мало зрозумілі слова і 3. ведеться полеміка з католиками. Ці коментарі містяться або в кінці кожного розділу, або й на маргінесах проти відповідного місця. Уже перші польські протестантські видання знають цей допомоговий апарат; так, в Новім Завіті Секлюціяна 1552 р. на кожній сторінці маємо багато глос, а в кінці кожного розділу — пояснення до тексту.

Надзвичайно багато пояснень до тексту подає Біблія 1563 р., і всі ці пояснення увійшли й до КА. Вони найріжнішого характеру: 1. пояснюються мало зрозумілі власні назви — географічні, історичні і др., див. напр. пояснення на ст. 61 про Антіохію, ст. 62 про Агрипу, ст. 95 про поета Аратуса, ст. 291 про словаків і т. п.; 2. ріжні терміни й незрозумілі слова: ст. 4 про значіння слова Варнава, ст. 78 про обрізання, ст. 42 пояснення слова євнух і т. п.; 3. дається певне розуміння тексту, і таких пояснень найбільше; 4. полеміка з католицьким розумінням св. Письма; 5. зазначуються ріжниці супроти тексту грецького, а в самім КА—ще й ріжниці супроти тексту церковно-слов'янського (болгарського) і польського, і 6. зазначаються паралельні чи близькі місця з інших книг св. Письма (конкорданції), і пояснення

---

[1] Про таке перенесення глос з маргінесів до тексту добре свідчить *М. Чехович* в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1577 року, де читаємо: „Co sobie drugi na kraiu dla pamięci naznaczył: to drugi, przepisuiąc księgi, w tekst włożył, mniemaiąc prostak, żeby to było przestąpienie: a nie dla pamięci znaczenie“ (примірник Бібліотеки Замойських у Варшаві № 142).

найріжнішого характеру, напр. на ст. 331 проти 1 Кор. 10^{9} вказується ріжниця в числах цього місця й Старого Завіту і додається: «Розница ничимся иньшимь не стала, одно не пи*лност*ю писаровь». На ст. 528 до 2 Тим. 3^{4} читаємо таке пояснечня (дослівно з польського). „Таа история взята *єст* с книгь нѣкоторых, которыи погинули, яко и много иных», і т. п. Відсилачі на ці пояснення в нашій пам'ятці йдуть цілком за Біблією 1563 р.,—для цього вживається латинського алфавиту, писаного в нас циноброю; відсилачі на відповідні місця св. Письма (конкорданції)— значки ріжної форми, напр. зірочки, хрестики і т. п.

Пояснення писала в КА та сама рука, що писала й цілий текст; письмо пояснень - дрібний півустав, приближно на 1,5 cm високий. Чорнило цих пояснень в більшості трохи світліще від чорнила самого тексту, а тому можна припустити, що їх писано може по закінченні тексту; суммарії до розділів писала та сама рука й тим самим чорнилом, що й пояснення. Мова й правопис цих пояснень зовсім однакові з мовою й правописом тексту; правда, часом помічається, що мова пояснень трохи живіща, більше народня, як мова тексту, але подібне явище бачимо й по інших перекладах.

В більшості всі пояснення КА – дослівний переклад з Біблії 1563 р., але наш перекладчик ставився до них так само, як і до тексту, — він проявив і тут багато самостійности в своїй праці.

1. Перекладчик дуже часто додає своє до того, що мав в оригіналі, напр.: Біблія 1563 р. sekty — у нас: секты, што по нашему власне зборы невѣрных ст. 618; rzezaniec—рѣзанець то *єст* валах Дії 8^{27} ст. 42; z studnice з студни або криници Кол. 1^{18} ст. 465; uschło—споловѣло и усьхло, ст. 636; на ст. 641 в поясненні S на Апокал. 6^{12} добавлено супроти оригіналу: «а того зобачавьши же х̃с не то*лко* правдивих выкладачов писма, але и своим неприятелем зле чинити недопущает»; збільшено додатком також пояснення *в* на Рим. 13^{2}, пояснення *с* на ст. 643 Апокал. 17^{2} і на Апокал. 13^{18} і багато інших. Такі доповнення маємо часом і в суммаріях перед розділами, напр. 1 Кор. 5

grzech nieczysty popełnił — грѣх нечистый пополнил з мачохою, ст. 312.

2. Навпаки, часом наш перекладчик зменшує пояснення оригіналу, напр. пояснення до Дії 4^{21} на ст. 19, до Дії 2^{44} і др.; на ст. 14 в поясненні до Дії 3^{11} опущено початок і кінець; на ст. 313 пропущено пояснення з оригіналу, і багато т. п.

3. Не мало додано й пояснень самостійних, яких нема в польськім оригіналі; на ст. 10 пояснення на Дії 2^{34}—його нема в оригіналі; пояснення на ст. 43 на Дії 8^{33} самостійне, від польського відмінне; так само пояснення і на Апокал. 19^{17} на ст. 652 самостійне, бо його нема в оригіналі, і багато т. п.

4. Часом наш перекладчик з ріжних причин трохи змінює сам сенс пояснення оригіналу, напр.: ст. 2 Дії 1^{10} od innych ludzi—от грешных людей; Римл. 12^{19}: iakoby rzekł: niech to Bog sam sądzi — яко бы рек: гамуйтеся а спущайте то на Бога; пор. ще пояснення на Дії 1^{8} на ст. 2, пояснення на Дії 3^{24} на ст. 16 і багато інших. В поясненні на Дії 7^{14} на ст. 32 читаємо, що помилку в числах зробили «тыи, которыи грецькии книги на словеньский языкъ перекладали», а в оригіналі—na łaciną wydawali, і т. п. Пор. ще пояснення на 1 Іо 5^{15} і багато інших.

5. Через пропуск деяких пояснень змінилося їх зазначення, напр. пояснення G на Дії 13^{41} ст. 72=F Akta; D на 1 Кор. 9^{4} ст. 326 = C оригіналу; D Апокал. 17^{3} ст. 643=E оригіналу; K Апокал. 17^{9} ст. 644=L оригіналу і багато т. п.

Отож, усе це дає мені змогу твердити, що писар КА не був простим механічним перекладчиком з польського, — він проявив в своїй праці багато самостійности.

В питанні про ті *джерела, якими користався наш перекладчик*, на першім місці, звичайно, треба поставити польську Біблію 1563 р. Але перекладчик, як ми бачили, звичайно ставився критично до свого оригіналу, допускаючи ті чи інші зміни. Не погоджуючись з польським текстом, він не рідко зазначає про це в примітці на маргінесах своєї книги. Так, на ст. 40 проти тексту Дії 8^{9} пояснення: «У болгарском

ужась, а в полском а помамил люд» (дійсно: a pomamił był lud, у Чеховича: przywodziąc narod); на ст. 49 проти тексту Дії 9[36]: „зовется серна“ читаємо пояснення: «в полском стоит доркас што ся выкладает дикаа коза» (дійсно, в Біблії 1563 р. маємо Dorkas, але до нього нотка: To iest po Polsku Sarna abo dzika koza; у Чеховича: zowie się Sarnka); на ст. 69 на Дії 13[18] на текст: „перекормил их на пущи“ пояснення: «в полском стоит терпѣл звычай их яко бы рек волковалъ переворот'ному а своволному звычаю их» (дійсно, в Біблії 1563 р.: cierpiał zwyczaie ich, у Чеховича: znaszał zwyczaie ich) і т. д.; на Дії 21[34] проти тексту: «казал єго вести до войска» пояснення на ст. 119 «в полском стоит до замку»; на ст. 266 проти тексту Рим. 8[2f]: „дух учит нас“ пояснення І: «в полском мовит просит, але власнѣ тут написано учит“ і т. д.; на ст. 321 на 1 Кор. 7[32] проти тексту: «без печали» пояснення: „у полском без старания“ (дійсно: bez starania ст. 94); на ст. 357 на 1 Кор. 15[56]: у болгарском жало а у полском бодець (дійсно на ст. 98б: bodziec); на ст. 415 на Гал. 4[3] проти тексту: «под початки закона» пояснення А: «у полском стоит под початки свѣта» і т. д. Всі наведені приклади—це пояснення, які писала перша рука, цеб-то та, що писала й самий текст.

Другим польським джерелом, яким де-не-де покористав перекладчик КА, був Новий Завіт 1556 р. Миколая Шарфенбергера[1]. Роспочинається ця книга посвятою королю Сигизмунду Августу, в якій говориться, що „коли інші народи мають власною своєю мовою багато книжок, не впослідив Бог і народу польського, що до того хоч і мало мав книжок своєю мовою, але тепер, за ласкою божою, може в цім рівнятися з іншими народами. Над усі книжки поляки бажали мати Новий Закон своєю мовою, хоч це

[1] Nowy Testament Polskim ięzykiem wyłozony, według doswiadssonego Łacinskiego textu, od Kościoła Krześcianskiego przyięto. K temu przyłozono Lekcie y Proroctwa z starego zakonu wzięte, ktore przy Ewangeliach bywaią czytane... Cum gratia et Priwilegio S. R. M. Про нього див. вище ст. 40-41.

річ трудна, бо наша мова не така відповідна (dostateczna), як інші». Зазначається про заборону читати св. Письмо; «uchodząc tedy przymowkam ludu dzisieyssego wieku, ktorzy powiadali, żeby im broniono czytać Nowego Testamentu», видає він Новий Завіт, пильнуючи бути якнайближче до тексту латинського. Посвяту підписав «Mikołai Szarffenberger, miesszczanin Krakowski», Краків, 6 січня 1556 року. В передмові до читачів пишеться, що книжка призначається «dla użytku pospolitego», а на її появлення «przywiodła chuć y wola nassych Polakow, ktorzy zdawna tego pragnęli, aby nowy Testament nie opcym tylko ięzykiem, ale tesz y swym przyrodzonym czitali», бо ж уже всі інші народи читають книги своєю мовою.

Текст Нового Завіту 1556 р. при дальших виданнях вже не повторено, — його сильно виправлено. З друкарні М. Шарфенбергера в 1561 р. вийшла повна Біблія, відома під назвою Біблії Леополіти[1]; той Новий Завіт, що його знаходимо при цім виданні, в порівнянні з попереднім, вже добре виправлений. Пізніше перевидавався текст 1561 р., а не 1556 р.[2], ще в Краківськім виданні 1577 р. цілком повторюється текст 1561 р. (навіть без поділу на вірші).

З видання Шарфенбергера 1556 р. перекладчик КА не перекладав чогось суцільного, а звертався до нього тільки в деяких сумнівних випадках і брав звідсі те чи інше читання лише тоді, коли уважав його за відповідніше. Подам трохи прикладів: Жид. 1[10]: и дѣло рук твоих сут небеса, 1563: a niebiosa są sprawy rąk twoich, 1556: y uczynki rąk twoich są niebiosa (a 1561: a niebiosa są uczynki rąk twoich).

---

[1] „Biblia To iest. Księgi Stharego y Nowego Zakonu na Polski ięzyk z pilnością według Łacińskiey Bibliey od Kościoła Krześciańskiego powssechnego przyię(tego na no)wo wyłożona.. W Krakowie. W Drukarni Szarffenbergerow. В Бібліотеці Замойських у Варшаві № 167в.

[2] Цим виправляю неточність, яку я подав вище на ст. 41 рядок 1—3 згори. Твердження кс. *Іос. Крушинського* (Wstęp ogólny, 1915 р. ст. 297), ніби „Nowy Testament z tego przekładu (цеб-то Біблії 1561 р.) ukazał się w Krakowie już w r. 1556", не докладне,—текст 1561 р. значно виправлений.

1 Кор. 7^{32} без печали, 1563 bez starania, 1556 krom troskania (1561 bez starania). Рим. 4^{18} ст. 251: Так будет племя твоє яко звѣзды небесныи, яко песок берег мора, Біблія 1563 р.: Tak będzie plemię twoie, в Остр. Біблії 1581 р.: тако бѹдетъ сѣмя твоє; в Біблії 1572 р. єсть порівняння про зорі і пісок, але в дужках, а в Новім Завіті 1577 р. лише на маргінесах; і тільки в Нов. Зав. 1556 р. все це маємо в тексті: Tak będzie nasienie twoie, iako gwiazdy nieba y piasek morza (теж 1561 р.: iako gwiazdy niebieskie y piasek morski). Дії 3^{4} посмотрѣвши на него, 1563 pilnie nań patrząc, 1556 weyzrawssy nań. Дії 3^{5} пилне смотрил, 1563 patrzał, 1556 pilnie patrzał. Дії 7^{18} инший король в єгиптѣ, 1563 iny krol, 1556 inssy krol w Egipcie, 1572 krol inszy, 1577 inny Krol, а на полі: nad Egiptem. Дії 8^{9} зводечи люд в Самарии, 1563 pomamił był lud w Samaryiey, 1556 zwodząc lud samaryiski. Жид. 1^{7} чинит аньгелы свои, 1563 posły swe czyni, 1556 anioły swe. Жид. 1^{3} маєстату, 1563 onego maiestatu, 1556 maiestatu і т. п.

Новий Завіт 1556 р. був добре перекладений, чому мав певний успіх. Те, що социніянин користався з католицького джерела, не було для того часу дивним, бо й сам Шарфенбергер користався, напр., з джерела лютеранського (див. вище ст. 40—41). Але факт користання з Нового Завіту 1556-го року (і не користання з перекладів С. Будного 1572 р. та М. Чеховича 1577 р.) красномовно свідчить, що переклад КА повстав десь зараз по 1563 році.

Правда, багато з зазначених вище місць передаються однаково як в виданні 1556 р., так і в виданні 1561 р., цеб-то перекладчик КА міг мати під руками також і Біблію Леополіта 1561 р.

В КА деякі заголовки Листів апостольських (див. їх в Словнику) довші, ніж в Біблії 1563 р., бо в КА разом з заголовком подається й короткий зміст самого Листа. Таких заголовків я не знайшов ані в однім з польських видань XVI-го віку,— в них звичайно подається стислий заголовок, по якім відразу наступає розділ і і часом суммарій його. І тільки в виданні 1556 р. по заголовкові зараз же йде короткий зміст

цілого Листа,—на їх зразок, а часом і користаючи з них зложив свої заголовки Листів і перекладчик КА. Напр. по заголовку другого Листа св. ап. Іоана маємо в виданні 1556 р. такий зміст його: Uczy Jan święty matke z syny swemi drogi zbawienny, żeby w prawdzie chodzili y w uczynkach dobrych, a trwali w nauce boskey, a strzegli się fałssywy nauki y prorokow. Крім цього, перекладчик КА для своїх заголовків використав те, що дається в Біблії 1563 р. в кінці Листів; можливо, що користався він також і джерелом церковно-слов'янським, бо і в них звичайно давалися ріжні пояснення до окремих апостольських Листів.

б. Джерело церковно-слов'янське.

Друге джерело для КА—це церковно-слов'янський текст, який наш перекладчик постійно мав під рукою, і в міру потреби користувався ним. Напр. в Дії 2^{27} в польськім оригіналі написано: „Nie zostawisz ciała mego", у нас на ст. 9: «Не остави*ш* души моєй», таким чином наш перекладчик йде за текстом церковно-слов'янським: «Не ѡ҆ставиши дꙋшѝ моє́ѧ». Ще приклад: в Біблії 1563 р. маємо: «Albowiem o tym, cochmy widzieli y słyszeli, mowić musimy», текст церковно-слов'янський (Дії 4^{20}): «Не мо́жемъ бо мы̀, ꙗ҆́же ви́дѣхомъ и҆ слы́шахомъ, не глаголáти»; КА йде за церковно-слов'янським, ст. 19: „Не можем мы, што єсмо слышали и видели, абыхмо не мовили". Ишли от лица собору 27—Идѧ́хꙋ ѿ лица̀ собо́ра—Szli od oblicznośći oney rady Дії 5^{41}. Дії 5^{10}: Padła bez dusze, ц.-сл. Падѐ и҆ и҆́здше, КА: Пала и здохла ст. 23; Дії 5^{8}: A ona rzekła, za tylko, КА: А она рекла так *єст* за то*л*ко 23, в ц.-сл. тексті маємо є҆́й; Дії 2^{17} Bog, ц.-сл. Го́сподь, КА п(а)нь; Дії 1^{4}: Z Ieruzalem, ц.-сл. ѿ і҆ерꙋсалі́ма, КА от єрусалима 1; Дії 5^{36} слово „увѣрили" переправлено згідно з ц.-сл. повинꙋ́шасѧ на «послушни». Я и родился в нем 124—роди́хсѧ въ немъ Дії 22^{28}—się urodził y mieszczaninem. Павел, посмотрѣвши на згромаже*нє*, рек 125—Воззрѣ́въ же па́велъ на со́нмъ рече Дії

23^{1} — Tedy Paweł patrząc pilnie oczyma swemi na ono zgromadzenie, rzekł. Которыи перед ним стояли 125—предстоѧщіи Dіі 23^{4}—ktorzy stali w około.

Часом перекладчик КА не тримався порядку слів в оригіналі, але йшов за порядком в тексті ц.-слов'янським. Напр.: Dіі 4^{21}: Oni tedy, nie mogąc znaleźć, iakoby ie mieli karać, zagroziwszy im, puścili dla ludu, Abowiem wszyscy chwalili Boga za to, co się było stało; КА: «Они, загрозивши им, пустили их, не нашодши яко бы их мѣли карати, для людей, бо всѣ хвалили Б(о)га за тоє, што ся стало». І навпаки, — не мало прикладів, коли текст КА відріжняється від тексту ц.-сл.,—єсть доповнення або скорочення, але згідно з польським оригіналом.

Таких прикладів можна подати не мало,—всі вони свідчать, що перекладчик КА справді багато користався церковно-слов'янським текстом, але користався не скрізь і цей текст не був йому головним; пор. напр. I Кор. 9^{7} або на ст. 526 II Тим. 2^{17} чи на ст. 587 Жид. 13^{5}, де знати явні ріжниці від церковно-слов'янського тексту.

Цікаво ще зазначити, що наш перекладчик Листи апостольські подає в порядку церковно-слов'янських текстів, цеб-то по православному, а не в порядку свого оригіналу; так, в Біблії 1563 р. Соборні Листи ап. Якова, Петра, Івана та Юди вміщено в порядку католицьким, цеб-то по Листі до Жидів, а в Крехівськім Апостолі їх дано по православному—зараз по Діях Апостольських.

Яким саме церковно-слов'янським текстом користався перекладчик КА, докладно встановити нема змоги. Спершу мав він в руках не старий текст, але звичайний тоді на Україні, близький до того, який дає Острізька Біблія 1581 р. Але пізніше, особливо для цілів перевірення своєї праці, перекладчик розшукав дуже старий текст церковно-слов'янського Апостола (без Апокалипсиса) і пильно його використав, як покажу це далі.

Саме користання церковно-слов'янським текстом не єсть чимсь надзвичайним для письменника соцініянина. Пригадаймо, напр., як високо ставив такий

текст С. Будний; так, в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1574 р. він так писав про це: «Co się słowieńskiego przekładu dotycze, temu też ia nie tylko nie ganię, ale się w niem wielce kocham, y owszem y to wyznawam, żem się z niego wiele nauczył. A tak się mi zda, że wszytcy słowieńskiego naszego narodu ninieyszy y potomni tłumacze, bądź Polacy, bądź Rusacy, Karwatowie y Czechowie, ktorzy by Nowy Testament chcieli przekładać, poki tego przekładu dawnego swego dokładać się nie będą, tedy snać nie we wszystko, iako by miały być, trafią. Mowię, że ten przekład za wielki by skarb wszem Słowianom stał; ale coz potem, gdy o nim iedni nic nie wiedzą, iako Czechowie y Polacy, a drudzy go prawie nie rozumieią, iako Rusacy, Moskwiczy y inni».

в. Інші джерела.

Чи знав наш перекладчик грецьку мову і чи користався й грецьким текстом при своїй праці? Пояснення першої руки (що писала й текст) частенько вказують на грецький оригінал,—що визначає те чи інше слово в грецькім або яке значіння дає грецький текст, див напр. такі пояснення на ст. 4, 37, 87, 94, 344 і т. п.,—але всі ці посилання на грецький текст — дослівний переклад з польського, а це, звичайно, ще не свідчило б, що сам перекладчик знав грецьку мову. Але на ст. 289 по розділі 14-м читаємо таке своє пояснення перекладчика: «Придаток, который ся найдує*т* у славенском перекладе, положил єсми подлуг грецкого и по*л*ского перекладу аж на ко*н*ци сего листу», а це вже виразно свідчить нам, що перекладчик дійсно заглядав і до грецького тексту.

Не треба тільки забувати того, що певне правдиво свідчить М. Чехович в передмові до свого перекладу Нового Завіту видання 1577 року про користання грецькими джерелами в його час. Чехович скаржиться, що «Gdyżem to y sam bardzo dobrze bacżył... że te wszytkie przekłady, ktorych iuż kilka do druku są podane: nie do końca wolne są wielkich

y szkodliwych omyłek: y nie własnego, na wielu mieyscach, przełożenia. Bo acżkolwiek to każdy z nich o sobie w napisiech y w przedmowach twierdzi, że wedle własności słow greckich przekładał, wszakże się coś inszego (gdy kto pilno w rzecż tę weyrzy) nad iego powieść pokazuie. Albowiem drugi cżęsto y gęsto, a drugi zgoła we wszytkim, ktoregożkolwiek z łacińskich przekładacżow, w swoim przekladzie, więcey, niż ięzyka greckiego, nasladował. Albo też zaś inszy na wielu mieyscach, tak się twardo greckiego słowa trzymał, że też rzecż trudna przez się, ieszcże trudnieyszą y Polakowi prawe° nie porozumnieyszą ucżynił. Iakoż też to nie lada co iest, w to mądrze potrefić, żeby się y słowom greckim, y rzecży, ktora się w nich zamyka, y temu też ięzykowi, na ktory się przekłada, dosyć ucżyniło[1].

Здається, що перекладчик наш знав також італійську мову, яку він скрізь в КА, під польським впливом, зве мовою влоською[2]. Роблячи виправлення свого перекладу, перекладчик позоставив декільки заміток, що те або інше слово – то слово влоське[3]. І дійсно, зазначені слова живуть в італійській мові, напр.: пентикостія 358—pentecoste зелена неділя, педагог—pedagogo учитель, архитектонъ—architętto будівничий, идолатри —idolatria болванохвальство і др.; італійськими звуться також слова: єрмана—сестрична 291, патрова —господыня 295, Иусть—справедливы" 476. Покликань на італійській текст в польськім оригіналі нема.

Не забудьмо, що в XVI-м віці в Польщі жило не мало прихильників і учителів крайнього протестантизму, напр. аріянства, що прибули сюди власне з Італії під час впливу могутньої королеви Бони[4], чому могло

---

[1] Передмова, примірник Бібліотеки Замойських у Варшаві № 142.

[2] Звичайно, під словом „влоський" треба розуміти тільки італійський, а не румунський, як думає B. Lew в „Prace Filologiczne" 1929 р. т. 14 ст. 5. На ст. 51 проти слова „влоское" дано його по ц.-сл.: и҆талїйскїѧ. Вираз ц.-слов'янського тексту и҆́же ѿ и҆та́лїи в нас перекладено: влохове 589.

[3] Див. Словник під словом влоский.

[4] Див. про це вище на ст. 33, 35—36.

ширитись і деяке знання італійської мови, а тому може не буде далеким від правди припущення, що перекладчик КА знав і мову італійську і був в якихсь стосунках з італійськими вчителями аріянства.

Нарешті, наш перекладчик користався й Апостолом Фр. Скорини 1525 р., про що позоставив свої замітки. Так, в поясненні на Римл. 8^{9} на ст. 263 читаємо: «У скоринином и в полском выклад по тот знак придано, чого в старых болгарских (написано замість закресленого „словенских") не найдуєтся»; на ст. 274 проти Римл. 10^{15} пояснення: «От того знаку в полском и в' скоринином придано». Як бачимо, це вказує на певний методологічний засіб тодішньої перекладческої праці,—користатися працею попередньою, що, напр., було тоді звичайним у перекладчиків польських і чеських; ці ж приклади знову підкреслюють певне критичне ставлення нашого перекладчика до свого польського оригіналу, він користався не тільки ним, але й всіма йому доступними джерелами.

г. Хто був перекладчик Крехівського Апостола.

Оце були джерела для КА. На підставі їх можна хоч трохи намалювати собі й обличча нашого перекладчика, про котрого ніяких інших матеріялів не маємо. Це була особа високо освічена, яка знала мови українську, польську, церковно-слов'янську і може грецьку й італійську; добре знання церковно-слов'янської мови вказувало б, що це була духовна православна особа, що перейнялася новими кальвінськими (чи социніянськими) ідеями. Що КА—це не твір самих польських протестантів, на це вказують ті численні відступи від Біблії 1563 р., які робить наш перекладчик, що був українцем. Можна було б припустити, чи не походить наш Апостол з рук С. Будного чи взагалі з того гуртка, що купчилися коло нього; але порівняння КА з несвіжськими виданнями Будного 1562 р. приводять нас до висновку, що таке припущення не має підстав: в несвіжських виданнях зовсім інший право-

пис (рідке винесення кінцевих літер, тоді як в нас воно в кожнім слові, панування ъ, тоді як в нас панує ь і т. п.) і сама мова значно гірша від мови нашого перекладчика, бо має багато церковно-слов'янізмів.

З якої саме української землі походив наш перекладчик, трудно про це говорити з певністю, але одне безсумнівне — він походить з західно-українських, чи з північно-західних земель, як про те свідчить аналіз його мови.

До якої літературної школи належав наш перекладчик, не маємо про це жадних вказівок. Знаємо, що як раз в час праці перекладчика КА багато вкраїнських учених купчилися коло Костянтина Острізького (1526—1606), часом навіть і протестантів; бувало, що протестантам К. Острізький доручав писати проти католиків й уніятів (так повстав, напр., «Апокризис» Филалета Бронського). Але явні й гострі кальвінські (чи навіть социніянські) твердження перекладчика, його виступи проти шанування образів, святих, проти церков і т. п., усе це цілком унеможливлює всяке припущення про близькість нашого перекладчика до православного гуртка острізьких учених.

Але в той час, як ми бачили, було не мало українських шляхтичів, що пристали були до кальвінської віри; у одного з них, як у мецената, й міг працювати перекладчик КА. Багато ознак говорять за те, що КА підготовлювався до друку, — а видрукувати його, по тодішніх умовах життя, міг тільки якийсь заможний шляхгич-меценат. Але видно цей меценат не дуже запалювався кальвінськими поглядами і з друком не поспішав, аж поки католицька та й таки українська реакція не унеможливили зовсім цього друку.

Зазначу ще, що КА не має церковного поділу на зачала, а це свідчить, що сам перекладчик не готував його для православного церковного вжитку, — це був головно агітаційний твір проти зовнішніх форм церковних як католицьких, так і православних.

Перекладчик наш не був ані поляком, ані католиком, що видно хоча б з того, що він вираз оригі-

гіналу «naszy biskupowie» передає: „рымскіи бискупы“ 632. Свою мову він зве «руською», напр.: «Сумненья або руским языком реку совести» 221; «якийсь чистець а по нашому мытарства» 307. Він був проти унії, про що в його час велася завзята боротьба: натякуючи на папу, він в'їдливо додає: «за которым стоя*т* всѣ баламутнѣ русскіи и орменьскіи» 631 (див. знимок № 9).

Яко син свого часу, перекладчик КА постійно модернізує свій текст, цеб-то давні терміни передає сучасними; як знаємо, це була звичка тогочасна в чехів і поляків[1], за ними йшли й українські перекладчики. В КА, напр. маємо (але за польським текстом) частенько слово «староста», яким передається ц.-сл. **кнѧзь, игемонъ, анѳѵпатъ**; в Діях 18[12] слово «су*д*єю» виправлено на «старостою». В Римл. 16[23] ст. 296 **икономъ** передано через «шафар местский»; **воєвода, началникъ** — через гетман, напр.: Огледайтеся на І(су)са гетмана 582, Сотник отдал вязни гетманови 155; **воєвода, тысѧщникъ** — через ротмистръ 25. 119. 132. Цікаві ще: Который є*с*ми є*ст* постановлен возным (ц.-сл. **проповѣдникъ**) 522. 507, потім перероблено на «вызнавцею». Великий радца (**євнѹхъ**) Дії 8[27]. Пома*ж* водкою (**коллѹрїємъ**) очи твои, жебы є*с* видел 604, Апок. 3[18]. Втекаю*т* на замки, яко на местце безпечноє 575 (пояснення). Дванадце*т* тисечий стай (стадій) 658, Апок. 21[16] і т. п., див. ці і др. вирази в Словнику.

3. Виправлення тексту.

По тому, як Апостол був перекладений, перекладчик взявся за виправлення українського тексту. Приводом до цього виправлення було йому як загальне бажання добре закінчити свою працю й дати по змозі вірний текст, так може й підготовлення доброго тексту для друку.

---

[1] В передмові до свого перекладу Біблії 1572 р. С. Будний гостро виступає проти цеї звички.

Виправлення в більшості писано скорописним письмом другої половини XVI-го віку, письмом дуже чітким, що часом переходить в півуставне письмо. Чорнило виправлень трохи інше від чорнила, що ним писано текст та пояснення, - воно світліще й рудіще від нього, чому відразу кидається в вічі; але в другій половині книжки це чорнило майже зовсім подібне до того, що ним писано пояснення. Докладно встановити час виправлення нема змоги; його роблено по якійсь довшій перерві часу по зшкінченні перекладу, бо ж писано іншим чорнилом; правопис цих поправок має ознаки південно-слов'янські частіше, як сам текст; буква *ы* пишеться тут як ы, тоді як в основнім тексті і в примітках до нього скрізь ѣ; крім цього, виправлення ці зроблено перед оправою книжки, цеб-то перед 1581 р., що знати з того, що ці виправлення часом обрізано при оправі, як то бачимо на ст. 208, 232, 238 і др.

Хто робив ці виправлення? В тих місцях, де виправлення писано скорописом, письмо ще не дає остаточної відповіди на поставлене питання; але там, де ці поправлення писано півуставним письмом, відразу кидається в вічі, що це та сама рука, яка писала основний текст і пояснення до нього. Але крім цього маємо й інші доводи, що виправлення робив справді сам перекладчик. На ст. 289 цей справщик написав: «придаток, который ся найдуєт у словенском перекладе, положил єсми подлуг грецкого й полского перекладу аж на конци сего листу», і це твердження в 1-й особі «положил єсми» виразно свідчить, що перекладчик і справщик — одна особа. Таким же доказом ідентичности перекладчика й справщика будуть і ті численні випадки, коли справщик відповідно виправив текст згідно з церковно-слов'янським текстом і тею самою рукою (однаковою з рукою пояснень, цеб-то з рукою перекладчика) на полях написав: «у болгарском». Напр. Дії 10^3 ст. 51 виправлено „по вси дни" на «завсюгды», а на маргінесі написано: у болгарском вы҃ну (в польськім: po wszystek czas); 1 Петр. 2^7 ст. 182 «поповством» (польське kapłaństwem) перероблено на «иєрейством» і на полі пояс-

нено, що це з ц.-сл. тексту «ієратеума». Таких випадків не мало, див. їх ще на ст. 337, 454, 460, 464 і др.

Виправляючи текст, справщик часом подає й свої замітки про це, правда, мало змістовні. Так. на ст. 326 при перекладі пропустив він був 4-й вірш, а спостерігши, додав його за віршем 5 (1 кор. 9), чому по вірші 3-м червоним чорнилом написав: „омылка у вѣршу“. На ст. 232 читаємо таку цікаву замітку на Юди 1[19], яка трохи вияснює методологію виправлень (на жаль, лівий бік замітки відрізаний на 1—2 літері при оправі): «у болгарском си" єу ѡчетающеся душевний. Апе ж и Скорина тот (с)тих переложил ведле тутошнег(о) тексьту порядку. не вѣдаю, чого не хотѣло ми ся єго попра(в)овати. же правдѣ божей (н)е *єст* противень»[1]. Але замітку цю третя рука поперекреслювала, а сам текст таки виправила. На ст. 79 до Дії 15[4] читаємо: у болгарском придано на ѡвєзе язиком двєрь вѣры; ст. 291 на Рим. 15[19] до виразу «аж до словаков» пояснення: у «болгарском аж до илирика, бо ся так в той сторонѣ край моря называє*т*» і т. п. Часом подається з старо-слов'янського тексту цілий вірш або більший уривок, див. напр. в примітках до Дії 26[12], 1 Кор. 6[12], Рим. 2[25-26], Гал. 3[4], Филипис. 2[16]. 4[8] і др.

Спинюся тепер на самім характері виправлення. Поправок взагалі дуже багато і вони найріжніщого характеру. Ділю їх на такі групи: 1. пероблення тексту, 2. доповнення випадково пропущеного, 3. доповнення на позоставленім місці, 4. викреслення зайвих слів, 5. виправлення стилю, 6. виправлення правопису і 7. пояснення до окремих слів.

1. Коли переклад був закінчений, і коли виникла потреба виправити текст, перекладчик надумався (або може йому звернено на це увагу) перевірити свою працю за якимсь дуже давнім церковно-слов'ян-

---

[1] Затітка ця дуже цінна; речення: „не відаю, чому не хотілося мені його виправити“ вказує досить виразно на: 1. що виправлення робив сам перекладчик, і 2. що робив їх значно пізніще, коли він уже й забув був, чому перекладав так чи інаше.

ським текстом. Перевіряв він пильно, що й позоставило на тексті КА. досить помітний слід. Видно, перекладчик шанував церковно-слов'янський текст і довіряв йому, що серед протестантів у той час було не рідким.

Рівняючи свій переклад з церковно-слов'янським текстом, справщик сотні раз звертає увагу читача на цей текст стереотипним: **у болгарско** (церковно слов'янську мову він постійно зве болгарською, що було звичайним в XVI-м віці на Україні і в Польщі), подаючи за ним текст церковно-слов'янський. Роблено це звичайно тоді, коли треба було показати різницю в текстах, або навпаки — підперти свій переклад старим церковним текстом, або взагалі зверталося увагу на цей текст[1]. Для нас це пильне виправлення своєї праці з церковно-слов'янського тексту надзвичайно цікаве тим, що підкреслює ідейний характер українського протестантизму,— не рвати зовсім з православ'ям, а лише поправляти його.

Дуже часто перекладчик виправляє текст так, що кидає польський оригінал і виправляє за церковно-слов'янським текстом. Напр. 1 Петр. 2^{6}: Przeto też zamyka się w pismie — И для того ся замыкает*ся* в пис*ме* 183 перероблено на: И чи не написано *ест* в книгах, бо в ц.-сл. було: **занѣ писано есть въ писанїи**. 1 Петр. 2^{13} Urzędowi ludzkiemu—уряду людскому 183 перероблено на: чл҃вку за ц.-сл. **человѣчѫ созданїю**. Лист 2 Іоана 1^{9} trwa—трыва*ет* 224 перероблено на живе*т* за ц.-сл. **пребыва́й**. Рим. 3^{12} słuchał 246 переправлено на искал за ц.-сл. **взыска́й**. Рим. 8^{32} własnemu—своєму власному 267, викреслено власному, бо в ц.-сл. тільки **своѥмѫ**. Такі самі виправлення за ц.-сл. текстом зроблено й в багатьох інших місцях, напр.: 1 Петр. 4^{12} ст. 190, 1 Юди 1^{10} і 1^{13} ст. 231, 1 Кор. 6^{10} ст. 316, 1 Кор. 15^{5} ст. 350, Филипис. 3^{8} ст. 457, Колос. 2^{22} ст. 470 і багато т. п.

Грунтовно виправляючи свою працю згідно з церковно-слов'янським текстом, перекладчик проте ста-

---

[1] Повний спис цих приміток з дуже давнього церковно-слов'янського тексту подаю далі.

вився дуже уважно до ріжниць між текстом польським і церковно-слов'янським; він ставиться критично до цих ріжниць і часом виправляє свій текст за польським оригіналом 1563 р. Так, Дії 7^{19} перше було: тот зле умыслил на наш народ 33, це за ц.-сл. ѕлѣ̀ оу҆мы́сливъ ѿ ро́дѣ на́шемъ, але тепер перекладчик виправив на: тот схитриль народ наш, згідно з оригіналом 1563 р.: Ten schytrzał na nasz narod (у Будного: Ten chytro idąc (na) rodzay nasz, у Чеховича: Ten podchodząc nasz narod). В тім же вірші було: «забиваючи дѣти их», але перероблено на: «иж мусели выкида*т* дѣти свои, жебы живо не зостали», по 1563 р.: iż musieli dziatki swe wymiatać, żeby żywo nie zostały. Рим. 2^{4} було: долгоє терпливости 240 за ц.-сл. долготерпѣ́нїи, але перероблено за польським: długiego oczekawania на: долгого ожиданья. Филипис. 4^{16} було за ц.-сл. в Селуни 461, але виправлено за польським оригіналом на в Ѳесалонику. Такі самі виправлення, що початково були перекладені з церковнослов'янського тексту, зроблено в Рим. 8^{15} ст. 264, 13^{1} ст. 284, 13^{13} ст. 285, 1 Кор. 4^{15} і т. п. На ст. 33 в Дії 7^{20} закреслено «мил» в реченні «был мил Б(о)гу» (бо в польськім był wziętym u Boga) і надписано: зацным. Дії 8^{6} на ст. 39 було: и слухал люд пи*л*но того, перероблено на: и слухал того люд с пи*л*но*ст*ю, бо в польським: z pilnością. Дії 12^{20} ст. 65: «бы могли брати» перероблено на: краина их мѣла, в польськім: kraina ich miała. 1 Кор. 4^{15} ст. 311 слово «войско» перероблено на «десе*т* тисячий», бо і в польськім dziesięć tysięcy.

Перекладаючи з Біблії 1563 р., наш перекладчик додержав того поділу на вірші, що давав йому оригінал в Листі до Римлян, а саме: в 14 розділі 23 вірші, а в кінцевім 16 розділі 27 віршів, в церковно-слов'янськім тексті тут інакше: 14-й розділ має 26 віршів, а 16-й—24. Перевіряючи свою працю по церковно-слов'янському текстові, перекладчик запримітив цю ріжницю, про що й написав в кінці розділу 14-го на ст. 289: «Придаток, который ся найдує*т* у славенском перекладе, положил єсми подлуг гре*ц*кого и по*л*ского перекладу аж на ко*н*ци сего листу»; а в кінці цього

Листу, під 16-м розділом на ст. 297 перекладчик написав червоним чорнилом: «Почавши от стиха двадцет пятого тот увес придаток у славенском переладе вышей на конци главы четвертойнадцат в том листе найдуется».

Перекладаючи, наш перекладчик часом взагалі відступав і від свого оригіналу, і від церковно-слов'янського тексту, цеб-то робив часом помилки; тепер він все виловлює й виправляє. Так, Дії 5^{32} ст. 26 було «вѣрят», тепер перероблено на «послушна», бо п. posłusznym, ц.-сл. повинующымсѧ. Дії 13^{2} «выбрал» перероблено на «възвал», п. wezwał, ц.-сл. призвáхъ. 2 Кор. 11^{4} ст. 392 виправлено «Христа» на «Ісуса»; те саме зроблено Гал 1^{22} ст. 406, Єфес. 5^{19} ст. 441 і т. п.

Єсть і іншого рода виправлення; так, на ст. 570 Жид 10^{1-2} в обидвох віршах зроблено стільки поправок, що справщик змушений був тепер переписати його дрібненько на маргінесі. В 1 Іоана 5^{7} на ст. 220 маємо: «на земли», хоч ц.-сл. на нбсѣ, п. na nibie; помітивши помилку, перекладчик закреслив своє «на земли», але забув дописати замість викресленого інше.

Усі зазначені вище поправки писано або скорописом, або дрібненьким півуставом. Крім цього, в поправках єсть ще одне письмо,—великий півустав, розмірів таких, як і сам текст; тільки письмо це тонше, а чорнило світліше; письмом цим писано лише тоді, коли було для того місце. Що цим великим письмом писала та сама рука, що й виправляла текст, видно на ст. 180: в 1 Петр. 1^{22} додано вкінці «завсюгды», а звичайним письмом справщика на полі написано: у болгарском выну. Поправки цим письмом такого самого характеру, як і вищенаведені. Так, Рим. 11^{25} «пришло» перероблене на «выйдет» за ц.-сл. вни́детъ, п. weszło; 1 Петр. 1^{22} ст. 180 «велми» за ц.-сл. вы́нѹ перелравлене на «завсюгды», те саме див. 1 Кор. 12^{10} ст. 340, Колос. 2^{17} ст. 470 і т. п.

Єсть певне число виправок, які наш перекладчик зробив з невідомого нам джерела. Так, Дії 10^{10} ст. 52 «єму готовали обѣд» перероблено на: «ся до

него оныє приближали»; текст ц.-сл.: гото́вящымъ же о҃нѣмъ, текст 1563 р., 1572 р., 1577 р., 1556 і 1552 р.: gdy mu oni gothowali, 1561: gdy oni gotowali. Лист 1 Петр. 1[17] ст. 180 «облудне», перероблено на: «не на особы смотречи», ц.-сл. лицемѣрно, 1563 р. przez braku osob[1]. Лист 1 Тим. 2[7] ст. 507 і 2 Тим. 1[11] «возным» перероблено на «вызнавцею», ц.-сл. проповѣдникъ, 1563 р. woźnym[2]. Лист 2 Тим. 3[6] ст. 528 було: «имаючи жоны», і перероблено на: «и утискают убогих, будучи», що не відповідає ані ц.-сл., ані польському текстові[3].

2. Друга група поправок—це додатки пропущених слів. Під час своєї праці наш перекладчик часом опускав те чи інше слово, переочивши ті джерела, що були в нього під рукою. Тепер же, перевіряючи свою працю, справщик додавав опущені слова. Так, Рим. 10[8] ст. 273 додано за ц. сл. текстом „писмо", чого нема в тексті польським; те саме в 1 Кор. 9[18] ст. 328. Навпаки, багато опущених слів тепер дописано зверху над рядком з польського тексту, напр.: Яків 1[17] ст. 161 додано до „ани затмения" слово «розличного» (в тексті 1563 р. wracaiącego się); Яків 1[18] „от сотвореній", додано «нѣкоторых»; Яків 2[7] ст. 164 додано опущене: «которым ся называєте"; 2 Петр. 2[1] ст. 198 вставлено „межи людми", п. między ludem, ц.-сл. къ людєхъ; там само додано «заразливыи» за п. „zarazliwe; так само додано опущене слово (в польському воно єсть): Рим. 12[6] ст. 281 (додано: подлуг), 1 Кор. 8[17] ст. 324, 2 Кор. 10[4] ст. 389 і т. п.

Багато таких випадків, коли опущене слово було як в тексті ц.-слов'янському, так і в польському; тепер його перекладчик дописує вгорі над рядком, напр. 1 Петр. 3[1] ст. 185 додано „без слова", в ц.-сл. безъ сло-

---

[1] Варіянти: 1572 р: na lice nie patrząc; 1577: bez braku osob; 1561: bez brakowania person; 1556: krom przyimowania person; 1552: krom persony przyimowania.

[2] Видання 1552 і 1577: woznym, 1556 і 1561: kaznodzieią, 1572: przepowiedaczem

[3] 1563 і 1577: poimane wiodą niewiastki, 1552: w niewolą pobierają niewiastki, 1556: zniewolone uwodzą niewiastki, 1572: plenią niewiasty, 1561: poimawaią w niewolą niewiasthy.

ка, п. bez słowa; Рим. 1^{6} ст. 236 додано „Ісус»; Рим. 1^{26} дописано: отменили 329, в п. odmieniły; Рим. 9^{27} ст. 272 додано опущені: коротко—короткую; Рим. 15^{24} ст. 292 додано: почасти; такі додатки опущених слів маємо і в Яків 1^{26} ст. 162, Рим. 13^{9}. 15^{23}, 1 Кор. 5^{5}. 7^{30}, 2 Кор. 2^{14}. 11^{3}. 11^{20}, Колос. 2^{16}, Филипис. 4^{8} ст. 460 і т. п.

Кидається в вічі, що перекладчик часом забував закінчити вірша, особливо коли цього з контексту не можна було запримітити відразу; тепер, перевіряючи текст, перекладчик пододавав в кінці віршу великим, як і самий текст, півуставним письмом. Напр. Юди 1^{21} додано: к животу вѣчному; так само в кінці віршу дописано пропущене при перекладі: Дії 26^{22}, Рим. 10^{21} ст. 275, I Іоана 1^{10} ст. 208, I Іоана 2^{14} ст. 210, 2 Кор. 6^{15}, Гал. 1^{13}. 2^{25}, Ефес. 4^{1} і т. п. На ст. 512 дописано в Тим. 5 пропущені 3 і 4 вірші, а на ст. 13 в Дії 3 дописано пропущений 9 вірш.

3. В трудних випадках, не маючи змоги перекласти відразу, перекладчик часом лишав порожнє місце, а тепер, при перевірянні, подописував сюди те, що було опущене, подописував скрізь великим письмом, як і самий текст. Так, в Рим. 14^{11} ст. 287 вписано „живу я“; 1 Кор. 1^{11} ст. 300 вставлено „хлои“; 1 Кор. 15^{56} ст. 357 дописано „остень“; такі самі дописки одного чи декількох слів на полишене місце дано ще в Рим. 9^{25} ст. 271, Колос. 1^{29} ст. 467, 2 Тим. 3^{2}. 3^{4} і т. п.

4. Бували випадки, коли перекладчик КА повставляв до свого перекладу слова, яких нема ані в польськім, ані в церковно-слов'янськім тексті, але які випливають з самого контексту. Звідки взяв він ці слова, не вдалося мені того встановити, але не виключено, що перекладчик користався ще якимсь незнаним джерелом, де ці слова були може яко глоси. Так, напр., в Рим. 15^{9} ст. 291 в реченні: «аж до словаков (то *єст* до лирикийского мора)» взяте в ( ) викреслено (у Будного: asz do słowian, у Секлюціяна 1552 р., в Біблії 1563 р. і у Чеховича: aż do Słowakow, 1556: aż do Illiriku); 1 Кор. 11^{10} ст. 335 викреслено „воло-

сы" (znak); 2 Кор. 8^{14} ст. 384 викинено зайве „манны"; 2 Кор. 13^{5} ст. 401 викреслено „Христове" і т. п.

5. Де-не-де справщик виправляв самий стиль своєї праці; так в Листі 2 Петр. 3^{6} ст. 203 виправлено „был тогды" на «тогды был»; також в Рим. 15^{21} ст. 292. В реченні: „иж вам поведали, иж часов остатних" 232 перше *иж* виправлене на *же*. В виразі: сыну своєму власному 267 викреслено слово власному і т. п.

6. Ця ж сама рука робила під час перевірки ще одні поправки—виправляла правопис. Особливо часто переробляв справщик *и* на *ѣ*, напр. в словах: мужи 39, єрусалиме 41. 42, вси 167, дни 26, помире 391 і т. п., цеб-то зробивши: мужѣ, єрусалѣме, всѣ, днѣ, помѣре і т. п.; часом виправляв *е* на *ѣ*, напр. на ст. 266 переробив речи на рѣчи і т. п. На ст. 87 вираз „они шли" переробив на „єсмо шли" і т. п.

7. Нарешті, виправляючи свою працю, перекладчик КА в деяких місцях пододавав де-які пояснення до певних слів, часом навіть пояснення лінгвістичні, яких нема ані в Біблії 1563 р., ані в інших, напр.: ст. 300 до слова „хлои" пояснено: „*єст* имя власноє хлои"; на ст. 295 Рим. 16^{14} до слова «єрмана»: „єрмана з влоског(о) языка выкладае*тся* сестрична"; ст. 315 до слова «болванохвалци»: „у болгарском идололатри, а по влоску идолатри"; ст. 358: «у болгарском до пентикостія, то *єст* слово влос(коє) і т. п.

Надзвичайно цікавий той церковно-слов'янський текст, за яким наш перекладчик перевіряв свою працю. Він скрізь зве його болгарським, як в той час принятим було звати церковно-слов'янську мову на Україні і в Польщі; зве його так сотні разів, може ще й тому, щоби підкреслити, що це текст старо-слов'янський, а не сучасний перекладчикові. В цім відношенні дуже цікаву замітку маємо в КА на ст. 263 проти Рим. 8^{9}: «У Скорининои и в по*л*ском выклад по тот знак придано, чого в старых єксемплярех словенских не найдуєтся»,—тут слово «словенских» викреслено і замінено словом „болгарских", цеб-то перекладчик ніби відріжняв мови словенську—може сучасну йому церковну—від болгарської чи старо-слов'янської.

Яким саме церковно-слов'янським текстом користався наш перекладчик при виправленні? Щоби відповісти на це питання, я рівняв церковно-слов'янські пояснення КА з тим матеріялом, який дає Г. Воскресенський в своїй праці: «Древне - славянскій Апостолъ», вип. 1—5 1892—1908 р.р. Це порівняння дає повну підставу твердити, що наш перекладчик мав церковно-слов'янський текст найстаршої редакції, дуже близької до теї, яку подає Г. Воскресенський під назвою 1-ої редакції (Толковий Апостол 1220 р.), пор. для цього, напр., подане в 1 Кор. розділах 1^{18}, 6^{4}, 6^{12}, 7^{35}, 9^{17} і др. Для нас це важливий висновок, бо він показує також сам метод праці нашого перекладчика: для перевірки він відшукав старший текст, а це вказує на його певну сумлінність в праці й на його зрозуміння важливости такого тексту. Вказує це також і на методологію перекладів XVI-го віку.

У виравленнях єсть вказівки, що перекладчик користався не з одного старо-слов'янського тексту, але з декількох. Так на ст. 204 на слово «не омешкиває*т*» з 2 Петр. 3^{9} читаємо замітку: «у болгарском не мудит, а иншии тоє мєстце переложили не коснит»; 1 Кор. 10^{25} ст. 333 проти слова „въ ятках" читаємо: „у болгарском в ра^{з}(у^{м}ници), а инде въ м(акелїи?)[1].

Що той текст, з якого виправляв наш перекладчик КА, був дійсно старий, вказує його лексичний склад, — тут дуже багато старих слів, напр.: а҆кровистїѧ, а҆риєвъ ледь, вы^{в}нѵ (выну), є҆терь, и҆скрь, ѡ҆шуть (дармо), кровистїѧ, понѧва, рѣснота, рѣснотиве^{н}, сцѣгло (=о҆дино, є҆динѣмь, о҆собь), щудию і т. п.

Ті виписки з „болгарського", які подає справщик на полях КА, часто вказують, що перекладчик переклав зовсім добре, і тут цими виписками лише підпірається праця. Але частенько поданий старо-слов'янський текст подає читання, зовсім відмінне від того, яке маємо в перекладчика, пор. напр. 1 Кор. 6^{10}, 9^{10} і др., а це свідчить, що тексти, які були у перекладчика підчас перекладу і підчас виправлення,

---

[1] В дужках вирізане при оправі книжки.

були ріжними. Напр. в Дії 16[15] маємо: „и принудила нас“ (nas przynuciła) за новим церковно-слов'янським текстом: и҆ принꙋ́ди на́съ, тоді як в тексті, з якого правлено, було и҆ прибыды(?) ны.

Цікаво зазначити, що старо-слов'янський текст, з якого правлено, мав *шт*, а не *щ*, напр. аште, вско^{ш}ть, ѡбра^{ш}тенїє, свѣшта і др.; правда, роблячи виписки, справщик часом переправляв таке *шт* на *щ*.

Справщик подає цей старо-слов'янський текст в південно-слов'янськім правопису, напр. пише ъ зам. ъ: а҆зь, а҆єрь, и҆усть, ледь, ѹ҆жась і т. ц., ставить кендему: ли҆, или҆, на кінцевому голосному ставить варію: чюждуса̀, пакѝ, прочеѐ, братїа̀, рѣснотивнаа̀, бываю̀, малакѝ і т. п. З цього знати, що наш перекладчик з часом, по закінченні перекладу, підпав більшому південно-слов'янському впливу, бо як знаємо, і сам вплив цей на Україні збільшився в другій половині XVI-го століття. Правда, цей сам правопис маємо і в основнім тексті КА, і в примітках справщика, в його власних словах, напр.: на^{и}дуѐса̀ 263 і др.

Подаю тут усі виписки з цього старо-слов'янського тексту, що з нього справщик поправляв КА і позоставив на полях трохи виписок. Ми маємо не багато старо-слов'янських Апостолів, тому ці виписки не будуть зайвими,—вони реставрують дуже старий текст, який був в руках перекладчика КА. Часом цей текст подає таке читання, якого зовсім нема у Г. Воскресенського[1], напр. в Гал. 2[2] на ст. 407 у нас єсть сцѣгло; так само 1 Кор. 4[15]: а҆ще бо и҆ тѐ педаго̑ не знають списки, подані у Воскресенського; дуже рідке й и҆дололатри в 1 Кор. 9[9]. Це був текст церковного вжитку, який не мав Апокалипсиса, чому справщик і не подав з нього старо-слов'янських виразів.

Вторыи книги Луки св(е)того, которых напис єст Дѣи або справы апостолскии, ст. 1—158: I. 11 так прийде*т*—сице при^{и}дѐ, 23 справедливый—и҆ꙋсть, II.

---

[1] Древне-славянській Апостол, выпуски 3-5, 1908 р. ст. 172-173, подається читання 60 текстів.

1 пя*т*десятый—пе"тикости", 13 опилися—место испоне-(ны) сѫ, 15 внимаете—непщуете, 25 завсегды—присно, III. 2 нѣкоторый—етерь, 7 тогды—абіе, 9 што ся єму было пригодило—ѡ приклюшыіся ему, 12 с(ы)на—ѿтрока, V. 24 княжата—стратиг, 25 оден—етер, 26 ротмистръ—стратиг, 27 старший попъ—архиере", VII. 3 от народу твоєго—ѿ ѫжик своих, 5 оселости—достоаніа, 10 старшим—влкою, 20 зацным Б(о)гу—блгь бжи, 38 въ згромажен*ю*—к цркви,VIII. 9 зводечи люд—ѫжась твора, 27 великий радца—каз"ни сиде",IX 11 иди на улицу которую зову*т* правую—иди в стгны деныа, 24 рады их—ко" их, X. 1 з войска, котороє звано влоскоє—ѿ спиры, зовущее итал(ія)скі(а), 3 завсюгды—вы"ну, простиру—понаву, XI. 3 необрезаных—акро"стію, 5 нѣякоє начиньє якобы простѣру великую—сосѫ етер іако понаву велію, XII. 15 не шалѣє*ш* ли—неисто"ства се дѣєши, 1 которого называли чорный—рекомы" ниге", 6 чорнокнижника—вохва, 7 который был при старосте—которы" бѣ со анфипатом, XV. 1 нѣкоторыи—етери, 4 до кінця віршу примітка: у болгарском придано іак ѿверзе іазыком дв"рь вѣры, XVI. 14 котораа шарлат продавала—багренаа продающи, 15 и принудила нас—и прибыды(?) ны, 20 перед преложоных—ко стратигѫ, 27 очутився сторож темницы—воспрану" же темничны" страж, што ся выложити може схватил, 29 взявши свечу въскочил—прош же свешта вско"ть, што ся розумеє*т* упросивши свѣтла вско(чил), 35 слуг палчники, XVII. 15 колй видел мѣсто поддано болвохва*л*ству—видащу неприаз"ни" тѣлесь и требь, 18 ку ареопагу—на ариєв ледь, XVIII. 12. старостою—анфипату, 13 намовляє*т* люд хвалити Б(о)га—развращавае члкы чести бга, 22 згромажен*е*—церкве, XIX. 13 ся бавили заклина*н*ем—ѿбоаники нарицати, XX. 2 до грецыи—коєвладу, XXI. 20 як є*ст* много тисечей—колико тмы сѫть, 30 збойцов—секаре", XXII. 25 посторонки—тими, XXIII. 23 єзных—иснузде", 29

ознаймено ми о зраде, которую на него змыслили— сказанꙋ ми бывшꙋ ковꙋ, XXIV. 1 мовцею—ритором, 5 того члвка заразливого и зрушаючого неснастки — губителѧ кующаго ковь, XXV. 1 на урад—вь єпархїю, 3 учинивши на него засадку на дорози, жебы его забили— лающе ѹбити и на пути, XXVI. 12 зверхностью—з області, 24 шалѣє великіє писма приводет тебе къ шаленству—неисто ли сѧ дѣєшь. многїа та книги в неистовство обратиша, XXVII. 11 справци карабля и стырника—кормчїа и навклира, XXVIII. аж до рынку аппиевого к тром домом гостинным—до аппиїска фора и трех таверны.

Лист до всих вобец Якова апостола 159—175. I. 7 нехай не внимает—да непщуєт же, III. 4 рудлем — кормила.

Лист перший до всих вобец Петра св(е)того апостола 177—194: I. 22 правде духом—рѣснотѣ духом, 22 завсюгды—вынну, II. 4 закиненому—неключимствованꙋ, 9 иерейством—иератеѹма, 18 опатрьным—смотрьливым, III. 13 миловниками были — ревнити, 15 завсегды—присно, IV. 12 ся пригожало — ключащуся, 15 або яко тот, который ся вбивает в чужии речи—или ꙗко тужды єпископь.

Лист вторый до всих вобец Петра светого апостола 195—205: I. 1 тым которыи ся злучили—клюшимся, 12 завсюгды — присно, 12 запевную теперешнюю правду—ѹтвержденна на настоꙗщую реснотѹ, II. 2 дорога правдивая—пꙋ рѣстотивыи, 6 прикладом—образом, 9 не омешкивает—не мудит, а иншии тое местце переложили не коснит, 10 живела - (с)тихїа.

Лист перший до всих вобец Иоана светого апостола 207—222: I. 8 а правды в нас нѣт — а реснотьї (н)ѣт в нас, II. 1 причинцу—ходотаа.

Лист вторый Іоана светого 223—224.

Лист третий Іоана светого 225—227.

Лист до всих вобец Июды апостола светого 229—233: I. 6 преложенства — **владычества**, 10 а которыи вѣдают — **єлико**, **щудню**, 13 оболок темный — **мрак темє**, 19 **сии сут ѡчертающеса душевни.**

Лист Павла светого апостола, который писал до Риму 235—297: I. 13 який пожиток — **да етер пло**, 14 греком и простым людем — **єли(но) и вар(варо)**, 22 глупыми ся стали — **ѡбуѧша**, 27 заплату — **возмездіє**, 29 свару — **рвенїѧ**, 30 заушники обмовци — **шъпътьники клеветники**, 31 недержачїи змовы — **невѣтохранителе**, II. 8 сварливым — **сущїим же ѿ рвенїѧ**, 25-26: **кровистїѧ бы аще ѡбо кровистїѧ ѡправданїѧ законꙋ хранит. некровистїѧ ли ему. въ ѡбрѣтенїє причтется. и ѡсудит родитєнаа акровистїѧ**, III. 4 правдомовный — **рѣснотиве**, 30 необрезаных вѣрою — **акростїю вѣрою**, VIII. 26 кревкости нашей — **немощи нша**, IX. 1 правду мовлю — **рѣснотꙋ глю**, 3 отлучон быти от Христа — **анаѳема быти ѿ ха**, 3 кровных моих подлуг тѣла — **ѡжиках моих по плоти**, 21 чи ли не мает гончар глины в моци своей — **или не имат власти скуделни брению**, 32 камен згоршеня — **скрижа скадала**, XI. 8 здретвеня — **ѡныненїѧ** (sic), 10 скорчь — **ѿнꙋ слаци**, 17 плонною оливою — **сверѣпо маслиницы сыи**, срокгост — **ѿсеченїє**, XIII. 13 не в зваде - **не рвенїєм**, 13 не в беседах — **не (в) козогла(а)сован(їи)**, XIV. 14 тому хто внимает — **непщующому**, XV. 19 аж до словаков — **аж до (!) илирика**, 21 яко ест написано — **іако пишет конрадат ти** (?), 22 для чого есми замешкал — **тѣм же и пътрами** (?) **бѣх**, XVI. 7 повиноватыи мои и товариши везеня - **ѡжики мои и сплѣнники**, 11 кровного мсего — **южика моє**, 23 шафар местский - **иконом**.

Лист перший Павла светог(о) до Коринтян 293-360: I. 18 глупством — **буиство**, 20 бадач — **сокопр(о)сникъ**, III. 9 ролєю — **стежанїє**, яко бы рек зобране. што ся на

том мѣстци розумѣєт о лежачой маєтности. то єст о крунте земном, 10 будовник—а҆рхитєктонъ што ся положило языком влоским. 19 в хитрости—в корварствїих (sic), IV. 11 волочимся—скитаєсѧ, 13 бо хотя бы єсте десет тисячий научителей—а҆ще бо и҆ тє педагог, VI. 4 подлейшими—ѹничижених, 9 болванохвалци—и҆долатри, 9 роскошници—малакѝ, 10 злодѣи—хищници, 12 все ми волно, але не все пожиточно, все ми волно, але я не буду зневолень от кого — все ми лѣт єст но не все в пользу все ми лѣт єст но не а҆зь ѡ҆бладань буду, VII. 18 в обрезаню—въ акровистїю, 35 сило—ѡ҆бьдержница, IX. 10 молотит—и҆ верхи, 17 шаѳован єсми—и҆коно, 18 без выживеня—без брашна, 24 в завод—в ста(дии), 24 заклад—врав(ию), 26 не як вѣтрь—не а҆ерь, 27 наганеным — неключимств(ова), X. 25 въ ятках—в раз(умници) а инде въ м(акелїи? въ мѧсницѣ?), XI. 21 наперед уживаєт—варѧєт, 22 не дбаєте—не радите, XII. 3 проклятством—а҆на(ѳема), XV. остень—жало, XVI. 8 до святок—до пєтикостїѧ.

Лист вторый до Коринтов Павла светого 361-402: II. 17 перекупуєм—корчемствуют, IX. 3 в той мѣри—в постаси сеи, X. 15 помѣре—правиле, XI. 4 пришедши—грѧдыи, 5 внимаю—непьщую, 16 повторе — паки, XII. 4 которых ся не годит—и҆х же не лѣт єст, 9 досыт тобѣ на ласци моєй—доблет ти благодат моѧ, .6 але будучи хитрым—но сыи коварє, 20 свары—рвенїѧ, незгоды—реть.

Лист Павла св(е)того до Галатовъ 403-424: I. 6 дивуюся—чюждусѧ, 23 бурилъ—раздрушше, II. 2 нѣкоторыи довнимали—сцѣг(ло мнѧ)щеисѧ, 7 обрезаных—ѡ҆кроєнїи, III. 4 и так же єсте много терпѣли дармо, єсли теж одно дармо—толико прїѧсте (ѡ҆ш)уть а҆ще же ѡ҆шуть, 11 а єсли через закон—а є҆ма законом, IV. 3 под початки єсмо были по стихїѧми бѣ(хом), V. 11 згоршенє—скандалъ (інша рука?), VI. 16 способом—канонѣ, 17 петна—ѧзвы.

Лист Павла с(ве)того до Єфезу 425-446: IV. 2 зносечи—ѡраждающ(е), 14 омы *гност*—ковꙋ҃ствїа, 16 слу*ш*нетлѣ҃ми (sic, зам. члѣ҃ми), 16 споє*ню*—(на҃ч)єю.

Лист Павла светого до Филиписиєв 447-462: I. 13 дворе цесарском—преторы, 27 а хо*т* не обѣцный — аще и кромѣ сы҃, II. 25 потребнѣйше в'нимаю—потребнѣє же (неп)щева҃, 16 и хо*т* бы мя на смерть выдано для службы вѣры вашеи — но аще и жре҃ бываю ѡ жертвѣ (и слу҃ж)бѣ вѣри ваше҃, 25 жолнира—воин҃ика, 27 бли*з*ко—искрь, III. 6 подлуг уприймоє хути—по реченїю, 8 сме*т*є—ѕметы, 10 подобным—съѡбразу(ꙗса), 17 взор—ѡбра҃, IV. 8 на остаток бра*тя*, которыи ко*л*век' речи су*т* правдивы, которыи ко*л*век почтивы —прочеє братїа (єли)ко су҃ рѣснотивнаа и є(лик)о говѣ҃наа, 10 освѣжили—ѡсырѣсте.

Лист Павла светого до Колосаєв 463 - 477: I. 5 правдивоє—рѣснотѣ, 7 товариша—клеврета, II. 1 в Лаодикии — у болгарском придано въ єраполи҃, 8 подлуг науки вѣка сего—по ст(ихїа҃ мира) сего, 14 змазавши—ѡло(..?), 18 зводи*т* —...усъ, 19 ставы и связы—...мн... мн, 20 от устав—ѡ стихїа, IV. 7 товаришом — кле҃ре҃, 11 справедливый—иусть.

Лист Павла св(е)того до Лаодикиєв 478-481.

Перший лист Павла св(е)тог(о) до Селунянов 482-494: II. 7 мамка—доилица.

Лист 2 Павла св(е)того к Селуняном 495-502.

Лист 1 Павла св(е)того до Тимоѳея 503-519: III. 3 не п'яница, не вбийца, не ищучи зыску—не кваннику (не ѕ)вин҃ци не ҃шелоище҃, V. 23 для жолудка—сырища ради тако бы рек для зопсов(*ання*).

Втоѣый лист Павла с(ве)того до Тимоѳея 521-532: II. 3 добрый жолнѣр—храбрь (та)ко бы рек зухвалый, 17 як пекельный ого*н*—ꙗко гань(гр)ена жи҃ ѡбра-

щеᵀ, VI. 6 оѳеровань бываю—жреⁿ бываю, 13 плашщь—хелонь.

Лист Павла св(е)того до Тита 533-540.

Лист Павла св(е)того до Ѳилимона 540-543: I. 11 непожиточным—неключима.

Лист до Жидов 544-589: I. 8 посох—жезль, 9 товаришов - причастни̑, II. 2 заплату́—возмездьствїє, 6 же єго пометаєш—ꙗ̑ко посещаєши є̑го, 10 звѣтежцу - (нача̑ни)ка, III 1 причинцу—молитвен(ᵘика), 3 болшую чест—єᶜᵀми вѧᵘшу, 8 не затвержайте —... сти, 10 для тогом ся розгневал на тот народ—тѣᵐже негодова̑ (рода) того, 14 аж до конца—а̑ще убо поконъ тѣльсьствїѧ є̑го, 17 тѣла—ѹ̑ди, IV. 2 але не помогло—но не по̑зьствова, 16 з надѣєю—з дерзновенїєм, V. 1 кождый жрець—всѧᵏ старѣᵘшина молитвеникь, 9 старшим оѳеровникомь—старѣᵘшина мо(ле)бниᵏ, 12 подлуг часу—лѣта ради, VI. 19 котвицу—анᵏиру, VII. 5 з бедр и̑щресль, VIII. 2 намету правдивого — и̑ скинии̑ (рѣсно)тиннѣ, IX. 10 в омытю—крещеⁿеˣ, 15 посредником — ходотаⁿ, X. 12 завсюгды—выⁿну.

Зъявенє Ивана светого теолога 593-663. Пояснень нема [1].

Крім цих основних, часом дуже важливих поправок, єсть ще не мало поправок, які робила якась третя рука. Рука ця в більшості писала скорописом, рідко півуставним письмом; чорнило цього коректора зовсім водянисте, а тому ці поправки відразу кидаються в очі. Хто був цей справщик, нічого не знаємо, але письмо та сам характер виправлень свідчать виразно, що це не був наш перекладчик. Думаю, що від

[1] В вищеподаних текстах римська цифра визначає розділ Листа, а арабська—вірш його; взяте в дужки — обрізане при оправі книжки.

перекладчика рукопис Апостола (правдивіше—Нового Завіту, бо певне була перекладена й Євангелія) попав до рук якогось радикального нововірця, певне соцініянина, і той поробив свої виправлення апостольського тексту. На ст. 647 ця рука позоставила свою замітку, яку обрізано при оправленні рукописа, а це дає можливість твердити, що третя рука писала перед 1581 р.

Найважніщі поправки цього коректора такі.

1. Новий справщик виправляв переклад головно з погляду соцініянського, а тому: **а.** Десятки раз, на протязі цілого тексту слово Христос скрізь виправлено на помазанець, **б.** Так само ця рука скрізь виправляла «архиєрей» на „старший жрець", «старший моленник», „старшій оферовник", див. ст. 24. 30. 44. 47 і багато др.; напр. на ст. 47 в Дії 9^{21} слово „архиєреєвь" послідовно виправлялося на «старших молелников», „старших оферовников", „старших жерцов". **в.** Слово „поп" сирізь виправлено на „жрець", „моленик", „молельник", див. ст. 24. 25. 29. 564 і др., часом слово правлено декільки разів. **г.** В деяких місцях слово «церква» перероблено на «згромаженя», напр. Дії 5^{25}, 5^{42} і др. **д.** На ст. 647 ця ж рука написала таку примітку до Апокал. 18^{11}: «то *єст* попы, которые до гандлей мало почало...», добре відчитати не можна, бо текст обрізаний.

2. Ріжні поправки тексту, напр. в Дії 4^{27} «с поганы» перероблено на «з народы», а в 7^{45} «языков» на «народов»; Дії 5^{5} ст. 22 умер—на здох, Дії 6^{12} доктоpы—на учители, на ст. 39 виправлено помилку: «королевство» перероблено на «королеви» і т. п.

3. Не мало поправок правописних, часом стилістичних, напр. в словах в землі 31, зъ земли 45, мужи 53 і др. перероблене кінцеве *и* на *ѣ*, на ст. 99 перероблено «прискилу и акилу» на «аквилю и присцилю», на ст. 35 зам. «со иc̃ом» зроблено «зыc̃ом» і т. п.

4. Зазначу окремо поправку на ст. 183 в 1 Петр. 2^{14}: було „пхали", з чого зроблено: „к хвалѣ", згідно з польським ku chwale, що маємо по всіх текстах, (в ц.-сл. **къ похвалꙋ**). Звідки могла повстати ця помил-

ка: „пхали тых которыи добре чинет"? Зробити з „к хвали"— „пхали" міг тільки той, хто переписував з якогось іншого тексту; можливо, що наш перекладчик перше писав чернетку і вже потім з неї списував до загального тексту.

Кидається в вічі, що цей справщик виправляв більше з початку рукописа, а пізніще переставав; правда, переправлення слів Христос, архієрей, поп він проробив в цілім рукопису.

Якими джерелами користався другий коректор, виправляючи КА? Частину виправлень зробив він сам з свого власного розуміння, і ці виправлення свідчать, що їх автором був социніянин. Так, скрізь переправляв він Христа на помазанця, чого польські друковані Нові Завіти не знають. Багато раз виправив він церкву на згромаженє там, де в польських виданнях скрізь kościoł, напр. Дії 5^{25}, 5^{42} і др.

Але найбільше виправлень зроблено за Новим Завітом Чеховича 1577 р. М. Чехович, не задоволений попередніми перекладами, сам приступив до перекладу, маючи головним джерелом Біблію грецьку. Як він виразно заявляє в своїй передмові (див. вище ст. 37), він не перекладав, а тільки виправляв своїх попередників; дійсно, Новий Завіт Чеховича — це виправлений текст головно Біблії 1563 р., а почасти Біблії С. Будного 1572 р. Порівняння з грецьким текстом дало Чеховичу привід подати про це свої ріжні замітки на полях книги. Новий Завіт Чеховича користався в своїх кругах повагою і В. Негалевський в 1581 р. переклав його на українську мову.

В багатьох місцях слово „архієрей" другий коректор виправив на „старший жрець" (Дії 5^{17}, 7^{1}, 9^{1}, 9^{21} і др.) за Чеховичем, що скрізь пише: przednieyszy ofiarownik (Біблія 1563 р. kapłan naywyższy, Будний 1572 р. arcyofiarownik, 1552 р. biskup, 1556 р. książe kapłańskie). Так само слово „поп" виправлено на „жрець" (Дії 5^{21}, 5^{24}, 5^{27}, 6^{7} і др.) за Чеховичем в ofiarownik (1563 р. і 1556 р. kapłan, у Будного теж ofiarownik). В Дії 4^{27} „с поганы" перероблено „з народы", 1577 р. z narody, 1572 р. z narodami, 1563 і 1556 р. z pogany. Дії 6^{12} „докторы" перероблено на

„учители", 1563 і 1552 р. doktorzy, 1572 w pismie uczone, 1577 uczone w pismie, 1556 w pismie nauczone. В Дії 5^{5} слово „умер" перероблено на „здох", 1577 zdechł, 1563 zmarł, 1556 skonał, 1572 zmarł.

Часом користав другий коректор і з інших джерел. Як показують вищенаведені приклади, міг він користати і з Біблії С. Будного; часом маємо вказівки, що дійсно брав він з цеї Біблії, напр. Дії 7^{45} слово „языков" перероблено на „народовь", 1572 narodow, 1563—1577— 1556 poganow. Часом і цей коректор заглядав до ц.-слов'янського тексту, пишучи на полях: у болгарском, напр. на ст. 16, 54 і др.; в 1 Кор. 7^{21} ст. 320 слово „трываєт" перероблено на „живет" скорі за ц.-сл. пребываєть, бо всі польські тексти знають тут trwa. А часом виправлялося відступлення від оригіналу 1563 р., напр. в Дії 8^{30} „розумѣєш ли" перероблено на: „розумѣєш ли што читаєшь", 1563: rozumiesz li co czytasz.

4. Ознаки кальвінізму в Крехівськім Апостолі.

На маргінесах КА знаходимо надзвичайно багато найріжніщих пояснень до апостольського тексту; усі ці пояснення, за малим винятком, — дослівний переклад таких самих пояснень з Біблії Радзивила 1563 р. Серед цих пояснень багатенько таких, які вказують, що автором їх був протестант, власне — кальвініст. Правда, треба підкреслити, що в КА маємо багато радикальних социніянських поглядів, які вніс сюди другий коректор, цеб-то не сам перекладчик. Перекладчик КА в своїх реформаційних поглядах не йшов ліпше від Біблії 1563 р., тоді як другий справщик (третя рука) замітно поглядів ліпших. Отож того, що внесене до КА другим коректором (див. вище ст. 193), не можна приписувати самому перекладчикові КА.

Так, ц.-сл. церковь, польське kościół наш перекладчик часто передає в самім тексті словом „збор" (приклади див. в Словнику); не рідко маємо тут і „дом", див. на ст. 12-13; на ст. 12 do kościoła у нас перекладено: „до дому м(о)л(и)твеного", на ст. 25 вираз

„у церкви“ третя рука переробила на „у згромаженю“. Але й слово „церква“ знаходимо в нас частенько, напр. ст. 24.

На ст. 37 єсть пояснення на Дії VIII[48] проти шанування церков (дослівний переклад з польського): „Штрофует глупьство люду оного. которы зле розумеючи о церквах руками будованых хотѣли в них Бога замкнути. яко и тепер єст досыт таковых“ (див. на ст. 198 знимок № 8).

Єсть випади проти шанування образів; так, на ст. 76, в поясненні на Дії 14[14] читаємо (але це дослівно з польського): «Штож колиб тепер были живи и обачили што ся за хвала образом их дѣєть певне бы большей на то кричали». На ст. 102 пояснення до Дії 19[12]: „То ся все дѣяло ку утверженью евангеліи и ураду павлового, а не для того, ижбы або его самого або хустки его хвалити мѣли». На ст. 36 в нотці до Дії 7[40] читаємо (переклад з польського): „То єст образы и сведецтва обличности божей“, але цю нотку витерто, хоч і не зовсім.

Підкреслюється, що людину спасає Бог через саму віру, а не через вчинки. Так, на 241 ст. читаємо пояснененя: „Жаден не будет збавень для учиньков своих, колиж только через х̃а збавенье“. Це саме маємо на ст. 406: „Усправедливене єст щироє ласки божей через вѣру христову, а не через учинки законны“. В поясненні на Апокал. 19[7] на ст. 651 (дослівно з польського): «Не учинками своими, але справедливостю божею черезь вѣру и̃с х̃ву, которую одерживаєм».

На ст. 631 в поясненні на Апокал. 13[2] («и было тоє звера подобно лемпартови») знаходимо виступ проти ченців та священників: „Лемпарть, иж єст пьстрый, тогды значит неусьтавичност и розност, што правдиве облудьнымь слушне приналежит для розмаитых устав и вымыслов их законов цернецких и поповьскихь“.

Різко виступається на ст. 470 в поясненні до Колос. 2[18] проти молитов святим: „То єст хотечи служити ангелом з глупои покоры, яко теперешніи [черньци] чинет против слову божему, светым умерлым служет [а звлаща тым, которыи вѣру на части розорва-

ли против остороги Июды апостола], тут на том местцу павел заказуєт, бы жадная хвала, окром божеи, в церкви не была уставлена» [1].

Розуміння покути перекладчик наш дає протестантське. Там, де польські католицькі переклади вживають слова „pokuta", там в протестантських маємо „upamiętanie" [2]; вираз ц.-сл. покаанїє наш перекладчик, за Біблією 1563 р., передає через „упамятанє" чи „упомятанє", а „покаятися" через „упомятатися" (див. Словник).

Ще з XIII-го століття по ріжних сектах, що відпали від католицької церкви, був дуже поширеним погляд на папу, як на антихриста; погляд цей перейшов і до протестантів XVI-го віку, особливо ж до унітарів, що вважали антихристом не тільки папу, але й взагалі римську єрархію. Цей же погляд часом траплявся і в літературі православній. В нашій пам'ятці, в поясненнях до тексту, а власне в поясненнях до Об'явлення Іванового частенько знаходимо цей кальвінський погляд на папу; правда, ці пояснення в більшості—дослівний переклад з польського, з Біблії 1563 р., але такий погляд на папу, знати, був милим для нашого перекладчика, чому він частенько в цих місцях навіть відступав від оригіналу й додавав свого — ріжні напади на папу, взагалі на католицьку єрархію.

Подам важніщі місця. В поясненні на Апок. 6[4] на ст. 610 читаємо: „Чорть который єст вождем усих окрутников [которого розумѣти маєм папежа рымского(о)]" [1]. Примітка до Апокал. 13[1] на ст. 630 (дослівно з польського): „В блюзнерстве ся кохати, яко тот чинит, который ся намесником христовым быти менит насвятшимь головою церкви и шафаром скарбов єго, яко теж чинят и оныи облудныи єпископы, которыи ся поведают быти облюбеньцами церквей".

Цікаве пояснення до Апокал. 13[3] на ст. 631: „Мисто антихреста теперешнего, который маєт зги-

[1] В дужках додаток перекладчика, чого нема в польськім оригіналі.

[2] Ks. dr. J. Warmiński: A. Samuel i Jan Seklucyan, Познань, 1906 р., ст. 286.

нути, настане*т* иньший, горший [яко нѣкоторыи выкладаю*т*, але моим зда*н*ем, же тоє, колиж их было пред тым много, же тоє мѣстьце свѣтчи*т* на теперешнего папежа, бо вся земля, задивившися, пошла была за ним, которого вже хвалили, яко бога]" (що в дужках, те викреслене). А далі: „то*л*ко презреныи [на потопенье]' буду*т* тог(о) аньтихреста хвалити, яко Бога" (див. на ст. 198 знимок № 9).

Друге пояснення до Апокал. 13^3 на тій самій 631 ст. кидає трохи й історичного світла на тодішні церковні відносини: „То значи*т* антихреста теперешнего [за которым стоя*т* вси баламутнѣ рускіи и орменьскіи]"' (див. знимок № 9).

До Апокал 13^{16} ст. 633: „Хотя антихрест теперешный є*ст* фикурою иньшог(о) єще горшого неприятеля божог(о), а ве*д*же тоє купе*ц*тво оказує*т* явно духъ светый о антихресьти теперешнемь розмаитым ганьдлева*н*ем єго" (див. знимок № 10). До Апокал. 17^8 ст. 644, до слів: «звера, которое є*ст* видел»: «То є*ст* па*н*ство рымское [поко.*л* перед тым стояло за рядомь речипосполитои], которое коли упало (в оригіналі: upadnie), бестыя ся з гору вывышила (wywyszczy), то є*ст* оный великий аньтихрест, у котором єсмо вже [змѣньку] чинили». До ст. 17^{10} ст. 644: «Великий оный антихрест, который придеть, коли па*н*ство рымское и папезство устанеть». До Апокал. 17^{16} ст. 645 (дослівно з польського): «Згладе*т* и нивошто обернуть, где о то проро*ц*тво є*ст* о зопсовани всихь ѳа*л*шивых наукъ аньтихристовых рымскихь и туре*ц*ких, которыи через великого аньтихреста зглажены буду*т*, который и самь на остаток згине*т* аж до щадку зо всими своими».

В поясненні на Апокал. 17^{10} ст. 644 читаємо про церковні відносини: «От послуше*н*ства антихрестового отступила Азия и Африка, то*л*ко зостала при нем Європа и то не вся». Тут же на 17^{12}: «Королѣ нѣкоторыи вь Європе антихрестови мо*ц* свою поддали, бо

---

[1] Що в дужках, того нема в польськім оригіналі—це додаток нашого перекладчика.

пудлуг воли єго и росказана королюют, збуньтовавшися против х҃а и члонков єго».

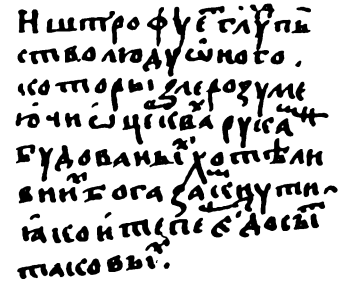

№ 8. Крехівський Апостол, пояснення Н на ст. 37. Натур. вел.

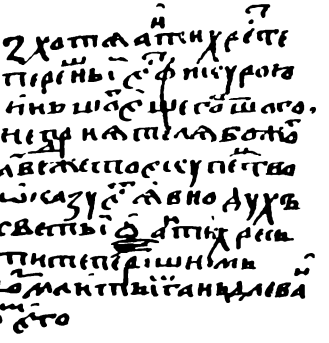

№ 10. Крехівський Апостол, пояснення Z на ст. 633. Натур. вел.

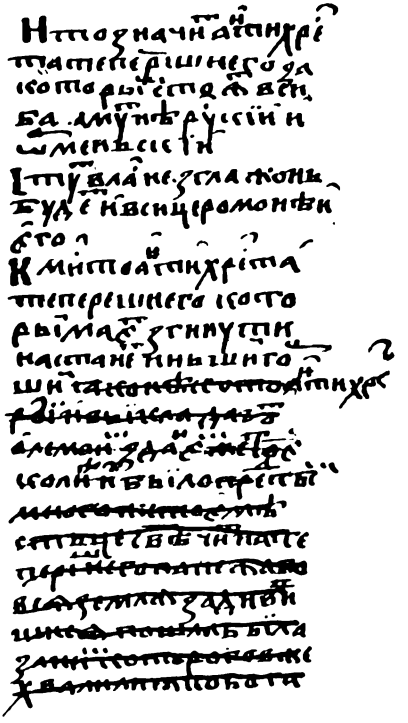

№ 9. Крехівський Апостол, пояснення Н, І, К, на ст. 631. Натур. вел.

Єсть нападки на римський клир, але дослівно з польського. Примітка до Апокал. 13^{11} ст. 632: „Два роги тут значит... гды тоє писмо имь єсть мертво, а справедливымь судом божимь то ся стало, абы рымскіи (в оригіналі: naszy) бискупы на головах своих иньфулы о двух рогох носили, абы ся таа бестыя в них оказала“ (див. знимок № 11). До Апокал. 16^{12} ст. 641: «Тыи королѣ сут переднейшіи у паньстве аньтихрестовомь, а наболшей ся то стегает к рымским кардиналом и иньшим имь подобнымь». До Апокал. 17^{3}

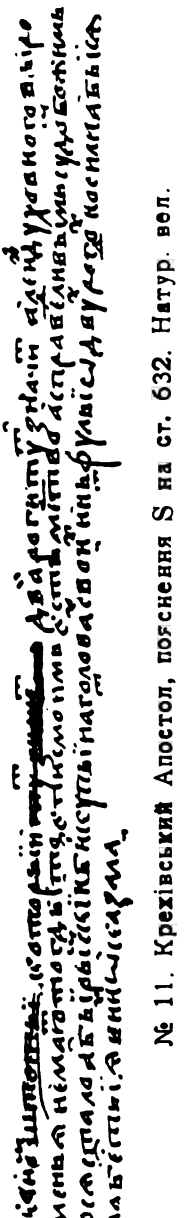

№ 11. Крехівський Апостол, пояснення S на ст. 632. Натур. вел.

на ст. 643: «Тая ѳарба (червона) значи*т* окрутеньство аньтихрестово, а не без причины отцове оныи рымскіи так ве*л*ми ся в ню*и* кохаю*т*».

Єсть примітка проти римських відпустів, на Апокал. 13[2] ст. 631: «Аньтихрест ричи*т* своими клятвами, обѣтницами, [отпустами и и*н*шими баламутными вымыслами своими][1] и є*ст* яко оны*и* левь халдейский, который збудовал палаци королевь с крови».

В поясненні на 1 Кор. 3[10] ст. 307 читаємо проти чистилища: «Але тыи еще далей от крису отблудилися, которыи с того мѣстца, где Павель ого*н* припоминае*т*, якийсь чистець [а по нашему мытарства][1] змышляю*т*, о чом ся Павлови и не снило». На ст. 436 до Єфес. 4[9]: «Тыи, которыи розумею*т* о одхла*н*ях, где бы дѣтки по смерти зоставати мѣли, негодны су*т*, абыхмо им на то якую отпове*д* дати мѣли».

Наш перекладчик не зо всіма поясненнями Біблії 1563 р. погоджувався; напр. в оригіналі в примітці до Дій 2[30] читаємо: „Ztąd się okazuie, iż w Krystusie było coś zacnieyszego, niż samo ciało, to iest bostwo iego"; на цім місці на ст. 9 в нас маємо православне: „Оттуль ся оказує*т* у Христѣ правдивоє человеченьство".

КА напочатку зберігався в руках протестантів, які де-що виправляли в нім. Так, в багатьох місцях третя рука (цеб-то другий коректор)[2] повиправляла слово „Христос" на „помазанець" (див. ст. 11, 13, 20, 48, 49, 51, 97 і др.; пізніща рука знову пере-

[1] Взятого в дужки нема в польськім оригіналі,—це додаток нашого перекладчика.

[2] Див. про це вище ст. 193.

роблювала „помазанець“ на „христос“); на ст. 11 ця рука пояснює „Х҃с *єст* слово грецкоє, што ся нашим языком выкладаєть помазанець“ (див. знимок № 7). В самім оригіналі звичайно маємо „Христос“; на ст. 219 читаємо: Ісус єсть „правдивым Месияшем, што ся выкладає*т* помазаньцемь або Христом“. Так слово „попъ“ перероблено на „жрець“ (ст. 19, 125, 142, 554 і др.); на ст. 16 „попы“ перероблено на „жрецы“, а це останнє знову на „с҃щенницы“; проти виразу „старший попъ“ на ст. 25 друга рука написала „у болгарском архиєрей“, а на ст. 126 „старшим попом“ перероблено на „архиєреи“, на ст. 142 „старших попов“—на „архиєрей“, але 3 рука переробила знову на „жерцов“; так само слово „архиєрей“ на ст. 30 і 44 перероблено на „старший жрец“, а на ст. 103 на „переднейшого жерца“; на ст. 560 слово „поповство“ перероблено на „жрецьство“, ц.-сл. ἀρχϊέρεϊ тут взагалі часом і в тексті передається через „жрець“, напр. на ст. 544: „не маєм жерца“.

Третя рука на ст. 647 написала примітку до Апокал. 18[11]: „то *єст* попы, которыє гандлей мало почало уст...“,—не можна добре відчитати, бо текст обрізаний при оправі.

Гострі випади проти папи, чернців, духовенства і др. маємо і в інших протестантських виданнях, напр. в коментарях до Нового Завіту Секлюціяна 1552 р[1].

5. Лист ап. Павла до Лаодикіян.

На ст. 478—480 в КА вміщено апокрифічного Листа ап. Павла до Лаодикіян. Основний текст КА не мав цього Листа, і тільки пізніще, по закінченні перекладу, його вставлено по ст. 476. Писала вже трохи інша рука, хоч і дуже схожа на ту, що писала цілий КА (див. знимок № 12): письмо тут простопадле, тоді як в пам'ятці воно похилене вліво; самі літери трохи менші, десь коло 4 mm високі; чорнило світліще, чорніще. Форма літер часом інша; так, тут постійно

[1] Warmiński, ст. 287.

ы, тоді як в КА скрізь ы; цею прикметою письмо Листа до Лаодикіян однакове з письмом того, хто правив текст за церковно-слов'янським текстом. Крім цього, буква з пишеться тут постійно в лініях, тоді як в пам'ятці долішня частина її все поза лінією. Лист був написаний і вставлений ще до оправи книжки, цеб-то до 1581 р., коли тільки цей рік єсть датою оправи нашої пам'ятки. Щоби вставити нашого листа в середину зшитка, довелося неповну ст. 477 переписати, позоставивши її ст. 477-ю, а на ст. 478 - 480 вмістити самого Листа (переписана сторінка й закреслена стала ст. 481-ою). Ніяких приміток на полях цього Листа нема, крім поділу його на 15 віршів; на початку нема й змісту розділу.

Папір вставлено той, який маємо на кінці КА, цеб-то з водним знаком третьої форми на ст. 477 (див. вище ст. 148, вепр з сильно вигнутою спиною), тоді як на ст. 327—584 скрізь вепр другої форми. Це б нам свідчило, що Листа до Лаодикіян вставлено тоді, коли в перекладчика зберігався ще той папір, що на ньому писано кінець КА. З цього можна б припустити, ніби писав Листа до Лаодикіян таки наш перекладчик, але писав його трохи пізніше, вже по закінченні апостольського тексту. Розліновано папір зовсім так, як і скрізь в КА, — по 22 рядки на сторінку.

Як і в поясненнях руки, що виправляла КА з церковно-слов'янських текстів, в Листі до Лаодикіян панує південно-слов'янська система ставлення надвіршових значків, а саме — ставиться оксії чи варії на кінцевім голоснім слова, напр.: слышалѝ, былѝ, кажтѐ, стережѣтесѐ, прочтѣтѐ, дякую̀, радую̀, колѐ, ласкѐ, панѐ, помазаниця̀, вашу̀, болю̀, богѐ, аминь і т. п.; особливо часто бачимо це в G¹ прикметників і займенників: цирогò, пристойногò, пожиточногò, кѣчногò, непочтивогò, нашегò і др. Цю південно-слов'янську звичку здибуємо не рідко і в загальнім письмі КА, але тут вона звичайна. Загальний правопис і мова цього Листа ті самі, що і в цілій пам'ятці.

Лист Павла до Лаодикіян — надзвичайно рідкий апокриф, досі зовсім не відомий в кирилівській сло-

в'янській літературі,—наш український переклад єсть цікавим і цінним унікумом цеї пам'ятки.

Листа до Лаодикіян знала церква християнська з найдавнішого часу: так, у відомім Мураторійськім фрагменті з II-го віку (знайденім в 1740 р.) єсть уже згадка про Листа до Лаодикіян. Лист цей знаний в великім числі давніх рукописів латинської Біблії, звідки дістався він до деяких списків Вульгати. Слідів грецького пратєксту нема, але Лист цей був знаний і на Сході між кінцем IV і кінцем VIII ст., а це може свідчити, що старо-грецький текст таки існував.

Лист до Лаодикіян уважається за апокрифічний, і до Канону новозавітних книг не увійшов. Дослідники твердять, що на повстання цього Листа вплинув 16 вірш 4 розділу Листа до Колосян, де читаємо: „І коли ви прочитаєте цього Листа, зробіть, щоб прочитано і в церкві Лаодикійській, а що написане від Лаодикії (ἐκ Λαοδικίας, ѿ лаодїкі́ін, Вульгата: eam quae Laodicensium est), прочитайте й ви». Через це Листа цього звичайно містять по Листі до Колосян; таке місце займає він і в КА.

Уже давні отці церкви не визнавали цього Листа каноничним. Так, бл. Єроним, укладаючи Вульгату, пропустив його[1]; св. Теодорит не визнавав його автентичности[2]; св. Григорій Великий, правда, признавав Листа до Лаодикіян правдивим, але не каноничним[3].

Зміст Листа до Лаодикіян з КА такий: Вступ вірш 1—2, подяка й добрі побажання 3—6, Павло росповідає про свій полон 7—9, навчання й остороги 10—13, закінчення 14—15, всього 15 віршів, хоч інші тексти знають 20 віршів (більше навчань). Складено цього Листа з ріжних уривків інших Павлових Листів, головно з Листа до Филип'ян. Між віршами

---

[1] De vir. ill. 5: „Legunt quidam et ad Laodicenses, sed ab omnibus exploditur", Migne, XXIII. 619.

[2] In Col. 4[16]. „Quidam existimarunt eum etiam scripsisse ad Laodicenses; ideo etiam fictam epistolam proferunt", Migne LXXXII. 625.

[3] Migne LXXVI. 778.

та між окремими реченнями часом брак логічного звя'зку.

Крім мови латинської, Лист до Лаодикіян відомий в перекладі на такі живі мови: в провансальській (альбігойців), англійській, голандській, німецькій (напр. в Вормській Біблії 1529 р.) і чеській; в XII віці з латинської Вульгати повстав переклад арабський. В англійській церкві вільно приняли Листа до Лаодикіян і він був тут дуже поширеним.

На жаль, я не міг розшукати того оригіналу, з якого зроблено наш переклад Листа до Лаодикіян. Більшість Нових Завітів першої половини XVI-го віку, які я переглянув в Варшаві, не мають цього Листа: але в Biblj Czeska 1557 р.[1] цього Листа вміщено на його звичайнім місці, по Листі до Колосян. Перед Листом така замітка: „Začyna se Episstola k Laodycenským. Tato Episstola mezy Episstolami w řečí Latinské se ne naléza, než toliko w řečí Czeské, a zda se že gest wybeřek z ginych Episstol. A wssak ponewadž táž prawda gest, muož také cten a pžiyat byti". В кінці Листа читаємо: „Skonává se Episstola Swateho Pawla k Laodycenským". Ближче порівняння українського тексту з цим чеським вказує, що наш переклад зроблено не з нього, — чеський має деякі доповнення. Український переклад поділено на вірші, чого нема в тексті чеськім. Але думаю, що наш переклад міг проте повстати найскоріще з якогось тексту чеського.

Уважаючи на велику цінність кожного нового списка, подаю тут Листа до Лаодикіян цілим в точнім передруку.

Література. E. Henneke: Neutestamentl. Apokryphen, Tübingen, 1924 p., вид. 2, ст. 150. — Ks. J. Kruszyński: Wstęp ogólny historyczno-krytyczny do Pisma Świętego, 1915 р. ст. 178.—*Д. Богдашевскій*: Посланіе св. ап. Павла къ Ефесянамъ, Київ. 1904 р. ст. 112-122.—Православная Богословская Энциклопедія, Спб. 1907 р. т. VIII ст. 295, замітка Богдашевського. — S. Anger: Ueber den Laodiceneibrief, Липськ. 1843.—Wieseb r: De ep. Laodicena, Геттинген, 1844.—Th. Zahn: Geschichte des neutest. Kanon, I. 1 (1888) ст. 277, 283, II 2 (1892) ст. 566-585. — K. Pink: Die pseudopaulinischen Briefe, ст. 6, 68-91, 179-200.

[1] Університету Варшавського, № 7. 2. 6. 4. На жаль, в Варшавських бібліотеках нема давніх чеських Біблій.

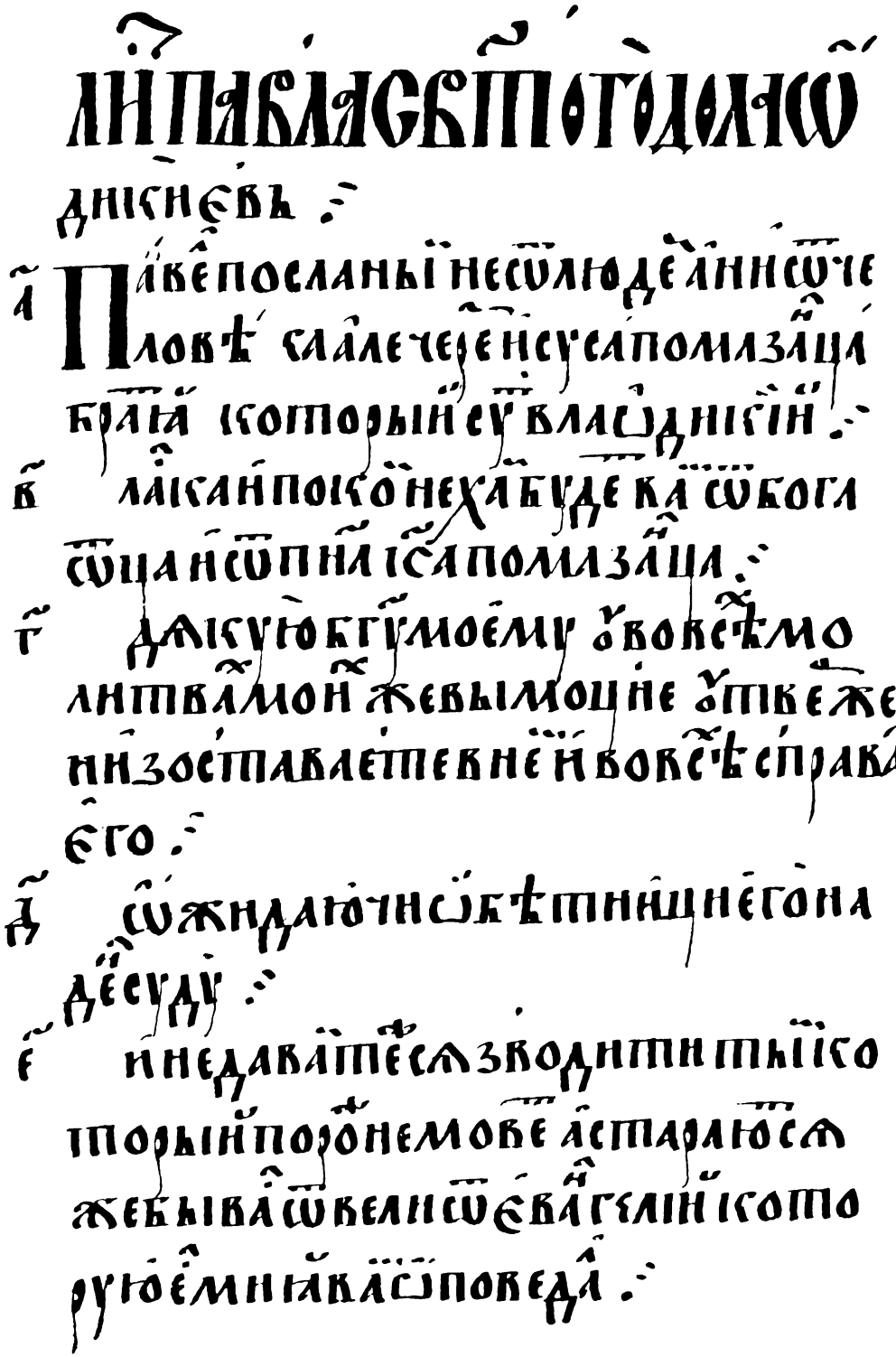

№ 12. Сг. 478 Крэхізського Апостола. Початок апокрифічного Листа ап. Павла до Лаодикіян, величина натуральна, вірші 1—5.

Ли^ст Пав'ла св'того до Лаѡдикиѥвъ .·

а Павел посланыи не ѿ людеи ани ѿ человѣка але через Исуса помазанца братия который сут к лаѡдикийи .·

в Ласка и поко нехаи будет вам ѿ Бога ѿца и ѿ Пана Іса помазанца .·

г Дякую Богу моему ӱво всех молитвах моих же вы моцне ӱтвержени зоставаете в нем и во всех справах его .·

д ѿжидаючи ѿбѣтници его на ден суду .·

е И не даватеся зводити тым который пороне мовет а стараютсѧ жебы вас ѿвели ѿ евангелий которую есми я вам ѿповедал .·

ѕ притом есми бы то была волѧ божая и кы тый который есми ӱчин пожитку евангелий служити могли .·

з абы были пилнийи в учинков добрых (ст. 479:) живота вѣчного бо ѿтолѧ везде е мое вѣдомо е которое я длѧ христа терплю

и щого сѧ я сердечне радую и почитаю то собѣ за збавене вѣчное и сѧ тое стало через молитву вашу справкою духа светого хотѧ через живот хотѧ через смерть .·

ѳ бо маю тую волю и радост ӱ христѣ ӱмерети тую нехаи вам через милосердие свое дает тую мать абы есте того ӱмыслу были .·

і длѧ того братия милый то што есте при бытности моеи слышали тое за тое майте и выконывайте в бояни божеи тогды живот вѣчный мѣти будете бо

то можеⷮ в наⷭ боⷢ справити й выконати беⷥ меш-
каⷩѧ .·

аі наⷨиⷩшій радуꙵтесѧ в пану а стережѣтесѧ тыⷯ
которыи непоⷱтивого зыску суть хтиви .·

ві нехаꙵ сѧ станеⷮ мл҃тва ваша ꙗвнаѧ ‖ (ст. 480:)
к богу а трываꙵте моцне в умысле хрⷭтовоⷨ чинечи
тое што є прⷭтоⷩного пожитоⷩного й справеⷣливого й
щирого .·

гі а тое што єⷭте ѿ мене слышали и принели
в срⷣце вашиⷯ заховываꙵте тогды покоꙵ мѣти будете .·

ді поздоровлѧю ваⷭ свтый ласка бж҃аꙗ й пана
нашего іс҃а помазаⷩца нехаꙵ будеⷮ з духоⷨ вашиⷨ
аминь .·

еі даꙵтеⷤ тоⷮ лиⷭть прочеⷮти колосаеⷨ а тоⷮ што
єⷭмо до колосаєвь писали прочтѣте .· ·:·

6. Значіння Крехівського Апостола яко пам'ятки української мови.

Можна без перебільшення твердити, що одною з найцінніщих з досі опублікованих пам'яток української мови XVI-го ст. есть власне КА. Коли під впливом реформації повстала ідея вживання живої народньої мови, яко мови літератури, то ця ж сама ідея відразу защепилася й серед українського народу, у якого вже з 1556 р. починаються переклади св. Письма на українську мову. До останнього часу найважніщою пам'яткою теї української літературної мови, що зачалася в половині XVI-го віку під реформаційним впливом, звичайно уважали Пересопницьку Євангелію 1556 – 1561 р., але тепер, з віднайденням КА, це першенство безумовно належиться цій новій пам'ятці. Мова КА без порівняння живіща, більше народня, ніж мова Пересопницької Євангелії, в котрій

Наш перекладчик видно ставив собі метою написати Апостола невідмінно такою мовою, щоби її справді розуміли широкі круги читачів; часом бачимо, що він підроблювався під мову тоді сильного в церковних справах міщанства; так, він пише *апалевал*, *дастамент*, *дестамент*, *достамент*, хоч в оригіналі, з якого перекладав, скрізь мав однаково appelował, testament (див. Словник), — очевидно, робить це з бажання популяризувати свою працю.

КА — це пам'ятка тої надзвичайно цікавої доби, коли вперше зароджувалася нова українська літературна мова. З цього погляду докладний дослід її дає надзвичайно багато для зрозуміння повстання цеї мови, а також для вияснення часу життя її перед і по тому. І зовсім правдиво писав П. Житецький про Пересопницьку Євангелію: «Она выражаетъ, по нашему мнѣнію, съ достаточной ясностью звуковыя особенности малорусскаго нарѣчія въ средней стадіи его историческаго развитія, и потому представляетъ средній пунктъ, отъ котораго идутъ линіи вверхъ и внизъ, т. е. къ вѣкамъ XV, XIV і далѣе, съ другой стороны, къ вѣку XVII и XVIII. Изученіе Пересопницкой Рукописи не только съ фонетической стороны, но и со стороны лексической, а также синтаксической, могло бы привести къ результатамъ чрезвычайно важнымъ. Предъ нами бы открылась такая страница въ умственной жизни этого края, которая могла бы освѣтить глухіе вѣка XV и XIV, а вмѣстѣ съ тѣмъ могла бы восполнить недостающія страницы, вырванныя позднѣйшими переворотами, совершившимися на южнорусской землѣ»[1]. Усе, що тут сказано, ще в більшій мірі можна прикласти й до КА, який мовою цінніщий за Пересопницьку Євангелію.

Значіння нашої пам'ятки збільшується ще й тим, що мова її — це головно північно-українське наріччя, поки що небагато знане нам з XVI-го віку. В мові цій, що сильно впливала на розвиток української літературної мови, чимало цікавих архаїчних рис, які

---

[1] *П. Житецкій* в „Труды третьяго археологическаго съѣзда въ Россіи", Київ, 1878 р. т. II ст. 229.

часто дуже цінні для історика української мови, бо вони пояснюють повстання багатьох фонетичних та морфологічних явищ нашої мови. Для історичної діялектології пам'ятка наша подає так само надзвичайно багато цінного матеріялу.

КА — перекладна пам'ятка, якої оригінал—польська Біблія 1563 р.—нам добре знаний. І власне те, що це пам'ятка перекладна, в деяких відношеннях збільшує ціну нашого Апостола: ми кожний раз можемо порівняти те чи інше місце з його оригіналом, а це дає нам змогу найточніше окреслити правдиве значіння фонетичне чи морфологічне найріжніщих форм, або значіння того чи іншого слова, що вносить, скажемо, для етимології й семантики українського словника не мало цінного матеріялу. А порівняння КА з Берестейською Біблією 1563 р. дає величезний матеріял для так мало обслідуваної в історії нашої мови ділянки—для історії польських впливів в українській мові.

Рівняючи мову КА з українською літературною мовою XVII-го віку, бачимо, яка невелика між ними ріжниця: в мові Галятовського, Радивиловського і др. письменників XVII-го віку нового, супроти мови нашої пам'ятки, не багато, а тому вивчення мови нашої пам'ятки, на цілий вік старшої від них, проливає багато цінного світла для відповідного зрозуміння цеї нашої літературної мови XVII-го віку.

Крім зазначеного, КА має велику вагу, яко реальна пам'ятка так мало знаної української реформаційної літератури. Уже сама ця пам'ятка переконує нас в тім, що не була вона єдиною, і що вплив реформації на українську інтелігенцію був зовсім реальним фактом і напевне мав значно більші форми, ніж то ми звикли собі уявляти. І. М. Каманин називав Новий Завіт Негалевського 1581 р. „драгоцѣннымъ и единственнымъ экземпляромъ" реформаційної нашої літератури[1], — тепер таке твердження тратить свою силу, і чи не ближчим був до правди таки Ор. Левицький, що писав: «Нѣтъ сомнѣнія, что рукопис-

[1] Труды XI-го археол. съѣзда, т. II ст 167.

ныхъ антитринитаріанскихъ сочиненій существовало не малое количество»[1].

Таке велике значіння КА як для історії української мови, так і для нашої літератури та історії взагалі рішуче промовляє за тим, що ця важлива пам'ятка цілком заслуговує повного наукового видання, чим може й займеться Українська Академія Наук або львівське Наукове Товариство ім. Шевченка.

Багато ознак говорить за те, що наша пам'ятка готувалася до друку. Але доба реформації минула в нас занадто скоро, почалися на іновірців ріжні переслідування, і наша пам'ятка як і інші переклади св. Письма—не була вже видана. Повне видання з примітками видрукувати тоді, коли зачалася релігійна реакція, стало дуже не легким, подруге—такий переклад, в якім не мало протестантських місць, став уже непотрібним і для самих православних українців. Твір реформації пережив сам себе, і тому виданий не був.

До якого ж часу можна віднести КА? Я відношу його повстання на 60-ті роки XVI-го віку, а то з таких підстав. 1. Історія перекладів св. Письма в XVI-м віці показує нам, що нові переклади звичайно повстають не в довгім часі по виході оригіналу; оригінал КА вийшов в 1563 р. і десь скоро по цьому повстав і наш переклад. 2. Переклад КА повстав до 1572 — 1577 р., цеб-то до появлення перекладів Будного та Чеховича, бо в противнім разі наш перекладчик пере-

---

[1] Соцініянство въ Польшѣ, див. „Кіевская Старина" 1882 р. т. II ст. 56. Добавлю по цього, що відома ще одна пам'ятка з часу реформації на Україні—це Няговська Учительна Євангелія з досить помітними протестантськими поглядами, див. *А. Петровъ*: Отзвукъ реформаціи в русскомъ Закарпатьи XVII в.: Няговскія поученія на Евангеліе (яко VIII випуск „Матеріалы для исторіи Закарпатской Руси"), Прага, 1923 р. ст. 1-122, окрема відбитка з „Вѣстникъ Чешскаго Королевскаго Общества Наукъ", відділ історично-філологічний, річник за 1921—1922 р. Пор. ще нотку, подану вище на ст. 135 про нищення української протестантської літератури.

кладав був би з них[1]. 3. Той факт, що наш перекладчик при перекладі користався й Новим Завітом видання Шарфенбергера 1556 р. (чи Біблією Леополіти 1561 р.), говорить за те, що перекладав він власне десь скоро по виході цих видань, коли інших перекладів (напр. С. Будного 1572 р.) ще не було. 4. Виправлення КА з перекладів С. Будного 1572 р. та М. Чеховича 1577 р. говорить, що сам переклад повстав ще до видрукування цих перекладів; характер письма виправлень промовляє за те, що від часу перекладу КА до видрукування нових перекладів мусів минути певний час. 5. Філіграні на папері КА свідчать, що папір був зроблений десь в 1560-х роках. 6. Історія реформаційних впливів на Україні так само говорить, що появлення перекладу з яскравими кальвінськими поясненнями найскоріше могло повстати зараз по виході в світ Берестейської Біблії 1563 р.

Таким чином переклад КА відношу на 1560-ті роки, чому не противиться й сам характер письма.

---

[1] І був би, може, позазначав і поділ Нового Заповіту на зачала, як то зробив М. Чехович в своїм виданні 1577 р.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ:

МОВА КРЕХІВСЬКОГО АПОСТОЛА.

Мова КА, як уже зазначалося, помітно виріжнюється серед інших відомих пам'яток XVI-го століття своєю чистотою та народністю. Це літературна тогочасна мова, мова інтелігенції, духовенства та міщанства, та «проста» мова, що ввійшла в літературний ужиток в половині XVI-го ст. яко наслідок впливу бурхливої реформації.

З якої саме землі походив перекладчик КА? Іншими словами— до якого українського наріччя належить мова КА? Трудно з докладністю відповісти на це питання, але все те, що далі говоритиму в фонетиці й морфології мови КА виразно вказує, що мова нашого перекладчика—це північно-українська чи поліська мова, точніще - західно-поліська. Західно-поліських (правобережних) рис в мові перекладчика КА так багато, що це дає змогу твердити, що перекладчик писав своєю рідною живою мовою. Тим самим збільшується значіння нашої пам'ятки,—вона дає великий і ріжнорідний цінний матеріял для висвітлення історії північно-українського наріччя, яке тоді займало простори значно більші, ніж тепер. Аналіз української літературної мови XVI—XVII віків свідчить нам, що мова ця складалася в досить значній частині власне з рис північно-українських.

Крім цього, в мові КА не бракує проте й деяких рис західної південно-української мови. Пояснюю це тим, що говір нашого перекладчика міг належати до говірок переходових, що й тоді були на загальнім північно-українськім тлі. Українська літературна мова XVI-го віку творилася письменниками з північних і південних говірок, чому потроху вироблялася одна спільна літературна мова; з цеї літературної мови XVI-го віку й міг брати перекладчик КА свої деякі південно-українські риси.

Подаю далі докладний опис мови КА, яко пам'ятки української літературної мови XVI-го віку, тої мови, що в нашій науці висвітлена надзвичайно мало[1]; аналіз мови попереджую описом правопису нашої пам'ятки.

1. Правопис Крехівського Апостола.

Правопис КА, в порівнянні з іншими українськими пам'ятками XVI-го віку, не виявляє якоїсь біль-

---

[1] Праць про мову окремих українських пам'яток XVI-го віку в нас зовсім мало; це будуть: *П. И. Житецкій*: Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в., „Труды 3-го археологическаго съѣзда", Київ, 1876 р., але про мову Пер. Єв. тут дуже мало. *Назаревскій А. А.*: Языкъ Евангелія 1581 р. въ переводѣ В. Негалевскаго, „Универс. Извѣстія", Київ, 1911 г. кн. 8, 11 і 12, дуже докладний опис мови, на жаль тільки не цілої пам'ятки, а лише перших її 111 листів, цеб-то самих Євангелій. *Грузинскій А. С.*: Изъ исторіи перевода Евангелія въ Южной Россіи въ XVI вѣкѣ, Лѣтковское Евангеліе, „Чтенія въ истор. обществѣ Нестора лѣтописца", кн. 22, 1912 р. Проф. *В. Перетц*: Матеріяли до історії української літературної мови, „Записки", Львів, т. 67,—опис мови рукописного збірника кінця XVI-го ст. *Ів. Огієнко*: Українська Пересопницька Євангелія 1556 р., Тарнів, 1921 р. *Його ж*: Українська Житомирська Євангелія 1571 року, Тарнів, 1922 р., аналіз мови і словник. *Його ж*: Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581 р., Тарнів, 1922 р. Див. ще: *Е. Ѳ. Карскій*: Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV—XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. *П. В. Владимировъ*: Докторъ Францискъ Скорина, Спб. 1888 р., ч. II: Языкъ Скорины ст. 247-317. *Явєп Воук-Левановичъ*: Мова выданьняў Францішка Скарыны, „Чатырохсотлецьце беларускага друку", Менск, 1926 р., ст. 262-283.

шої оригінальности,—це власне, звичайний правопис, що панував тоді на Україні. Тільки треба підкреслити, що цілком усталеного правопису давнина наша ніколи не знала,—кожний автор вносив до свого писання в більшій чи меншій мірі й свої власні риси, разом з тим грунтуючись на пануючій традиції. Правопис нашої пам'ятки й виявляє власне ці самі ознаки: риси традиційного українського правопису й риси свої оригінальні. Правопис тої чи іншої пам'ятки XVI-го ст. мусимо докладно аналізувати, бо за ним звичайно ховаються й певні фонетичні риси; властиво кажучи, аналіз правопису часто буває ключем до правдивого зрозуміння фонетичного значіння тої чи іншої форми. Сталого правопису наша пам'ятка не має, одне й те слово часто пишеться ріжно, але ці правописні хитання постійно мають свої певні обмежені границі, які можна наперід окреслити; а коли так, то вже це змушує нас докладніше занятися правописом КА.

Підкреслю ще загальну рису правопису всіх наших пам'яток XVI-го віку, — вони звичайно сильно тримаються традиційних правописних засад. Як ми бачили вище, реформаційний вплив допровадив на Україні до повстання нової літературної мови, якою стала тоді жива українська мова. На шкоду для нашої літератури, цей рух спинився в нас на півдорозі: змінивши літературну мову, він зовсім не заторкнув панування традиційного правопису. Ось через це в тих пам'ятках XVI-го ст., що їх написано вже новою літературною мовою, правопис позостався старий, тепер ще більше невідповідний, і він сильно закрив фонетику живої мови в цих нових пам'ятках. Щоби оминути таку разячу протилежність традиційного етимологічного правопису й живої мови, ці тексти, на мою думку, часто читано тоді з живою вимовою, себто читано не так, як їх написано (пор., напр., § 2 п. 2).

Приступаючи до аналізу правопису в КА, найперше треба підкреслити дві часті правописні риси, що перейшли до нас з південно слов'янських рукописів по правописній реформі патріярха болгарського Євфимія.

1. В болгарських (чи взагалі в полуднево-слов'янських) пам'ятках, особливо по правописній реформі тирновського патріярха Євфимія в XIV-м столітті, встановилася звичка писати форми N[1] прикметників та займенників жін. роду без йотації, цеб-то з закінченням *-аа*. Таке закінчення було живим для болгарської мови, де воно лишилося в ріжних говорах ще й досі[1]. Ця риса болгарських пам'яток скоро поширилася серед усіх православних слов'ян і з традиції дуже довго держалася в церковно-слов'янськім письменстві. На Україні ці форми типу *моа* були зовсім чужими, за виключенням хиба деяких малих західноукраїнських говірок, де відоме зникнення j поміж голосними[2]; в українських пам'ятках XV—XVII-го віків форми ці дуже поширені, звичайно, лише як правописна традиція[3]. Подібних форм N[1] в КА дуже багато, напр.: всякаа 260, дикаа 49, добраа 27, захованаа 557, каждаа 35, кождаа 34, краснаа 147, наглаа 491, неподобнаа 397, юнаа 111, отцовьскаа 364, певнаа 236, подобнаа 32, свѣтлаа 663, стародавнаа 189, такаа 5.577, тайнаа 101, уставичьнаа 628 і сотні т. п. Рядом з ними так само дуже багато й форм на -аѧ; а що ці форми на *-аа* були в нас справді мертвими, показує хоча б те, що дуже часто одне й те слово маємо в N[1] в двох формах, напр.: божаа 161. 237. 617 і божая 193. 209. 237. 617, котораа 2. 29. 111. 268. 303. 417. 612. 628 і которая 196. 268. 304. 417. 611. 612, таа 15. 35. 81. 89. 221. 595 і тая 6. 209. 219. 279. 417. 418. 508. 513. 656, такаа 27. 98. 658 і такая 282. 307. 328. 388. 400, жаднаа 12. 616 і жадная 470 і т. п.; дуже часто на тій самій сторінці одне й те слово має фор-

---

[1] Див. *П. А. Лавровъ*: Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка, М. 1893 р. ст. 161-162, 172, 118 119.

[2] *А. С. Грузинскій:* Изъ исторіи перевода Евангелія въ Южной Руси въ XVI вѣкѣ, „Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лѣтописца", Київ, 1912 р., кн. 22 вип. III ст. 87. Пор. ще угорсько-українські знау, співау і т. п., а також гуцульське кае, кауть, бойковські моу, твоу.

[3] Для XVI-го віку я відкидаю припущення, ніби форма добраа (з добраја) була переходовою до добра.

му *-аа* й *-ая*; а то в однім реченні маємо ці ж подвійні форми: мудро*ст* земнаа, быдлячая а дияво*л*скаа 169, Таа вода *єст* фа*л*шиваа и дияво*л*ская наука 630, Церковь буде*т* небескаа, духовьнаа, яснаа, дивнаа, моцнаа, веселая, коштовная 568 і т. п.

2. В болгарських говорах рано почала редукуватися складотворча сила звуків ъ та ь і з часом вони постільки зредукувалися в своїй голосній силі, що майже втратилася ріжниця між ними, через що писарі постійно плутали їх. По реформі Євфимія, з другої половини XIV-го віку виробилася звичка ставити на кінці слова постійно ъ, а по приставці та в середині слова ь. Ця правописна звичка дуже поширилася по Україні й панувала тут в XV—XVII віках, — в одних пам'ятках більше, в других менше, в залежності від уподобань писаря; напр. в Пересопницькій Євангелії скрізь панує ъ. В КА так само в кінці слова по приголосній, коли тільки її не винесено над рядок, постійно маємо ь, напр.: ангель 34, быль 12. 40. 66. 94. 101. 237, божимь 18, боронень 57, будемь 171. 220, ведень 94, ведонь 110, входиль 559, вь 508, гнѣвь 241, грѣховь 220, даль 33, дѣль 165, забиль 260, загамоваль 19, законь 125. 171, записомь 469, змазань 469, заслугь 429, згладиль 43, знакь 11, имь 39, ихь 11. 19, кресть 57, книгахь 26, ледь 94, маємь 220, мѣль 125. 576, назван 166, нашь 2, осталь 276, Павель 125. 58. 545, пакь 516, пань 308, противь 18, положонь 34, передь 8, пильноваль 628, писаль 1, поручиль 512, послань 43, провадиль 550, приточиль 546, родиль 71, словь 220, справиль 607, справованъ 256, сталь 43, такь 99, туть 11. 41. 220, усталь 174, хотѣль 628, чиниль 505, ѳилипь 43. 44 і сила т. п.

Поміж двома приголосними, по давній традиції, так само ставиться ь, напр.: аньгел 635, аньгель 58, аньгела 37. 607, аньгелов 160, арханьгел 230, больваном 325, глупьство 304, дивьне 32, достатьковь 620, єваньгеліи 293, женьцы 636, иньде 237. 575, иньшого 106, королевьства 459, коньца 159. 160, лѣпьшому 344, мальжонце 326, мѣстьце 67, невиньности 37, подобеньство 161, пожитькови 627, потѣшьна 71, розь-

маитоє 640, селуньский 108, склоньна 343, солньца 161, стальсѧ 199, топьтана 637, учиньки 248 і т. п.

Кінцева приголосна в слові звичайно виноситься, а коли пишеться в рядку, то має по собі ъ, напр.: всі*х*[1] і всихь 645, вси*м* 652 і всимь 623, да*л* 374 і даль 364, де*н* і день 662, жи*в* 237. 409 і живь 259, жидо*в* 103. 589 і жидовь 433, жо*н* 185 і жонь 318.321, збаве*н* 60. 274. 279 і збавень 660, зборо*в* 595 і зборовь 617, збуди*л* 10 і збудиль 250. 264, зводе*т* 212 і зводеть 92, згради*л* 570 і згладиль 43. 413, зглаже*н* 265 і зглажонь 631, значи*т* 628 і значить 639, кни*г* 902 і книгь 528, маєста*т* 197 і маєстать 264, має*м* 8. 10 і маємь 594, маю*т* 1. 107. 117 і мають 110, мѣ*л* 24. 98. 115. 140 і мѣль 41. 133. 140. 366, недостато*к* 383 і недостатокь 396, па*н* 174 і пань 308, панує*т* 256 і панує̀ть 443, племене*м* 394 і племенемь 634, по*п* 76 і попь 554, потѣши*л* і потѣшиль 379, ого*н* 8. 153. 617 і огонь 153. 308. 637, покара*н* 62 і покарань 308, поко*л* 189 і поколь 441. 498, противь 226 і проти*в* 266, свѣ*т* і свѣть 220, смотре*т* 187. 501 і смотреть 354, су*т* і суть 595 і т. п.

Те саме і в середині слів: бу*д*те 444 і будьте 402, ве*л*ми 356 і вельми 9, запа*л*чивую 628. 380 і запальчивую 622, *л*ну 638 і льну 647, ма*л*же*н*ству і мальже*н*ству 514, набо*л*шей 5 і набольшей 140, сме*р*тельный 260 і сме*р*тельный 221, со*л*нцу і сольньцу 652, то*л*ко 2. 196.236.407 і только 37, гре*ц*ко*м* 94 і грецько*м* 305, дѣди*ц*тво 250. 413 і дѣдицьтво 413, мо*ц* 195. 197. 577. 637 і моць 270, глу*п*ство 302 і глупьство 390, жидо*в*ское 92. 406 і жидовьское 72, королево*в*ство 288 і королевьство 476, королево*в*ства 421 і королевьства 265, свѣ*т*ков 623 і свѣтьковь 625, прибѣ*г*ши 64 і прибѣгьши 42, поча*т*ку 141 і початьку 57, дѣди*ч*ми 264 і дѣдичьми 164, товари*щ*ими 105. 153. 448. 574 і товаришьми 440, мѣ*ст*це 11 і мѣстьце 329. 550. 631, до*с*тоє*н*ства 547 і достоєньства 235, и*н*ших 561 і иньших 12. 343. 484. 512. 524, ко*н*цеви 200 і коньцеви 117, отщепе*н*ци 630. 597 і отщепеньци 618. 640, подобе*н*ство 528 і подобеньство 329. 525, по*с*луше*н*ство

[1] Винесену літеру з технічних умов зазначаю тут курсивом.

285. 296. 507 і послушеньство 381, ученшихь 349 і ученьших 349, учинки 651 і учиньки 166. 612 і т. п. Так само: замешанє 6 і замешаньє 612, замордованє 617 і замордованьє 641, збавенє 205. 453 і збавеньє 178, згиненє 313. 517. 644 і згиненьє 268, отпущенє 143. 425. 426 і отпущеньє 569, старанє 558 і стараньє 286. 395.453, збавеня 451 і збавенья 546. 548, ко поведаню 237 і ко поведанью 390, милостю 619 і мълстью 121 і т. п.

Як бачимо, від правопису в дуже багатьох випадках залежить і певна вимова тої чи іншої форми, через що знання цього правопису стає конче необхідним і при фонетичних студіях.

Замість ъ, ь в КА часом вживається паєрика— чи то в кінці слова чи в середині поміж приголосними, як то бачимо в пам'ятках ще з XI-го віку зачинаючи: до них' 50, всих' 331, з' якои 224, на том' 265, однак' 100, потоп' 199, будет' 165, просит' 266, ходет' 408, вщеп'люся 278, вымов'ны 100, м'стител' 284, дол'ной 68, обернет'ся 8, опят 277. 286. 459. 548 і опят' 318, седит 348 і седит' 650, людем 370. 69. 237. 240. 618. 619, людемъ 170. 339 і людем' 14. 104, пилне 13, пильне 525 і пил'не 100, ихь 11 і их' 117.

Кидається в вічі, що в КА ъ уживається надзвичайно рідко (панує ь), напр.: ихъ 293. 548, ремесникъ 100, их і ихъ 277, греховь 11. 220 і греховъ 175, корабль 148. 152 і кораблъ 148. 113. 114, учинил 496, учиниль 74 і учинилъ 271, сь свѣта 426 і съ себе 368. 555, пъсалмов 4, опатръностю 25, зъблазнил 40, зглажены 645 і зъглажены 15 і т. п. Цікаво, що в деяких словах постійно маємо на кінці ъ, напр. утискъ (див. Словник).

3. Правописна особливість КА—надзвичайно багато винесених буков; звичайно, не єсть це особливість тільки нашої пам'ятки,—усі пам'ятки XV—XVII віків знають винесення в великому числі. В КА це винесення послідовне й надзвичайно часте: майже постійно кожна кінцева приголосна слова виноситься над рядок; так само виноситься й кінцева приголосна в складі, коли дальший склад роспочинається з приголосної (деб-то в збігу приголосних одна вино-

ситься), напр.: Де*н* наста*л* 150, На*с* свѣ*т* не знає*т* 213, В о*д*но*м* тѣли много чло*н*ков' має*ш* 281. Коли по приставці слово роспочинається двома приголосними, то всі вони пишуться в рядку, напр.: вызнаньє 89, похваляньє 381, утве*р*женьє 510, выклада*н*є 348, навчаю 604 і т. п., хоч і тут винятків не бракує: по*с*вече*н*є 489, по*з*доровле*н*є 502 і т. п. Винесеною може бути кожна літера, але найчастіще виносяться *р*, *л*, *с*, *х*, *т*, *н;* виноситься також *и* (=*й*); голосні виносяться дуже рідко. Сполучення *ст* в кінці слова чи складу виноситься майже постійно, при чому це *ст* пишеться над рядком так, що *т* покриває *с*, як то було звичайним у той час: справедливо 249. 595, ѹставиⷱно^{ст} 631, ху^{ст}ки 102, мѣ^{ст}це 11, ѡблуⷣно^{ст} 181. 408 — ѡблуⷣность 643. Рідко винесеним може бути цілий склад: лите^{ри} 594, чоты^{ри} 331, вече^{ри} 11, наѹка^{ми} 104, довѣда^{ти} 128, напомина^{ти} 534, неприѧте^{ли} 407, ѹжива^{ли} 292, выховываю^{чи} 508 і т. п. Винесена літера часом покривається значком півкола ^ (найчастіще *с*), частіще зовсім не покривається; пишеться вона звичайно над тею літерою, по котрій мала стояти в рядку, часом трохи правіще. По винесеній літері *ъ* ніколи не ставиться. Не треба думати, що винесення буков над рядок робиться для збереження місця, цеб-то через ощадність паперу; навпаки, часто маємо винесення й тоді, коли лишається багато зайвого місця для написання слова повно; очевидно, таке винесення — лише традиційна правописна звичка, відома ще з пам'яток X—XI-го віку, занесена до нас з грецького письменства. Коли ж кінцева приголосна слова не виноситься, то, як ми бачили, по ній постійно ставиться *ъ* (дуже рідко ˋ або *ъ*); в середині слова в цім випадкові *ъ* може й не бути: двѣⷭ҇те і двѣсте 128, завсюⷢ҇ды 92. 196. 25 і завсюгды 18, завсеⷢ҇ды 236. 428. 628 і завсегды 12 і т. п. Цікаво, що в деяких словах, напр. в слові *смерть* (див. Словника) наш автор звичайно не виносить кінцевої приголосної.

Описаний тут правопис винесення над слово кінцевої приголосної складу або ставлення по нім *ъ* ду-

же не зручний для історика мови, бо він затемнює йому долю приголосних в кінці складу перед приголосними (див. § 55), затемнює й якість губних (§ 29) і т. п. Це зайвий доказ, як треба докладно знати старий традиційний правопис, щоби чисто правописних штучних рис не приняти за риси фонетичні.

В закінченні G^1 прикметників та займенників *-ого* часто виноситься *го*, але кінцеве *о* не пишеться: нашо҃г 549, то҃г 631, иньшо҃г 633, чо҃рто"ско҃г 527, рыско҃м 610, божо҃г 633, до҃бро҃г 492 (доброго 500) і т. п.; дуже рідко виноситься все *го*: друго^го 174 (брак місця в кінці рядка). Це південно-слов'янська риса, яка має своє оправдання в живій сербській мові. Винесення в G^1 трапляється і в польськім тексті, але тут виноситься лише *о*.

Буква *и* (=*й*) постійно мислиться яко приголосна, а тому в кінці слова, чи складу як показано вже, звичайно виноситься: при"ти 363, наи"вы҃шого 628, нам҃еши" 350, во "мѧ 13. 216.221. 452. 593 і др. Цікаве тут розріжнення N^1 і N^3 прикметників і займенників: в N^1 *и* (= *й*) виноситься: ѡны" велики" 644, тепер҃ены" 633, смер҃тѣны" 260, селуньски" 108, которы" 630, легки" 475 і т. п.; навпаки, коли це N^3, тоді *и* (= *ї*) не виноситься; ѡныи ѡблу҃ныи которыи 630, людскїи 404, тыи добрыи ѹчиньки 166 і т. п. Взагалі, коли *и*=*ї*, то воно не виноситься: G^1 ла҃ки божеи 376, з неи 166 і т. п.

4. Спинюсь тепер на дрібніщих правописних ознаках КА,—на вживанні окремих літер.

Букви ѡ уживається частенько в КА,– звичайно на початку слів: ѡго҃ 8. 153. 617, ѡдень 329, ѡныи ѡблу҃ныи 630; в середині слів ѡ ставиться тільки в грецьких словах, де вона й там єсть; ставиться ѡ і в прийменниках, напр.: ѡ люде҃х 26. Звичайно, не рідко замість ѡ маємо просте о. В початковім *о* в словах очи, очима звичайно ставиться дві крапки.

Букви є вживається так, як і сьогодні, цеб-то на початку слова чи складу: єго 557, своєго 239, своєму 9. 365, надѣєю 265, разумѣєть 349; ѹзнаєть 349 і т. п.; часом маємо широке є й по приголосних, напр. в та-

ких формах, як соромочнєє 289 (див. § 6). В інших випадках пишеться є вузеньке: себе, але і т. п. Цим майже послідовним (винятки не часті) розріжненням *є* від *е* КА помітно відріжняється від інших пам'яток XVI-го віку, в яких це явище звичайно не буває послідовним.

На початку слова скрізь пишеться ꙋ, а в середині у; оу в нашій пам'ятці зовсім нема. Коли при слові знаходиться прийменник, тоді слово роспочинається на у, а не на ꙋ, напр.: зучнико[в] 409, зу[сі] 630 і т. п.

Буква ѧ пишеться звичайно в середині й на кінці слова, а ꙗ тільки на початку його[1]; але докладно це правило не додержане, — часто буває ѧ й на початку слів, напр.: ѧвне 557, ѧзыїкъ 453. 640 (орган і нарід). Коли має стояти поруч два *я*, то пишеться ѧꙗ, напр.: серѣнѧꙗ 324, раньнѧꙗ 663 і др., сѧꙗ 419 — сѧѧ 61.

Панує буква и; єсть і ї, але рідко, звичайно перед голосною в чужих словах: азїи 105. 110, асїи 104, 134, або в N[3] прикметників і займенників: такїи 281, рымскїи 632, намилшїи 217 і т. п.; так само: обрезанїє 243, очищенїє 545.

Т. зв. передчитань в КА нема; коли останнє слово на сторінці не вміщається, то його закінчення пишеться під ним на зразок передчитання.

5. *Надрядкові значки* появилися разом із слов'янським письмом; але на початку не було звички систематично розставляти значки наголосу[2],— кожна

---

[1] Те саме знаходимо майже послідовним по всіх пам'ятках XVI-XVII вв. (а не послідовно і перед тим), чому твердження проф. *Є. Тимченка*, ніби „у Зизанія, Беринди, Галятовського, Радивиловського і інш. знак ꙗ майже скрізь заступлений знаком ѧ" (Курс історії українського языка, 1927 р. ст. 29) не точне.

[2] З давніх пам'яток значки наголосу мають тільки т. зв. Київські глаголицькі Листки, трохи й Златоструй XI в., що його видав Г. Ільїнський. Про значки наголосу докладно оповідаю в своїх статтях: 1. Наголос яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок, „Записки" львівські 1925 р. т. 136-137 ст. 197-224; 2. Український наголос на початку XVII-го віку, „Записки Чину св. Василія Великого" 1926 р. т. II ст. 1-29. 3. Фонетика ц.-сл. мови, Варшава, 1927 р. ст. 45-50 і 312-339.

церква, кожний слов'янський нарід вимовляв одні й ті слова не однаково, богослужбових книжок і добрих писарів було небагато, а тому міцно вкорінилася практична звичка не розставляти значків наголосу, щоби ними не збивати читачів з іншою вимовою і щоби книжка, написана в одній місцевості, годилася й для місцевості іншої.

Але з половини XIV-го віку справа значно міняється, — появляються рукописи з систематично розставленими наголосами, напр. Чудівський Новий Завіт 1355 р. Виробляється в цей час складна південно-слов'янська система надрядкових значків, яка механічно заноситься й до східно-слов'янських рукописів. Система ця була для нас зовсім чужою, що досить рано відчуто в нас, і тому в противагу їй потроху виробляється своя система, оперта на живій вимові. В XVI-м столітті маємо вже не мало рукописів, в яких систематично зазначено живий український наголос[1]. Для поширення сталої системи наголосів багато зробило друкарство, бо друкарі навіть свої перші друки випустили з систематично розставленими наголосами; скажемо, острізькі видання другої половини XVI-го віку мають уже послідовно розставлений український наголос[2].

Надрядкових значків в КА мало. Перш над усе, —зовсім нема знаків наголосу, як і в інших українських перекладах св. Письма; взагалі, в українській письменності в той час зазначали наголос переважно в книжках богослужбових. Правда, значки наголосу де-не-де знаходимо в нашій пам'ятці, але ці значки вжито тут лише з південно-слов'янського правописного впливу і вони наголосу не зазначають. По південно-слов'янській звичці дуже часто ставили оксію

---

[1] Твердження А. Грузинського „Чтенія въ Истор. Общ. Нест. Лѣт." кн. 22 вип. вип. I-II ст. 53 з покликанням на Житецького, („Извѣстія" X кн. 4 ст. 15), ніби „правильную разстановку (наголосів) стали практиковать лишь въ XVII столѣтіи, послѣ появленія грамматики Мелетія Смотрицкаго, т. е. послѣ 1619 года", зовсім не відповідає фактам.

[2] Див. мою статтю: „Український наголос в XVI-м віці" в Збірнику на честь акад. А. Соболевського, 1928 р.

чи варію на початковім чи на кінцевім голоснім або на тім і другім разом; така система надрядкових значків надзвичайно часта, напр., в Пересопницькій Євангелії; в КА позостала від цього не часта звичка ставити ` або ´ на кінцевім голоснім, що, звичайно, єсть лише зазначкою кінця слова, а не його наголосу, напр.: наꙋченѝ 529, ходꙋ̀ 3, богу 287, плодовѝ 254, терпѣлѝ 524, причитано̀ 251, звѧзано̀ 525, до̑тупилѝ 525, поведалѝ 490, вамѝ 336, на́шего̀ 251 і т. п.; південно-слов'янська звичка ставити акута в кінці G[1] прикметників у нас дуже часта: живого̀ 510, много̀ 524, давыдового̀ 524, помазаного̀ 180, молодого̀ 7, того̀ 9. 251. 490, нашего̀ 251. 495, єго̀ 113. 184. 490. 495, своего̀ 33, злого̀ 11, исусового̀ 115 і т. п.; південно слов'янська кендема (подвійний акут) у нас дуже рідкий над *ѣ* в слові двѣ̏ 559, двѣ́сти 624.628, двѣ́сте 621 і над *а* в слові два́ 2. 110. 269. 624. 632[1] і др.

6. Придих в КА має форму півкола, ногами додолу ^; ставиться він головно на початковім голоснім в слові, але не рідко може стояти й на всякім іншим голоснім—серединнім чи кінцевім; проте немало прикладів, коли початковий голосний придиха не має, напр.: ѡбьѧвленьї 655 і т. п.

Над *и*, що визначає *й*, півколо зверху звичайно не ставиться (та й само це *и*, яко звук приголосний, постійно винесене над рядок); але часом таки маємо півколо над *и*, напр.: стои̑те 365, ла̑ки божеи̑ 376, з неи̑ 166 і т. п., правда, тут це півколо часто не зазначає йотованости (це придих, який ставиться і над всіма іншими голосними), що видно, скажемо, з таких прикладів, як: тьїи̑ добрьїи̑ ꙋчиньки 166 і т. п. Цікаво, що в G[1] прикметників і займенників жіночого роду, а також в N[3] A[3] усіх родів кінцеве *и* частіще не виноситься над рядок, бо рівняється *ї*, а не *и*, напр.: Длѧ

---

[1] Не орієнтувавшися в правописних правилах розставлення надрядкових значків по південно слов'янському звичаю, П. Житецький в своїй праці про Пересопницьку Євангелію („Труды 3 арх. съѣзда" Київ, 1878 р. т. II ст. 225) зовсім неправдиво писав: „Постановка удареній тоже болгарская: очень часто въ одномъ словѣ встрѣчаются два ударенія" і т. д.,—тут треба говорити не про наголос, а лише про зазначки.

неи самои 50 (— для неї самої), ѿ своєи вл҃нои пожа҃ливо҃ти 161, хвалӹ божеи 247, вѣрӹ твоєи 541, ѡ҆живлаючи свои вѣ҃рныи 660 і т. п. Так само: ро҃маите 286, стои҃те 365 і т. п.

7. Порівняння нашого тексту з польським оригіналом кидає деяке світло й на історію українського правопису, власне підкреслює, що ми трималися міцно своєї власної правописної традиції, уважаючи її за незмінну. Так, в польськім оригіналі (Біблія 1563 р.) слово від слова видрукувано окремо, тоді як в нас scriptura continua, непереривне письмо; ніяких скорочень слів польський оригінал не знає (крім хиба звички скорочувати закінчення в G^1 прикметників та займенників: ie^0 = iego і т. п.), тоді як в нашім тексті повно винесених буков та написань під титлом. Біблія 1563 р. власні назви пише з великої букви, а в КА прописних літер нема; польський оригінал скрізь має знак переноса слів (=), чого в нас зовсім нема. Нарешті в польськім оригіналі знаходимо чимало розділових знаків, напр. крапку, перетинку (похила риска /), двокрапку :, знака питання особливої ферми; в нашім тексті маємо тільки крапку в кінці вірша. Як бачимо, наш перекладчик, хоч і мав перед собою текст з ліпшою (на наш сьогодняшній погляд) правописною системою, проте її не наслідував, але міцно тримався своєї традиційної слов'янської.

2. Білоруські правописні ознаки в українських пам'ятках XV—XIIV віків.

Багатовікове спільне політичне й культурне життя українського й білоруського народів витворило в XV—XVII віках особливу літературну мову, т. зв. просту «руську» мову, якої вживано у обох цих народів перше в урядових канцеляріях, а потім і в літературних творах. Від того давнього часу маємо багато найріжніщих пам'яток, писаних цею «руською» мовою. Коли зайшла наукова потреба поділити ці пам'ятки на українські та білоруські, то вона стрінула багато найріжніщих перешкод, які не давали змоги зовсім науково

й об'єктивно пробляти це завдання. З бігом часу защепився в літературі ненауковий метод уважати пам'ятку за білоруську, коли тільки в ній знаходимо правописну звичку білоруських (і українських) урядових канцелярій, — писати *е* замість *ѣ* або *я*. Правописна звичка ця широко розійшлася й по українській території, і дуже часто здибується в безсумнівно українських пам'ятках XV—XVII віків; чи ж то такі пам'ятки маємо залічувати до білоруських?

Нововідкрита українська пам'ятка, — Крехівський Апостол 1560-х років, писаний тогочасною літературною українською мовою, — проливає багато цінного світла на вияснення вживання „білоруських" правописних ознак в українських пам'ятках XVI — XVII віків; тому подам тут аналіз т. зв. білоруських прикмет, а саме: 1. вживання *е* заміст *ѣ* і 2. вживання *е* замість *я*; на початку виясню свій погляд на т. зв. «руську» мову.

Усі ці питання дуже важливі, бо методологія розріжнення пам'яток українських від білоруських у нас розроблена дуже мало, а між тим питання такого розріжнення стали вже пекучими в нашій науковій літературі. Свої уваги в цих питаннях подаю тільки яко спробу їх наукового висвітлення.

а. „Руська" мова XV—XVII-го століття.

Литва, підбивши собі в половині XIV-го віку Україну, культури її помітно не рушала, мови її не забороняла; навпаки,—українська мова в Литовській Державі мала великий вплив на офіційну мову й надала цій мові її головніші ознаки. Столиця нової Держави, Вильня, надовго стала політичним і почасти культурним центром цілої Литовсько-Руської Держави, який, звичайно, мав певний вплив на всі підвладні землі.

Земля за землею відходили українські території під Литву, зачинаючи з Берестейщини та Підляшша, що їх забрав Гедимин ще в 1315 р. Скоро за тим прилучаються до Литви інші українські землі,—Волинь,

Поділля, Київщина та Чернігівщина. Український нарід культурою своєю стояв вище за нарід білоруський, тому й вплив його в новій Литовсько-Руській Державі був сильніщим. В новій Державі опинилися тепер усі українські культурні центри, до яких — скоро по першій унії Литви з Польщею — прилучився і Львів. В цій великій Державі церковним центром для православних зоставався проте Київ, зоставався, не дивлючись на бажання литовських королів мати собі окремого митрополита з катедрою в Вильні. Ось тому українці своєю культурою вели перед в Литовсько-Руській Державі і мали дуже помітний вплив на всіх ділянках тодішнього життя, а через те з часом вони надзвичайно сильно вплинули й на вироблення літерутурної мови, що запанувала в Литовсько-Руській Державі.

Як я вже про те вище оповідав (ст. 121—128), на утворення української літературної мови сильно впливала т. зв. актова канцелярійна мова. Столицею Литовської Держави була Вильня, скрізь оточена білоруським народом, тому нема нічого дивного, що в тій офіційній „руській" мові, яка вироблялася в тодішніх великокняжих виленських канцеляріях, так багато елементів південної білоруської мови. Тільки цих білоруських елементів не треба збільшувати, а то з таких причин. Вильня лежала на білоруських кресах, в місцевості, де було на той час багато й литовського населення, тому тут білоруський вплив не був єдиним. Крім цього, зовсім не далеко, по сусідству знаходилися північно-українські землі, які на самім початку XIV-го віку приєднано вже до Литовської Держави. Очевидно, до литовських великокняжих канцелярій відразу попало не мало й писарів українців. Через усе це я такої думки, що на „руську" мову великокняжих виленських канцелярій не треба дивитися, як на мову ніби виключно білоруську, — до неї наші українці внесли багато й своїх північно-українських ознак, які, до речі мова, часто були однаковими з південно-білоруськими.

Ця нова літературна мова XVI-го віку звичайно зветься мовою „руською"; так її звано й офіційно;

напр. під такою назвою відома вона в Литовських Статутах. Це стародавня назва, що належала перше переважно тільки Київщині (Русь), але українці здолали прищепити її в Литовській Державі всім православним східно-слов'янським племенам[1]. В тодішній літературі, звичайно, панувала лише ця українська назва[2], яку приняв для себе також і білоруський нарід; напр. Фр. Скорина мову своїх перекладів постійно зве лише «руською».

Таким чином в Литовсько-Руській Державі витворилася головно за XVI-й вік спільна для обох народів—білоруського й українського—мова, що звалася з українська «руською» мовою. На витворення такої спільної урядової (актової), а потім і літературної мови впливало багато найріжніщих причин, серед яких треба найперше назвати такі, як спільність державна, єдність віри та вищої церковної влади. Усе це, звичайно, багато допомагало виробленню одної, спільної для українців і білорусів, літературної «руської» мови, до якої увійшли ознаки мов обох цих народів.

Культурне життя українське та білоруське творили тоді часом ті самі люде; звязок Волині, Київа та Львова з Вильнею був тоді найближчим та живим; великі та енергійні церковно-культурні організації того часу,—церковні братства цих міст були в найтісніщих зносинах. Дуже багато українців працювали по школах білоруських, були проповідниками по церквах на землях білоруських; українці ж переповнювали білоруські манастирі. На вищих духовних посадах—на престолах єпископських та архимандричих дуже часто

---

[1] В цікавім збірнику: „Чатырохсстлецьце беларускага друку“, Менск, 1926 р., *М. Любавський* в статті: „Літоўска-Беларуская дзяржава ў пачатку XVI сталецьця“ ст. 59-75 представляє справу зовсім інакше,—українці в „Литовсько-Білоруській“ (!) Державі займали якесь дуже невиразне й скромненьке місце. Як знаємо, Держава ця „Литовсько-Білоруською“ ніколи не звалася; і для чого п. Любавський вже самою такою назвою викидає українців з цеї Держави?

[2] Перекладчик КА свою мову зве „руською“; так, в поясненнях на полях ст. 221 читаємо: «сүненьга або рускій языкомъ совѣти».

бачимо в Білій Русі українців. От тому на Москві часто нас, українців, називали білорусами або литвинами, а мову нашу звали білоруською; пригадаймо хоча б, що на московськім перекладі XVII-го віку книжки нашого письменника Іоанникія Галятовського «Небо Новоє» 1565 р. написано, що її перекладено з білоруського. Так само названо мову відомого українського твору К. Транквиліона „Зерцало Богословіи“ 1692 р.: переклад „съ бѣлоросійскаго языка на чистый словенскій діалектъ“. Ще приклад: Лист 1657 р. воєводи молдавського Георгія Степана, писаний мовою українською, має пізніщу чужу дописку в заголовку: Лист писан по бѣлорусски[1].

Знаючи все це, не буде дивним, що українці для своїх культурних потреб так часто послуговувалися білоруськими друкарнями. Вдавнину друкарня звичайно була культурно-освітною установою при церковнім братстві, і при тісних звязках тих братств був найтіснішій звязок і між друкарнями. Братства обмінювалися своїми виданнями, часом позичали одно одному черенки; досвідчені вчені друкарі переходили від друкарні до друкарні, працювали однаково й на землі українській, і на землі білоруській. Скажемо, українець Спиридон Соболь засновує на Білій Русі друкарні Кутеінську та Буйницьку, а друкар виленський Лукаш організує друкарню архієп. Л. Барановича в Чернигові.

А коли пізніще роспочалася латинська нагінка на православну віру, то ця небезпека ще міцніше звязала два братніх народи – український та білоруський, і проти латинської навали вони створили єдиний спільний фронт. Ця оборона батьківської віри своєї, а разом з тим і своєї народности, ще міцніше звязала українців з білорусами, і вони часто спільно утворювали свої культурні цінности.

Пригадаю ще, що український письменник Мелетій Смотрицький свій славний „Плач“ 1610 р. видрукував у Вильні, а свою славнозвісну Граматику 1619 р. в Євю; наш таки українець Лаврін Зизаній свої пра-

---

[1] Акты Южной и Западной Россіи, т. IV № 1.

й науково вивчений досі ще зовсім мало: учені білоруські й українські звичайно вносять до цього питання свої національні суб'єктивні переконання, а це не веде до об'єктивного висвітлення справи. Типовим представником цього хиткого методу є акад. Є. Карський: до своїх відомих «Білорусів» він притягнув не мало джерел безсумнівно українських[1], які з білоруською мовою спільного мали хиба те, що були видрукувані на білоруській території; навіть переклад М. Смотрицького «Учительное Євангеліе» 1616 р. Карський зараховує до білоруських пам'яток, хоч і завважає, що «въ языкѣ кое-гдѣ проглядываютъ малороссизмы»[2]. Правда, Карський підкреслює, що «иногда бываетъ трудно установить границу» між пам'ятками українськими й білоруськими, а тому він схиляється рахувати пам'ятки білоруськими, «если они не обнаруживаютъ типичныхъ малорусскихъ особенностей»[3]. А треба сказати, що цих «типичныхъ особенностей» дуже багато українських пам'яток як раз і не виявляють, бо звичайно дотримуються традиційного правопису, який скрізь закриває ці типові риси, а це й дає змогу Карському щедрою рукою зараховувати до білоруських праці Зизанія, Смотрицького і т. п. Застосувавши метод Є. Карського до білоруських пам'яток, можна б чи не більшість з них зарахувати до пам'яток українських, «если они не обнаруживаютъ типичныхъ бѣлорусскихъ особенностей". Очевидно, такий метод не до приняття, як суб'єктивний[4].

---

[1] Пор. завваження *П. Житецького* (Очеркъ литерат. исторіи ст. 133 прим. 2), що Карський „отнесъ говоръ пинчуковъ къ бѣлорусскому нарѣчію, между тѣмъ это одинъ изъ сѣверныхъ малорусскихъ говоровъ".

[2] *Е. Ѳ. Карскій*: Бѣлорусы, т. III вип. 2 ст. 38, Спб. 1921 р. Тільки не „кое-гдѣ", а скрізь. А вже *Ластовський* в „Гісторыя Беларускай (Крыўскай) кнігі", Ковно 1926 р., побив усякий рекорд в цім відношенні,—майже всі давні українські пам'ятки зарахував до білоруських; пор. *Г. Омельченко*: Котрі пам'ятки належать українцям і котрі білорусам? „Записки" київські, 1926 р. кн. IX ст. 356-360. Ціла справа безумовно потребує глибшого об'єктивного й наукового аналізу.

[3] Там само, ст. 16.

[4] На приклад несталости в цих питаннях в нашій науці можна подати, що мову Євангелії Тяпинського звуть білорусь-

Треба підкреслити, що дуже багато пам'яток «руської» мови XVI-го віку звичайно не мають типових ознак ані білоруських, ані українських, чому й повстала відома теорія П. Житецького, який хоче бачити в цій «руській» мові спільну українсько-білоруську мову. «Смутно мелькала въ ихъ сознаніи—каже про українських і білоруських писарів П. Житецький, — идея языка общаго для всѣхъ племенъ славянорусскихъ, входившихъ въ составъ литовскаго государства. Называли они этотъ языкъ «рѣчью русскою» или же «мовою русскою». Подъ вліяніемъ этой идеи они предпочитали звуки общіе бѣлорусскимъ и малорусскимъ говорамъ, избѣгая спеціально бѣлорусскихъ дзяканья и цвяканья и даже иногда аканья... Понятно послѣ этого, почему въ западнорусскихъ письменныхъ памятникахъ нѣтъ и спеціально малорусскихъ звуковыхъ особенностей, напримѣръ *і* изъ *о*, *е*. Это была такого рода условность, которая не сопровождалась какою-нибудь теоріей, но возникла среди книжныхъ людей, какъ бѣлорусскаго такъ и малорусскаго происхожденія, сама собой, tacito concensu» [1].

Трудно сказати, поскільки писарі XVI-го віку свідомо пильнували писати „загальнозрозумілою» мовою; думаю, що тут справа не в свідомім бажанні писати «штучною» «загальною» мовою, а просто в уживанні спільного старого традиційного правопису, який заглушував усі типові риси обох мов; писали ж тоді, скажемо, поляки: panow, stoł і т. п. (а не panów, stół і т. п.). Друга річ, — як вимовляли написане, а цього якраз і не знаємо, бо традиційний правопис не дає

мою Карський, Владимиров, Соболевський, Довнар-Запольський, Янов і др., а Житецький, Каратаєв і др. звуть її українською. Мову перекладу В. Негалевського 1581 р. Соболевський зве „западно-руською", тоді як для Н. Петрова вона „южно-руська" А. Терещенко мову Пересопницької Євангелії звав „смѣсь русско-южнаго нарѣчія съ великороссійскимъ" і т. п. Додаймо до цього, що нема одного погляду й на назву мови перекладів Скорини,—її звуть українською ще й тепер.

[1] *П. И. Житецкій*: О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ, „Извѣстія" 1905 р. т. X кн. 4 ст. 6-7. До певної міри штучною звав цю мову також і Карський ще в „Къ вопросу о разработкѣ" 1893 р. ст. 13.

змоги встановити правдиву тодішню вимову. Українці писали *конь*, *шесть*, *читал*, а не *кінь*, *шість*, *читав* тільки дотримуючись надзвичайно міцно свого старого традиційного етимологічного правопису, який, напр., в Галичині тримався аж до 90-х років минулого століття, а почасти тримається ще й тепер. Але чи й читали етимологічно, цеб-то так, як написано, цього твердити не можна, знаючи, що в Галичині й на Україні Прикарпатській етимологічно написане письмо з традиції постійно читається фонетично. І білорусин, і українець писали однаково *конь*, *вѣра*, може й без якихсь свідомих переконань про загальну літературну мову, а впрост з вимог однакової у тих і других правописної традиції; але чи вимовляли вони це *конь*, *вѣра* однаково, це дуже сумнівно.

Спинюся тут хоч коротко на українській і білоруській церковній вимові XVI—XVII-го віків[1], бо власне вона дає таки багатенько цінного матеріялу для висвітлення правдивої істоти «руської» мови XVI-го віку. Для определення цеї вимови маємо добрий методологічний засіб,—аналіз церковно-слов'янських текстів, написаних латинкою; текстів таких мусить бути не мало, на жаль тільки, поки що маю матеріял лише з XVII-го віку починаючи; але приймаючи на увагу велику консервативність церковної вимови, не зробимо помилки, коли по текстах з XVII-го ст. будемо судити й про церковну вимову віку XVI-го.

По українських церквах скрізь панувала виключно українська вимова богослужбових текстів, цеб-то тут читалося ѣ за *і*, є за *е*, и як *и*, г за h і т. п.; ніде жаднісенького білоруського впливу не помічаємо. Ось трохи прикладів. „Lithos“ митроп. Петра Могили (вчився у Львові), друкований польською мовою в Київі 1644 р.: tiłu 8, chlib 51, z wiroiu 81.121, czełowikolubcze 94, tobi 105, o wsich 119, diwo 231, poslidniaho 312, wsim 339; Imprt prystupite 81, prydite 112, pokłonim sia 112; try 19, woznesy sia 95, iedynoiu 9, żytyia 311, pryczasten 113, prebudeszy 312; tebe 230, pryszeł 311, przyszedszu 2, wo Czermnom

[1] Про цю вимову готую окрему працю.

mori 231; hłahola 9, błaho 94, błahodat 156, Bohootec 230, pohrebennomu 234, Boh Hospod 237, druh druha 269 і т. п. «Colloquium Lubelskie», Львів, 1680 р., працю написав в Дермані Cyprian Żochowski: ispowiduiu, diwy, w chlibi, wiczno, lit, w bożestwi, tiła, imity, iedyno, w Chrysti, byty, uczytela, nebo, nepreminno, perwey, smertno, Hospoda, hłahoły, swiatoho Boha, hławu і т. п. Вимову церковну Ф. Рутки в його „Angelicus doctor" 1694 р. докладно описав я в осібній праці[1],—тут вимова послідовно українська. Трохи матеріялу з XVIII-го віку. «Nauky Parochialnyia», видання друге, Луцьк: Wyżd ruci moi y prynesy ruku twoiu, y włoży w rebra moia, i ne budy newiren, no wiren ст. 9; Wosta, nist zdi, se misto, ydiże położysza ieho 14; Bi pry kupiły nikyy czełowik trydesiat osm lit ymiy w neduzi swoiem 22; Hospody, czełowika nie ymam, da iehda wozmutytsia woda, werżet mia w kupil 23 і т. п. „Ecphonemata Liturgii", Почаїв, 1784 р.: Błahosłowenno Carstwo Otca, i Syna, i Swiataho Ducha, nyni i prysno, i wo wiky wikow ст. 26; Iże Cheruwywy tayno obrazuiuszczyi, i Żywotworiaszczoy Troycy tryświatuju piśń prypiwaiuszczyi, wsiakoie nyni żyteyskoie otwierżym popeczenyie і т. п.

А ось матеріял, який висвітлює нам білоруську церковну вимову. В 1638 р. в Євю коло Вильні видрукувано Псавтиря по-польському, а в додатках багато церковних текстів латинкою; ѣ передається тут через *ie*, *e*, *i*: proswiety, widie, pobiże, skorbiech, piesni, wo wieki, piewaiemyi, diewy, w rodie y rodie, wo wiek wieka, nynie, zieło, w hore, w niedelu, y wo wik wika, misiaca, czełowik, woschoti, nyni, ko mni, wmisto, wsim, ot pisney, o tebi, swit, sodiła, posredi, tebi; и передається через *i*, *y*: Hospodi, miłost, izbawił, Bohorodica, sławim, pomiani, sudi, spasi ludi, tryżdy, stychow, prywedutsia, na piesny, preczystyia, rodysia, sotwory, iesy, wełyczaiem, chrystowo, yspołnyszasia, Bohorodycu, Wasyłyiu, proswiety; ѳ передається через *ie*, *e*: poytie, błahosłowien, w niedelu, mi-

[1] *Ів. Огієнко*: Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, варшавський „Ἑλπίς" 1926 р. кн. 1 ст. 9-32.

sieca, wsiesławnoie, wieliczaiem, błahosłowien, cztem, zemla, krest, spásenyie, wowedenyie, wchoždenyie, na nebesi, dneś, nebesnych; **г передається скрізь через** h, **але часом маємо і** g: naszego, iego **поруч** naszeho, ieho **і т. п. Це єдина пам'ятка, в якій я знайшов в церковній вимові** *я>е*, **напр.:** prześwietaia, swieszczennaho, misieca, swietoj, swietytelem, **хоч поруч маємо:** swiatym, misiaca, pomianuti, pomiani **і т. п.**

А ось „Ecphonemata liturgiej greckiej" **Огилевича, видрукувана в Вильні в 1671 р., подає церковно-слов'янську Літургію латинкою;** ѣ **передається тут скрізь через** *i*: chlib, wiruiu, hrisznych, powim, wirnomu, nyni, o hradi y strani, hniwa, Diwu, tebi, nist, czełowikolubec, o pobidi; **и передається через** *i*, *y*: jesi, da swiatitsia, izbawi, Hospodi, Christos, .spasti, ot nich, razboynik, mirom, pomiłuy, posobiti, pokoriti, obiteli, zywot, Chrystu, Bożyy, żyzni, lubiaszczych, wocarysia, sotwory; **ѣ скрізь передається тільки через** *e*: dneś, syne, perwyy, tebe, wselennuiu, smert, sebe; **а:** tryswiatuiu, oswiati, wo swiatiy, pomianet, pomiani **і т. п.**

Ще приклад: «Wiara prawosławna**» єзуїта кс. Яна Кулєши, видрукувана у Вильні,** 1704 **р.:** ѣ: wira, wiruiu y ispowiduju, Diwu, tiła, wik, poslidnyia, nerazdilno, dwi, razdiłenna; **и:** iedyno, byty, iedynosuszczna, nepostyżymym, iedynaho, rady, poslidnyia, paki, protiwu, iedinorodna, ili, soiedineniiem, w iedinom, winy, istinno; **ѣ:** na nem, smertno, sedmyi, nebo, ieresi **і т. п.; звідти ж:** Wiruiu w jedynaho Boha, Otca wsederżytela, tworca nebu y zemli, widymymże wsim i newidimym; **а:** swiataho, swiatuiu **і т. д.**

З'аналізувавши бодай поданий матеріял, приходимо до таких висновків: 1. **Церковною вимовою на Україні була жива українська вимова,** 2. **Українська ж вимова—в своїх головних ознаках—частою була й на Білій Русі,** 3. **Часом в білоруських церквах була вимова й білоруська (але неповна) і** 4. **Білоруської вимови на Україні ніколи не було**[1].

---

[1] **Через усе це твердження** *Я. Левановича* („Чатырохсотлецьце беларускага друку", Менск, 1926 ст. 264), **ніби церковна білоруська вимова вживалася й на Україні до XVII століття, зовсім голословне і дійсности не відповідає.**

Що теорію про свідомість утворення українсько-білоруської літературної мови не повинно перебільшувати, вказує на це також правопис «руської» мови. Річ у тім, що до правопису виленських канцелярій досить рано вдерлися дві фонетичних білоруських ознаки, а саме—писання *е* замість ненаголошених *ѣ* та *я*. Ця правописна риса скоро поширилася по цілій Литовсько-Руській Державі, а з канцелярій зайшла й до літератури, чому в XVI-м столітті по всіх літературних чисто українських пам'ятках постійно маємо *е* замість *ѣ* або замість *я* навіть в складах наголошених. Очевидно, ця основна ознака всіх «руських» писань XVI-го віку, що була частіще чужою на українських землях, не промовляє за теорію спільної українсько-білоруської мови.

У нас ще не було докладного аналізу ані правопису, ані граматики «руської» мови, а тому правдивої істоти її не вияснено, а через те довгий час не було й правдивої назви її. Старші письменники звали цю мову „руською", „литовсько-руською", „білоруською" і т. п., аж поки в другій половині XIX-го віку не втерлася мало відповідна назва—мова «західно-руська»; кажу мало відповідна, бо ж вузький вираз «західно-руський» не охоплював би вповні мови української. Не забудьмо до того, що вже вдавнину почали плутати назву цеї мови; українці постійно звали її „руською", але, напр., на Москві цю мову часто звано «литовською» або й «білоруською». Науково не вивчена, мова ця робила враження якоїсь штучної мови, чому ще О. Бодянський писав, напр., про мову видань Скорини, що нею «никто никогда не говорилъ и не говоритъ», бо вона виявляє «самую отвратительную смѣсь, какую только можно себѣ представить и какая когда-либо существовала на Руси»[1]. Звичайно, це зовсім суб'єктивний погляд, що повстав у Бодянського тіляки з незнання цеї мови та її історії.

В останній час, коли «руська» мова стала ближче відомою, потроху запановує для неї назва мови української чи білоруської в залежності від мови па-

[1] „Чтенія" Москва, 1846 р. кн. 1 ст. 251.

м'ятки. Треба тільки пам'ятати, що для вирішення питання про приналежність пам'ятки тому чи іншому народові рішає не випадкове місце видрукування чи написання її, але в першу чергу—народність самого автора.

Література. *Е. О. Карскій:* Что такое древнее западнорусское нарѣчіе, „Труды IX археологическаго съѣзда въ Вильнѣ".—*Його ж*: Къ вопросу о разработкѣ стараго западно-русскаго нарѣчія, Вильня, 1893 р., головно ст. 10-13.—*И. Житецкій*: О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ, „Извѣстія" 1905 р. т. X кн. 4 ст. 4-8.—Проф. *Іван Огієнко:* Історія української мови, т. I, Кам'янець-Подільський, 1919 р. ст. 53-70. — *Е. Ѳ. Карскій*: Бѣлоруссы, Варшава, 1903 р.; т. III вип. 2 ст. 3 17, Петроград, 1921 р. — Проф. *Іван Огієнко*: Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581р., Тарнів, 1921 р. ст. 25-28.—*Е. Ф. Карский*: Культурные завоевания русского языка в старину на западной окраине его области, „Извѣстия" 1925 р. т. XXIX ст. 3-11.

б. Історія ѣ.

Доля *ѣ* в КА—це взагалі його історія на українському грунті від XI віку по вік XVIII-й, а з осібна за віки XV—XVII-й, а тому я спинюся на опису *ѣ* в цій пам'ятці трохи докладніще. Роблю це ще й тому, що в XVI-м столітті в більшості українських пам'яток панує білоруська правописна звичка—писати ненаголошене (а то й наголошене) *ѣ* через *е*; завданням моїм буде показати, 1. що подібний правопис — частіще чужа нам правописна звичка і 2. що правопис ѣ>е не вказує непремінно на пам'ятку білоруську.

Найперше треба завважити, що писар КА під *ѣ* звичайно мислить собі передньорядне *і*, що в більшості випадків зм'ягчує попередній приголосний звук. Буква *ѣ* визначала таке *і*. як знаємо, ще з початку нашого письменства, цеб-то ще з перед XI-го віку *ѣ* вимовлялося за *і*, і тільки в кінці XVIII-го століття з державного приказу по українських церквах та школах почали силою запроваджувати зовсім чужу українській традиції російську вимову *ѣ* як *є*[1]. Наша па-

[1] Проф. *Іван Огієнко*: Історія букви *ѣ* на Україні, Тарнів, 1921 р. ст. 1-16.

м'ятка має дуже багато доказів, що для її перекладчика *ѣ*—це тільки *і*.

1. В українських пам'ятках, ще з XI-го віку починаючи, втерлася звичка передавати *і* в чужих словах через *ѣ*; звичайно, це красномовний виказ природи українського *ѣ*. В КА маємо: до Азѣи 29.110, в Азѣи 362 і поруч ув Азіи 110.105, до Антиохѣи 61 і поруч—до Антиохіи 61, во антиохейской 66, блюзнѣрских 30, блюзнѣрства 631 і в блюзнирстве 630, блюзнерства 630, к блюзнерству 631, у вѣршу 326.334. 621.630, єван*г*елѣю 635, єван*г*елѣєю 237, єваньгелѣєю 552, єван*г*елиєю 303.388, Єнѣю 44.49, Єнѣя 49, в Єопѣи 49.50, жо*г*нѣр 524 і з жо*г*нирми 155, исторѣю 551 і история 528, историю 552, Клавдѣй 532, при Клавдѣи 62, до крѣсу 247, к крѣсови 632 (крес 247), левѣєва 21, левѣєвых 560, оказѣи 587, оказѣєю 236. 423.452, олександрѣйская 29 і олександрейский 146. 154, з Олександрѣи 100, олѣєви 611, Осѣєва 70, овѣра 118.291.564, овѣры 172.182, овѣру 281, планѣтам' 36 (пор. Збірник 1073 р. л. 250: планита), простѣру 52, Родѣя 64, до Самарѣи 39, въ Самарѣи 2, в Самарiи 42, съ Самеѣрою 22, сардѣйскоє 601 і Сардион 659, Терентѣй 296, херувѣмы 545.566, о Хрѣстѣ 618, G'N'A[3] церомонѣи 108.423.410.631.562, церомонѣй 467.566, церомонѣях 117.430, церомонѣям 415, шаовѣр 659, ширмѣром 599 і т. п. (див. Словник); в слові «въ єрусалиме» 6 виправлено *и* на *ѣ*, а це вказує на звичайне тоді правило писати *ѣ* замість *і* в чужих словах. Таким чином, як бачимо, панує тут *ѣ* зам. *і*, хоч рідко може бути й *и* або *е*.

2. Надзвичайно часто в КА зам. *ѣ* знаходимо просто *и* (цеб-то *і*), напр.: вси, всим, зо всими, уси, усих, усим, усими (див. Словник), умиєтно*ст* 196.300, вмиєтный 168, сило 509, для необризки 320, дидичне 657, побиленая 125, крипко 550, нимоє 201, мисто 277. 278.373.630.631, посмивища 581, вырозумити 257, розумию 56, зныщию*т* 307, обезумив 301, увидивши 118, узривши 153, увидил 12, зненавидил 270, узрил 325, не втерпиль 153, поржавило 172, ся розбогатили 649, терпили 312.371 і сила силенна подібних.

3. Те *і*, що повстало з давнього *е* в закритім складі, часто передається в нас через *ѣ*, див. далі § 2 п. 5; звичайно, в формах: вывел 120, стерег 123, поднес 54 і т. п. *е* стоїть зам. *ѣ*.

4. Через те, що наш перекладчик часто допускає графічне поплутання *и* з *і*, передаючи їх через одне и, часом маємо в КА *ѣ* замість нашого *и*, напр.: дѣвѣгеся 214, жѣвѣте 402, мѣр (=мир) мѣйте зо всими 583, мудрост мѣрна (мирна), намилшіи 203 і намѣлшіи 202, нѣнешнего 511, одѣнь (один) Бог 362, Ab[3] отцѣ 565 і з отцы 15, перемѣрє 627, перемѣря 605 і перемирє 279.368, перемиря 15.627.637, закон становѣм Pr. 1[3] 248 і т. п. Як знаємо, ще М. Смотрицький в своїй Граматиці 1619 р. наказував не плутати *ѣ* з *ы*.

5. В білоруських канцеляріях звичайно передавали *ѣ*, особливо ненаголошене, через *е*, що відбивало живу рису білоруської фонетики. Ця сама звичка дуже поширилася також і по канцеляріях українських, і защепилася й до літературних українських творів. Це поплутання *ѣ* з *е* у нас часто вважають за ознаку білоруського походження пам'ятки, особливо коли при тім єсть ще поплутання *я* з *е*[1]; звичайно, такий погляд зовсім мильний, бо в наших пам'ятках це тільки правописна звичка, що з ріжних причин панувала в нас за XV—XVII віки. Причини ці головно такі: 1. Як я казав уже, на мові тодішніх урядових канцелярій сильно відбивався й північно-український вплив, а він же власне й ніс свою живу ознаку — *ѣ* > *е* в ненаголошених складах; не забуваймо до того, що простори північно-укранської мови в XV—XVII віках були значно більшими від сьогодняшніх. 2. Вплив південно-слов'янських рукописів так само підтримував звичку плутати *ѣ-е*. 3. Очевидно, в чисто-білоруських писаннях відбивалася й жива ознака вимови *ѣ* як *'е*. Для прихильників чистого етимологічного правопису таке поплутання *ѣ* з *е* було недопустимим, чому ще М. Смотрицький в своїй граматиці 1619 р. закликав

---

[1] Так вробив, напр., Др. *Ярослав Гординський* в своїй статті: Мова „Регул" і „Катехизму" св. Йосафата Кунцевича, див. „Богословія" 1923 р. т. I кн. 3-4 ст. 240-260.

не плутати їх. Таке правописне поплутання *ѣ з е* знаходимо по всіх перекладах св. Письма на українську мову в XVI ст., — в Євангелії Пересопницькій 1556 р, Житомирській 1571 р., в Новім Завіті Негалевського 1581 р. і др.[2]. Природа цього *е* ясно видна з нашої пам'ятки, в котрій часто плутаються *ѣ-и-е*. Ось приклади.

а. В однім і тім слові, а до того в одній і тій формі дуже часто знаходимо поплутання *ѣ* з *и* (*і*), (звичайно в складі наголошенім), що свідчить про природу цього *ѣ*, напр.: вѣдоми 454 і видомыи 101, видомыми 101, видомою 564, вѣдати 94.509.593, вѣдаю 144, вѣдаєте 56.104.327.500, вѣдали 101 і видаєте 484, вмѣют 231 і вмиют 201.555, всѣ і вси, всѣх і всих, всѣм і всим, всѣми і всими (див. Словник, часто поруч), гордѣли 28 і гордили 229, дѣдичне 356 і дидичне 657, в дѣях і в диях 571, дѣялося 102 і диялося 23, затвердѣлыи 61 і затвердилости 241, звѣтежил 379.597.598.610 і звитежил 608.657, звѣтеживши 252 і звитеживши 469, звѣтежаєт 219.220.632, звѣтезтво 219.638 і звитество 632, колѣна 113 і колина 433, неумѣєтных 610 і невмиєтных 243, невмѣєтныє 349 і неумиєтныи 205, невмѣєтным 557 і невмиєтност 349, нѣякий 415 і ниякий 152, ниякую 14, помѣру і помирку 390, потѣхи і потихою 289, седѣл 42.607.653, седѣли 30.145.68.607 і седил 606, сѣрка 621, сѣрки 621 і сиркою 653, сирченыи 621, тѣлу 337 і тило 436, усѣ і уси, усѣм і усим, усѣми і усими (див. Словник), филиписѣи 447, филиписѣевь 362 і филиписиевь 304, чтѣ 660 і чти 515 і др. Усі ці приклади показують, що *ѣ* для нашого перекладчика— то *і*.

б. Подам тепер низку прикладів, що й *е*, якого часом вживає наш перекладчик, вимовляв він як *ѣ* (себто *і*), напр.: з вѣрою 57.117.160.505 і з верою 446, вѣчному і вечному 505, в вѣчном 660 і в вечном 254, гнѣв 237.241 і гнев 172.237.271, грѣх 213. 221.260 і грех 213.214.221.260, двѣ 135.158.417.559 і

---

[2] Див. мою працю: „Українська Житомирська Євангелія 1571 р.", Тарнів, 1922 р. ст. 17-19.

две 3, дѣти і дети 548, добродѣйство 254 і добродейство 535, затвердѣлыи 61 і затвердило*ст* 437.241, згордѣл 565 і згордели 416, змертвѣлоє 251 і змертвелых 250, мѣй 59.512.536.289 і мей 53, мѣль 366 і мель 364, мѣли 103.114.209.495.649 і мели 2.24.81.156, нѣкоторыи 32.157.286 і некоторыи 286, рѣч і реч, рѣчью і речью, рѣчи і речи, рѣчей і речей, рѣ*чми* і ре*чми*, о рѣчех і речех, в рѣчах і речах (див. Словник), освѣти*т* і светачого 198, свѣтлости 161 і светлости 440, свѣтло*ст* 142.440, собѣ 440 і собе 7, хотѣл 139 і хотел 224, цѣсару 62 і цесаромъ 149, чоловѣка 265 і чоловека 633 і сила т. п.

в. Дуже цікаві й цінні ті випадки, коли одна й та сама форма має *ѣ*, *е*, *и*; ці приклади виразно показують, що перекладчик був українцем і вимовляв *ѣ* як *і*, напр.: вѣрною 87, вѣрьных 630, вѣрным 41. 475, верныи 475, верьных 630.656, верными 41 і вирноє 85; всѣх — всех — всих, всѣм всем — всим; Моисѣй 550, Моисей 550, Моисиєви 564, у Моисея 331, Моисеєвы 369, Моисиєви 34.36.270.528, Моисиєвым 330; надѣя 88.265, надѣю 113, надея 12, надеи 156.265, надия 88; одѣ*нє* 38, одене 97, одине 88.76, офѣра — офера — офира (див. Словник), помѣру 390, в помире 391 і меркую*т* 390; розумѣє*т* 41.640.654, розумеє*т* 42 і розумиє*т* 452.641.654, розумею*т* 390.641.654 і розумию*т* 404.516.641, розумѣем 511, розумиєм 575; розумѣль 281, розумел 281 і розумил 574, свѣт — свет — свит (див. Словник), тѣши*т* 172.606.508, тешил 174; тишили 61.485, цѣлый 158, целый 61.158 і цилый 494 і багато т. п.

г. Ось іще трохи прикладів, які свідчать, що *е*, вжите зам. *ѣ*, то єсть українське *і*: видети 236.355. 488 і видити 104.595, виделъ 45.215.661 і видил 213. 661. видели 154 і видили 179.641, немых 331 і нимоє 231, на повѣтрею 428 і на повѣтрию 491.444, потешенью 364 і с потишенья 83, Тимоѳей 108.358.361. 463 і Тимоѳий 296, Тимоѳея 311 і Тимоѳия 104, узревши 455 і узривши 153 і т. п.

Подам ще приклади, які свідчать про постійне вживання *е* зам. *ѣ* (*і*) в формах і покажу, що таке *е* наш перекладчик скрізь мислить собі як українське *і*.

Звертаю увагу, що *ъ* звичайно маємо під наголосом, а *е* чи *и*—в складі ненаголошенім.

1. $D^{1}f$ нормально має закінчення *ъ*, але дуже часто КА має тут *и* (*і*) або *е*, напр.: ку чтѣ и хвалѣ 427, к битви 641, к воли 191.270.277.621, невѣсти 186.336.507.642, пияници 534, к вѣри і к вѣре 549, вимове 475, к науци 508.517.535 і к науце 211.289, к покути 596.604 і к покуте 188, к потѣси 344.645 і к потѣсе 476, к хвалѣ 193, к хвали 245, ку хвале 281. 372.427, ку чтѣ 329.426.427 і ку чти 278.426 і т. п.

2. Так само L^{1} нормально має *ъ* на кінці, особливо в складі наголошенім, але часто буває тут і *е* чи *и* (*і*) переважно в складі ненаголошенім: въ водѣ 203, о голодѣ — в голоде 395, в добротѣ 377.278—в доброти 440, на землѣ — на земли — на земле (див. Словник), о животѣ 191, в кораблѣ 149.151—при корабли 148, в карабли 151, в печѣ 595, в постѣ 377, у псалмѣ 546—в псалме 599, на столцѣ—столци 605, в Христѣ 311.360.367.392.439.462—в Христи 303.306. 311.360.367.392.439—в Христе 311.364.367.432.462, у хвалѣ 660; у Вавилони 194, у везени 135, по вечери 337, у выклади 87, на возі 42, на дереви 26.56.412, в закони 98.133.242.246.319, в коварстви 308, у мови 392, в мѣри 386, в нагости 395, в озери 657, на особи 241, в офѣри 454, на папери 224, по суди 658, на сходи 120, на ѳундаменти 292.431, в церкви 281, у чистости 213, в чоловѣци 304.624; у Єѳесе 105, у перекладе 297, вь Європе 644, в крове 610, в Лиде 49, в потѣсе 49, в слове 281, в справе 449, вь тексте 548, о гнѣве 551, о исусе 138.663, о малженьстве 439; у, о вѣри—у, о вѣре (див. Словник), на выспи 150—на выспе 154, в дорози 45—в дорозе 48, во Єгипти 32—въ Єгипте 33, в зеркали 433—в зеркале 162, в Коринти 392—в Коринте 101, в Крити 147—в Крыте 533, в кусти 34 — в кусте 35, в ласци 382— в ласце 205, в мѣсти 40—в мѣсте 120, в народи 405—в народе 56, о науци 307—в науце 11, на неби—на небе (див. Словник), в ради 30—в раде 280, в роздѣли 280. 575—в роздѣле 575, на свѣти — на свѣте (див. Словник), в сыни—о сыне 220, в слови 642—о слове 207. 281, в тѣли—в тѣле (див. Словник) і т. п.

3. Двійне число: два мужѣ 2, три мужѣ 59, два лихтарѣ 624, двѣ години 106, двѣ дереви 624, двѣ лѣти 102.153.158—двѣ лѣте 135, три мѣсеци 33.102, двѣ умове 417, двѣсти—двѣсте (див. Словник) і др.

4. G¹ прикметників та прикметникових займенників жін. роду в давніх українських пам'ятках кінчиться звичайно на *ъ*, що в КА нормально дає *и* (*ꙗ*): бозкои 2, справы божеи 7, братскои м(и)л(о)сти490, всякои неправды 239, глупои 470, справедливости досконалои 261.638.286, зуполнои своєи свѣтлости 198, онои зацнои 104.529, божници онои 106, сполечности людскои 268, невиньнои крови 44, з незличонои 272, облуднои 604, без особливои ласки 259, з особливои 581, повседневнои живности 165, солонои и солодкои воды 168, роскоши телеснои 354, мѣры чоловѣчеи 659, до и*н*шеи 85, матки моєи 405, сеи 262, вѣры нашеи 215, именя єи 633, до тои 21, от тои 271, своєи 221.362.496, от ѳа*л*шивои 395, щирои 604, з' якои ж причины 214 і т. п. Але дуже частенько маємо тут, як в ненаголошенім складі, також *є*: моци всякоє уживає 632, Бог всякоє утѣхи 361, з неволи єгипетскоє 230, без жадноє отволоки 138, дай воды живоє 657, с которое 249.312.308, вѣры необлудноє 504, земли новоє 204, пришлоє ночи 127, розмаитоє персти 609, начи*н*я кости слоновоє 647, славноє ласки 426, от такоє смерти 362, коштовноє фарбы чирвоноє 647, явноє мовы уживаєм 369, якоє 364 і т. п. Що це *-є* в закінченні G¹ прикметників лише правописна білоруська звичка, і що це *-є* вимовляли як *і*, вказують такі подвійні форми, як: Бу*д* доброє надѣи 127 — з доброи воли 542, До жидовскоє землѣ 364 —зрады жидовскои 44.643, небескоє 508 — небескои 494. 612, Навчен дороги паньскоє 100 — паньскои 11, пророцькоє 197—пророцькои 70, Около вечери светоє 334— начи*н*є службы светои 569, жадноє речи 327—жадноі вымовки 97, хрестяньскоє 514 і хрестяньскои 288, христовоє 361 і христовои 279 і т. п. Цікаві ще ті приклади, коли в однім реченні маємо обидві ці форми—правописну на *-є* й живу на *-і*: Выпали з власноє своєи сталости 205, Жадноє вины не зложили такои, якои 138, Розмаитоє ласки Божеи 190 і т. п.

5. Те саме явище помічаємо і в N^3A^3 прикметників та займенників; звичайним пануючим закінченням в цих відмінках буває *-ыи* (*— иї*, з **-ыѣ**), *-їи*, напр.: диравыи 547, львовыи 621, новыи 94, особливыи 101, правьдивыи 627, страшливыи 618, ѳалшивыи 655, молодыи, 192.514, голыи 394, дорослыи 57, досконалыи 458, злыи 354, милыи 164, недозрелыи 612, целыи 158, богобойныи 39, вдячныи 374, власныи 112, вмієтныи 168, гойныи 173, дочасныи 628, зацныи 389, коштовныи 608, невымовныи 397, незносныи 33, ничемныи 621, облудныи 452, остаточныи 180, побожныи 229, пожиточныи 562, скутечныи 358, смертельныи 447, прикрыи 621, щирыи 617, сытыи 648, великии 167, земскіи 20, небескіи 459, орменьскіи 631, тяжкіи 397, чортовьскіи 641, порожніи 20, теперешніи 308, человѣчіи 621; иныи, которыи, нѣкоторыи, оныи, тыи, иншіи (див Словник) і т. п. При пануванні закінчень *-ыи*, *-їи* закінчення N^3A^3 *-ыє*, *-їє* зовсім рідкі: духовныє 595, невмѣєтныє 349, посполитыє 74, ученыє 544, вбогиє 633, великіє 154, грецкіє 93, єгипетскіє 579, панскіє 100, иныє 15, иншиє 146 — иньшіє 396, такиє 240—такіє 604, якиє 533 - якіє 435. Одне й те слово пишеться іноді в двох формах: людскіи 404—людскіє 242, окрутныи 611—окрутныє 611, повѣтреныи 52—повѣтреныє 59, сердечныи 309 — сердечныє 571, тяжкіи 397—тяжкіє 112, тыи—тыє, которыи —которыє 151 т. п. А то часом маємо подвійні форми в однім реченні: Волки тяжкіє которыи 112, Жоны богобойныи и учивыє 73, Вчинки єго злыи были, а брата єго справедливыє 214 і др. Усе це промовляє, що тут *є=ї*.

6. Те саме маємо і в речівниках м'якої відміни, тільки кидається в вічі, що тут під наголосом звичайно стоїть *ѣ*: G^1 з землѣ (див. Словник), вонѣ 462; N^3A^3 баламутнѣ 631, днѣ 8 — дни 187, кораблѣ 649, королѣ 506.653.641—короли 641.643.644.660, кн(я)зѣ 70, купцѣ 646—купци 649.647, мужѣ 45, молѣ 172, олтарѣ 276, пророци 179; так само: мысли порожнѣ 308.419 і т. п.

7. В 2-м та 3-м ступіні прикметників маємо, крім нормального *ѣ*, також *е* або *и*: волнѣйшіи 616—

волнейшии 134, зацнѣйшиє 563 - зацнейшии 344, можнѣйшии 215—можнейшии 646, надостаточнийшеи 141—-нейшеє 197, назацнейшии 131.560.129, накоштовнѣйшеи 195— -ейшого 647, подлѣйшии—подлейшии 398, светлейшая 142; так само: раднѣй - радний - радней (див. Словник) і т. п. Уживання в цих формах *ѣ* чи *е*, *и* пояснюю змінним наголосом в них: звичайно буває він на цьому *ѣ*, але часом падає й на пень слова.

8. В приказовім способі: держѣте 601.282.334 і держите 499.494, стережѣтеся 222.456 і стережитеся 456, розумѣймо і розумеймо 458 і т. п. Див. далі, приказовий спосіб.

9. Дієприслівник, як що не має кінцевого наголосу, не має *ѣ* на кінці: посередини 652, посреди 595, впосреди 606, вкоротци 291 і т. п. (в XVI ст. в українських стародруках маємо: посрѣдѣ).

КА виявляє надзвичайно цікаве явище в зміні *ѣ* - *е* в залежності від наголосу: під наголосом звичайно пишеться *ѣ*, без наголосу -*е*, що проведено тут надзвичайно послідовно[1]. Цього явища в нашій літературі не досліджено, а тому я спинюся над ним трохи докладніше.

1. Під наголосом звичайно маємо *ѣ*: дѣло 72, грѣшници 409, грѣшными 409, мѣла 620, желѣзныи 620, пѣнезей 124, рѣчей 235.606, вѣдати 279, повѣдити 364.128, вѣдаєт 613, повѣдят 45, вѣдаючи 23, довѣдавшися і т. п.

2. В ненаголошенім складі маємо *е* замість *ѣ*: беда 620, песок 577, мещанин 120, лекарство 8, слепота 66, цена 611, сведоцтво (див. Словн.), девицю 323, спеваков 634, в мехи 624, стрелами 610, оеерувати 281.530, обленюся 196, обецал (див. Словн.), ся сподевал 308, ся сподевали 154, поведаючи о царстве 1, спеваючи 473, спешечися 204 і т. п.

3. Цікаві й проречисті ті выпадки, коли в словах одного коріня маємо *ѣ* чи *е* в залежності від на-

---

[1] Звичайно, це не єдина пам'ятка такого вживання *ѣ* - *е*; напр. в Радзивилівськім літопису к. XV-го віку вживається *ѣ* під наголосом досить послідовно; див. *В. М. Ганцов*: Особенности языка Радзивиловского списка летописи, „Известия" т.32 ст. 206-207, 1927 р.

голосу: оѣра і оѣерована 313, вѣщого і вещуючи 87, бѣгаючи і бегут 247, грѣх - грешит - згрешили - от греха - грехи - грехомь - греховь - грѣшет - грѣшника (див. Словник), повѣдити - поведати 128, повѣдили - оповедали 42, потѣшите 366 - потешайте 491, звѣздь G^3 - звезды G^1 - звезду 618, стрелцов двѣсте 128, осветила єго свѣтлост 45, о науце и о животѣ 1201 т. п.

4. Говорячи про чергування *ѣ* з *е*, у нас досі звичайно не брали на увагу д а в н ь о г о українського наголосу, а виходили з сучасної його форми в літературній російській мові[1], яка часто відмінна від форми української. Ці випадки ніби протиречили правилу про вживання *ѣ* під наголосом, але тільки тому, що ми звикли (під російським впливом) вживати їх в іншій формі; ось трохи прикладів з КА (зазначаю й старий наголос): прѝповест 283,305.582, злóдей 191. 204, A^3 дѣ́ла 103, нáдея 71, нáдею 141 (пор. галицьке нáдіюсь), от бóлести 640, нá веки 211.563, цѣлы́й 267.275, свѣ́домы 626, звѣ́тезство 627, бéседуют 200, на бéседах 508, наследовáти 354, проповедáл 392, сметі 311, грѣ́шет 421, на сýде 165 і т. п.

Хитання в наголосі, які знає українська мова XVI-го віку[2], дає хитання і в змінi *ѣ-е*, напр.: обѣ́тница 203.274, обѣ́тницу 10.290.467, обѣ́тницами 596 і обетни́ца 268, о хвалѣ́ 85, ку хвáле 74, досвѣ́тчаєт 289 і досветчáєт 422, рѣ́чами і речéй 510, в пѣ́снех 441 - в писнéх 473, звездáм 36, дѣ́тми - дéтмѝ 347, дѝтми 583, дѣ́тки 208 і деткѝ 484 і т. п.

В речівниках сер. роду на *-ене* наголос падав або на пень слова або на склад передостанній, що дає нам і КА: досвѣ́тченєм 157 і досветчéнє 105.159.385, обрѣ́занє і обрезáнє 244, покóленє 614, о полѣ́пшенью 557 і полепшéню 365 і т. п. Певне хитанням наголосу пояснюються дублети: вѣчный і вечный, вѣрный і верный (див. Словник) і т. п.

Правило про вживання *ѣ* під наголосом проведе-

---

[1] Так робить, напр., *Е. Карскій* в „Бѣлоруссы" т. II вип. I ст. 96, 102, 234 і багато інш.

[2] *Ів. Огієнко*: Український наголос в XVI віці „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевського", 1928 р. ст. 444-451.

но в КА постільки послідовно[1] (див. ще в Словнику під словами надева́тися, нарека́ти, обіцяти, по́вість, річ, свічти́ти і др.), що само собою виникає питання, чи не єсть це діялектична риса мови нашого перекладчика. Як знаємо, в північно-українських говорах, напр. на Поліссі, дуже поширено явище, що під наголосом вживається *і* (чи дифтонгічне *ѣ*), а без наголосу *е*, напр. дівка—девкѝ, мешо́к, беда̀, стена́, сенцо́, бежи́ш і т. п.[2]; інші лінгвістичні явища мови нашого перекладчика не суперечили б признанню його північно-українського походження. Коли б воно було так, тоді можна допустити, що в вимові перекладчика КА існував дифтонг *ie̯* який він звичайно передавав традиційно через *ѣ*, але часто писав і фонетично (тільки тут не міг дати собі ради), зазначаючи то початкове, то кінцеве зафарбування своєї дифтоничної вимови *ѣ*.

При виправленні КА друга рука часом підганяла свій правопис власне під правило писати *ѣ* під наголосом, напр. в формах на земли 8.16, в Христи 303, о крести 100 виправлено кінцеве *и* на *ѣ*.

Щоби покінчити з історією *ѣ* в КА, спинюся ще на деяких випадках.

1. Під польським впливом оригіналу наш перекладчик часом писав *я* замість *ѣ*, напр.: мял быти 428, преслядова*нє* 74, преслядованья 521.630, у преслядо-

---

[1] По російських школах на Україні звичайно існувало стародавнє правило: буква *ѣ* пишеться тільки під наголосом.

[2] Див. у Соболевського в Діалектології, у Огоновського в Studien ст. 28 і др., що занотовано для повітів Сарненського, Овручського, Радомиського, Переяславського, Сосницького і др.

Звертаю тут увагу на те, що в передмові до Учительної Євангелії, видрукуваної в 1569 р. в Заблудові, послідовно проведено правило писати *ѣ* тільки під наголосом; ось звідти приклади: напослѣдок, наслѣдника, всѣмъ, вѣки, послѣдняя лѣта, восхотѣ, вѣру, тѣло, имѣяше цѣлу, разумѣючи, мнѣнiем, во правовѣрiи, сѣмя, прибѣжище, грѣшных, лѣтостно і т. п.; в ненаголошеним складі скрізь *е*: в начале, нынешнiи, в вѣре ter, болѣе, о хлѣбе, в книзе bis, о слове, прибегох, прибегайте, прибегай, оутешаетъ, в заповедехъ, ленивъ, в дѣле, совещаша, въскоре и др. Писав цю передмову не друкар Хведорович, бо його видання такого правопису ніде не мають.

ванью 626.598, преслядованаа 627, преслядуют 619 і др.[1]; пор. ще яд 246, *ясти* (їсть) 286.287 чотири рази, ядал 408, змѣньку (wzmiankę) чинили 644, чинит змѣнку 4.

2. З традиції часом маємо *ѣ* по *р*: до крѣсу і крес 247, крѣсови 632, срѣбреныи 104 і др.

3. Помилкових написів *ѣ* зам. *е* не багато: вѣликую 660; звѣрхности 258, звѣрхностям 537 сюди, здається, не відносяться.

4. Чергування форм рѣч і реч (див. Словник) відповідає стану давньому й теперішньому живому. Згідно з старослов'янськими дублетами **телесьнъ**[2], **оутекати** КА, як і інші українські пам'ятки, не знає в цих словах *ѣ*: телеснои 354, телесных 256, телесными 643, утекати 29, утечет 170.619, утек 152, утекалася 628, утекали 103, утекли 75 (пор. польське uciekać, що свідчить про **оутекати**). Стародавні форми й цвисти 43, цвитет 619. Цікаво, що у всіх формах від істи, їхати (див. Словник) ніколи на початку не пишеться *ѣ*, а тільки *є* (вплив попередньої j: jě>ja>*є*); те саме і в словах, що походять від цих пнів: єзных 130, приєхали 137, наєздом 444, ся наєст 338, єли 501 і т. п. (див. Словник)[3].

---

[1] Пор. в Пересопницькій Євангелії такі форми, як дѣкую і др., див. Житецький ст. 226. В молдавських грамотах поплутання *ѣ*—*я* дуже часте.

[2] Форма **телес-** в церковно-слов'янських пам'ятках дуже часта і її не можна вважати за якийсь виняток, бо ж вона звичайна в пам'ятках XI—XVIII вв.; це була жива форма, пор. укр. довготелесий. В книзі Ф. Рутки: „Angelicus doctor", 1694 р. передається *т* постійно через *т*: wira, litom, rika і т. п., але tełesnym, beztełesnym, див. *Ів. Огієнко*: Українська вимова богослужбового тексту в XVII-м віці „Ἐλπίς" 1926 р. кн. 1 ст. 18. В „Colloquium lubelskie" Жоховського, Львів, 1680 р., так само маємо telesech, хоч *т* тут скрізь передане через *і*.

[3] Те саме бачимо і в інших пам'ятках, напр. в Радзивилівськім літопису кінця XV-го віку: поехати, поеду, ехати, ехали і т. п., а також в Новгородських грамотах XIV віку, див. *В. М. Ганцов*: Особенности языка Радзивиловского списка летописи, „Известия" 1927 р. т. 32 ст. 207. Див. в „Lexikon" Міклошича 1865 р. давні ѣсти, ѣхати. На Волинськім Поліссі ще й тепер кажуть єсти („Извѣстія" 1914 р. т. 19 кн. 2 ст. 79). В Пересопницькій Євангелії: пріехала 59. В Архангельській Євангелії 1092 р.: **ѣсти** 2б, **ѣдать** 5.

в. Вживання я—е.

Другою пануючою ознакою „білоруського“ правопису, що знаходимо її також по всіх актах українських канцелярій, а також по всіх літературних творах XV—XVII-го віків, єсть уживання *е* замість ѧ чи ѣ. Звичка ця надзвичайно поширилася по Україні, бо ж на західно-українських землях, а особливо на землях північно-українських вона була живою; підтримувалася ця звичка також і південно-слов'янським впливом, бо в рукописах, скажемо сербських, поплутання ѧ-е дуже часте. Але для України східної, також для деяких говорів України Західної це писання е<я було чужим для її говору, і тут його вживали лише як правописну звичку, що панувала тоді по всіх канцеляріях. Писання *е* зам. *я* маємо по всіх пам'ятках XVI-го віку, навіть і по таких, як Євангелія Пересопницька 1556 року, і вже тому цеї правописної риси в жаднім разі не вільно вважати за ознаку самої білоруської мови.

Зміна ѧ та ѣ на *е* така поширена в сьогодняшніх північно- та західно-українських говорах, що її територія значно більша від території білоруської, де відома ця зміна. Як твердить проф. Є. Карський, «переходъ *а* въ *е* на самомъ дѣлѣ не извѣстенъ многимъ бѣлорусскимъ говорамъ», явище це «особенно распространено на югѣ и юго-западѣ Бѣлоруссіи; на югѣ видимъ совпаденіе съ подобной же чертой сѣверно-малорусскихъ говоровъ»[1]. Через це, здається мені, не маємо права уважати *я* > *е* ознакою тільки білоруською,— вона чи не більше ознака таки наша, українська, яку й до канцелярій і до літератури XV—XVII віків занесли також українці з північно- й західно-українських земель.

Уживання *е* < *я* звичайно буває частіше й послідовніше в залежности від меншого віддалення від південно-білоруських та північно-українських територій; воно досить сильне в тих пам'ятках, що написані на Волині та Поліссі, трохи менше—в Галичині, зовсім

[1] Бѣлоруссы, Варшава, 1908 р. т. II вип. 1 ст. 99 і 102.

мале на Київщині. Правда, правописна звичка писати е < я часто залежала від походження самого лисаря та від його ознайомлення з правописом великокняжних литовських канцелярій.

В КА дуже видержане й послідовно проведене правило: під наголосом писати ѧ, а в складах ненаголошених писати ѣ (виключень не багато). Подам на це трохи більше прикладів.

1. Під наголосом маємо *я* (ѧ): свято 14.313, звязаны 110, вязе*н* 128.540, проклятство 660, проклятством 339.508, проклят 404, проклятым 404, десятый 659, семдеся*т* 129.151.624, пятого 297, повстягнул 162, повстягливе 510, дякуючи 131, в невдячности 379 і сила т. п.

2. Ненаголошене ѧ наш перекладчик звичайно передає через *е*: мѣсе*ц* 612, мѣсецу 355, о мѣсецех 624.154, пѣнези 21.41, тисеча, тисечи (див. Словник), петно 510.639, сприсегли 127, памет, памети, паметаєте, паметали, паметайте, запаметливым, споменул, паметаючи (див. Словник), лекался 40, ся лекайте 187, колодезя 618.619, десетину 559, осегали 207, редитися 259, огледатися 250, огледали 179, огледае*тся* 394. 552.559.525, поклекнувши 38.50, затресну 585, вытресши 97, тресе*нє* 626.642, ахайєне 292, єрусалимлен 156, критене 535, мѣх волосеный 612, глиненыи начи*ня* 526, одиннадцетый 659, дванадцетый 659, дванадцети 132, пятнадце*т* 150.405, двадце*т* 297, жедаю 461, жедал 268, щедѣти 398, честовал 154, почели 514 і т. п.

3. Можна подати дуже багато прикладів, коли в словах одного й того коріня ставиться то *я* то *е*, в залежності від наголосу: пять 16.347.557.619, пятого 297 і петисот 350, девятый 659 і деветь 395, полягу*т* 626—полегли 551.581, принял 154.277—принела 41.166, злякся 124.585, улякшися 135 і злеклися 90, полекалися 65.121, улекнувшися 13, злекнувшися 45. 51, проклят 404—кленѣмо 168, кленѣте 282, тягну*т* 164—стегни 20, стега*єтся* 418.610.627, вытегнувши 140.152, вытегал 399, обтяжены 373, обьтяженьєм 382 —обтежати 484, обьтежал 33, обтежил 366, вязе*н* 128. 540, вязни 586, звязаный 13, розвязаный 653.654, увя-

заных 620—везеньє 115.396, везе*ня* 123, звезанья 364, везати 46, звезати 119, звезал 199, звезали 124, звезавши 115, звезаный 654, розвезаны 620, розвезали 620, жадаю 374, жадаєм 373, жадаючи 509 – жедали 14, жедаючи 136.173.373, пожедливо*сти* не пожедай 260, свято 319.511, свят 278.180, N[3] святы 179.278—светого 319, светыми 179.361, N[3] светыи 321, присяг 551. 558—присегнул 551, присегали 172 і т. п.

4. Pr 3[s]: важе*т* 619, валче*т* 646, грѣше*т* 253. 515, значе*т* 595, купчеть 646, походе*т* 169.281.564. 610, служе*т* 265.276 і т. п., але при кінцевім наголосі: хотя*т* 624 і др. Так вимовляють і сьогодні в північно-українських говорах.

5. Дієприслівники: бавечися 40, бачечи 646, блюзнечи 29.619, блудечи 307, боєчися 148, ва*л*чечи 582, верещати 92, виводечи 157.274, видечи 13, вчечи 158, гордечи 423, губячи 620, дѣлечи 11, зычечи 321, ломечи 12, мыслечи 260, мстечися 283.496, мучелися 184, носечи 372.508, огледаючися 250, отводечи 314, подносечися 470, помнечи 512, постечи 151, просечи 138.488, рычечи 193, робечи 310.501, родечи 253.508.628, свѣтчечи 97, служечи 110.141, смотречи 344.584, твердечи 48, терпечи 73, учечи 110.274.467. 469.534, хвалечи і др.

6. Займенник *ся* в дієсловах: выполнилосе 166, диялосе 23, затмилосе 238.619, затраслосе 20, зобралосе 72, множилосе 29.66, розросталосе 66, розносилосе 72, сталосе 28.39.89.100.155, трафилосе 52.108, удалисе 437, упсдобилосе 465 і т. п.

7. Форма святобливо*стю* 196 і т. п. мислиться яко зложене слово, а тому з двома наголосами, цебто склад *свя* тут наголошений.

8. Уживання *я* > *е* в залежності від наголосу проведено в КА постільки послідовно, що дає можність допускати, що це риса мови самого перекладчика, цеб-то що він походив з якихсь північно-українських земель; до цього ж висновку привів нас і аналіз історії *ѣ* в нашій пам'ятці.

Проте не треба забувати, що *я* > *е*, як і *ѣ* > *і*, це були сильно вкорінені в XVI-м ст. правописні звички, які могли й не відбивати правдивої мови автора.

До певної міри на це вказувало б те, що в КА маємо це *я* > *е* в однозвучних словах, напр.: в пожадливости—в пожедливости 238, клятвою—клетвою 127, насвятшимь 630—насветшого 564, двадцат—двадцет (див. Словник), двадцати 605 — двадцети 63, десят 136.628—десет 347, двеманадцат 159—дванадцет 28, святого 7.47—светого 3, святому 71—светому 9, святым 282—светым 22, святобливост 220—светобливост 283, святобливостю 196—светобливости 258.435, святокрадѣж 243—светокрадци 511, чинять 641.105—чинет 276.342.571.183, збѣглося 118—збѣглосе 88, дѣялося 102—диялосе 23, сталося 123.250, сталися 246. 562—сталосе 28.39.49.74.89.100.155.243 і т. п. Ще приклад: Зрушилосе все мѣсто и збѣглося много людей 118. Ці подвійні форми, звичайно, могли повстати і в результаті боротьби традиційного правопису з живою вимовою, що часто бачимо в КА; частина цих слів могла ріжнитися й наголосом.

9. Аналізуючи залежність зміни *я* > *е* від наголосу, треба оперувати тільки з давнім наголосом (зазначаю наголос): прúсега 558, прúсегою 559, рóстет 480, звѣтежил 379, дерéвеным 621, дерéвеныи начия 526 і т. п. Деякі форми знають хитання місця наголосу, що відповідно відбивається й на уживанні *я* чи *е*, напр.: приняли 392.410 і принели 92.376, взяли 392.393.489 і взели 109.180; назаранина 13—назаренин 121, израилтяне 268—израилтене 394, макидоняне 292.386—макидонены 386; веселячися 282—веселечися 468, держачи 465—держечи 470.506, дрыжачи 45—дрыжечи 89, молячися 5.64—молечися 232.447.487, приводячи 619—приводечи 72, слышачи 10.26.45.92. 116—слышечи 199, ходячи 232—ходечи 13, хотячи 32—хотечи 8.33.106 і т. п.[1].

На основі всього вищесказаного прихожу до таких висновків:

---

[1] Приклади на *я* > *е* в залежності від наголосу див. ще в Словнику під словами дванадцять, зв'язати, оглядати, пам'ять, присяга, рядити і т. п.

1. В науковій літературі досить часто змішують пам'ятки українські з білоруськими, не маючи виразних ознак для їх докладної класифікації.

2. Вживання *е* замість *я* чи *ѣ* в українських пам'ятках (як що вони не північно-українські) єсть головно традиційна правописна риса, а не ознака їх приналежности до білоруських пам'яток.

3. Поплутання *ѣ—е* в пам'ятках українських ніколи не проводиться так послідовно, як в білоруських.

4. В українських пам'ятках, що знають традиційне *е* > *ѣ*, постійно багато випадків *і* > *ѣ*, чого не знають пам'ятки білоруські.

5. Пам'ятки, які знають *я* > *е* та *ѣ* > *е*, але при тім знають також і *ѣ* > *і*, треба вважати за українські.

6. Зміни ненаголошеного *я* на *е* не можна вважати за явище тільки білоруської мови, — ще в більшій мірі це явище українське.

7. Зміни *я* > *е*, менше *ѣ* > *е* добре знані й українським говорам, особливо північним, яких територія в XVI-м віці була значно ширшою від теперішньої.

8. Вже на основі вживання *ѣ* та *я* можна ствердити, що Крехівський Апостол — то пам'ятка українська.

I. ФОНЕТИКА.

§ 1. Фонетика КА надзвичайно цікава й цінна,— вона охоплює всі важніщі явища живої північно-української мови XVI-го віку. Багато місць в КА, переписані теперішнім правописом, бренять зовсім близько до сучасного. Порівняння фонетики КА з фонетикою сучасної живої української мови наочно переконує нас, яка мала ріжниця між ними, хоч і ділить їх майже чотириста років; а це разом з тим підкреслює, якою фонетично розвиненою була українська мова вже в XVI-м віці, в той час, коли нарешті в нас запанувала ідея про вживання живої мови в літературі. Очевидно, українська мова культивувалася й до того часу не тільки у простого народу, який іншої мови не знав, не тільки по урядових канцеляріях, але й се-

ред нашої інтелігенції, духовної й світської, яка й надала їй багато відповідних рис, що облегчували їй шлях до мови літературної. З цього погляду фонетика КА, яко пам'ятки власне того часу, коли в нас вперше входила жива мова до літератури, надзвичайно цінна.

Звичайно, перекладчик КА був вихований в традиціях церковно-слов'янського правопису, якого й тримається він міцно в своїй праці. Реформація, повваливши стару ідею про ідентичність мов церковної й літературної і привівши живу українську мову до літератури, не довела в нас своєї праці до кінця,— вона позоставила старий традиційний церковно-слов'янський правопис і для нової літератури. Але цей застарілий правопис в дуже багатьох точках суперечив живій українській вимові, а ще частіше затемнював її, тоді як автор, прихильник нових реформаційних ідей, все намагався писати живою народньою мовою. Звідсі походить та сильна боротьба церковнослов'янської правописної традиції з живою українською мовою, яку так часто бачимо в КА. Цей традиційний правопис дуже часто сильно перешкоджає історикові мови дослідити правдиве тло тої чи іншої фонетичної риси, бо він, правопис, ці риси постійно затемнює й плутає.

Польський вплив, що такий сильний в Словнику КА, зовсім малий в фонетиці; те саме треба сказати й про вплив церковно-слов'янський: в фонетиці його майже нема.

Мова перекладчика КА, як говорив я вище, належить до північно-українського наріччя, докладніще —до правобережного поліського говору, але до якого саме, окреслити те точніще не можна. Скрізь в фонетиці бачимо північно-українські риси в такім стані, як чуємо їх ще й сьогодні, і в цім полягає велика цінність мови КА для історії української мови.

1. Голосні звуки.

§ 2. *Зміна о, е в новім закритім складі* — це найголовніща особливість фонетики української мови.

Полягає цей процес в тім, що кожне давнє чисте *о* чи *е* в позиції перед складом, в котрім був один з редукованих звуків *ъ, ь, и*, міняється на інший звук. Початок цього процесу треба віднести ще на праслов'янську добу, а то з тої причини, що подібну зміну (але трохи відмінну) знають також інші слов'янські мови, напр. польська, чеська, лужицька, сербська; на це вказує також дуже давня зміна *е* на *і*, про що вже знають пам'ятки XI віку[1].

Сам характер цеї зміни не вияснений в нашій науці остаточно, хоч писалося про це досить багато. Найбільше поширене пояснення говорить про здовження *о, е*, як результат зникнення зредукованих *ъ, ь, и*; ці здовжені звуки, перейшовши ніби дифтонгічну стадію, дали нарешті звук *і*. Але справа в тім, що ані здовженности *о, е*, ані їх дифтонгічних стадій остаточно не маємо чим переконуюче довести; правдиво ще Ягіч питав, чому здовжились перед складом з заниклим *ъ, ь, и* тільки *о, е*, а не інші голосні. Проти дифтонгічних стадій сильно говорить те, що в давніх наших пам'ятках ніде ані разу не маємо жадного зазначення дифтонгів, хоч знаємо, що, напр., чеські пам'ятки XV-го віку вміють виразно зазначати свої дифтонги. Сама природа українських дифтонгов не з'ясована докладно, головно з тої причини, що їх на місці правдиво науково досліджувано дуже мало, а існуючі лінгвістичні записи недокладні або й невірні; ось тому ще Брох назвав українські дифтонги не справжніми, а сьогодні в існування їх не всі вірять. В польській мові з woz повстало wóz в результаті подібного ж фонетичного процесу, але більшість польських учених відкидає дифтонгічну стадію в цій зміні.

Спроби вияснити істоту процесу зміни *о, е* на *і*, які зроблено в останній час (Ганцов, С. Смаль-Стоцький,

---

[1] T. Lehr в „Roczn. Slaw." VII. 103 зовсім безпідставно відносить це явище в пам'ятках на половину XII в., пор. *Е. Тимченко*: Курс історії українського язика. Київ. 1927 р. ст. 123-124 (à propos, звідки Тимченко цитує Збірник 1076 р.?), а також мої „Пам'ятки старослов'янської мови X-XI віків", 1929 р.

Курило, Томсон і др.), не дали позитивних результатів, допровадивши тільки до ще більшої розбіжности думок в цій справі. Скажемо, А. Томсон намагається навіть довести, ніби «справжніх закритих складів, як в італійськім і німецькім язиках, в українськім ніколи не було», цеб то підриває найміцніще досі положення, що процес зміни *о, е* на *і* відбувався в залежності від закритости складу.

Процес зміни давніх *о, е* не дав однакових результатів в українських говорах; в південних говорах в теперішній час скрізь маємо монофтонгічне *і*, і то незалежно від наголосу, цеб-то як в наголошенім, так і в ненаголошенім складі; навпаки, в говорах північних маємо з давніх *о, е* ріжні звуки — *у, ю, и* або т. зв. дифтонгічні сполучення, але вже головно в наголошенім складі, а в складі без наголосу *о, е* не змінюються (виключаючи випадки зміни в закінченнях).

2. Українські пам'ятки з XIV-го віку почавши на місті чистих *о, е* в закритім складі часом мають *у, ю*, інших звуків тут вони ніколи не знають. Поширення *о* > *у* в теперішній час не велике, навпаки в XIV — XVII-м століттях це *у* знають пам'ятки з найріжніщих місцевостей, — Буковини, Львівщини, Перемищини, Полісся, Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини і др., цеб-то майже з цілої території України[1]. Не треба тільки забувати, що пануючий правопис XVI-го віку не дозволяв писати фонетично *у* замість *о* в закритім складі, — що певне відбивало й церковну тодішню вимову,—а тому прикладів для вияснення цього важливого процесу маємо не так вже багато.

Але ми були б далекими від правди, коли б стали твердити, ніби писар XVI-го віку вимовляв слова *конь, взор, мой, мог, однесши* і подібні так, як написано; що це дійсно могло бути не так, і що свої

---

[1] Правда, приклади XIV—XVII віків знаємо переважно з актової мови, з мови канцелярійної, а відомостей про походження писарів цих канцелярій не маємо. Не виключено, що писарями по урядових канцеляріях сиділи переважно північно- та західньо-українці; а коли так, тоді б процесу зміни *о* на *у* не можна ростягати на дуже широку територію (противно думає T. Lehr, „Roczn. Sl." VII. 79).

етимологічні написи в XVI ст. могли читати й фонетично (кунь, взур, муг, однюсши), на це вказує, напр., хоча б польський правопис XVI в. В мові польській в XVI ст. панувала вже для закритих складів вимова ó[1], але по всіх пам'ятках того часу звичайно писали *o*, а не ó, напр. в Новім Завіті М. Чеховича 1577 р. маємо в передмові: ktory, ktora, ktorych, roznica, mogł, słow, czasow, narodow і т. п.; те саме і в Нових Завітах Секлюціяна 1552 р., Шарфенбергера 1556 р., в Біблії С. Будного 1572 р. і др.

Польський оригінал КА, Біблія 1563 р. ніде не знає ó, тут скрізь маємо тільки *o*, напр. на ст. 141б: ktorzy, krolow, krolem, panow і т. п.; очевидно, польські писарі й читачі XVI-го віку читали ці слова тільки як którzy, król, panów, хоч і писали етимологічно. Звідсі роблю логічний висновок, що те саме могло бути і в літературі українській, а зокрема в КА. На це може служити ще такий доказ: передаючи польські слова оригіналу dobr, krotofil, żon, gotow, перекладчик КА передав їх через дубрь 11, крутофиль 329, жун 508, готувь 21, цеб-то передає польське *o* закритого складу через *у*.

Що писар КА знав може й *і* з *o*, але звик передавати таке *і* через *o*, на це вказує такий цікавий приклад: на ст. 126 знаходимо: «оншіи рѣчи», де «оншіи» вжито зам. иншіи. Уважаю цей приклад за міцний довід, що в XVI-м столітті, пишучи конь, могли читати написане як кунь чи навіть кінь.

3. Традиційний правопис і церковна вимова наказували писати в закритих складах тільки *o*, *е*. Як не пильно тримався перекладчик КА цеї засади, все ж таки він часом помилявся і писав фонетично по-північно-українському, цеб-то в наголошенім складі писав *у*, *ю*[2], вимовляючи їх може дифтонгічно, а в ненаголошених позоставалися *o*, *е* незмінними, напр.: взур 253—взором 536, груш 611—гроши 611, ку*н* 610 bis. 611—на конѣ 610, покуй 600 bis — в покою 402,

---

[1] J. Łoś і др.: Gramatyka języka polskiego, Краків 1923 р. ст. 174.

[2] *С. Смаль-Стоцький* (Grammatik, 1913 р. ст. 81-82) пояснює це *ю* білоруським впливом; на це мало підстав, як пока-

тот хромый был над звычай иньших хрум 12, муг 72—можеш 320, на пагурку 94, рувне 92, рувни 221, дотул 210.237.324 — дотуля 651.544, откуль 51.104.247. 250.514 — откуля 349, покуль 43.323.423, потум 552, тулко 41.281, кулко 196 і др. (і поруч етимологічно: взор, грош, мог, колко, откол, оттол, оттоля, поколь, кон, потом, только і др., див. Словник); завсюгды 18. 92.251.196 і др., отусюл 434.566.605 і др., однюсши 66 —однести 550 (поруч: завсегды 12 sq. 1 др.[1].) Те саме в G[3] дубрь 11.28—добро 422, жидув 277—жидови 54, жун 508—жонами 3, крокув 3, днюв 28 і др. (поруч: жон 508, добрь 442). В повноголосних формах зміни *o*>*y* не знайдено ані разу; звичайно, ніде нема й якогось зазначення дифтонгічної вимови, цеб-то перекладчик КА вимовляв *o* в закритім складі стиснено, дуже лабіялізовано, зовсім близько до *y*, що він і зазначав звичайним *y*. Це б промовляло взагалі проти дифтонгічної теорії в зміні давнього *o* на *i*.

4. Сучасні північні говори[2] знають т. зв. дифтонгічний звук в ненаголошенім закритім складі тільки в прикметникових та прийменникових закінченнях. Це ж таки частенько маємо і в КА в постаті *y* чи *ю*, а саме: 1. в D[1] жін. роду: ку онуй 256 - онои 106, к туй 16.442 - тому 281, юй 50.343 - G[1] єи 50 sq., своюй 255 - своєго 507, всюй 96.587 - усего 279, к нюй 31.304.407 - до него 650.588; 2. в L[1] муж. і жін. роду: на другум мѣстци 252 - другого 109, в офѣри жи-

---

зав T. Lehr в „Roczn. Slaw." VII. 104-106 А вже на лемків напевно жадного білоруського впливу не було, а між тим у них частенько маємо *ю* в закритім складі. В лемківськім Псавтирі (переклад о. Івана Преслопського половини XVIII-го віку), писанім живою лемківською говіркою, маємо: вывюлъ 1276.223, стерюгъ 27.246, стерюх 2 :6, на нюм 3246, пюрвалъ 323, мюць 146.174, мюцный 10, тюлко 253, G[3] народюв 135, дорюгъ 27, ворют 13 і т. п. Про цього Псавтиря див. мою розвідку в львівських „Записках" 1930 р. т. 99 на пошану К. Студинського.

[1] Форма N[3] забийци 37 походить, звичайно, від забити, а вбийца 508 від вбити; але мужобойца 153.191.214.

[2] З білоруським це теж часте явище, див. Карського, „Бѣлорусы" II. 1. ст. 115-116.

вуй 454 – до Б(о)га живого 76, у грецкум[1] 42 - грецкоє 277, о чум 189.580 - чого 2.11, в тум 27.32.237 sq.— с того 608, в туй 66.619, в нюм 397.238.595.643 — з неи 69.166, о всюм 389, во всюм 117, на всюм 117 і т. п.

5. Знає КА і *ѣ* (=*і*) зам. давнього *е* в закритім складі, напр. мѣ*ч* 33.652—мечем 599.611, пѣ*ч* 34 - в печѣ 595, святокрадѣ*ж* 243, ячмѣнь 611 - ячменю 611, ремѣ*н* 70, ступѣнь 509, камѣ*не* 182.658, камѣньєм 659 і др. Цікаві дієслівні форми з *ѣ* в закритім складі: вѣль 141.550 - вил 141.435, завѣл 643, звѣл 391. 589.628, навѣль 118 - вели 46, приведен 135, отвѣлся 128, подвѣль 50, перевѣзшися 146, привѣзшися 155, вѣзся 99, отвѣзши 109, по всій 5 - по всей 95 sq., всѣдши 113.146, привѣдши 25, привѣль 188.277.22. 140, увѣл 118 (і поруч: звел 260, вывель 128.120, привель 260, отвезлися 109, поднес 54, стерег 128 і др.; звичайно, в цих формах *е* може бути й зам. *ѣ*, див. вище ст. 239-240). Форми: срѣбреныи 104, серѣбрениковъ 104 могли віддавати й традиційно *ѣ* по *р*.

6. Поплутання з аналогії, на зразок кінь - кіня, може зазначена в КА формою: убѣръ (ubior) 50.621— убѣром 507, уберов 624.

7. Як то звичайне в північних говірках, приставки до, по позостаються незмінними: дозволил, дознали, достане*ш*, достали, доткнутися, побра*ня*, позван, познали, помнечи, помста, порвати, послати і др.; перед *й*: дойти, поймали, пойти і др.; так само прозвищем 600. Давні приставки **отъ, надъ, подъ, съ, объ, къ, из, раз** перед пнем, що починається з двох приголосних, переходять в ото, надо, подо, зо, обо, во, розо: отозвался, отопхнени, отослати, зобрали, зобраны, зобрано, зозволял, зопсовати, зопсує*тся*, зослан, зостати, зоставил, зостали, обошлѣте, зошло, надошла, возвал, возван, розорвали, розознайте і т.п.

---

[1] Може під впливом подібних форм повстала й форма D[3] грехум 515, коли тільки це не описка; правда, такі форми в. домі і в польськім, напр. в Новім Завіті Секлюціяна 1552 р. Akta 1[1]: apostołum, ст. 1 błędum.

(див. Словник)[1]. Маємо *о* також і перед *й*: зойтися 125, але *ъ+и* звичайно дає *ы*, див. далі § 19. Так само в прийменниках: зо мною 602, зо всим 51.82.98, зо всих 66.433.614, зо всими 112.113, зо всяким 455, надо мною і т. п.; форма: зу всякою 435.498.512 повстала скорі через вимову ненаголошеного *о* як *у*, по § 15.

8. **Через велику важливість питання про зміну давних *о*, *е* в закритих складах, коротенько покажу тут, як виглядає цей процес в молдавських грамотах[2]. Ніде ані разу не стрів я жадного натяку на зазначення якогось дифтонгічного звука,—скрізь маємо тільки *у* (чи *оу*), *ю*. Вже найперші грамоти знають це явище, напр. Сочавська грамота 1395 р.: кролювъства, а далі в XV, XVI та XVII віках ці *у*, *ю* звичайне явище, напр.: броуд 1583, боулше, булшего, булшеи, булшую, булшее, наибулшіи, наибулше 1428 і др., на годувлю 1472, докул 1421, долуvь 1489, дотулъ 115. дум 1650, крувъ 1439, кулко 1448, по кулкось 1456, кумнат XVI в., покуи 1499, упокуи 1561, пуд великою 1480, пулътора 1606, руд 1650, свуи 1650, тоулко 1439, съ тюткою 1513, тютка 1558, тютци 1596, тютки 1608, Тимуш 1663 і т. п. Те саме часто в G[3] муж. роду: предкув 1462, кролювъ 1462, Ахматовичювъ 1462, записоувъ 1462, панув, волоувъ 1559, звычаювъ 1561, поханцювъ 1594 і т. п.**

В D[1] та L[1] прикметників та займенників маємо те саме: юй 1481, по моюй смерти 1650, жони своюй 1650, по своюй смерти 1650, на полнумь мѣстьци 1466, на которумь 1466, на Хрускумь шомузѣ 1466, на долгум гринду 1536, на кумъ станеть 1457, при тумъ 1435, оу тумъ сели 1458, ни въ чюмъ 1462, ни оу чоумъ 1472, потумъ 1462, напотумъ 1462 і т. п.

В тепершній українській мові, коли слово роспочинається з *о*, що знаходиться в закритім складі, то це *о* змінюється на *і* й обов'язково приймає протетичне *в*. Це саме бачимо вже в молдавських грамотах, напр. Васлуйська грамота 1436 р.: наиткилѣ (=навідкиля, цікаво, що тут вже процес о > і), хто ут моего роду 1650, щобы був проклат вут триста отец 1650.

Цікаво, що такі ж *у*, *ю* частенько маємо і в Pr 1[3], напр.: слюбуюмъ 1395 р., потверждаюмъ 1439, вѣдаюмъ 1448, вызнаваюмъ 1458, имаюмъ 1499, хочумъ 1460, будумъ 1499 і т. п.

Зміну *е* на *і* в словах на *-еніе* занотували молдавські грамоти в багатьох випадках ще з 1395 р., напр.: богоявлѣнья

---

[1] Історію зміни цих префіксів добре виявив *В. Ганцов* в статті: До історії звуків в українській мові. I. Укр. „зійти", „підіймати", „розірвати" („Записки" київські, 1926 р. кн. VII—VIII ст. 74-85).

[2] Я зібрав для своєї монографії про мову молдавських грамот великий матеріял,—більше 600 актів; тут подаю, звичайно, лише частинку матеріялу, подаю, крім того без точного зазначення джерела, звідки приклад взято; зазначаю тільки рік акту.

1395 р., безь противлинья 1435, оучыниніе (*іе*=є) 1437, жбавьлиніе 1437, безъ порушѣніа 1438, потвержыньє 1448, призволѣнья 1448, безъ рушѣнія 1448, прирожыньє 1448, по изволѣньємъ 1448, оумышлиныя 1462, потвержиниє 1462, безъ усымнѣниа 1470, до засклепѣня 1609, вершѣнє 1614, бачиньє 1632, допущиніе 1510 і т. п.

Звук *і* (чи *и*) на місці давніх *о*, *е* в закритім складі подибується в молдавських грамотах не рідко: осим 1543, Єфрим 1548, сим 1543, осимдесѣт 1587, напотим 1598, село Старосилци 1528. шистсот 1570, шисть копи 1600, шисть овци 1600, исиилно 1644, Офрим 1623, тѣтка 1623, Тодир 1644 і т. п. Так само: Трифещив брод 1663 р., болярѣв 1644 і т. п.

Перед *-ьць* попереднє *о* переходить на *і*, напр. в донаційній Сочавській грамоті 1488 р: на Яблунивецу, = на Яблунівцю, №[1] Яблунівець. Сюди, певне, треба віднести й кунец 1619 р.[1].

9. В останній час в українській науці багато займаються вивченням зміни *о*, *е* на *і*. Роспочав це нове вивчення *Вс. Ганцов* двома своїми дуже цінними працями: 1. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку, „Записки" Київської Академії Наук, 1923 р. кн. II-III ст. 116-144, і 2. Діялектологічна класифікація українських говорів, там само, 1924 р кн. IV ст. 80-144, з додатком діялектологічної мапи. На ці праці появився ряд рецензій: 1. *Є. Тимченка* в „Україні" 1924 р. кн. IV ст. 157-158. 2. Різка й мало обгрунтована *С. Смаль-Стоцького*. „Slawia" 1924 р т. III ст. 462-470, 695-706. 3. В „Slawia" 1925 р. т IV ст. 149-160 під назвою: К украинской диалектологии *Н. Дурново* вмістив змістовну рецензію, більше направлену проти неоправданих закидів С. Смаль-Стоцького. 4. *Ів. Зілинський* в львівських ювилейних „Записках" 1926 р. дав рецензію (не спокійну) під назвою: До питання про діялектольоґічну клясифікацію українських говорів, ст. 1-19. 5. Al. Marguliés в „Archiv" 1926 р. т. 40 ст. 312-314. 6. A. Meillet в „Bulletin soc. ling." т. 25 ст. 165-166. Крім цього з'явилися ще праці: *Ол. Курило*: До характеристики й процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків, „Україна" 1925 р. кн. 5 ст. 14-37. *С. Смаль-Стоцький*: Полїсьські мішані говори і полїські дифтонги, „Slavia" 1927 р. т. VI ст. 28-39, нічого нового. Добрий критичний огляд цілої літератури цього питання за сто років подав *Іван Галюн*: Як досліджувано українські дифтонґи, „Записки" київські, 1926-1927, кн. IX. 254-277, X. 99-115, XII. 12-39. Нарешті появилася праця невтомвої *О. Курило*: Спроба пояснити процес зміни *о*, *е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів,

---

[1] Форма кінець повстала з КОНЬЦЬ фонетично правильно, не потребуючи для цього ніяких аналогій; твердження *Є. Тимченка* і др., ніби в цій і подібних *і* повстало „під впливом форм инших відмінків" (Курс історії українського язика, 1927 р. ст. 127) вважаю непорозумінням. В північних говорах, де звичайно *о* змінюється на інший звук головно під наголосом, маємо незмінні *о*, напр.: конець, гонець, удовець і т. п.

з мапою Поділля, Київ, 1928 р. ст. 1-87, відбитка з „Записок" кн. XIX і далі. N. Trubetzkoy: Einiges über die russ. Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinruss. Spracheinheit, „Zeitschr. f. sl. Phil" I. 299-300. *А. Бескровный*: К вопросу о природе дифтонгического рефлекса о в переходных сев.-украинских говорах Воронежской губернии, „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского", Ленинград, 1928 р. ст. 148-153. *А. И. Томсон*: О дифтонгизаціи *е*, *о* в украинском языке, „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского" 1928 р. ст 318-322.

§ 3. *Повноголосних форм* в КА надзвичайно багато, як і в живій українській мові. Подаю тут лише частину прикладів без зазначення сторінок[1]. Ст.-сл. ра > *оро*: боронитися, боронит, боронячий, заборонити, забороняєт, зборонялся, оборону, обороною, обороньцею, ворот, выворочают, оборочает, оборочали, оборочают, оборочаючи, нагороды, нагородили, загородити, дорогою, здоровє, здоровя, здоровъ, здорово, здоровы, поздоровляєт, поздоровляют, поздоровте, поздоровляйте, поздоровлене, уздоровляєт, уздоровил, уздоровили, уздоровлены, уздоровлення, королю, королевьства, королевати, королевала, короткий, короткими, скоротился, вкоротци, поворозы, порожня, порожних, порожнюючи, спорожнил, порох, порохом, роспорошеным, сором, соромота, соромотне, соромочене, посоромочене, посоромочоно, соромотит, соромотят, сторож, сторожу, сторожово, осторожны, стороны, на сторонѣ, посторонки, хороминою, хоронилися, похоронкою і др.

Ст.-сл. ла, лѣ, у нас *оло*: болота, оболочѣтеся, оболоктися, оболочи, оболочем, оболоки, волокли, волочимся, выволокли, отволокли, приволокли, зволочитеся, володает, волос, голос, голоден, голод, голова, золото, золотый, колодез, колодезя, колодку, королевскую, молодых, молодшая, молоко, молока, молотит, поломя, с поломеня, солодкую, солома, солонои, охолодили і т. п.

Ст. сл. рѣ, у нас *ере*: беремя, беремена, берег, веремена, верещит, заверещал, дерево, дерева, жерело, жеребей, перед, вперед, наперед, перекладает, переложе-

[1] Коли в цій праці при поданих прикладах не подаю зазначення сторінок КА, або зазначаю коротко, див. тоді їх в Словнику, де подано повне зазначення.

ны, переставати, перестанет, опережися, переводити, переводила, перегороду, перепирал, переворотнаа, переворотныи, переворочати, перекормил, серебро, серебра, середный, середных, стерегли, стережет, выстерегаючися, череды, черева, череву, через і т. п.

Як бачимо, повноголосних форм в нашій пам'ятці дуже багато, але в тім нема нічого особливого, бо ж ці форми в живій українській мові повстали ще в доісторичний час,—десь при кінці праслов'янської доби, чому в східно-слов'янських пам'ятках XI-го віку цих форм вже не мало.

В КА панують повноголосні форми; форм церковно-слов'янських тут надзвичайно мало: сребренымь, сребрении, бремя, посреди, пред, посред, — та й ці форми могли повстати під польським впливом. Розріжняється «голова» від «глава»: О тых головах услышим нижей у главѣ .ѕ. 630. Українська літературна мова взагалі розвивалася так, що відкинула церковно-слов'янську основу, чим вона дуже помітно відріжняється від мови літ. російської, де, напр., надзвичайно багато церковно-слов'янських форм з *ра*, *ла*, *ре*, *ле* замість форм повноголосних. Тільки в говорах лемківських часті форми з *ра*, *ла*.

Зате значно сильніший чеський та польський вплив, напр.: владнут, владаль, владаючим, власност, власности, влоскии, з влоского, хлоп, млоденци, млоденцов, облоки, посмродила, преложеныи, преложоным, преложенства, превротный, впосреди і т. п. Під польським впливом повстало й лакнути (= ц.-сл. ѧлкáти) 616, лакнет 283, лакнем 310.

§ 4. Праслов'янські сполучення *or, *ol перед приголосною напочатку слова перейшли до української мови метатетичними, що й маємо в КА, напр.: робота, роботник, робили, ровнаючися, ровный, ровност, лодю і др.; постійно маємо роз-, рос- (ніколи раз-, рас-): розбирали, розбойников, розница, розный, розум, розумных, розмножу, розмовлял, розбѣглися, розошлися, розбогатилися, розумиет і т. п. (див. Словник). Ці форми дуже старі, бо вже в Супрасльському Рукопису маємо: рокота, рокъ, рокьнъ, роз- і др.

Але знає українська мова на початку слова—певне в залежности від іншої інтонації—й *ра*, *ла*, що не рідко маємо і в КА, напр.: рабове, раменем, лакомцами, лакомый, лакнути, лакне, лакнет, лакнем; див. Словник (останні слова—полонізми).

§ 5. З форм так званого другого повноголосу в КА маємо лише часті тут вмерети і умерети (див. Словник) та отперети, добре відомі й по інших пам'ятках.

§ 6. *Звук е* в вимові нашого перекладчика задньорядний, цеб то не палаталізує приголосної, по якій стоїть; він його завше пише як *е*, напр. божей 235, с племеня 235, через 235, мертвых 235, имени 236, межи 236, нехай 236, нашего 236, з мене 237, на себе беручи 239 і т. п. Йотоване *е*, цеб-то je наш перекладчик постійно зазначає через є, дуже послідовно відріжняючи його від *е* задньорядного; таке *є* в КА знаходимо на початку слова чи складу: єго 236, єсми 236, єсмо 235, єсте 236, є*ст* 236, євангелии 235, своєго 239, моєю 236, бываєт 237, прирожоноє 239, оповедає*т*ся 236 і т. п.; часом бувають і винятки з цього, яко графічні помилки, але не часті: моему 236, своею 239, о своем 235 і др. В речівниках середнього роду на -иє в кінці маємо так само *є*, а не *е*, напр.: проповедаⷩє 235, ѹживаⷩє 239 bis, здоровє 14, житє 404, ѡⷭ҇лиⷱ҇є 371 і т. п. Див. §. 27.

§ 7. *Зміна е на о* перед непалатальним складом по звуках *ж*, *ч*, *ш*, *щ* зачалася в українській мові в дуже ранній добі, чому пам'ятки XI-го століття вже добре знають її; цій лабіалізації звука *е* певне допомагав також і одночасовий процес диспалаталізації т. зв. шиплячих звуків. Процес цей широко знаний в українській мові, особливо в її північних говірках. Через це в КА ця зміна на кожнім кроці, напр.: жона, жоны, жону, жоною, жон, жонами, жонаты, жолчи, вчора, учоный, на чолах, чорт, чорным, чорно, чорнокнижника, чорнокнижнику, чоловѣка, чоловѣче, чоловѣчого, в чоловѣчом, чого, ничого, ни в чом, ни на чом, к чому, выкладачов 641, шол, вшол, вышол, одшол, пришодши, ишол, нашол, пошол, пришол,

прошол, шостый, шостаа, шостого, шостому, шостую, вечор, мачохою і др. В речівниках в Ab^1, N^3, G^3, D^3: дидичом, оповедачом, мужове, мужов. мечов, родичов, мужом; в прикметниках та дієприкметниках: мужова, мужовою, сторожово, божого, летячого, належачого, вашого, нашого, набо*л*шого, божому, летячому, оповѣдаючому, сѣючому, вашому, горшому, лѣпьшому, меньшому, наме*н*шому, нашому, о божомъ, в чоловѣчом, в вашом і т. п. Дуже часто маємо зміну *е*>*о* в дієприкметникових формах: збужоный, зглажоный, сточоный, учоный, вижон, заложон, збужон, звитежон, зглажон, осужон, розсужон, положонь, высажон, посажон, утвержон, выцвичон, злучонь, прилучон, навчон, посвечонь, порушонь, примушонь, перестрашон, выпущон, збужона, ряжона, сдрожона, потвержона, россужона, зрушона, запущона, вложоно, зглажоно, назначоно, нарушоно, недопущоно, скажоного, з незличонои, одрожонымь, нарожоным, осужоным, вицвичоным, назначоным, учоным, затривожоны, переможоны, приличоны, посвечоны, цвичоны, зрушоны, порушоны, ношоны, роспорошоны, отпущоны, прирожоных, преложоных, згоржоными, з учоными, примушоными і т. п.

Такій зміні підлягає *е* й по інших м'ягких приголосних, напр. по *ц*: концови 273, отцового 223; по *р* (первісно палатальним) досить часто: пастырови 596, замероного 639, створон, створоная, створоно, створоны, створоныє, створоныи, отвороны, церомонѣи, церомонѣям і др.; по *л*: змышлоным 452, змышлона 235. Зміни *е* на *о* по *л* в Ab^1 КА не знає: неприятелем 416, израєлем 269, так само в D^1: учителеви 596 і т.п.

Але не рідко в цих саме випадках наш автор традиційно пише й *е*, а не *о*, напр.: человѣкъ, человѣчому, нашего, мечем, мужем і т. п.; часто вживає подвійних форм (боротьба традиції з живою мовою): отцеве 30.120—отцове 443.474, коньцеви 117—ко*н*цови 273, дѣдичем 250—дѣдичом 269, мужеве 186—мужове 53, мужев 117—мужов 4.23, D^3 мужем 441—мужом442, зглажен 265—зглажонь 631, положен 221—положонь 34, створены—створоны 265, переможены—переможоны 29, пришедши 128—пришодши 64 і т. п.

На кінці слів, а також перед первісно палатальними звичайно в КА лабіалізації *е* не буває, напр.: вже, пшеницю 152, пшеничное 354, жона, але D[1] женѣ 317, ся оженил 322 і т. п. Під впливом аналогії часом може бути лабіалізація *е* на *о* й перед j, напр.: нашои 193, о вашой, божой, меньшой, в чоловѣчой, оживляючою 340 і др.

§ 8. *Початкові* ѥ—о. На місті праслов'янського початкового ѥ, що позосталося без зміни в південно-та західно-слов'янських мовах, в українській мові з праслов'янської доби маємо *о*[1]; те саме, звичайно, і в КА: оден 4sq., один 6sq., однак 187, однакое 354, однакова 364, в озери 657, олей 611 і др.; часом маємо *є-* в словах, що повстають від єдин, напр.: єдно*ст* 436, єднаю*т* 389, єднаючи 375, поєднал 375 і др. (див. Словник), як то маємо і в сучасній живій українській мові.

§ 9. *Зближення въ - у* роспочалося в українській мові дуже давно, ще в добу праслов'янську, чому його знають вже пам'ятки XI-го віку (явище це широко відоме також в пам'ятках сербських та білоруських)[2]. В КА зміна *въ - у* дуже часта. Подаю тут лише частину прикладів (див. їх в Словнику під *в* та *у*).

Початкове ненаголошене *у*, особливо коли воно йде по голоснім звуці, сильно редукується і перехо-

---

[1] Про початкові ѥ-*о* див. цінну працю *Г. Ільїнського*: Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда о, е въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ, „Slavia" 1924 р. т. II кн. 4 ст. 232-270. Див. ще: *Н. Дурново*: Спорные вопросы о.-сл. фонетики: I. Начальное *е* в о.-сл. яз., „Slavia" 1924 р. т. III ст. 225-271. Jan Rozwadowski: Oboczność je- || *o-* w językach słowiańskich, „Rocznik Sławistyczny", 1915 р. т. VII ст. 18-21. R. Ekblom: Der wechsel je - *o* im Slavischen, Упсала, 1925 р. *Г. Ильинскій*: Еще раз о праславянскихъ дублетах типа jelenь, olenь, „Slavia" 1925 р т. VI ст. 387-394, відповідь на статтю *Дурново*.

[2] Див. мою працю: „Пам'ятки старо-слов'янської мови X-XI віків", 1929 р. ст. 102, 109, 119, 127 і др. Пора б уже кинути неправдивий погляд про пізне повстання цеї ознаки, як то, напр., робить Др. *І. Паньжевич* в своїй статті: „Инвентарѣ каноничныхъ визитацій" 1924 р. ст. 12, відносячи це явище на XIII вік.

дить на нескладове ў, яке на письмі зазначається через *в*, напр.: вбиваєт*ся*, крови и вдавленины, и вдалися дорогою, вдарит, вдарена, вже, взял, не вкажет, не вказовали, вкаменовали, вкаменовавши, вкоренени, вмерети, и вмиєтност, не вмѣючи, не впадаєт, не впал, и впали, ку впаметаню, мя впокоял, и впросили где ся єму вродили, и втвержали, не втерпиль, и втисковь, вх(в)атил, входечи, и вчасники, вчасниками, и вченики, лихо вчинити, то и вчинит, не вчинил, и вчинил, справы вчинил, што вчинил, а чи вчинила, не вчинили, и вчини, вчините, иж вчинки, и вчители, здоров, вшол і т. п.

По голосній редукується ненаголошене *у* на ў і в середині слова: недовмеваючи, невмиєтных, невмиєтност, невмѣєтные, навчити, навчаю, навчил, навчал, навчилися, навчайте, навчаючи, навчивши, навчон, назавтриє.

Початкове *въ*, *вь* може переходити в ненаголошене *у*, особливо по приголоснім: увесь, уся, усю, уси - усѣ, над уси 235, против усим, над усими, даст увойти, увойде, узяла, узяли, узявши, он уперед, з усякого, з усяким, з усякою, уходячих до дому 121 і т. п.

Так само прийменники *въ - у* можуть уживатися один замість одного: Был в ласцѣ в Бога 37, в мене 143, Мешкал в них 97, Мешкали єсмо в них 114, Перемешкал єсмо в него 115, в нас 362, В жадного з вас 151; у главѣ 26.58, у котором 6, у собѣ 253, у Христѣ 212, В книгах Моисеєвых у главѣ 551, Єст у тобѣ 512, Пѣч у которой был положонь 34, Был у церкви 174 і т. п.

Часом здибуємо вживання *въ - у* одно замість одного навіть в однакових формах: не входило 53 — не уходило 59, вси - усѣ 256.428, уже — вже 469, и всправедливял — усправедливен 247, То єст в Христѣ — Бог у Христѣ 375, Мешкал в Симона 50 — Мешкаєт у Симона 51, неумиєтных 610 — невмиєтных 243, неумиєтности 240 - невмиєтности 95, научителев 50 — навчители 390, наученый — навченый 100, научоный — навчоныи 347, єсте научени 211 — єсте навчили 464, в Єрусалиме 6 — у Єрусалиме 110.111, в воли 476 — у воле 189, в другую суботу — у другую суботу 72, у них — в

них 214, в полском - у грецком 545 і т. п. Деколи й тут помітно бажання додержуватися евфонії і писати *у* по приголоснім, а *в* по голоснім звуці: их урад— на врад 515, и всправедливял 247, Тых и всправедливил а которых усправедливил 266, бываєт усправедливен 247, сут усправедливени 247, Простак у мови, але не в розуме 392, перед усѣми—зо всѣми 283, Бог у Христѣ 375, Мешкает у Симона 51 і т. п.

§ 10. Жива українська (і білоруська) мова знає цікаве явище,—подвоєння прийменника *въ* на *ув*, як що він знаходиться перед словом, що роспочинається задньорядним голосним звуком: роби до поту, а їж *ув* охоту (пор. увесь із кысь). Те саме явище, прийменник *ув* (постійно пишеться ѵ҃в), частенько маємо і в КА,— ще доказ народности його мови, напр.: ув Адаме 253, мешкали ув Азіи 102.86.110.593.595, ув Азѣи 362, ув Атенах 487, сам сотона переменяється ув ангела393, ув Ахаии 359.98, ув Асу 109, ув Азоте 44, ув Антиохіи 528, ув Асіи 523, ув обув 63, ув огонь 153, ув одно 431, ув одну 647, ув одном 164.415, ув одных 516, скинен ув озеро 655, ув озеро 653.656, ув ознайменованю 7, ув оное 530, ув оном 426.552.598, ув особе 571, ув отца 207, ув угла 182, полягут ув улицах 625, ув унижењю 43, ув ураде 530, ув урадех 515, ув уста 53.125.167, не уходило ув уста 59, ув устех 184.623 bis, ув утисках 398.482, ув утискъ 600, маєт ув учтивости 143, короля ув учтивости мѣйте 184, 185, ув уцтивости 337, ув уши 61. Ці форми можна пояснювати не тільки подвоєнням прийменника, але й іншим способом — розвитком протетичного *в* перед голосними *а*, *о*, *у*: у вогонь (а не ув огонь), у возеро, у вуста і т. п. На це єсть вказівка і в КА: на ст. 459 написано власне так: ѵ҃ кустакѣ, цеб-то початкове ѵ҃ написано окремо від слова[1]. На це саме вказує до певної міри також і правопис: в КА на початку слова звичайно пишеться ѵ҃, а в середині ꙋ (див. ст. 221)[2];

---

[1] Не забудьмо, що в КА скрізь письмо неперервне, себто слово від слова не розділюється.

[2] Правда, перекладчик КА кожного прийменника приймає за одне ціле з речівником, напр. зучинков 409; див. вище ст. 219.

крім цього, колиб перекладчик КА мислив собі окремий прийменник *ув*, то він кінцеве *в* виносив би над рядок (див. ст. 218-9), чого тут нема ані разу. Ось тому написи Ꙋвугла 182, Ꙋвулицах 625, Ꙋвунижен̾ю 43, Ꙋвураде 530, Ꙋвуста 53, Ꙋвуши 61 і т. п. можна читати: у вугла, у вулицах, у вуниженю, у вуряді, у вуста, у вуши і т. п.[1].

Коли слово починається з *и*, то *ъи* (по § 19) дають *ы*, напр.: увыньших 193.626.628, увысаии 617, увысаку 269.578, увысуса 409, увысусе 462.491.

Перед словом, що починається з двох приголосних, між якими вдавнину був *ъ* чи *ь*, маємо *уво*, напр.: уво всих 113.122.235, уво всѣх 26.478, уво снѣ 63; так само: они повѣрили уво *и*ванов (йванов?) крест 101.

§ 11. *Зближення артикуляції ы* та *и*. Поплутання *и* - *ы* в КА знаходимо не часто, — перекладчик звичайно пильно тримається традиційного вживання и - ы, що свідчить про його освіту та добре знання церковно-слов'янської традиції. Він вільно пише: хвили 161, противныи 148, вихроватыи 148, чи годи*т*ся 124 і т. п.; в дієйменниках постійно знаходимо *-ти*, ніколи *-ты*: чинити 238, споминати 238. Перекладчик КА безумовно читав своє и по-українському, цебто як звук, близький до середньорядного, проте на письмі він послідовно відріжняє и від ы. Не думаю, щоби цю послідовність можна було пояснити тільки тодішньою церковною вимовою,—факти свідчать, що в той час в церковній вимові старі и та ы читалися однаково (пор. передачу латинкою: Hospody pomyłuj у Ф. Рутки в його праці 1694 р.).

Проте як не пильно тримався наш перекладчик традиційного правопису, він, як українець, таки позоставив сліди своєї живої вимови звуків и - ы. Так, зам. и він писав ы, напр.: уныжоным быти 461, прав-

---

[1] Див. мою працю: „Нариси з історії української мови", 1927 р., § 178 ст. 97-98. Це ж саме явище досить часте і в творах Скорини, див. в праці Владимирова ст. 269; але у Скорини маємо ще й форми: вводежу, в'водежу, які ясно показують, що Скорина мислив їх тільки як в водежу, цеб-то маємо тут протетичне *в*, а не подвоєння прийменника. Див. *Е. Карскій*: Бѣлоруссы, т. II вип. 1 ст. 420-422.

дывыи 627, обѣытовала 387, шлюбыти 388, переносымыи 201, одным разом 256.317.332.340, спомнѣте на дны 574, Чи годи*т*ся быти (= бити) би*ч*ми 124 і т. п.; або зам. ы маємо и: зичливо*ст* 295. Часом маємо подвійні написи: лыскавици 606.616 — блискавици 545. 627.642, N^3 дяконы—дякони 509, L^1 в божници 100—в божницы 97, N^3 побожны—погани 189, першый 633 = перший 202 і др.

Часте поплутання *ы* - *и* по *р*, напр.: кривда 381, кривду 33, закрито 58, укрыжовали 421 — укрижовавьши 606, прикрыва*ет* — закрива*ет* 335, скрыта 467—скриты 468, скритую 304.344, скритыи 309, до вѣри 74—вѣры 286, з вѣры 409 — з вѣри 273, сотворывый 19—створил 374 і др.

В КА знаходимо декільки прикладів ки- зам. кы- в приростках, напр.: вибавени 500.259.527 — выбавити 145, викинень 366 — выкинено 33, вѣконуваючи 362—выконали 448, виходячих 641 — выходячую 660. Прикладів дуже мало, а тому вважаю їх просто за помилки, хоч до певної міри вони могли бути й діялектичними ознаками живої мови перекладчика, бо ж ужи-вання *ві-* часте в західно-українських говорах.

Уже в старо-слов'янськім маємо дублети: тисѧща й тъıсѧща, нинѣ й нънѣ, Давидъ і Давъıдъ, чому те саме маємо й в КА: Давыд, тисеча, тисечи, тисечей—тысячи 613, нине 205; але цікаво, що на десятки прикладів з *ти-* маємо тільки один з *ты-*, — тысячи 613, цеб-то наш перекладчик міцно тримається традиційного правопису й пише *тисеча*, хоч жива вимова його знала тільки *тысяча*[1]. Згідно з давнім дира, дѣра, дѣракъ маємо диравыи 547.

---

[1] *А. А. Назаревскій* в своїй праці: „Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалевскаго", Київ, 1911 р., ст. 114 уважає форми „нине" і „тисеча" за білоруські; таке твердження зовсім не відповідає фактам пам'ятників, бо ці слова з и зам. ы вживі дуже часто ще з XI віку, а далі панують по різних пам'ятках. Таке непорозуміння бачимо і в Курці. 1927 р. ст. 129, *Евг. Тимченка*, що подає форми „тисячею" та „нинѣшничъ" на зразок поплутання ы-и. Про давне Давыдъ див. ще M. Vasmer: Altbulgarisches, Davydъ, „Zeitschrift für slav. Phil." т. V ст. 134-136.

Поплутання традиції з живою вимовою повело нашого перекладчика до поплутання *ѣ* з *ы - и*, напр.: перемир*є* 279.368—перемѣр*є* 627, з отцы 15 — з отцѣ 565, ку хвале и чти 448—чтѣ не принося*т* 660, намѣ*л*шіи 202, щадѣти 112, о Хрѣстѣ 618, не дѣвѣтеся 214, одѣнь Бог 362, нѣнешнего (відгомін давнього дублету: **нинѣшьнѣ** і **нѣінѣшьнѣ**) 511, на сторожѣ 65, к вѣры 639 і др. Див. про це вище в розділі про *ѣ*, ст. 238.

Пильне додержання традиційного правопису при написах *и-ы* не дає нам можности робити докладних висновків про характер і ступінь палатальности приголосних перед и в вимові перекладчика КА.

§ 12. *Звуки* **ы** *та* **и** *перед* j (нескладове *і*) не змінюються на *о, е*, напр.: твердои шии 37, на шию 113, шіи A[3] 294, крыю*т* 285, светый 545, семый 231 sq., такий 197, не пий 515, пиймо 354 і т. п.

§ 13. *Зміна о* на *а*. В східно-українській мові існує коло тридцятка слів, в котрих *о* змінюється на *а*, як що в дальшім складі єсть *а*, напр.: багатий, гаразд, гарячий, калатати, качан, кажан, халява, ганчар, калач, хазяін і др.; в західно-українській мові ці слова бренять звичайно з *о*. Більшість лінгвістів пояснює цю східно-українську зміну т. зв. складовою асиміляцією. Таке пояснення досить сумнівне, бо ж маємо сотні інших подібних слів, в яких *о* проте не міняється на *а*, хоч і знаходиться в тих самих обставинах, як і в слові богатый; кидається в вічі, що серед таких слів багато слів чужих, напр. манастир, паганий, карабель і др. Проф. Г. Ільїнський виступив з цінною статтею[1], в якій рішуче відкидає фонетичне повстання цих форм, пояснюючи їх або морфологічно, або запозиченням з чужих мов[2].

КА додає до цього декільки цінних рис; тут знаходимо: гараздь 419.341.461, гарачий 604 bis, гарачими

---

[1] До питання про асиміляцію голосних в українській мові, „Записки" київські, кн. VII—VIII ст. 56-66, 1926 р.

[2] Позиченням з чужих мов пояснював і я це явище ще в своїй праці: „Наглядна таблиця милозвучности української мови", Жовква, 1923 р. § 60 та в „Український стилістичний словник", Львів, 1924 р., під відповідними словами.

604, гарячост 604, с карабля 114, в карабли 151.152, на карабли 648, карабле великии 167, масядзу (mosiądzowi) 595 (а поруч форми з *о*: богатый 160.167, богацства 172.173, горачий 604, горачость 616, гончар 271, корабль 142.152, поганы 240), а це нам свідчить, що в XVI ст. подібні форми були відомі і в західно-українських говорах, чому сьогодняшня західна вимова цих слів з *о* не єсть єдина стара[1].

§ 14. *Зміна о на а* в многократних дієслівних (verba iterativa) формах сягає ще праслов'янської доби, чому таких форм з *а* повно в старо-слов'янських пам'ятках; від глибокої давнини ці форми в великім числі позосталися в північно- та західно-українських говорах, говори ж східно-українські знають цих форм дуже мало[2]. Цікавий в цім відношенні КА: в нім зовсім не багато ітеративних форм з *а*, напр.: ламался, ламлем, ламано, ламлет, в ламаню, зламали, поламал, виганяєт, выганяны, допомагаєт, перемагаєт, перемагаєм 267, помагати, помагаю, помагай, подпомагали, спомагати, спомагають, спомагали, храмлючи і др., цеб-то переважно в словах, що і в східно-українських говорах вживаються з *а*. Навпаки, форм ітеративних з *о* в КА значно більше, напр. ся згожало 361 і т. п.

Часом маємо в КА форми з *о* зам. *а*, напр. звичайно перекладчик пише упаметаню, паметати, впаметалися, але часом вимовляє таке *а* лабіалізовано і передає його через *о*: упометанє, упометалися (див. Словник, це саме знають і інші пам'ятки XVI віку).

§ 15. *Збліжєння ненаголошених о - у*. В живій українській мові майже на цілій її території ненаголошене *о* досить виразно підноситься в своїй артикуляції до *у* (вокальна асиміляція, уподібнення голосних); явище це найчастіше буває перед *у* в наступнім складі[3]. Те саме часом маємо і в КА, але рідко,

---

[1] Про це ж явище див. ще далі, в розділі про чужі слова в КА.

[2] Див. *Ів. Огієнко:* Нариси з історії української мови, Варшава, 1927 р. ст. 86 § 142.

[3] Див про це найновішу працю *О. Курило*: Спроба пояснити процес зміни *о, е* в нових закритих складах у південній групі українських діялектів, Київ, 1928 р. ст. 50-68, 83-87.

напр.: дупущали 437, ѳуритари (forytarze), пудлуг 644, у (=о) котором 64 і т. п.; в Ab[1]: оѣрою живую 453, рукую моєю 360 і др. (про дієслова на -увати див. далі в морфології). І навпаки, часом маємо *о*, *е* зам. *у*, що відоме і в живій мові: Взявши кров телячую и козловою 569, Через кров козловую и телячею 567 і др. Постійно маємо тільки коруна, корунован (див. Словника) з чесько-польського koruna. Пор. ще Самоила (Samuela) 15.

§ 16. *Зближення артикуляції ненаголошених е-и.* Ненаголошене *е* в багатьох говорах української мови вимовляється непорізно, при чому така артикуляція підноситься, наближаючись до *и*. Явище це— «гармонія голосних» —відоме ще з пам'яток XI-го віку, але постійно в малім числі, бо більше трапляється в живій вимові, ніж в творах літературних. Так само і в КА ненаголошене *е* часом передається через *и*, напр.: нимаєшь 209, кимбалом звинячим 342, ничистого 660, завтришнего 171, о невѣсте береминной 627, охристив'шися 40 (поруч: были покрещени 41), V[1] смерти 357, в Макидонїи 87, до Макидонїи 379.490, Макидонию 358.104, макидонянин 146, макидонскии 86 (ні разу маке-; див. Словник) і др. Цікаво, що слово «червоний» має тут форму ч*и*рвоний багато раз (див. Словник), і лише один раз: на червоном 643; в польськім оригіналі тут постійно czerwony; підкреслю, що й в живій українській мові тут часто маємо *и* навіть під наголосом: на дворі чи́рвоно, як говорять в м. Брусилові на Радомисельщині.

Замість ненаголошеного *и* часом маємо *е*, напр.: старшенства 507, старшенствомь 18, нищети 498, галелейский 2 — галилеяне 6 і др. Достоєнство 236, достоєньства 235.577 пояснюється ст.-сл. достоѥнъ. В Pr 3[1] знаходимо *-ет* зам. *-ит*, напр.: Нехай смотре*т* абы не упал 331, Коли ся выполне*т* тисеча лѣт 655, Боронет себе 388, Противник ся правде противе*т* 536 і др.

Мале число прикладів цього поплутання може свідчити про виразну артикуляцію ненаголошених *е* та *и*, що, напр., часте в північно-українських говорах[1].

[1] Див. *В. Ганцов*: Діялектологічна класифікація українських говорів, „Записки“ київські 1924 р. кн. IV ст. 106-107. Про са-

§ 17. *Давнє* ръ поміж приголосними дає в нас *ры* або *ри*, напр.: укрывавеный 628, дрыжал 34, з дрыжанєм 443, затривожил 584, затривожили 82, затривоженым 286, трывожит 419—тривожит 349, не тривожтеся 187 — не трывожтеся 190.451, трывожили 432.497, тривога 619, стривожили 598, трывати—тривает (див. Словник), брымячою 342 і др., але хребет 277, слезы 522, слезами 110, скрегетали 38. Цікаві ще форми, звичайні для української літературної мови XVI—XVII віків: терпливость 421.252, терпливе 141, опатръностю 25, внутрьности 541, в нутрностех 377. Але *ръ* може дати й *ро*, напр.: дрова 307, кровный 296, кровных 268. Полонізми: кревкий 400, кревки 401, кревкост 318 (див. Словник).

Давнє ръ-ър-ор: чорный 66, чорно 612, чорт 318 покормь 277, чортовского 527 і т. п. (див. Словник); так само лъ-ъл-ол дає *ол*: толмача 37. Полонізми: покармь 324, чартовскии 509, тлумень 313, в обжарствах 189 (при—обжирства 421).

§ 18. Давнє ѕъ переходить на *с* чи *з*, згубивши ъ, напр.: створил, створителем, усьхло — усхло 636, сосхнет 160.181, згрешит 208 і др., див. § 45. В положенні перед двома приголосними давнє ѕъ дає *зо*, напр.: зобрал 426, зобрали 24, зозволял 39, зозволяли 157, изозволял 123, зойти 117, зопсовати 630, зосланого 179, зотрет 296 і др. (див. Словник на *зо-*). Єсть і полонізми: зезволеньєм 279. Боротьба традиційного со з живим *зо* часто зазначається в пам'ятці, напр.: со мною 121—зо мною 122.

§ 19. *Сполученя* ъи дає в КА ы (чи ый), напр.: отыйти 374.450, отыймует 571, зыйди 605, позыскал 117, позыскали 390, зыскъ 517.104.105, зыску 509, зыскаль 457, зыщем 171, зышло 304.426 і др. Те саме маємо навіть тоді, коли ъ належить прийменникові, а слово роспочинається з *и*, напр.: зыдолы 378, утекают зыконїи до Листры 74, Мѣла два сыны зысака 269, зысаком 577, зысаии 548, на ст. 36 третя рука переробила «со исъ̃ом» на зысъ̃ом, зыных 23, зыными 84.139,

---

мий процес цеї вокальної асиміляції див. *О. Курило*: Спроба, 1928 р., ст. 68-70.

увыньших 193.626.628, вы*н*ших 432, увысаии 617, увысаку 269.578, увысуса 409, увысусе 462.491, выных 516, выюдеи 516, высусе 299.437, выконіи 528, выстленіє 71 і др. Пор. в Пересопницькій Євангелії кыс"ови, Житецький 226.

§ 20. *Приставне і.* Жива українська мова широко знає приставне *і* перед давніми сонорними *л*, *р*, *м*, коли за ними йде ще приголосна, що звичайно пояснюється колись складовим характером цих *л*, *р*, *м*. В КА маємо: от уст ил'вов 531, затворили уста илвом 580. Таке *і* (*и*) жива українська мова знає також і перед іншими приголосними в словах, що роспочинаються з двох приголосних, особливо ж поплутання приставок *іс-с*, *із-з*; те саме маємо і в КА: свѣт изгинул 203, был ишол 197, ишли 27.45.179 (шли 71), йняльсѧ хвалы 51, остану из вамч 450, из великою 382, сполу из духом 264, из Иродом 67, из людми 93, из ними 96, ис свѣта 217, хвали*т*сѧ ис своєи 396, ис своим 619, метали ис себе шаты 124, ис семи 642, ис сыном 418, ис слезами 584, ис собою 84.99.84.85.116. 127.317.406.531, ис Христом 450 і др.

Часом може бути приставне *о*, напр.: окром 470. 514.

§ 21. *Зникнення початкового і.* В давніх приставках чи прийменниках **из, ис** з бігом часу початкове *и*, особливо коли було ненаголошеним, стало в українській мові редукуватися й перейшло на j, а пізніще зовсім зникло. В КА це звичайне явище, напр.: здохла 23, сперва 209, сповѣдника 621, коли ся сполнило 104, пришол з Влох 97, з Єрусилима 61.123, здалека 581, здавна 203, збавеньє 178, збавите*л* 279, збавити 165 і др. (див. Словник).

§ 22. *Відпад кінцевого голосного* в слові частий в українській мові. В КА маємо: відпад *ъ*: кром 39.246. 395.534 (пор. кроме 554); *же* по голосній тратить кінцеве *е*: чого ж 309, тоє ж 300, те ж 366, прошу ж 300, коли ж 301, откин*м*о ж 285, по*д*те ж 604.639, чисте ж 313, а по голоснім *же* позостаєтьсѧ: не фрасуйжеся 320. Слово *ач* з аче, а це з *а*щ*е* (див. в Словнику *ач*). Слово хотя може губити кінцеву голосну: хо*т* 324.449; так саме якийсь 307.

§ 23. При немилозвучнім збігу приголосних може вставлятися поміж них *о*: вихор 339, але: вѣтръ 148, Єгип'ть 625; також в G^3 гадок 286, посварок 286 і т. п.

§ 24. Давні *носові звуки* ѫ та ѧ дуже рано втратилися в українській мові, про що свідчать уже пам'ятки XI-го віку. В КА, звичайно, давнє ѫ передається через *у*, а ѧ через *я*, по шиплячих через *а*, напр.: буду, судити, мѧ, имѧ, частю і т. п. (див. Словник).

Цікаво, що польські носові звуки наш перекладчик постійно перекладає по-українському, напр.: окрут (okręt) 559, туча (thęcza) 622, прудко (prędko) 404, частокро*т* (częstokroć) 74, до щадку (do szczątku) 645, надзный (nędzny) 604, без вотпеня (bez wątpienia) 510, не вотпим 371, пекны (piękni) 274, светобливая (świętobliwa) 281, устегнули (zawściągnęli) 77, зав'стегнути (zawsciągnąć) 539, попудливо*ст* (popędliwość) 241, пручися (prząc się) 198, пятра (piętra) і т. п.

§ 25. Зредуковане *и* може зовсім губитися: хрестяньскоє 514, хрестя*н*ских 283, хрестя*н*ский 593, хрестя*н*скую 418, хрестяньская 595.627, N^3 дяконы 509, дякони 509, дяконов 508, Ab^3 дяконы 447, дявола 56, хрестян 39, хрестянов, хрестян 39 (поруч: дияконов 28 і др., див. Словник), И*л*я 276—Илья 175 і др.

§ 26. *Наголос* в КА не зазначається, але його дуже часто можна пізнати по вживанню *ѣ-е* та *я-е*, про що я росповідав уже вище на ст. 245-6,249. Про наголос в окремих формах мова далі в Морфології. Можна зробити загальний висновок: порекладчик КА наголошував слова в своїй вимові постійно по-українському, як знаємо цей наголос з акцентованих пам'яток XVI-го віку. В більшості своїй цей наголос однаковий з сьогодняшнім українським наголосом в північних та західних говірках. Наголос цей в дуже багатьох випадках ріжниться від наголосу російського, про що я вже не раз росповідав в своїх працях[1]; про-

---

[1] А саме в таких: 1. Курсъ украинскаго языка, вид. 2-е, Київ, 1919 р. ст. 104-113; 2. Наголос, яко метод означення місця виходу стародрукованих книжок, „Записки" львівські, 1925 р.

тивне твердження Л. Сплавинського та С. Кульбакина, як не оперте на фактичнім матеріялі, уважаю недоведеним [1].

2. Приголосні.

§ 27. *Диспалаталізація приголосних.* Система слов'янських приголосних в порівнянні з системою приголосних інших індоєвропейських мов помітно відріжняється тим, що слов'янські мови знають в великому числі так звані палаталізовані приголосні, чого нема в інших мовах. Правда, слов'янські мови знають ці приголосні не в однаковій мірі; так, мови російська й польська мають «м'яких» приголосних дуже багато, тоді як, скажемо, мова словінська виявляє виразне замилування до «твердих» приголосних. Українська мова має тверді й м'які приголосні в певних окреслених випадках, але з бігом віків виявляє помітну схильність до їх диспалаталізації; так, тут з часом сильно ствердли звуки: б, п, в, м, ж, ч, ш, щ, р.

Консонанти в вимові перекладчика КА в багатьох випадках зовсім тверді, як і в живій українській мові, що можна легко довести його написами. Навпаки, виділити всі м'які приголосні в цій вимові й

т. 136-137 ст. 197-224; 3. Український наголос на початку XVII-го віку, „Записки чину св. Василія Великого" 1926 р. т. II вип. 1-2 ст. 1-29; 4. Українська вимова богослужбового тексту в XVII віці, „'Ελπίς", Варшава, 1926 р. кн. I ст. 19-24; 5. Український наголос в XVI віці, „Сборник статей" на пошану А. Соболевського, Спб. 1928 р. ст. 4454-51. Див. ще *З. Веселовська*: Український наголос у „Лексиконі" П. Беринди, „Записки" київські, 1929 р. кн. 21-22 ст. 7-28.

[1] В рецензії на „Grammatik der Ruthenischen Sprache" 1913 р. проф. Смаль-Стоцького Dr. Lehr-Spławiński, вказавши на загальність висновків Стоцького про наголос (дійсно, С. Смаль-Стоцький подає мало переконувучого матетріялу, бо не оперся на матеріял з давніх акцентованих пам'яток), твердить: „Że język małoruski zasadniczo zgadza się co do miejsca akcentu z rosyjskim, o tem nie można wątpić" („Rocznik Slawistyczny" 1915 р. т. VII ст. 85). За Сплавинським ці твердження повторив і *С. Кульбакин* в праці: „Украинскій языкъ", Харків, 1919 р. ст. 46.

зазначити ступінь їхньої м'якости часом не легко, а то з причини невідповідного правопису, який маємо в КА (і взагалі в тодішніх пам'ятках). На цікаве питання, якими були в вимові перекладчика КА приголосні перед *ѣ* та *и*, докладно й точно відповісти трудно, бо в його правопису часом плутається *е* з *ѣ*, а *и* з *ы* і *ѣ*, що затемнює нам характер його вимови. Проте, беручи на увагу загальний характер правопису й фонетики КА, можна ствердити, що перекладчик приголосні перед *ѣ* та *и* (з давнього *и*) вимовляв зовсім твердо; так і мусіло бути, бо ж знаємо, що приголосні перед *е*, *и* або були твердими в українській мові ще в праслов'янській добі, або диспалаталізувалися в дуже ранній час; здається, не далекі від правди власне ті вчені, що для праслов'янської доби припускають існування не м'яких приголосних перед *е*, *и*, а напівпалатальних[1].

В вимові перекладчика КА приголосні були м'якими в таких головних випадках: 1. перед наголошеним *ѣ*, напр.: колѣно 287, потѣхи 289, надѣю 290, женѣ 334, нѣт 351 і т. п.; ненаголошене ж *ѣ* могло бренiти в нього й близько до звичайного *е*, як то чуємо і в живій північно українській мові: у вѣре 290 і др. (див. ст. 244). 2. Перед *ѣ* в приказовім способі: хвалѣте 290, веселѣтеся 290 і др., див. про це далі[2].

---

[1] Пор. *Ал. Шахматовъ*: Wie im kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging, „Archiv" т. 25 кн. 2. Пор. ще *С. Смаль-Стоцький*: Grammatik, 1913 р. § 28, „Slavia" 1927 р. т VI ст. 37, припускає твердість приголосних вже для праслов'янської доби. T. Lehr, „Rocznik Slawistyczny" 1915 р. т. VII ст. 89-96 § 4, в рецензії на Граматику С. Стоцького, боронить втерту думку про пізню диспалаталізацію приголосних в українській мові. *К. Німчинов*: До проблеми про диспалаталізацію приголосних перед *е*, *и* в українській мові, „Записки" київські, 1926 р. кн. IX ст. 246-253. *О. Н. Синявський*: Фонетична контроверса, „Записки" київські 1927 р. т. XIII-XIV ст. 264-276. *С. Смаль Стоцький*: „М'які" і „тверді" голосівки, „Slavia", 1929 р. т. VII ст. 827-836. A. Thomson: Die Erweichung und Erhärtung der Labiale im ukrainischen, Zur Frage über die Erhärtung der Konsonanten vor *e*, *и*, київські „Записки" 1927 р. т. XIII—XIV ст. 253-263.

[2] Що до питання, ніби форма „ходіть" вказує на існування палатальних приголосних перед *е*, яке сьогодні наука вирі-

3. Перед йотованими ja, ju, цеб-то ѧ, ю: порожня 351, поздоровляют 359, мовлю 376 і т. п.; коли ж це ѧ було ненаголошеним, воно бреніло як *е*, не палаталізуючи приголосного, як то бренить і в сучасній північно-українській мові, напр. чинет 357, мовечи 2, смотречи 2 і т. п. (див. ст. 249). 4. Перед *є* в формах речівника середнього роду: качане 245, похваляєм 363 і др. (див. § 6).

КА належить до тих рідких пам'яток XVI-го віку, в котрих докладно розріжняються (правда, з рідкими винятками) букви *е* та *є* навіть по приголосних, а це й дає змогу говорити про їхній характер (див. ст. 220-1). Буков *е* та *є* перекладчик КА вживає постільки послідоно, що не маємо ніякого сумніву про таку ж послідовну непалатальність приголосних перед *е* в його вимові; на встановлення подібної вимови потрібні були довгі віки, а це мені виразно свідчить, що навіть в *є* наших перших пам'яток XI-го віку треба бачити „тверде“ *е*, подібне до *е* сучасного; коли б воно бреніло йначе, не писали б тоді на початку слова чи складу ѥ; саме вживання двох літер в українських пам'ятках свідчить і про двійну їх вимову. Рідкі випадки вживання ѥ по приголосній уважаю лише за графічне поплутання буков ѥ - *є*, подібне до того, що не рідко буває в XI в. й з іншими літерами[1].

§ 28. *Звук р* в північно-українській вимові нашого перекладчика звичайно вживається яко звук зовсім диспалаталізований, напр.: бура 149, вечерати 604, горачих 606, диравый 457, звѣрата 606, згорат 204, кипранина 116, назаранина 13, мора, з олтара, писара 101, до пастыра 185.589, цисара, нерадных 493, отворает 43.571.602, отвораючи 16, отраснувши 153, подбураючи 93, порадне 116, порадок, порадком 352,

---

шує негативно, див. *Л. Васильевъ*: Можно ли основываться въ доказательство существованія въ предкѣ малорусскаго нарѣчія мягкихъ согласныхъ передъ *е* на современныхъ малорусскихъ формахъ повел накл. въ родѣ ведіть, „РФВ“ 1913 р. т. LXX, ст. 170-172.

[1] Іншої думки *А Крымскій*: Украинская грамматика, М. 1907 р., т. I вип. I ст. 194-200; T. Lehr, „Rocznik Slawistyczny“, 1915 р. т. VII ст. 93-95 і др.

потварають 245, потворали 92, сварачися 29, трасено 612, трасеня 617, умораєт 313, урад, урадомь; бруха 611, переговоруючи 536, усмотрює 433, вечеру 330.336, на олтару 616, мору, цару 139, при цѣсару 62, узру, вѣру, Хрыста, Хрыстом 100, Рым 104, до Рыму 153.155, рымского 594, стрыжет 43; золотар 104, писар 106; замеροного 639, створон 438, створоная 268.271, створоно 511, створоны 265, олтарови 327, пастырови 596, трох 618 і др.

Боротьба традиційного церковно-слов'янського правопису (палатальне *р*) з живою вимовою перекладчика (твердe *р*) допровадила до частого поплутання цих *р*, особливо в складах *ры-ри*, де плуталися й *ы-и* (§ 11), чому автор пише: гарачий 604, гарачими 604—гарячост 604, корынтове 377 — коринтове 390, крык 106.610—крик 438, крычал 38, крычала 628, крычали, закрычали 105, крычечи 119.639—кричечи 40.76.106. 118.130, кричит 594, Крыт 147—Крит 148, крытяне 7—критене 535, назаранина 13—назаренин 121, нерадница 645—нерядницу 650, офѣри—офѣры 332, закриваєт—прикрываєт 335, з Рыма 97.124—з Рима 446, до Рыма 155—до Риму 155, в Рыме 236—в Риме 237.498, рымляне 88.90 римляне 6.85.90, рымлянина 124—римлянина 124, радит 595 — рядит 550, триваєт 181—трываєт 211.212, тривало 498—трывало 211, створоны 265—створены 265 і т. п.

§ 29. *Губні звуки б, п, в, м* ще в доісторичну добу почали диспалаталізуватися, чому в пам'ятках XI-го віку вони частенько виступають вже як звуки „тверді". Очевидно, тверді ці звуки і в північно-українській мові перекладчика КА, тільки штучний його правопис не дає змоги встановити це докладніще, бо тут кожна кінцева приголосна слова чи складу звичайно виноситься над слово, коли ж не виноситься, то по ній ставиться по південно слов'янському звичаю *ъ*, хоч би була вона й твердою (див. ст. 216-217). Диспалаталізовані губні в КА маємо: семъ 103 sq., в приказовім способі: поздоровъ 539, мовъ 98.537, ставъ 536, кваптежся 604, мовте 165, поздоровте 294, в Ab[1] муж. роду на кінці постійно *м*, але винесене над слово: племенемъ 394 - племенемь 634. Так само: поп 76—

попь 554, против 266—противь 226, жидовскоє 92—жидовьскоє 72 і т. п., а також: греховь 11—греховъ 175, цесаромъ 149 і др.

§ 30. *Звуки ж, ч, ш, щ* дуже рано диспалаталізувалися в більшості українських говірок, а тому тверді вони і в КА, як пам'ятці північно української мови. На жаль тільки, правопис КА дуже часто затемнює вимову, чому в багатьох випадках, як чинн̃ 225 і подібні, нема змоги точно зазначити вимову перекладчика; не забуваймо, що він з південно-слов'янської традиції часто ставить *ъ* в кінці складу[1]. Але не дивлячись на це, маємо проте не мало прикладів, що виразно свідчать про диспалаталізованність шиплячих, напр.: рѣжъ а *єж* 52, не чужоложъ 164, чого гонишъ 45, чынѣте 165, бачъ 124, овощъ і т. п. В *збожє* 325.515 може зазначено вимову збожје.

Звук *щ* передається в КА не однаково: счинаючи 286, счался 113, счали 126, щела 6, кресчени 57, крешче*ня* 123, счастливыи 656, неща*стє* 592, счирую 451, счирого 635, допушчали 600, опушчаєть 625, отпушчены 210, на пушчи 643, для дожчу 153, А[3] дожчи77, дожчь 173.175 ter. 557.625, плашщь 531 і др. Давнє *щ* часом передається одним *ш*, як і в живій сучасній мові: товариш 385.594, зморшки 442 і др.

Часом *щ* зазначається двома *ш*, напр.: перевышшила 14, перевышшили 346; те ж в найвищім ступіні прикметників: навышший 24.25.554.567, навышшого 545.548.549, найвышшого 628, найвышшим 627 і др.; але: перевышаєт 355, вывышон 397.

§ 31. *Звук ц* в КА звичайно вживається в традиційній старо-слов'янській формі, цеб-то непалатальній, напр.: блудница 580, обетница 250, праца 96.357, розница 78.331, служебница 64.294, таємница 279, ученица 49, винницу 326, землицу 87, нерядницу 650, обѣтницу 145.511, правицу 510.596, працу 512.596,

---

[1] Здається, що *В. Дем'янчук* не бере на увагу власне неї південно-слов'янської правописної риси, коли твердить, ніби шиплячі зберігають м'якість у визвуку в українських грамотах XIV-XV віків, див. „Морфологія українських грамот" 1928 р. ст. 15; пор. у нього на ст. 17 тоть.

розницу 53, служебницу 418, таємницу 337.467.643, улицу 46.64, ко отцу 433, солнцу 640, працую 467, працую*т* 295.493.515, обецуючи 201, сто*л*ца 582, мѣстьца 237, на обѣтницахь 19, обецаного 412, працовал 597, працовала 294, працовитои 558 і т. п. Можливо, що й традиційна церковна вимова частіше знала не палатальне *ц*. В українських грамотах XIV-XV віку так само панує *ц* тверде. Але що це не була жива народня вимова, на це вказують такі форми, як чистець 307, отець 415.2.10, бодець 357[1], девицю 323, пшеницю 152, в грецьком 305, моць 5 і др. На це ж указують і подвійні форми: отцу 473—отцю 555, з отцы 15—з отцѣ 565, отцове 120 отцеве 443 і др. Такі форми, як столе*ц* 37.598.605.631, пра*ц* 636 і т. п. ще не вказують на непалатальне *ц*, бо тут *ц* виносне, а в такім випадкові *ь* опускається постійно, пор. мо*ц* 197.195.577.637—моць 5, у гре*ц*ком 94 — в грецьком 305 і т. п.[2]

§ 32. *Звук дз* дуже рідкий в нашій пам'ятці: масядзу (mosiądzowi). Африкати *дж* наш перекладчик зовсім не знає.

§ 33. *По звуках задньоязикових г, к, х* наш перекладчик, згідно з своєю північно-українською вимовою, вільно вживає **и**, напр.: згине*т* 325, погинули 204.231, гине*т* 178.105, гинем 371, гину*т* 301.470, згинути 367, убогим 382, солодки 623, оболоки 491, засадки 108, учиньки 248, помочники 627, прорски 432, невольники 201, короткими 557, хитре 399, хитро*ст*ю 469.624, хитры 108 і т. п. Звук **ы** по *г, к, х* знаходимо дуже рідко: земськыми 612. В формах по *г, к, х* ставиться тільки **-и**, напр.: выроки, книги, G[1] присяги, вбогии, инаким, тяжкіи, тяжких, людскими і т. п. Ці *ги, ки, хи* нашого перекладчика, в мові яко-

---

[1] Але в кінці слова чи складу *ь* може бути й чисто правописною рисою, див. вище ст. 216-217.

[2] Акад. *А. Кримський* в київських „Записках" 1927 р. т. XII ст. 352 висловлює таку думку: „Буква *ц* вимовлялася м'яко, і тому після неї можна було писати попросту **а**, а не **я**". Здогад цікавий, але не ясний. Написи **-ца** надзвичайно часті в давніх українських пам'ятках поруч з **-цю,-ць**.

го панують переважно північно-українські риси, треба приймати, звичайно, за *гі, кі, хі*.

§ 34. *Звук л*. Як вимовлявся в нашого перекладчика звук *л*, на це не маємо зовсім ясного матеріялу. Звичайно в КА панує давній традиційний правопис, а він вимагав (як то бачимо ще з пам'яток з XI-го віку починаючи) не ставити *ь* по *л* перед приголосною, чому тут маємо: в по*л*ском 466.580.545, доброво*л*не 192, посе*л*ство 214, на сто*л*цах 627 і т. п., цеб-то *л* звичайно виноситься. Як що слово написано повно, тоді *ь* по *л* ставиться, напр.: ва*л*чити 293. 632 — вальчити 651, ве*л*ми 356 — вельми 9, во*л*ным 472—вольный 414, запа*л*чивую 380.628 — запальчивую 622, зо*л*ну 638—льну 647, ма*л*женству 514—мальженьству 514, набо*л*шей 5 - набольшей 140, нево*л*никъ 261 —невольники 201, пеке*л*ного 167 — пекельных 660, пи*л*не 13—пильне 525, пи*л*ност 380—пильноваль 628, смерте*л*ный 260—смертельный 221, на со*л*нцу 652—на сольньцу 652, то*л*ко—только, ѳа*л*шуючи 370 — фальшуючи 367 і т. п. Форми з *ь* по *л* так само не вказують якоїсь докладної артикуляції *л*, бо ж наш перекладчик дуже часто ставить *ь* по приголосній в кінці складу тільки з тодішніх правописних вимог. Форма королу 620 (при королю 183) єсть звичайна описка.

Слідів середнього чи «европейського» *л* нема в КА; так само й теперішня північно-українська мова не знає його.

§ 35. *Тверде н*, як і в сучасній живій північно- та західно-українській мові, знаходимо в словах: прировныватися 390, прировныва*ют* 390, прировна*че* 544, ровнаючися 188, подмануєм 208. В східно-українських говорах маємо тут *н* палатальне.

§ 36. *Зміна звуків г, к, х* перед передньорядними голосними на шиплячі *ж, ч, ш* та свистячі *з, ц, с* відбулася в українській мові, як і в інших слов'янських мовах, ще в праслов'янську добу. В КА знаходимо всі випадкі цеї зміни, як і в сучасній живій мові: должей 99, тяжкому 229, срожей 660, V[1] Боже 236.310, V[1] чоловѣче 240, стереже*т* 221.634, стережися 528, стережите 287, поможѣте 293, стережѣтеся 72 і т. п.; зміна в свистячі (перед ѣ): D[1]: слузѣ 593, ласци 252,

пане*нц*и 322, руцѣ 341, дѣдичци 186; L': в повазе 23. 48.407, в повази 407, на дорози 45. 47.52, в дорозе 48, в бабце 522, в руци 622.623.636.643.653, в звязце 435, о маль*ж*оньце 326, в матце 522, в человѣци 126 і т. п. Форми приказового способу помози 86, N³ грѣшници 232, роскошници 315 повстали під церковнослов'янським впливом.

§ 37. Сполучення *ск* перед j, як звичайно, дає *щ*: выпущати 168, выпуща*єт* 639, допущаю 507, допуща*єш* 600, допушчали 600, опущаєть 625, отпушчени 210, спущаєм 187, спущали 169.196 і т. п.

§ 38. *Сполучення* dj звичайно дає в нашій пам'ятці *ж*: побужати 197, розсужати 348, збужаю 203, посужаю 379, угожаю 334, вижу 38.94, ненавижу 597, нагорожу 542, ражу 81.404, посужа*єш* 240, высвобожа*єт* 125, перешкожа*єт* 498, побужа*єт* 266.276.594, ся пригожа*єт* 193, утвержа*єт* 364, угожаєм 484, завстыжаєте 337, побужаю*т* 514, угожаю*т* 486, осужало 215, угожали 536, утвержалися 86, вижен—вижон 350, высажон 509, збужон 351, осужон 539.625, охоложен 381, посажон 449, розсужон 137, утвержон 51.644, нароженыи 545, потверженa 174, ряжона 656, осажено 87, погужено 288, высвобожени 257.265, завстыжени 386, осуже*н*и 173, побужаны 429, утвержени 468.478, утверждаючи 77, розсужаючими 163, виженье 605, вижен*є* 86, охоложе*нє* 252, к потверженью 93, *єст* вожем 610, утверженью 102, по порожен*и* 628, прирожен*ь*ю 279, прирожен*ь*єм 261, во сужен*ь*ю 286 і т. п. Як бачимо, наш перекладчик немов би навмисне уникає форм з *дж*, як тоді й робили в літературній мові; а що він проте знав в своїй живій вимові *дж*, на це вказує форма отєжчали 154, де через *жч* передано *дж*. Цікаво, що навіть польські слова з dz передаються тут з *ж*, напр.: рожай 663, рожаю 394, рожаєв 467, але масядзу (mosiądzowi) 595.

§ 39. *Сполучення* tj, як звичайно, дає *ч*, напр.: освечаєт 494, насычени 310, свѣч 108.606, помочи 549, мочи 642, посвечен*є* 489.499, посвечонь 94, посвечоны 268, помо*ч* 100.144.100, помо*ч*ю 628, помочник 296.587, помочники 543, помочен 418 і т. п. Під польським впливом часом маємо тут і *ц*, напр.: посве-

ценя 379, моц 398, з моци 143, немоць 154, моцен 578, умоцнился 251, умоцнилися 13, умоцнени 456, немоцен 396.455, немоцный 174, немоцна 390 і др. (див. Словник).

§ 40. *Зміна л* на *в* в дієприкметниках минулого часу мужеського роду загально поширена по всіх українських говірках; сам процес полягає в тім, що *л* по голосних звуках переходить на нескладове голосне ў, творючи з голосним дифтонгічне сполучення: стал—стаў—став. На жаль, маємо дуже мало певного матеріялу для висвітлення історії цього важливого явища, бо звичайно всі писарі пильно дотримувалися традиційного правопису й писали *л*, а не фонетичне *в* (=ў); цікаво, що навіть в пам'ятках, писаних «простою» мовою, так само не знаходимо цього *в*, чи правильніше —знаходимо дуже рідко [1]. В нашій церковній вимові увесь час панувала тут традиційна вимова з *л* а не *в*, а це сильно впливало й на правопис писаних пам'яток, що теж міцно дотримувалися традиційного писання. Те саме явище бачимо й в КА, тільки тут все таки маємо не мало прикладів, коли автор наш ужив народніх фонетичних форм на *в*, напр.: Быв такий порадок 11, Сын выслухань быв 555, Выстреливь (wystrzelił) слово своє 610, Не обезумив (не ѡбѣзи) ли Бог мудрости вѣка сего (1 Кор. 1^{21}) 301, Свѣт ожив 278, Был мертвый и ожив 597, Павел, взявши ис собою мужей, очистився з ними (Дії 21^{26}) 117, И очутився сторож темницы (Дії 16^{27}) 89, Єсли жебых ся и болшей перехваляв зверхности нашои (2 Кор. 10^{8}) 389, А коли повѣнув вѣтръ (дхнꙋвшꙋ же ѡгнꙋ, Дії 27^{13}) 148, И пожекгнав (Ѡрекѣсѧ, pożegnał) их мовечи (Дії 18^{21}) 99, Моисей, взявши кров телячую, вес люд покропив (покропи, Жид. 9^{19}) 569, Моисей прибыток и все начине кровю покропив (покропи, Жид. 9^{21}) 569, Тогды Ирод розгнѣвався на тирань 65, Бог яко бы

---

[1] В буковинських грамотах цю форму на *-в* зам. *-л* маємо в господарській грамоті 1411 р. *Шахматов* повстання таких форм відносить на XII століття („Нариси з історії укрїнськсї мови", Київ, 1924 р. ст. 46), а *Кримський* на XI ст., там само ст. 105; без міцних причин *Є. Тимченко* (Курс, 1927 р. ст. 145) відносить це на XIV—XVI в.

шнуром розмѣривь 390, Обернули до Бг̃а живого который сотворив (сотворѝ) небо и землю (Дії 14[15]) 76, И став (стоѧ́ше) смок перед невѣстою (Апок. 12[1]) 628, Сходився (сходѧ́шесѧ) люд з околичных мѣст (Дії 5[16]) 24, Вѣдаю кому єсми увѣрив (вѣ́рованхъ, 2 Тим. 1[12]) 523, Не чинив з милости хутливой 62, Абы носив 376.

Один приклад знаходимо в КА на зміну *л* > *в* і не в дієслові, — це зуповное весе*л*є 278 (пор. живе повний).

Але наш перекладчик звичайно писав в таких випадках *л*, а не *в*: сѣл 548, писав традиційно, як то робле*л*о до нього й по ньому, і як то вимовлялося і в церкві; рука його так звикла до такого етимологічного писання, що він часом механічно писав *л* зам. *в* і там, де того не треба було; ось два приклади на це: Шталт служебничый принялши 452, зам. приявши; на ст. 469 перше написано: явне их вывел на подил, але виправлено: на подив. Це дуже прорічисті приклади, бо вони освітлюють нам і правопис, і вимову XVI-го віку, коли читалося не так, як написано.

§ 41. *Епентетичне л* по *б*, *в*, *м*, *н* перед давніми передньорядними голосними часте в КА, напр.: оздоблена 475, ослабляєм 372, уроблено 373, выплавлено 604, выставлены 487, поздоровле*л*є 360, поздоровляє*т* 459, поздоровляю*т* 589, розмовляючи 54, уздоровленья 174, уздоровле*л*я 20, уздоровляє*т* 44, уставлены 470, одкуплены 634, вщеп'люся 278, потопляє*т* 606 і п. п.

Але дуже часто знаходимо в КА форми без *л* епентетичного, напр.: способяє*т* 221, увелбени 264, увелбены 355, бавечи 514, зыбавени 259, забавялися 99, збавенье, збавенья, збавенью, збавень 660, збавеная 537, збавени 276, зъявле*л*є 593.431, избаве*л*я 447, одновень 606, одновены 356, оживен 188, оживеныи 447, отживены 356, постанове*л*є 454, постанове*л*ю 284, постановен 564.540.594, постановеный 167, постановена 400, постановено 260.276, постановены 284, справен 507, справеным 368, приправеное 271, травечим 586, укрывавеный 628, усправедливе*л*є 406, усправедливень 409.166.72.256, усправедливена 166, усправед-

ливено 246.409, усправедливены 510.610, усправедливени 242 247.409, усправедливеными 244, о явеню 591, затлумены 516, потлумень 636, засыпяєм 203, ознаймена 297, откупеня 507, отступеньє 632, отступеня 116, проступеня 253, спячих 338, терпять 173.193. 466.628, терпячи 184 і п. п.

Форми без *л* епентетичного були досить поширеними в українській літературній мові XVI—XVII віків; уважаю їх не тільки полонізмами, що приходили до нашої літературної мови під впливом польським,— не мало їх знала й жива народня північно-українська мова. Що це було дійсно так, про це свідчить нам і сам КА, в котрому знаходимо багато подвійних форм з *л* і без нього. Ось приклади цеї боротьби форм: оздоблена 475 оздобены 46.101, ослабляєм 372 — ослабяймо 370, ослабяючи 82, вымовляєтся 261, вымовляючи — вымовяньєм 382, збавлены 632 — збавени 78, мовлю 75.144 — мовено 584, мовечий 142, обьявляєт 516, обьявлен 497—обьявень 56, обявлена 4. 234, обьявлена 297.617—обявена 522.567, обьявлено 476.547, обьявленои 426, обьявлены 655—обявенє 425. 456, обьявеньє 510.638, обявенья 114, оживляєт — оживяючою 340, оживляєт 368.554.654, оживляючи 660—оживяючий 355, оживяючою 340, оживяючеи 24, поздоровленє 502, поздоровляне 293 — поздоровяньє 586, спротивляєт 497.626, спротивляємся 259, спротивляют 534, спротивляються 174, спротивлялися 429 — спротивятися 221, уздоровлен 13.17 — уздоровеня 13, усправедливляєтеся 419 — усправедливяєт 248. 267.441, рымляном 138.235 — рымянов 124 і др., вчеплени 279, вщеплени 16—вщепени 279, потоплєны 598, потоплени 498 — потопеных 428 і т. п.

§ 42. *Сполучення губних звуків з прейотованими голосними* відбувається в українській мові так, що між ними виразно чується j. Те саме було і в вимові перекладчика КА, що він і зазначав, ставлючи по губних ъ чи ь, рідко паєрик ' (він замінює ъ чи ь, див. ст. 218), напр.: бъю 329, бъєт 394, бъетеся 170, забъєм 127, пъяници 315, пъяницею 314, пъяни 7, пъєт 337.338 bis, пъете 333, пъянства 411, бьєт 582, забьєт 498, подобьєт 625, здоровья 401, пьяную 643,

п'яница 508, п'яници 509, п'ючих 536 і т. п. Правда, *ъ, ь* чи ' перекладчик ставить тільки на місті давнього зредукованого *и*, напр. бити — бъю, бьєш, пити— пъєте. Коли ж по губній не було зредукованого *и*, то, дотримуючись традиційного правопису, наш писар нічого не ставив по губній, напр.: вяжучи 121, привязуєтся 7, завязуй 326, увязли 620, привязана 323, увязана 52, обьвязаны 469, вязня 140, вязни 146, вянет 192, увянет 160, девятый 659, девятую 12, имя 14.270. 500, мяса 288, племя 251.269.413, пятый 618.640.659, роспяли 10.304, роспяте 582, роспятия 452 і т. п. Приклади з винесеною губною — напется 635 і т. п. —нічого не говорять, бо при винесенні *ъ, ь* постійно опускаються.

Приставки *з* та *об* відділяються від слова, що починається йотованою голосною, так само через *ъ, ь* чи ', напр.: зъєднання 375 bis, зъєднанєм 278, зъявенє 431.593, зъявення 300, зьєдналь 235, зьєднали 97, зьєднанья 512, зьєдять 645, зьявенье 594.595 628, зьявенє 593, зьявилися 641, обьявить 498, обьявил 377. 607, обьявилися 516, обьявень 56, обьявлена 297.617, обьявлено 476.547, обьявленои 426, обьявлены 655, обьявленьє 510.638, обьяснене 612, з'ятрили 551, об'явить 458 і т. п. Часом нічого не ставиться: зєднат 135, обявил 304; часто в *об* виноситься *б*, рідше виноситься *з*.

§ 43. *Звук ч* часом чергується з *ц*, як те й тепер спотикаємо в деяких говірках Волині та Полісся, напр.: знацнейший 344, уцьтивост 326.355, поцтиве 285, цернецких і др., а поруч—значнейшии 611, учтивости 555, учтиве 491, почтиве 589, черньци 470 і др. Форми ці тим цікавіші, що в польській мові маємо тут cz, а не *с*. Про *ц* з tj див. § 39. З польського цудне 300. Навпаки, в слові вчеплен 279 *ч* з *ц*.

§ 44. *Зміни* j. Як то звичайно буває в живій українській мові, поміж двома голосними може бути j або білабіяльне *в*, напр.: ся сподевал 308, ся сподевали 154 і др.; але в КА часто вживається ще форми надіватися в значінні сподіватися, напр.: ся надевати, надеваются, надевалися, надеваючися (див. Словник); це надіватися в розумінні сподіватися, поль-

ське nadziewać się, живе ще й тепер в українській мові, хоч і рідке (див. Словник ред. Б. Грінченка).

Фонетичний перехід j на *л* можна вказати в *ледві* 147.252, що значінням однакове з ѥдва[1], литовське ledvai (стара українська вимова ѣдва); в КА части й форми ледве 148.77, ледво 191. Приклади див. в Словнику.

§ 45. *Прийменники з* та *с*, з давних съ, изъ. Перед всіма тихими приголосними постійно пишеться *с* (хоч в мові польській тут *z*), напр.: с каменя, с покоєм, с себе, с туги, с хвалою, с цнотою, с чого, с шкодою; перед всіма іншими приголосними та голосними пишеться *з*, напр.: з боязнью, з вас, з гору, з дякованєм, зъ жадными, зъ землѣ, з личбы, з мора, з неба, з роду, з ангелы, з олтара, з учинков і т. п. (повні списки прикладів див. в Словнику під *з*, *с*).

Часом тут проявляється боротьба живої вимови з правописною традицією, що допроваджує до подвійних форм, напр. на ст. 117 перекладчик пише поруч: з ними і с ними, со мною 121 — зо мною 122. На ст. 18 було «со исусом», але третя рука переробила *со* на *з*.

В живій народній вимові нашого перекладчика свистячі звуки перед шиплячими переходили в шиплячі, що він часом і зазначав в своїм письмі, напр.: наверну*тс*я жь жидовь 634, щого (=с чого) 641, ищого (із чого) 39, иш шаленства 623, з ни щого 250 і др.

Приставки *с*, *з*, *рос*, *роз*, а також прийменник *из* підлягають тим самим правилам: перед дзвінкими маємо *з*, *роз*, а перед тихими *с*, *рос*, напр.: збавителю, збыли, збытку, збѣгся, збирал, збор, зверху, звести, згинуги, зготовал, згрешили, здалека, здох, змышляти, зненавидил, знести, зрушити; сказати, спале*т*, спереди, спорожнил, створити, стягнено, сходити; розбирали, розвезали, розгнѣваю, розмова, розсужати, розсудок; росказанье, росказати, роскопали, роско*ш*, роскошовала, роспинали, роспорошеным, роспяли, роставшися, росширилося, из духом, ис серца, ис слуха-

---

[1] *К. Т. Німчинов*: До етимології та правопису українського прислівника „ледви|і", див. „Наукові записки Харківської науково-дослідчої катедры мовознавства", 1927 р. ст. 57-60.

ня, ис тым і т. п. (повний спис прикладів див. в Словнику під *с*, *з*, *рос*, *роз*). Так само: про*з*бами 382.

Уподібнення *з* - *с* наступному приголосному додержано в КА надзвичайно послідовно, навіть в одній і тій фразі маємо *з* чи *с*, в залежності від характеру дальшої приголосної: Не то*л*ко зъ жидов, але и с поганов 271, Бу*д* з народу, бу*д* с поганов 639; З другими с племеня єи 630; цікава така послідовність особливо тим, що в польському тексті перекладчик постійно бачив z, напр. z Tarsu, а в нас—с Тарсу 120. Винятків з цього правила дуже мало, і вони бувають головно перед *с* та шиплячою, напр.: розсужати—россудити, розсудок—россудок, с чого 291 — з чого 248 і т. п. (див. Словник). Сполучення *зс* в таких випадках часто стягується через *сс* просто в *с*: росказати, выплынуль скалы 300, ва*л*чили сьмоком 628 і т. п.

§ 46. Сполучення *чьс*, по зникненні *ь*, перейшло через уподібнення в *ц*, що й маємо в КА: дѣди*ц*тво 250.413.558, купе*ц*тво 632.633, проро*ц*тво198.339.640. 645, проро*ц*тва 236 і др., сведо*ц*тво 364, сведо*ц*тва 522, сведо*ц*тву 220, пр(о)р(о)цькои 70 і т. п.; рідко в цім випадкові позостається *цс*, напр.: пр(о)р(о)цьство 198, сведо*ц*ство 172. З польського: цнота, зацный (див. Словник).

Так само сполучення *жьс* дало *жс*> *з*, напр.: бозтва 469, бозкая 195, бозкои 2, звѣтезтво 357, убозтво 371.597, убозтвом 383, чужолозтва 600 і т. п.; але часом і тут позостається сполучення *зс*, що свідчить про певну правописну трудність фонетичної передачи цього сполучення: бозскои 607, бозскою 188, драпѣзство 631, звѣтезство 257.357, мнозство 6.80.175, папезство 644 і др.; також: чужоложтво 421, звѣтежцу 548 і звѣтежзьцами 629.

Сполучення *щьс*, *шьс* через уподібнення перейшло в *с*, напр.: товариство 145.378, товариства 45, в товаристве 84, товариством 653, товариски 146.

Сполучення *тьс* через *чьс* дало *ц*, але в його передачі перекладчик КА постійно плутається: бога*ц*тва 172.173, богатства 467, богаств 462; пор. єги*п*ского 35.

Слолучення *дьс* позостається в КА без зміни: *людского*, *людскости* (див. Словник), цеб-то не змінюється в *ц*.

§ 47. *Зміна от* на *од*. Дотримуючись традиційного етимологічного правопису, перекладчик КА постійно пише ѿ; але в його живій вимові було *од*, чому він частенько уживає й його, але виключно в глосах та поясненнях, напр.: од Бога, од воли, од *ин*шого, оддѣлено, одкуплены, одмѣнено, однести, одновены, одняль, одшол, одродился, одступую, Узна*не* не оддѣлено од вѣры 60 і др. (див. приклади в Словнику). Цікаво, що в самім тексті Апостола постійно пишеться старе ѿ (лише раз маємо тут: од дх҃а 291), хоч перекладчик в польськім оригіналі постійно мав od. Звичайно, це *од* в живій українській мові існує від найдавнішого часу, але традиційний правопис не дозволяв писати його, і тільки з XVI-го віку це *од* пишеться вже більш-менш вільніще і в літературних пам'ятках.

§ 48. *Зміна д* на *т*. Перекладчик КА постійно пише: свѣток, свѣтком, свѣтковѣ, свѣтков, свѣтками, свѣтчити, свѣтчу, свѣтчи*т*, свѣтчимо, свѣтча*т*, свѣтчил, свѣтчили, освѣтчаю, осветчался, осветчали, досвѣтчили, досветчоных, ко свѣтче*ню* і др. (див. Словник), цеб-то постійно мислить ці слова з пнем *свьт-*, а не *свьд*. Можливо, що такий правопис повстав від неправдиво зрозумілої етимології цих слів; зрештою, знаходимо його й по інших пам'ятках; для нас ц'кавий подібний правопис ще й тим, що в польськім оригіналі наш перекладчик в цих словах постійно мав świad-, а проте писав по своїому.

В слові надхне*ня* 494 правильно вжито етимологічного *д* (*-дьх-*), а не *т*, як принято писати в сучасній українській літературній мові.

§ 49. В живій українській мові сполучення *зн* часом переходить на *жн*; в КА звичайно маємо розный, розница, розно*ст*; проте жива вимова проявилася в формах: порожне, в порожнева*ню* 470, порожню*ют* 514, порожня, дражнѣте 474 і др. (див. Словник). За-

значу ще: нежличенаа 621 при незличоный 577, отчижны 374.

§ 50. Сполучення *кт* переходить на *хт*, а *кр* на *хр*: хто, нихто, охрещени 414, хрестянов, хрестянскии, охристив'шися 40, охрестил 44, похрестилися 101 і т. п. (див. Словник), поруч: крестится 43, покрестилися 101 і др.

§ 51. *Кінцеві приголосні* в слові чи в складі в більшості українських говорів вимовляються прорізно, заховуючи свою голосність, цеб-то при говорінні артикуляційна сила не ослаблюється на останнім приголоснім; але єсть і такі говори, де дзвінкі в цих позиціях втрачають свою дзвінкість, цеб-то знають різні стадії т. зв. sandhi[1]. Під впливом церковної вимови і традиційного правопису перекладчик КА пильнував писати етимологічно, і тільки де-не-де позоставив написи, які свідчать, що в його живій вимові кінцеві приголосні слова чи складу могли втрачати свою дзвінкість, напр. ся*т* 163 (поруч ся*д* 10.163), тым ся бри*т*ливішим (brzydliwszym) ставає*т* 260 (поруч: бры*д*ливыми 535), перевышшили 346, перевышшила 14, навышший 24.25.554.567, навышшого 545.548 549, найвышшим 657 і др. Пор. ще про*з*ба 273 і др. Цікаве ще росбач 474 для польського rospacz. Про асиміляційні процеси в цих випадках див. ще § 55.

§ 52. *Зникнення приголосних в слові.* У немилозвучних сполученнях *здн* та *стн* зникають зубні *д*, *т* перед *н*, як і в живій українській мові, напр.: позныи 173, єзных 129, власнаа 137, власному 302, власноє 300, власне 2.276.286, власныи 509, злосник 29. 498, злосники 29, злосниковь 516, милосником 405, намесником 630, учасництво 355, учасником 224.327. 515, учасниками 247.362.448, чесного 173 і др. (див. Словник). Маємо кажный 199, кажному 658 і каждый, кождый (див. Словник), милосердньный 165 і милосер-

---

[1] Див. *Іван Зілинський*: Так зване „sandhi" в українській мові, „Symbolis grammaticis in honorem Ioannis Rozwadowski", Краків, 1927 р. т. II ст. 301-311. *О. Курило*: Спроба пояснити, 1928 р. ст. 36-49. Пор. ще T. Lehr: Z fonetyki międzywyrazowej (t. zw. sandhi), „Prace Filolog." 1916 р. т. VIII ст. 372-375.

ный (miłosierny) 174, N³ милосердни 240.186 і милосерни 527. Так само з польського: цнота, зацный, безецный (див. Словник).

У немилозвучних сполученнях *стц*, *рдц*, *стл*, *стк* зникають зубні звуки *д* і *т*, напр.: на мисцу 154, на мѣсцех 85, серце, серца, по серцу 70, на серцы 10, в серцах (пор ср*д*це 22.36, в ср*д*цех 480), щасливыи 252.656, щасливым 140, счасливьшая 323, єсли, скло 659, склу 659, скляноє 606.638 і др.

Часто зникає звук *л* перед *н* або *в*: ремесникъ 100.649, ремесника 95, ремесники 107, мова, мовити, невымовным 178 266 і др. Що до „або", то і в польських пам'ятках XVI ст. abo звичайне.

Сполучення *зр*: зрада 29, зазро*с*т 181.306.517, зрушил к зазрости 170.277, зазрите 169, зазрели 393, але заздри*т* 170, заздро*с*тю 277.

На кінці дієслів (дієприкметників) минулого часу мужеського роду зникає звук *л*, як що він знаходиться по приголоснім: умер вѣзся 99, поднес 54, стерег 128, мог 236, муг 72, помог 33.376, принес 364, здох 66.

В давнім **къс, къз** відпало *въ* на початку слів: здержатися 487, здыхаєм 373, здыха*н*єм 266, зненавидѣл 270, згордѣм 565, згордѣнья 72, сход 119, застыдился 381, споминати 197.238, споминаю 236, спомина*н*є 197 і др. (див. Словник); часом, як і в сьогодняшніх північно- та західно-українських говорах зникає лише *ъ*, цеб-то позостається *вз*, *вс*: взростил 306, взгоржал 323, вздыхайте 17.173, завстыжуся 389, встыдалися 212, завстыдан 252 і др.

Яко ознаку живої української мови знаходимо в КА слово «сятий» з заниклим білабіяльним *в*: в сятой вечери 11. На ст. 282 написано «сятым», але пізнішою рукою вставлено *в* по *с*.

В слові погинули 204.231 і др. зникло *б*; в унуздан*т* 167 зникло *г* перед *н*.

В словах: се*м*, семый, семи, семого, семую і др. (див. Словник) випало *д* перед *м*; часом позостає: седми 28.

Сполучення *дл*, *тл* в корінні слова та в його закінченні характеризує західно-слов'янські мови; в схід-

но слов'янських мовах ще з праслов'янської доби випадає тут *д*, *т*[1]; в КА, звичайно маємо тільки *л*, а не *дл* чи *тл*, напр.: зеркало 344, в зеркале 162, млый 286.325 (п mdly, див. Словник), млости 626, млѣєт 288, млѣючи 582 і др.; те саме скрізь і в закінченні дієприкметника минулого часу: вил 435, ишол 5 і т. п. Звичайно, сюди не належать приклади, коли маємо сполучення приставок *на*, *над* зо словом, що роспочинається з *л*; українське *належати* походить впрост від давнього **належати** (пор. в Синайськім Патерику XI-го віку л. 176: **належащии**, Григ. Наз. XI в. л. 344: **належа** і др.), хоч було й **надълежати** (теж відоме з пам'яток XI-го віку) в тім же значінні. В КА маємо: приналежит 631, належит 456, належачих 314 і т. п. (див. Словник), але і в польськім оригіналі маємо: przynależy, należy і др., цеб-то, для слова належати праслов'янською формою було **належати**, а не **надълежати**[2].

В закінченні *-изна* випадає *з*, напр.: трутина 277. 621, але: мужчизна 414, мужчизна з мужчизною 239, мужчизну 628, отчизна 48, отчизны 374.577. Що до давности закінчення *-изна* в українській мові, пор. слово **готовизна** в Збірнику 1073 р. л. 74.

Випадає початкове *б*: лыскавици 606.617, але: блискавици 545.627.642; початкове *с*: не поткало 313. 592; випадає *в* в формах перший і др. (див. Словник).

§ 53. *Протетичного в* не знає КА, скрізь маємо *он*, *она*, *оно* і т. п. До певної міри протезу можна бачити лише в тих випадках, коли по прийменникові *у* перед словом, що роспочинається з голосного, появляється *в*, напр. **вкозеро** 655, **вкугла** 182, **вкогонь** 153 і т. п. Але те, що таке *в* появляється лише по *у*—тоді як протетичний звичайно не залежить від кінця попереднього слова - не дає змоги бачити в нім

---

[1] Генезу цих сполучень добре виясняє M. Rudnicki: Grupy tl, dl w językach słowiańskich, „Prace Filologiczne" 1927 р. т. XII ст. 30-34.

[2] Др. *Іван Панькевич* в „Инвентарѣ (протоколы) каноничных визитацій вороновского округа 1750-ых рокôв пôд оглядом языковым" („Науковый Зборник", Ужгород, 1924) на ст. 12 подає невідповідні приклади на давне *дл*: належачих і т. п.

тільки протезу,—тут можна вбачити й подвоєння приймennика *у*, див. § 10.

§ 54. *Звук j* зазначається в КА постійно через *и*, звичайно без півкола зверху, і тільки деколи маємо над ним, як і над *и=і*, знак придиху; коли *j* стоїть в кінці складу, то звичайно виноситься над рядок, див. вище ст. 220[1].

В найвищім ступіні прикметників звичайно маємо приставку *най-*, напр. найвышшого 628, найвышшим 627, але, як і в живій північно- та західно-українській мові, частіще в цій формі *j* випадає в приставці *най-*, напр.: набольшеє 93, набо*л*шого 565, навышеє 93, навышшого 545.548.549, наме*н*ший 350, наме*н*шого 40. 567, наме*н*шому 433, наме*н*шую 309, намѣлшіи 202, нанижшаа 436, насвятшимь 630, насветшого 564, напервей 359.547 і т. п.; те саме і в мові польській: nawyższy—стариший 125.

В закінченні найвищого ступіня *-ѣйший* звичайно *j* затримується під впливом традиційного церковно-слов'янського правопису, напр.: наголовнѣйшого 4, надостаточнийшей 141, назацнейший 131.560, назацнейшому, накоштовнейшого 647, напевнейшаа 364, напереднейшим 563, наподлейшим 343 і т. п. Але що *j* в цім закінченні *-ѣйший* писався лише з вимог традиційного правопису, а в живій мові його могло й не бути, на це вказують такі форми, як обрыдлѣшого 355 і др.[2].

Прикметники й дієприкметники в називнім відмінкові однини мужеського роду постійно мають *-й* на кінці, як і в живій українській мові, напр. лакомый 440 і т. п. Але часом наш перекладчик вживає цеї форми N[1] без кінцевого *-й*, напр.: быль наученый и

---

[1] Але в цитатах з КА як у цій праці, так і в т. II в Словнику скрізь пишу *й*.

[2] Історично-порівнявчий аналіз вищого ступіня прикметників показує, що суфіксом цього ступіня ще за праслов'янської (а може й балтійсько-слов'янської) доби був **ěši*, цеб-то **ѣшь*, без j, звичайно наголошений, див. *А. Л. Погодинъ*: Образованіе сравнительной степени въ славянскихъ языкахъ, „Извѣстія“ 1903 р. т. VIII кн. 3 ст. 206-211. Див. про це далі в морфології.

вымов'ны 100, ищучи 508, чуйны 508, лакомы 508, тихи живот вели 506 і т. п. Могло це статися з ріжних причин: просто з недописання кінцевого *й* над словом, бо ж в КА воно все виносне; могло статися й під польським впливом, де в цих формах постійно кінцеве *-ий*, *-ій* стягується на *у*, *і*; нарешті, могло це відбивати й живу рису вимови перекладчика, бо ж у північно-українських говорах стягнення *-ий*, *-ій* на *-и*, *-і* в N[1] не рідке[1].

В живій українській мові *и*, коли знаходиться по голосній, редукується на *j*; те саме знаходимо і в мові КА, хоч це й трудно спостерегти під традиційним правописом. Так, тут знаходимо напис: во"мѧ 216.221. 452.593, де початкове *и* винесене над рядок, як приголосна, цеб то тут маємо во ймя. Другий приклад: Длѧ того є҃мо ^ потѣху взѧли 381, тут над *и* по слові *єсмо* стоїть півколо, яким може зазначено його редукованість. Ще цікавий приклад: Ꙋво"вано" кр҃е, цеб-то увойванов.

§ 55. *М'ягкість приголосної перед м'ягкою приголосною.* Північно-українські говори звичайно знають закінчення прикметників *-ський*, *-цький* і *-зький*, тоді як південно-західні говори часто не палаталізують тут *с*, *ц*, *з*, як то бачимо і в мові польській. Як вимовляв ці закінчення перекладчик КА, трудно окреслити, бо він постійно кінцеву приголосну складу перед приголосною дальшого складу виносить над слово: па*н*ский 24.44.280, бо*з*скои 607, бо*з*скою 188, єги*п*ского 35, лю*д*ский 76, попо*в*ский 563, гре*ц*коє 247 і т. п. Коли ж ці приголосні пишуться в рядок, тоді по них звичайно стоїть *ь*, напр.: паньскаа 654, паньскую 330, паньскои 11, в грецьком 305, пр(о)р(о)цькои 70, пр(о)р(о)цькоє 197, пр(о)р(о)цькіє 81 і т. п.; ці останні написи – традиційні тодішні, де звичайно ставлено *ь* перед *-скїй*, вимова ж перекладчика могла бути й паньський (див. вище ст. 217).

---

[1] *В. Ганцов*: Діялектологічна класифікація українських говорів, „Записки" київські 1924 р. т. IV ст. 108; *Н. Дурново*: Введение в исторію русского языка, Brno, 1927 р. ст. 170. Див. далі в морфології.

Те саме треба сказати й про вимову слів на *-ство*, *-цтво*, напр.: дѣди*ц*тво 250, купе*ц*тво 632, сведо*ц*тво 364, убо*з*тво 371, мно*з*тво 6, бога*т*ства 467 і т. п., але пр(о)р(о)цьство 198, человеченьство 9.

У речівниках на *-сть* звичайно кінцеве *-ст* виноситься над рядок: чє 505, пропа*ст* 273, Ab[1] чє^ст^ю 377, тихо*ст*ю 530 і т. п., але часом пишеться повно: тихость 421, несмертельность 428 (також несмерте*л*но*ст* 356.518) і т. п.

Взагалі, перекладчик КА кожну приголосну, як що за нею йшла знову приголосна, виносить над слово; коли ж пише їх в рядок, то тодішнім звичаєм постійно по такій приголосній ставить *ь* (напр.: вѣ*ч*ноє 499 і вѣчьною 428), а це не дає нам змоги судити про палатальність приголосних в вимові перекладчика КА.

II. МОРФОЛОГІЯ.

§ 56. *Словотворення* в КА виявляє багато цікавих рис, що висвітлюють історію тих чи інших слів в українській мові. Не виділяю словотвору в КА в окремий розділ,—брак підготовчих праць з історичним матеріялом не дає змоги детально спинятися на цій ділянці нашої граматики[1]; далі, при кожній окремій частині мови коротко росповідаю й про словотвір; думаю, що сам Словник КА, що виходить яко II том цеї праці, заступить те, про що тут ширше не росповіджено.

---

[1] Над словотвором в українській мові спеціяльно працює проф. *Роман Смаль-Стоцький*, що оголосив уже такі праці: 1.Abriss der ukrainischen Substantivbildung, Відень, 1915р. 97 ст. 2.Значіння українських прикметників, Варшава, 1926 р. 85 ст. 3. Примітивний словотвір, Варшава, 1929 р. 200 ст.; на жаль, у всіх трох працях зовсім не подається матеріялу з давніх пам'яток, а опрацьовується головно матеріял з Словника ред. Б. Грінченка. Др. *Василь Сімович*: Українські йменники чоловічого роду на о в історичному розвитку й освітленні, „Праці українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі", Прага. 1929 р. т. I ст. 305-369. W. J. Doroszewski: Monografje słowotwórcze. Formacje z podstąwowem k w części sufiksalnej, „Prace Fil." 1928 р. т. XIII ст. 1-261.

§ 57. В КА багатенько *зложених слів*[1]. Перша їх група, це слова, зложені впрост з двох окремо існуючих слів, при чому обидві частині ще відчуваються за окремі слова, напр.: дѣтиродство 508, змертвыхвста*нє* 489, доводи*т* змертвыхвста*ня* 350, по внебовступе*ню* 545, досы*т*учиненьє 640, по велицедни 63, легцеваже*т* Пана Бога 7, лядашто 94, много є*ст* порожнемовных 534 і т. п.

Друга група зложених слів складається з ріжних частин мови, при чому перша частина (речівник, прикметник або числівник) кінчиться на *о*, часом на *е*, напр.: мужобойца 153.191.214, мужобойцам 504.657, рукописа*нє* 469, добровольне 22, добродѣя 252, добродѣйство 195, доброрече*нє* 615, злодѣй 492, злодѣи 315, чужоложити 164.243.285, чужоложи*ш* 243, чужоложницею 259, высоколетаючий 606, светокрадци 511, первородный 579, был первородным 266, однорожоного 579 і т. п.

§ 58. Порівняння слів КА з словами оригіналів польського чи церковно-слов'янського часто вияснює нам дійсне значіння того чи іншого слова в XVI ст. і дає добрий матеріял для історії української семантики. Я тут подам лише декільки прикладів, відсилаючи зацікавлених до II тому цеї праці, цеб-то до самого Словника КА. Для вияснення подаю 1—2 приклади,—повну збірку їх див. в Словнику.

Бач походить, певне, не від бачиш, але від приказового способу: Бачъ, што має*ш* чинити 124. *Вадити*—клеветати: Абы тыи, што вадет (клеве́щꙋть, zle mowią), завстыдилися 1 Петр. 3[16] ст. 188. *Гість* колись визначало купця, захожого, що відчувається ще і в КА: И для того не єстесте гос*т*ми ани чужими, але мещане посполу светыми и домашнїи божїи Єфес. 2[19] ст. 431. *Досить* повстало з до сꙑти (Супр. Рук. 254), сꙑть—ситість; в КА вже скрізь досить. *Залиця-*

---

[1] Про зложені слова в слов'янських мовах див. праці: V. Jagić: Die slavischen Komposita in ihren sprachgeschichtlichen Auftreten, „Archiv" XX. 519-556, XXI. 28-43. *И. Л. Лось:* Сложныя слова въ польскомъ языкѣ, Спб. 1901 р *Е. Ѳ. Карскій*: Бѣлоруссы, 1911 р. т. II ч. 2 ст. 113-132.

тися—хвалитися: Хто ся залецает (хвалайса), не бывает похвален, але тот, которого Пан залецает (кохвалаєть) 391. *Запевняти*: Маю за певне, иж он может заплату мою на он ден ховати 523. *Зась* повстало з за са; в КА маємо зася і зась: Што ся зася дотычет речей 323. *Коштувати*—пробувати: Коштуючи, єсли бы як могли ся переплавити к Ѳиникіи 147. *Легковажити* повстало з п. lekce ważyć, в КА обидві частині слова ще не зв'язані міцно: Досветченя моєго не легце єсте собѣ поважили 416, Не важ легце дару 512, Нехай собѣ єго нихто легце не важит 358, Легцеважечи собѣ грозбы 440. *Ледащо, ляда* з п. leda co, в КА ще змінюється як займенник: Безрозмысльное уведенье за леда чими (za leda czym) 76, Для зыску ляда што (leda co) вточуваєт 94. *Міркувати* – міряти, виміряти міркою [1]: Сами межи собою ся меркуют (sami sobą miarkuią, сѣкѣ измѣрающе) 2 Кор. 10 [2] ст. 390, пор. помір, помірок в Словнику: Перехваляючися с тых речей, которыи нашого помирку (pomiar) не сут 390. *Мліти* — стати млим; в КА єсть ще й млый з п. mdły, яке вже зникло зо східно-української літературної мови, але добре відоме в західно-українській: Згинет млый брат 1 Кор. 8[11] ст. 325, Млѣючи на серцах ваших 582, Брат твой млієт (mdłym stawa się) 288, Мы млы, а вы моцни 310, Подлуг млости тѣла 626. *Навіжений*—кого Бог навідав (покарав, розум забрав): Бог наведил поганы 80, Вдячне приймовати от Бога навеженя и утиски 160. *Надзвичай*—по за звичаєм: Был над звычай иньших хрум 12. *Надто*—над то: А над то все заховайте м(и)л(о)сть 473. *Настигати* від давнього стигати, ścigać: Стигаю (ścigam), досвѣтчаючи, єсли же бых достигнул...; Филип. 3[12] ст. 457. *Нема* повстало з п. niemasz, немаєш; в XV XVII в. звичайно немаєш, а

---

[1] G. Korbut в „Prace Fil." IV. 465.516 виводить п. miarkować з дан. marken чи гнм. merken; але польське mia-, укр. мі—вказують на *мѣ-*, і чи не правдивіше буде повстання цього слова від міряти, як то й польське значіння показує. Коли б міркувати було словєм німецьким, то певне скоріше було б воно в чеській мові, яка того як раз і не знає.

форми «нема» в КА ще не знаходимо: Немаєш жадного, который бы не был кушон от тѣла 318, Чи не маєш межи вами мудрого ани одного 315, Ничого не маєш, штобы само через себе мѣло быти нечисто 286; п. niemasz КА часом перекладає нѣт 208; так само ц.-сл. нѣсть в КА немаєш 274. *Никчемний, ничемний*—ні к чому, ні до чого, нічого не вартий: Перемент тѣло наше никчемное 459, Всѣ рѣчи сут ничемны, опроч слова божего 177, Тоє ся окажет ничемною речью 307. *Ніколи* – колись: И мы были єсмо нѣколи (niekiedy, ѩногда) шалены 538. *Об'язаний* з обв'язаний: Невѣста законом обвязана мужеви 259. *Ображатися*—бути підманеним: Брат твой ображаєтся (соблазнаѣтьсѧ) або млѣет 288. *Опом'ятатися*—покаятися, *опом'ятання* — покаяння (див. вище ст. 196): Ани ся упометали (покаашесѧ, się upamiętali) от трутин своих 621, Смуток упометанє (покаанїє, upamiętanie) справует 380. *Подив* — роздивлення: Выставлени на подив (позорѣ) всим Жид. 10^{33} ст. 574. *Пробачати*—передбачати: Пробачаючи (предѹкндѣвшіє) 411. *Свавільний* — своєвільний: Своволне (swowolnie) собѣ привлащают урад єго 103. *Світський* – цього світу: Маєт маєтности светскїи (мїра сегѡ) 1 Io 3^{17} ст. 215. *Сказити*—змінити, зіпсути, *скажений*—зіпсутий, тлінний: Сказитися ѳалшивою наукою 625, Жадного єсмо не сказили (ѩстлѝхомъ, skazili) 2 Кор. 7^{2} ст. 379, От ѳалшивои и скаженои науки 618, Мертвыи збужени будут нескажени 356, Скаженоє (тлѣнноє) наше тѣло 356, Люде розуму скажоного (растлѣнни) 528, Сами сут слуги скаженья (тлѣнїа) 201. *Треба* те саме, що й потреба: О лѣтех не потреба вам писати 492, Яснѣй того вѣрша выкладати не потреба 238. *Шлюб*—присяга (напр., молоді в церкві присягали): Павел оголил голову в Кехрех, бо мил шлюб (ѡбрѣксѧ бѣ, miał ślub) 98. *Шлюбити*—присягати: Собѣ сполу шлюбили 117. *Щирий*—чистий: Щирого молока жедайте 181, Золото щироє (чѝсто) 659, Щироє слово божеє 611, Єсте были щирыми (цѣли) сыны 453, М(и)л(о)сть щирого (чѝста) серца 503 і т. п.

Укажу ще декільки цікавих слів. *Білоголова* (białogłowa)—жінка: Молчанє—учтивост бѣлых голов 344.

Карати, карет, карут: Кого милує*т* Пан, того и каре*т* 582, Ка*р* 530, Которых милую, тых карую (ѡ҆бличáю) 604, Нехай тебе Бог карує*т* 231. *Поронити*—викинути: Пороненому плоду (и҆зверг8) 350. Відріжнюється *праця* від *роботи*: Порожня буде*т* праца и робота єг(о) 308. *Троха*—мала частина: Онаа троха (trocha), котораа зостанеть 272. *Дощенту*: Згине*т* аж до щадку (do szczątka) 645. *Надхнений*, надхне*нє*, зберігають *д* в правопису, а *свѣток*, свѣтчу, посветчає*т* має *т*,—перше звязане з пнем *дух*, а друге—зо *світ*, як то взагалі писали вдавнину; див. § 48.

I. Речівник.

1. Речівники в українській літературній мові XVI-го ст.

§ 59. В Словнику КА кидається в вічі велике число найріжніщих речівників, що їх повстання викликане потребою нового життя. Нова літературна мова, збудована вже на основі живої української мови, нова ціль, яку поставила собі ця нова мова—бути зрозумілою для всіх, очевидно, потрібувала великого числа відповідних слів. Реальне життя з бігом бурхливого часу ускладнялося, культура духова й матеріяльна пішла далеко вперід, появилися більші й складніщі канцелярії, суд, міське управління, військо, цехи і т. п.,—усе це потрібувало своєї термінології, свого словника.

Джерелом для нової української літературної мови в першу чергу стала жива народня мова,—з неї бралося все, що тільки було відомим і придатним авторові. Народня мова постійно живіща від літературної,—вона живе повним життям свого часу, вона постійно відгукується на всі події бурхливого дня, для всього знаходячи свою влучну термінологію. Певні історичні події, ріжні зміни в житті духовім, технічнім, соціяльнім і т. п. постійно приходять до народу з тею чи іншою термінологією, з відповідним словни-

ком, трохи відмінним для ріжних суспільних класів[1].

Церковно-слов'янська традиція, з її рукописною літературою, мало вплинула на розвиток української народньої мови. Переглядаючи словника сучасної української народньої мови, знаходимо в нім зовсім мало з цього церковно-слов'янського надбання, та й те, що знаходимо, головно живе в дрібних говірках, не стаючи загально-українським надбанням; прийшло воно до цих говірок не як запозичення з церк.-слов. мови, а як спільне праслов'янське надбання. Звязки української живої мови з чужою нам старо-слов'янською мовою, в своїй істоті старо-болгарською, постійно були дуже слабі, а в XVI-м столітті, як ми бачили, й зовсім порвалися,—церковно-слов'янська мова українській масі була чужою, вона її ніколи докладно не розуміла. От через що розвиток української літературної мови, що оперлася на живу народню мову, пішов своєрідною дорогою, зовсім мало беручи від мови церковно-слов'янської.

Стає зрозумілим, чому нові українські автори, опіраючися на живій мові міщанства й селянства, в потребі нових слів так мало зверталися до церковно-слов'янської традиції, а частіще оглядалися на польську літературну мову. Дуже часто автори брали з польської мови нове слово навіть тоді, коли в мові церковно-слов'янській існувало своє відповідне слово, напр. в КА постійно маємо *яллужна*, хоч від віків жило в нас своє *милостиня*. Реальне життя, з своїми своєрідними законами й вимогами дня, переважало в житті народньої мови й двигало її реальним шляхом, а шлях цей усе вів її через польську державність.

На життя укаїнської народньої мови, а тим самим і на склад української літературної мови XVI-го віку, дуже сильно вплинула церква. Під впливом реформації, а потім католицької реакції життя української церкви змінилося до непізнання. В церкві появилися з XVI-го віку зовсім нові чинники, — пропо-

---

[1] Пор. *А. Селищев*: Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет 1917—1926. Москва, 1928.

відник і школа, які стали навчати живою мовою. Роля в історії розвитку української літературної мови нового проповідництва, що заговорило до народу йоживою мовою, надзвичайно велика; вплив цього проповідництва в народній мові, скажемо на західно-українських землях, відчувається ще й сьогодні; як знаємо, до нашого часу збереглося коло 70 найріжніших списків т. зв. Учительних Євангелій ріжних редакцій XVI-XVIII віків, все писаних дуже доброю живою українською мовою; багато їх і друкувалося, багато було й інших збірників казань, — все це виголошувалося по церквах і сильно впливало на розвиток нашої мови[1]. Так само великим був вплив на розвиток нашої мови й братських шкіл, — вони випускали численні кадри підготовлених діячів, що потім працювали коло народу й говорили до нього живою мовою. Не забудьмо, що в той час не було ще наших розумінь „панської" літературної мови й мови народньої, — ці розуміння повстали на Україні тільки з XVIII го віку, головно по приєднанні правобережної України до Росії, коли українська мова потроху зводилася до місцевого «діялекту», гідного тільки хиба для вжитку селян. Такого розуміння стара Україна ніколи не знала. Польська мова була для українців мовою чужого, вірою іншого народу; в церкві цеї мови селянин не чув, священник нею до нього на початку не говорив. Навпаки,—поза державною польською мовою дрібна інтеліґенція світська й духовна, міщанство й селянство, всі говорили одною українською мовою в буденнім житті, в церкві і в школі. З польської мови можна було користати обома руками, але своєю вона ніколи не була на українських низах.

Було ще одне джерело, на якім зростав словник української літературної мови,—це т. звана актова мо-

---

[1] Про Учительні Євангелії див. *Ів. Огієнко*: Мова українська була вже мовою церкви, Тарнів, 1921 р. ст. 14-18, тут і література. Див. ще: *В. Н. Перетц*: К вопросу об „Учительных Евангеліях" XVI—XVII в.в., „Изследованія", Ленинград, 1926 р. ст. 5-14, відбитка з „Сборник" т. 110 № 2. Др. *Иван Панькевич*: Ладомирівске Учительне Евангеліе, Ужгород, 1923 р., „Науковый Зборник".

ва. Усі давні акти, скільки ми їх знаємо, мають більш-менш живу мову. Напочатку, правда, акти писано церковно-слов'янською мовою, з більшою чи меншою домішкою живих українських елементів; але дуже скоро ця мова починає звільнятися з під впливу мови церковної, знання якої взагалі падало. Канцелярії вже XV-го віку потроху переходять на живу мову, правда, з помітною домішкою церковно-слов'янських елементів. Звичайно, урядові канцелярії знаходилися під великим впливом мови польської, особливо з 1386 р. починаючи. Для канцелярійної актової термінології так само бракувало своїх термінів, а тому й тут дуже рано звертаються до польської мови за потрібними виразами; правда, сама польська мова не була ще тоді літературно виробленою, але вона дуже багато брала з мови чеської та німецької, і ці запозичення звичайно скоро переходили й до української мови. Таким чином і урядові канцелярії, хоч і писали українською мовою, проте несли нам не мало польських, чеських та німецьких виразів.

Так складався словник української народньої мови, а разом з тим і словник мови літературної. Хід історичних подій не дав змоги церковно-слов'янській традиції пустити в нас глибокого коріння,—навпаки, він притлумив цю традицію, кинувши нас до культурних впливів польських і взагалі західних. На цих нових традиціях і зросла наша літературна мова, і в цім власне ключ до правдивого зрозуміння її дальшої долі, особливо в її словникові.

§ 60. В Словнику КА дуже багато найріжніщих речівників *мужеського* роду, старих і нових, часом перероблених згідно до нової фонетики, часом впрост запозичених з мови польської, напр.: взгляд, взор, выклад, вырок, встыд, грош, завод, збор, зыскъ, лист, мужчизна, обоз, окуп, отдох, отказ, переступник, погреб (=похорон), подив, покорм і покарм, посел, похоп, приклад, приступ, птах, смок, способ, урад, утиск, читальник, пан Бог, пан Ісус і т. п. (див. їх в Словнику).

Слова вільно творяться з найріжніщими закінченнями: орач, выкладач, проповедач, гончар, лѣкар

і др.; сила слів на *-ок* (*ъкъ*): баранок, достаток, недостаток, остаток, задаток, пожиток, посварок, поступок, початок, прибыток, придаток, чланок, скуток, смуток, упоминок і т. п. (див. Словник).

§ 61. Переглядаючи речівники *жіночого* роду КА, так само кидається в вічі велике число їх, і то таких, які й тепер живуть в українській народній мові; частина цих слів давнього походження, тільки з відповідними фонетичними змінами, частина прийшла з польської літературної мови. Напр.: вина, година, громада, жалоба, заплата, заслона, зрада, коруна, краса, купа, ласка, личба, луска, мова, направа, невѣра, невѣста, незгода, обетница, облюбеница, отмѣна, отчизна, панна, пыха, пищалка, пляга, покута, помста, послуга, потѣха, потреба, праца, рада, соромота, справа, тривога, шата, широта, пѣсня, походня, зброя, надѣя і т. п. (див. Словник).

§ 62. КА має дуже багато слів *і* основ жіночого роду. Так, найбільше тут слів на *ость*, чи то почасти давніх, чи новоутворених, чи запозичених з польської мови. Усі ці слова в КА, згідно з принятим правописом, мають винесеним кінцеві *ст*, а *ъ* на кінці не пишеться, напр. жало 267, живно^{ст} 65 і т. п., при цьому винесене *с* покривається *т*, що має вигляд сімки, як то було в той час звичайним в рукописах та друках. Ось трохи цих слів (кінцеве винесене *ст* подаю в рядку яко *сть*): безпечность, вдячность, вельможность, высокость, вѣдомость, вонность, глубокость, годность, горкость, грозность, добротливость, долгость, досконалость, жадность, жалость, живность, зацность, зычливость, зычность, злость, кревкость, кротость, литость, людскость, маєтность, милость, нагость, невдячность, невитлость, недбалость, незбожность, непобожность, неповстяжливость, нестыдливость, неусьтавичность, обличность, облудность, омыльность, осѣлость, певность, пильность, побожность, повинность, пожадливость, полность, противность, свѣтлость, скромность, смертельность, смѣлость, сполечность, сполность, спросность, сталость, статечность, терпливость, тихость, тяжкость, умиѣтность, учтивость, хтивость, широкость, щирость, щодробливость і т. п.

В словах на *-ость* часом маємо це *-ость* написаним без винесення над слово, і в такім разі в кінці постійно маємо *ь*, напр.: можность 646—можно*ст* 271.599, несмертельность 428 — несмерте*лност* 241, попудливость 241—попудливо*ст* 472, розность 273—розно*ст* 630 і т. п. Сюди ж належать і інші слова на *ь*, але його по винесеній приголосній звичайно не ставиться: боле*ст*, вѣ*ст*, пропа*ст*, печа*т*, добро*т*, ху*т*, ка*д*, челя*д*, опове*д*, мо*ц*, помо*ч* і т. п.; рідко кінцева приголосна не виноситься, і тоді по ній пишеться *ь*, напр.: четверть, сѣнь, пѣснь, боязнь, неприязнь, стернь, моць і т. п.

§ 63. Серед речівників *середнього* роду найбільшу увагу звертають на себе слова на *-нє*, *-ньє* (з давнього *-ніе*). Їх в КА надзвичайно багато,—можна сказати, що творчість нашого перекладчика в утворенні нових слів проявилася головно в словах на *-нє*. Правда, за відсутністю історичного словника української мови не можемо докладно сказати, які саме слова в КА можна вважати за новотвори; крім цього, усі ці слова на *-нє* знаходимо і в польськім оригіналі, в Біблії 1563 р. Польська мова була найпершим джерелом, звідки перекладчик КА брав свої новотвори на *-нє*, одночасно користаючись, звичайно, й давньою традицією слів на-нїє. Більшість слів на *-нє* належить до групи т. зв. уявних чи абстрактних слів, без яких не може існувати жадна розвинена літературна мова; не міг без них обійтися й перекладчик КА, а тому обома руками брав їх з польського оригіналу; в живій українській мові, не багатій на слова абстрактних розумінь, як і кожна народня мова, подібних слів знаходив він не багато. У всякому разі, велике число слів на *-нє* в українській літературній мові XVI-го віку свідчить виразно про її високу розвиненість.

Слова на *-нє* наш перекладчик найчастіще пише з винесеним над слово *н*: **будова́є** 659, але досить часто подає й повно, тоді непремінно пише *-ньє*: **бракованьє** 357; такий самий спосіб писання знаходимо по всіх відмінках обох чисел. Ось трохи прикладів (скрізь *н* винесено над рядок, а на кінці постійно *є*, а не *е*): **виденє, выбранє, виженє, вызволенє, выкладанє, вы-**

хованє, встанє, доконченє, досветченє, дякованє, забуренє, замордованє, затменє, затраченє, захованє, збавенє, згромаженє, змертвыхвстанє, залецанє, зодноченє, золженє, зрозуменє, каранє, кликанє, кричанє, мешканє, молчанє, мученє, напоминанє, насѣнє, насмеванє, начинє, обжалованє, обиранє, обонянє, одѣнє, обрѣзанє, обцованє, обьясненє, одержанє, омешкованє, описанє, отворенє, откиненє, отповеданє, отпочиненє, отступленє, охоложенє, переможенє, печалованє, писанє, плетенє, поволанє, пога*н*бенє, погоршенє, позволенє, позванє, поздоровленє, поздоровлянє, поколенє, помазанє, понуренє, порозуменє, посвеченє, послугованє, посоромоченє, постановенє, потопенє, преслядованє, прехвалянє, приказанє, прилученє, прировнанє, прироженє, простереженє, проступанє, розлученє, розмышлянє, росказанє, рукописанє, скаранє, сконченє, соромоченє, справованє, спустошенє, стисненє, страченє, сумненє, творенє, тресенє, уделенє, уживанє, узычанє, узнанє, ульженє, уруганє, усправедливенє, утрапенє, цвиченє і т. п. Приклади на *-ньє*: выбраньє, вызнаньє, выписаньє, досы*т*учиненьє, замькненьє, засмученьє, затверденьє, збавеньє, згарженьє, злученьє, зодноченьє, зъявеньє, провиненьє, мешканьє, наверненьє, отпочиваньє, отроженьє, отступеньє, пытаньє, поганьбеньє, познаньє, поличкованьє, понуреньє, похваляньє, присъпособеньє, розуменьє, слышаньє, спеваньє, сумненьє, терньє, увеб*л*еньє, узываньє, умертвеньє, усправедливеньє, утверженьє, утрапеньє і т. п.

Як наш перекладчик вимовляв ці слова,—на *-нє* чи *-ньє*, відповісти докладно на це питання не можемо. Але з інших пам'яток знаємо, що в XVI-м віці форми N[1] на *-нє* були вже звичайними[1]; через це уважаю, що наш перекладчик, за живою північноукраїнською народньою вимовою, і сам вимовляв: одінє, співанє, мешканє. Але церковною вимовою подібних давніх слів було тільки *-ніє* або *-ньє* (пор. дуже

---

[1] Знані ці форми навіть в грамотах XIV—XV в., див. напр. в збірці проф. *В. Розова*, 1917 р., № 87 рядок 6: мешканє. Дуже багато цих форм в Євангеліях Пересопницькій та Житомирській, а також в Новім Завіті Негалевського.

рідке в КА: обрезаніє 243, очищеніє 545, основания покаяния 556), що міцно трималося і в тодішнім літературнім правописові, а тому перекладчик КА досить часто передає ці слова через *-ньє*. Проте й тут у нього бачимо боротьбу живої вимови з правописною церковною традицією, а тому він часто одне й те слово пише то на *нє*, то на *-ньє*, напр. будова*нє* 431.503 —будованьє 245, везе*нє* 449.477—везенье 396.115, вижe*нє* 86—виженьє 605, выображе*нє* 540 – выображеньє 218.356, вырозуме*нє* 524—вырозуменье 7, замеша*нє* 6— замешаньє 612, затраче*нє* 360 — затраченьє 273, замордова*нє* 617 — замордованьє 641, збаве*нє* 205.453— збавеньє 178, згине*нє* 313.517.644 — згиненьє 268, зъяве*нє* 431.593 — зъявеньє 594.595 і др., камѣ*нє* 182 — камѣньє 658, кара*нє* 235.284.583 — караньє 253.313, начи*нє* 601 — начиньє 58, обреза*нє* 243 — обрезаніє 243, о*б*яве*нє* 425.456 — обьявеньє 510.638, одѣ*нє* 63.546 — одѣньє 595.602.605.606.615, отпуще*нє* 143.425.426 —отпущеньє 569, поздоровле*нє* 502— поздоровяньє 586. посвече*нє* 489—посвеченьє 548, послугова*нє* 293.563 – послугованьє 179.281, потопе*нє* 245. 493.509—потопеньє 516.611, росказа*нє* 93.560—росказаньє 562, скаже*нє* 355—скаженьє 403, створе*нє* 375. 511—створеньє 275, стара*нє* 558 — стараньє 286.395. 453, сумне*нє* 220.268.324.505.589 — сумненьє 221.289. 535, уживa*нє* 238.258—уживаньє 316, утвержe*нє* 591— утверженьє 215 і т. п.

Здовженої приголосної типу пита*ння* в КА ніде нема, вірніще—ніде не зазначено; думаю, що ці форми наш перекладчик вимовляв так, як їх вимовляють і сьогодні в північно-українських говорах—без помітного здовження, чому такої вимови в КА й не зазначено ані разу.

Кінцеве *-є* в цих і подібних словах в КА відмінне від звичайного *е*, напр. горомочіє 289, цеб-то перекладчик, як і в інших випадках, розріжняє *і* від *є*, зазначаючи останнім палатальність приголосної. Цікаво, що в N[1] наш перекладчик ані разу не вжив закінчення *я*[1]; очевидно, тільки тому, що він не мав цьо-

[1] На ст. 289 читаємо замітку: Для тои причины збавенья, которое от самого Бога походит, — порівняння з польським

го закінчення в своїй живій вимові, бо походив з північно-української землі. Навпаки, скажемо в Пересопницькій Євангелії 1556—1561 р. панують форми N[1] на *-ня*; це свідчення, що перекладчики ПЄ і КА походили не з одних земель.

Наголос в словах на -нє найчастіще падав в вимові перекладчика, як то видно з його правопису, на корінний склад слова, чому, напр., він писав не *-ѣнє*, а *енє*, напр.: виде*нє*, муче*нє*, отворе*нє*, охоложо*нє*, плете*нє* і т. п.; правда, жива українська мова вживає в цім випадкові однаково часто як закінчення *-іння* так і *-ення*, в залежності від наголосу: під наголосом *-іння*[2], без нього— *-ення*. Але кидається в вічі, що закінчення *-ѣнє* в КА нема зовсім, хоч по пам'ятках воно відоме ще з XI-го віку (див. ще § 66).

оригіналом (dla tey że przyczyny zbawienia, ktore...) виявляє, що тут „збавенья" родовий відмінок. На ст. 538 маємо: Збавил нас через омы*тя* (przez omycie) отроже*ня* одновеня духа светого, але тут *я* певне під впливом двох дальших. Хиба може цей приклад відповідний: Побра*ня* (разграбленіе, pobranie) маєтностий ваших приняли єсте з весе*лєм* Жид. 10[34] ст. 574.

[2] Що закінчення *-іння* (*-ѣнє*) залежить від наголосу, дуже виразно свідчить про те лемківська говірка,—в ній наголос, як і в мові польській, все на передостаннім складі, чому тут панують форми на *-іння*. В лемківськім перекладі Псавтиря з половини XVIII го віку о. Івана Прислопського трапляються сотні прикладів на *-іння* (він пише -ѣня, -їня, -иня, -ыня), напр.: N[1] A[1] выбавлѣня 65.177б, видѣня 66, выйдѣня 225б, збавлѣня 5.13б.27 63б.64.64б.67б 68.134б,160.161.161б.175.224, о збавлѣню 224.226, зганблѣня 69, зникнѣня 179, во мгнѣню 64б, навернѣня 64, отвернѣня 177б, отпочнѣня 318б, поднесѣня 143б, позволѣня 253, потоплѣня 224б, потуплѣня 67б, прагнѣня 13б. 16.162б, розумѣня 255б, терплѣня 162, во умертвѣню 294б, оустановлѣня 1о, оутиснѣня 180, оутолѣня 225, оутраплѣня 319б, хвалѣня 135, чинѣню 256; взгорджїня 69, о выслебоджїню 179б, втѣлиня 12.25б.28.175.224б, в втѣлиню 64, збурїня 158, звитяжиня 28, згоршїня 49, згромаджїня 294б, навиджїня 110б обелжиня 6б, отворїня 162, подоущїня 258, поныжїня 66, прегрѣшїня 136, призрїня 255б, разширїня 162б, споряджїня 226, створїня 65, оуморїня 161б, оунижїня 13, взгорджыня 224, одѣдичыня 65 і сотні т. п. Про цього Псавтиря див. мою статтю у львівських „Записках" на пошану акад. К. Студинського, т. 99 ст. 1-44: „Псавтир половини XVIII в. в лемківськім перекладі".

Дуже багато має КА й інших слів, що вдавнину кінчилися на -їє; їх так само пише наш перекладчик або з винесеною над слово передостанньою приголосною, або пише цю приголосну в рядку, ставлячи по ній закінчення -*ѣ*; в кінці постійно пише *є* а не *е*, зазначаючи тим палатальність приголосної, напр.: здоро*вє* 14, збо*же* 515 збо*же* 325, перемир*є* 37.62.244. 279.368.572, жи*те* 404.459.587, ли*сте* 660, роспя*те* 582, сме*те* 311, ща*сте* 93.213.254.527, неща*сте* 592. 616, би*те* 396, заби*те* 267, розби*те* 395, выли*те* 579, пи*те* 330, стня*те* 586, приня*те* 153.278, обли*че* 30.348.595.606.615.619.622.661, милосердье 165.223. 280.282.523, отитье 66 і др. Часом маємо в однім і тім слові обидві форми: весе*ле* 224.278.541.651—веселье 171, зе*ле* 557—зѣлье 286, повѣтре 619—повѣтрие 124, повѣтреє 641, заби*те* 43.267.439 — забитье 360, при*ште* 498.522 — приштье 212.293.498.581 і т. п. З поданих форм видно наголос: роспа́те, смітѐ, отна́те, прина́те і др.

Кидається в вічі велике число речівників з закінням -*енство* (з винесеним над слово *н*), напр.. благословенство, злореченство, малженство, небезпеченство, подобенство, послушенство, прелюженство, шаленство і др.; коли *н* не винесено над слово, тоді по нім ставиться *ъ*, що може вважатися й за живу вимову, напр.: подобеньство 329.525, послушеньство 381. 542, противеньство 582, спротивеньство 98, человеченьство 9 і т. п. Звичайно, ці форми на -*енство* попали до української літературної мови з мови польської, куди вони зайшли в свою чергу з мови чеської[1]. Жива українська мова цих слів на -*енство* зовсім не знає; але цікаво, що вже Слова Григорія Богослова XI віку знають **мальженьствоу** 196г[2].

Ще приклади інших слів на -*ство*, -*зство*, -*цство* (*с*, *з*, *ц* звичайно винесені): блюзнирство, глупьство, добродѣйство, злочинство, кламство, лакомство, ле-

---

[1] Пор. Witold Taszycki: Czechizmy w języku Reja, див. „Prace Filologiczne“ 1927 р. т. XII ст. 66.

[2] Див. *Іван Огієнко*: Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI вікiв, 1929 р. ст. 171.

карство, любодейство, недовѣрство, панство, плюгавство, похлѣбство, проступство, звѣтезтво, мнозство, охандозство, папезство; убозтво, сведоцтво і т. п. Форма любодейство 331 могла б вказувати на частий в XVI в. і в сучасній живій західно-українській мові кінцевий наголос в словах на *-ство*: любодійство̀.

Зазначу ще слова сер. роду: жниво, черево, войско, горло, жерело, зеркало, пекло, ядрило, писмо, колѣно, добро, мѣсто, лихо, ложе, мѣстце і т. п. Слова на *-м'я*: имя, племя, беремя 422.581, поломя 545.595. 597.652.

Слова основи на *т*: княжа, быдля 606 (нимоє быдля 231), звера і др.

§ 64. *Рід слів*[1]. Деякі слова *jo* основ (або *і* основ, що перейшли на *jo* основи) зберігають в КА свій стародавній рід, напр. тот бо*л* 628, овощь добрый 601, тот ово*щ* 293, покойны ово*щ* 583, ово*щ* свой 660, овощь быва*єт* сѣян 169, перший стопе*н* 11, другий ступе*н* 11, тѣ*н* Петров 24, тѣнем Ab[1] 470.550.563, Очищаючи купелем воды 442. Але немало слів *о* основ змінили вже свій рід; так, під польським впливом давне *чудо* перейшло тут в *чуд* (cud), напр.: тот чуд 6, той чуд 19, знаменитый чуд 18; звичайне в XVI—XVII віках *виспа* (wyspa) ж. р. тут має ще й другу форму—муж. роду: высоп 153, выспови 148, на том выспе 154, з п. wysep. Давнє **облакъ** заховує свій муж. рід: оболок бѣлый 636, через оболок 626. Слово *запис* тут муж. роду: змазан *єст* запис 469, записомь нѣяким 469.

Із слів жіночого роду зазначу такі. *Євангелія* постійно жіночого роду (приклади див. в Словнику), лише в двох прикладах воно зберігає свій давній середній рід: Євангеліє Бж̃ее 485, проповедати Євангеліе Христово 366. *Устава*, G[1] уставы, уставу, G[3] устав

---

[1] Про рід слів в українській мові див. *Іван Огієнко*: Український Стилістичний Словник, Львів, 1924 р. ст. 479-489, а також „Нариси з історії української мови", Варшава, 1927 р. ст. 184-192. Проф. *Євген Тимченко*: Рід в українській мові, „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського", Київ, 1928 р. т. II ст. 125-138.

—жін. роду. Такаа то *єст потвар* 92, G¹ потвары — жін. роду, але може бути й мужеського: до потвару 29, выличаєт обмовы и потвар 244. Проступка, переказа, перла, змия—також жін. роду. Слово *королевая* відмінюється як прикметник: G¹ королевои 42.

Деякі слова жіночого роду *і* основ перейшли на *ја* основи, напр.: Запѣли новую пѣсню 608 (поруч: Поючих пѣснь новую 634), На постєлях 24.

Слово звера може бути всіх трох родів, див. в Словнику.

§ 65. Під польським впливом в українській літературній мові XVI—XVII-го віків появилося багато речівників муж. рода на *-ця* зам. свого давнього закінчення *-єць* (ьць); в КА маємо те саме: вбийца 508, вы єсте выдавци и забийци 37, вызнавца 610, веселого давцу 387, до дозорци 185, стался заступцею 562, вышол звѣтезца 610, злыи люде и зводци 529, диявол або зводца 628, он злочинца 498.191, терпѣль яко злочинца 524, хто *єст* кламца 211.219, кламцею 208.220, кламцами 597, мовцею 131, обмовцею 314, всякий мужобойца 214.153.191.214, мужобойцу 14, нововѣрца 509, причинцу 209.549, проступцею 409, великий радца 42, розознавца мыслей 554, всякий справца 648, справцу 14, справцею 14.577, справцам 444, справцами 415, хва*л*цами 213, болвохва*л*цами 330 і др. Але: лакоме*ц* 440.

Такі форми, як N¹ ареопагита 96, взяті з польської мови, куди вони дісталися з мови латинської та італійської, що подібні форми на *-а* знає в великім числі, напр. artista, metropolita, patriarca, poeta, linguista, evanagelista і т. п.[1]

Ще слова муж. роду на *-а, -я*: Илья 175—Ил*я* 276, тот плетка 94, вѣрный слуга 446, слуга х˜въ 195, су*д*я справедливый 530.57.96, до су*д*и 137.585, су*д*ею 98.99 і др. Але: євангели*ст* Лука 27. Звичайно, усі ці й подібні слова відмінюються як слова *а* основ: слуга, слугою, G³ слуг, слугам, мужобойцам, потварцам, V¹ Агрипо 139.140 звѣтежцами, наследовцами (див. Словник).

[1] Докладніще див. *І. Огієнко*: Нариси з історії української мови, 1927 р. ст. 189.

§ 66. Наголос деяких речівників можна реставрувати на основі їхнього правопису (див. вище ст. 244-5, 249); напр. написи макидонянин 146, делател 173, неприятел 10, приятел 166, имя 14.270.500, проповедача 274 і т. п. говорять про вимову макидонáнин, ділáтель, неприáтель, приáтель, ім'я̀, прововідáча і т. п.

Наголос в словах сер. роду на *-нє* часто падає не на пень, але на закінчення, як то буває і в живій сучасній українській мові (див. § 63), напр.: везенє 449=в'язéнє, замешанє 6=замішáнє, посвеченє 499=посвячéнє, співаньє 608=співáнє, уделенє 547 = уділéнє, потешенє 541=потішéнє і т. п.; але не рідко бачимо наголос і на пні слова, напр.: затверденьє 279=затвéрдінє; часом зазначено в КА і звичайне в живій вимові хитання наголосу в цих формах: обрѣзанє 244, обрезанє 244=обрізанє, обрізáнє і т п. (форма обрізáнє панує в українських пам'ятках XVI—XVII віків).

2. Відміна речівників в українській літературній мові XVI-го ст.

§ 67. Відміна речівників в українській, як і в інших слов'янських мовах, уже наприкінці праслов'янської доби зазнала великих змін в порівнянні з добою давнішою; що то дійсно було так, про те свідчать найдавніщі старо-слов'янські пам'ятки X—XI віків, де бачимо багато найріжніщого поплутання давніх основ. Було шість головних тем, що лягли в основу творення й відмінювання речівників в давньо-українській мові, а саме: основи на o, jo, *й*, і, консонантні, a-ja та ū. Доля цих основ в українській мові дуже цікава й трохи відмінна від їхньої долі в інших слов'янських мовах.

Підо впливом психологічних факторів, а головно аналогії, з бігом часу помічається сильний вплив одних основ на другі. Роспочався цей процес ще за праслов'янської доби, і невпинно тягнеться аж до нашого часу. Зачалася певна боротьба основ, в якій частина їх зовсім згинула, а частина мусіла піддатися основам сильніщим. В українській мові надзвичайно

сильною виявилася основа на *й*, певне дуже рясна, яка сточила завзяту боротьбу з *о* основами, у висліді чого багато форм *о* основ стали відмінюватися як *й* основи, чому в українській мові ще в кінці праслов'янської доби витворилася так би сказати спільна *о-й* основа; *о-й* основи так поплуталися в українській мові, що сьогодні не легко поділити їх по їхніх давніх групах.

Те саме сталося і з іншими основами. Основи на *і* муж. роду, як і основи консонантні, не витримали боротьби з *jo* основами і в відмінюванні пішли за ними. Пізніше, вже в історичний час набірають великої сили *а* основи, які в боротьті за форми D^3, Ab^3 і L^3 здобули помітну перемогу, правда, в українській мові не по всіх говірках. Основи на ū були в нашій мові найслабіщими і яко окремі основи не затрималися,—пішли перше за приголосними, а потім за *а* основами ще в кінці праслов'янської доби.

Таким чином на XVI-й вік в українській мові запанували головно дві основі: *о-й* основа (за ними пішли *і* мужеські та приголосні основи) для мужеського й середнього роду та *а* основи (з основами на і, ū жіночими) жіночого роду.

Щоби легче орієнтуватися в речівниковій відміні XVI го віку, подаю на ст. 314 таблицю первісних речівникових закінчень в ст.-слов'янськ. і українській мові.

§ 68. Словник речівників *мужеського* роду в українській мові складається головно із слів давніх основ на *о*, *jo*, *ŭ*, *і* та консонантних. Найсильніщими основами, як ми бачили, являються *о* та *й* основи.

Основи на *й* в українській мові мали дуже цікаву долю: в боротьбі з *о* основами вони захопили цілий ряд відмінків, напр. G^1, D^1, Ab^1, L^1, N^3, G^3, і в більшості міцно тримаються аж до нашого часу, тоді як, скажемо, мова російська знає не багато цих форм. В старо-слов'янській мові по *й* основах відмінюється лише 6 слів (**волъ, врѣхъ, домъ, медъ, полъ, сынъ**) та й ті не завше правильно; цікаво, що в болгарській мові й тепер позосталося дуже мало залишків *й* основ. Але порівняння слов'янських слів з литовськими показує, що слів *й* основ було в праслов'янську добу значно

О		с		н	о		в	и	
o	jo	ŭ	i		conson.		a	ja	ū
муж.	сер.	муж.	муж.	жін.	муж.	сер.	жіночий		жін.
ѣ꙳о	ѣ꙳є	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ꙳мѣ	ѧ,мѧ,о	ѧ	ѩ	ѣ
ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	=N	ѫ	ѭ	ѣѣ
є	ю	у	и	и	=N	=N	о	є	ѣ
ѧ	ѩ	у	и	и	є	є	ѣ	ѭ꙳ѣ	ѣє
у	ю	оѣи	и	и	и	и	ѣ	и	ѣи
омѣ	ємѣ	ѣмѣ	ѣмѣ	иіѫ,ьіѫ	ѣмѣ	ѣмѣ	оіѫ	єіѫ	ѣиіѫ
ѣ	и	у	и	и	є	є	ѣ	и	ѣє
и꙳ѧ	и꙳ѩ	оѣє	иіє꙳ьіє	и	є	ѧ	ѣ	ѭ꙳ѣ	ѣи
ѣ	ѭ꙳ѣ	ѣ	и	и	и	ѧ	ѣ	ѭ꙳ѣ	ѣи
ѣ	ѣ	оѣѣ	ии꙳ьи	ии꙳ьи	ѣ	ѣ	ѣ	ѣ	ѣѣ
омѣ	ємѣ	ѣмѣ	ѣмѣ	ѣмѣ	ѣмѣ	ѣмѣ	ѧмѣ	ѩмѣ	ѣѣѧмѣ
ѣ	и	ѣми	ѣми	ѣми	ѣми	ѣ	ѧми	ѩми	ѣѣьми
ѣхѣ	ихѣ	ѣхѣ	ѣхѣ	ѣхѣ	ѣхѣ	ѣхѣ	ѧхѣ	ѩхѣ	ѣѣѧхѣ
ѧ	ѩ	ѣ	и	и	и	ѣ	ѣ	и	A^2 V^2
у	ю	оѣу	иію꙳ью	иію꙳ью	у	у	у	ю	L^2
ома	ема	ѣма	ѣма	ѣма	ѣма	ѣма	ама	ѩма	Ab^2

нгаційна таблиця первісних речівникових закінчень в старослов'янській і українській мові.

ьше; та й дальша доля цих основ в українській
зі промовляє за те, що в праукраїнській мові му-
о речівників *й* основ бути дуже багато, коли вони
ремогли закінчення *о* основ і заступили їх; не мож-
ж припускати, щоби якихсь 6 слів могли накину-
своє закінчення в багатьох формах сотням інших
в. Усе це переконує мене в тім, що в українській
ві з найдавнішого часу було багато слів, що в від-
ювані йшли за *й* основами, а це пояснює, чому,
ажемо, в КА так багато форм з закінченнями *й*
нов.

В старо-слов'янській мові, як показують давні пам'ятки, речівників мужеського роду *і* основ було не багато, хоч порівняння з литовською мовою свідчить про те, що таких речівників в праслов'янській мові було значно більше. Проте з часом *jo* основи перемогли їх, і речівники *і* основ завмерли й стали відмінюватися по зразках *jo* основ, що роспочалося ще в праслов'янській добі.

Те саме трапилося і з речівниками приголосних основ мужеського роду; було їх не мало, але ще за праслов'янської доби вони страчають потроху своє самостійне відмінювання і йдуть за *jo* основами.

§ 69. Найбільшу частину речівників *жіночого* роду складають слова *a-ja* основ, цеб-то тих основ, що в боротьбі форм защепили іншим основам своє закінчення для D^3, Ab^3 і L^3. Сюди ж перейшло й невелике число речівнаків $\bar{u}$ основ (типу **любъ, црькъ** і т. п.), що мають наростка **къ**; перейшовши до групи слів приголосних основ, ці слова пізніще перейшли зовсім до *a* основ (як церква, любов і т. п.), як приголосні основи муж. роду перейшли до *jo* основ. Навпаки, *і* основи жіночого роду постільки ще заховують в КА, як і в живій українській мові, свої давні особливості, що все виріжнюються, яко окрема група. Давні форми на **-ыни** перейшли на *-иня*; в нас позосталося V^1 пани 223.

§ 70. До *середнього* роду в найбільшім числі належать основи на *o-jo*. Крім цього, сюди стосується не мало речівників колись приголосних основ, які перейшли до *o* основ, зберігши, правда, деякі свої давні форми. Усі слова s основ (диво, дѣло, древо, коло, лице, небо, око, слово, тѣло, ухо, чудо) втратили свій давній суфікс *-ес-* і змінюються, виключаючи деякі відмінки, як звичайні речівники на *o*, цеб-то перейшли на *o* основи. Навпаки, основи на n (з закінченням **-мя**) зберігають своє *ен* при відміні; так само речівники t основи заховують своє *ят*. Речівників t основи багато в українській живій мові, а вдавнину було їх ще більше Звичайно, в українській мові речівники на *-ко* і *-ло* до *a* основ не перейшли, цеб-то змінюються тільки по основах на *o*.

3. Речівникові форми в однині.

§ 71. Речівники *о* основ муж. роду в *родовім відмінкові* однини кінчаться на *-а* або на *-у*. Закінчення *у* перейняте від *й* основ ще за праслов'янської доби, надзвичайно часте в українській мові; таке ж воно часте і в КА.

1. Закінчення *у*, *ю* мають усі ті слова, що визначають лише назви неживих річей, або назви уявних розумінь, взагалі назви, зміст котрих не можна окреслити цілком докладно (це імена уявні, збірні, матеріяльні, назви природних явищ, гірських пород, хемічних тіл і т. п.); в КА маємо: бѣгу, блуду, выспу, вихру, вѣку, вѣтру, всходу, вчинку, гнѣву, гнюсу, году, голосу, граду, греху, грому, дару, дыму, дому, закону, заходу, збору, зыску, зросту, квасу, клопоту, крѣсу, ладу, листу, льну, люду, мозку, муру, накладу, намету, народу, недостатку, отказу, овощу, отпору, перекладу, плоду, пожитку, покорму, помѣру, порадку, поранку, посредку, початку, прибытку, приступу, ратунку, рынку, розсудку, розуму, року, саду, свару, свѣту, смутку, сну, собору, спору, способу, стану, столу, страху, суду, сходу, товару, умыслу, упадку, уряду, утиску, учинку, ходу, часу, члонку, шолку, яду; звичаю, обычаю, краю, покою, спокою, раю, рожаю, ячменю і др.

2. Закінчення *а*, *я* мають назви живих істот, а також назви докладно скреслених розумінь чи річей (назви днів тижня, місяців, мір, ваги, монет, дерев, назви окремих реальних річей); в КА маємо: помочника, посредника, проводника, свѣтка, назаранина, жида, у Симона гарбара, до пана Бога, баранка, птаха, смока; камѣня, млина, окрута, столца, вечера, коньца, свѣта; избавителя, Ноя, дня, здоровья, каменя, колодезя, покоя, полудня і т. п.

Як бачимо, в КА дуже багато форм G¹ на *-у*, що безумовно свідчить про добре знання перекладчиком КА живої народньої мови, бо ці саме слова й сьогодні кінчаться в ній на *-у*. Цікаво, що в тих самих словах, де й сьогодні маємо хитання закінчень G¹ *а-*

у, там маємо це хитання і в КА, напр.: греху 83 — греха 466, закону—закона 242, листу 205 - листа 497, розуму 144—розума 280 і др.

Написи греху, греха, назаренин — назаранина і др. показують (див. вище ст. 244-5) й наголос: гріхꙋ̀, гріха̀, назарени́н, назара́нина і др.

Як і в живій українській сучасній мові, давні жьрьць, жьньць дають в N¹ жрець 554, жнець, але в дальших відмінках вокалізується перше ь: жерца 44. 103.554, жерцы 16 і жрецы 19, жерцов 142, женьцы 636.

Слово Ісус (як то було частим в церковно-слов'янській мові) часом не змінюється зовсім: о і҃с Христѣ 651 (див. Словник ст. 50).

§ 72. Родовий відмінок однини у слів середнього рода на *-нє* кінчиться на -а, при чому *н* перед цим а або виноситься над слово, або пишеться *нь* в в рядку, напр.: бичованя, бракованя, будованя, бунтованя, везеня, выкладаня, громаженя, даня, дякованя, запаленя, згиненя, згоршеня, зъявеня, мешканя, мовеня, надхненя, напоминаня, насѣня, начиня, обцованя, одѣня, одновеня, откупеня, отступеня, поданя, послугованя, приймованя, приказаня, приспособеня, проклинаня, проповеданя, проступеня, розвезаня, росказаня, ростаня, росторгненя, свитаня, складаня, слыханя, слуханя, сплюгавеня, справованя, спречаня, створеня, ульженя, уподобаня, утисненя, — завсіди *н* над словом; заложенья, замѣренья, збудованья, звезанья, згодѣнья, згордѣнья, зопсованья, наверненья, нароженья, ображенья, обявенья, опочиненья, отпочиненья, позванья, познанья, покропенья, потишенья, потопенья, переступанья, розмеренья, розорванья, скаженья, сумненья і т. п. Часті подвійні форми—з винесеним над слово *н* і з *нь* в рядку: вибра*н*я 266. 269—выбранья 276, збаве*н*я 426.451.556 — збавенья 214 218 546.548, згромаже*н*я 26.127 — згромаженья 125. 436, змертвыхвста*н*я 350.457 — змертвыхъвстанья 351, зъєдна*н*я 375 — зьєднанья 512, кара*н*я 582 — каранья 19, нагане*н*я 485.513—нагаженья 508, начи*н*я—начинья 271, ображе*н*я 330—ображенья 272.287, обреза*н*я 78—обрезанья 6, поколе*н*я 69.456 — поколѣнья 561.

§ 74. G^1 *і* основ жіночого роду кінчиться постійно на *-и* (ніколи на *-ы*): крови, челеди, неприязни, без перестани, болести, повести, памети, масти, шерсти, моци, роскоши, полночи, помочи і т. п.; слова на *-ость* кінчаться так само (на *-ости*, з *с* виносним): з высокости, внутрѣности, добротливости, долгости, досконалости, зацности, зычливости, людскости, маєтности, млости, можности, небезпечности, невиньности, непевности, неповстежливости, обрыдлости, обличности, обтежливости, плюгавости, повстягливости, побожности, пожадливости, прикрости, прихильности, статечности, светобливости, сполечности, сталости, терпливости, умиєтности, уставичности, щодробливости і т. п.

§ 75. *Давальний відмінок* однини *о* основ мужеського роду має дуже поширене закінчення *-ови*, що ще за праслов'янської доби з *й* основ прийшо до *о* основ; в КА найчастіще буває воно в іменах живих істот, напр.: Авраамови, ангелови, антихрестови, Аполосови, апостолови, баранкови, волови, грекови, духови, жидови, Исакови, лемпартови, львови, Моисеєви орачови, пастырови, Петрови, противникови, сынови, сотникови, створителеви, сторожеви, учителеви, фараонови, Филипови, Хр҃ови, Яковови і др. Закінчення *-ови* так поширилось, що захопило навіть назви неживі, напр.: вѣтрови, грехови, животови, жолудкови, законови, концеви, крѣсови, лихтарови, народови, олѣєви, олтарови, пожитькови, покоєви, прибыткови, розумови, свѣтови, члонкови і т. п. (див. Словник). Що закінчення *-ови* не все можна приймати тільки за *-овы*, говорить за те правопис КА, де маємо: сынови 266 (= синовi?), прибыткови, лихтарови і т. п.,— наш перекладчик лише з вимог традиційного правопису постійно писав *-ови*, а вимовляти міг і *-ові* (але форми *-овь* у нього нема ані разу), як то буває і в північно-українських говорах.

Старим закінченням D^1 для *о* основ в українській мові являється *-у*, яке панувало вдавнину, а тепер панує найбільше в північно-українських говорах. У великім числі знає його й КА, знає як в назвах неживих істот, так і в назвах живых, напр.: ареопагу,

архиєрею, пану Богу, брату, гнѣву, духу, закладу, закону, збавителю, злезбирателю, Иоану, Исусу, клопоту, князю, люду, мѣсецу, мужу, обходу, отцю, Павлу, пану, плоду, поколенью, помочнику, прикладу, пророку, сыну, Титу, Филимону, человѣку, языку і т. п. (див. Словник). Цікаво, що часом наш перекладчик вживав форми на *-у* навіть тоді, коли в польськім оригіналі було -owi, напр. Архипу 540 — Archipowi.

В живій західній північно-українській мові закінчення *ові - у* вживаються вільно навіть одне замість одного; те саме бачимо і в КА, де дублети *ові - у* для того самого слова дуже часті, напр.: Авраамови—Аврааму, ангелови - ангелу, Богови—Богу, духови—духу, Исусови—Исусу, законови — закону, королеви—королю, людови—люду, масязеви — масядзу, мужеви—мужу, образови—образу, Павлови — Павлу, Петрови—Петру, пожиткови—пожитку, Христови—Христу і т. п. (див. Словник). Часом навіть в однім реченні маємо обидві форми, напр.: Умыслом моим служу закону б(о)жему, а тѣлом законови греху 262.

§ 76. D[1] в речівниках сер. роду на *-нє* кінчиться на *-ю* з винесеним над слово *н* або на *-нью*: блюзненю, будованю, выдираню, вызнаню, выкладаню, вырозуменю, выстереганю, завстыженю, зимованю, знаню, караню, начиню, обраню, одержаню, поживаню, помноженю, послугованю, постановеню, прочитаню, спаленю, справованю, створеню, уживаню, уздоровеню, узнаню; выполненью, встанью, згиненью, напоминанью, погоршенью, подпоможенью, потверженью, потешенью, прироженью, пророкованью, розмышлянью, росказанью, слуханью, учиненью, чиненью; выображе*ню* 266.606—выображенью 195, захова*ню* 313 — захованью 523, збаве*ню* 111—збавенью 237 і др., збудова*ню* 389.593 — збудованью 344 і др., зопсова*ню* 389—зопсованью 389, поведа*ню* 237 — поведанью 390, полепше*ню* 365—полѣпшенью 557 і др. Так само: здоро*вю* 151, приня*тю* 3.505, поча*тю* 577, проли*тю* 246, пришстью 426.627 і др.

В словах *о* основ середнього роду D[1] має *- у*: послуше*н*ству, кламству, свѣдо*ц*тву, слову, стаду, мору 150.613 bis. Від звера D[1] зверати 631 ter. 632. Від

слів на *-мя*: племени 412, племеню 250 bis; цікава форма D¹ именеви 558, яко наслідок великого поширення закінчення *-ови*, яке увірвалося з аналогії навіть до сер. роду, де звичайно воно ніколи не буває.

§ 77. D¹ *а* основ кінчиться на *-ѣ*, яке може передаватися (див. вище ст. 241) й через *и*, *е*, напр.: порожнети, згоде, обороне, покоре, хвале, покути—покуте, хвалѣ—хвали—хвале і т. п. (див. Словник). Звуки *г*, *к*, *х* перед цим *ѣ* відповідно міняються на *з*, *ц*, *с*: науци-науце, ласци 252, панеѣци 322, руцѣ, потѣси 344.645 потѣсе 476 і др. В *ја* основах нормально буває *-и*, але в нас частенько бачимо вже і вплив *а* основ: воли, вечери, праци, землѣ і др.

§ 78. D¹ *і* основ жіночого роду постійно кінчиться на *-и*: к вонности, жалости, зазрости, кротости, кревкости, непобожности, несмертельности, сполечности, статечности, тихости, чуйности, доброти, чти (поруч: чтѣ 329.426.427) і т. п.

§ 79. *Знахідний відмінок* однини *о* основ муж. роду імен живих однаковий з родовим, а в іменах неживих — з називним, наприклад: призвал жолнера 52, послати вязня 140, приводит на приклад 303, иди на полуден 42, на упадок вѣрным 272 і т. п. Про форми: даст хлѣба 387 і под. див. далі Складню. У всіх інших основах знахідний відмінок формою не ріжниться від називного.

§ 80. A¹ *а* основ жіночого роду кінчиться в КА на *у* в твердій зміні, на *ю* в м'якій: жалобу, личбу, особу, обмову, справу, повагу, послугу, господу, зраду, кривду, облуду, раду, дяку, колодку, матку, годину, заслону, отмѣну, паньну, судину, вечеру, невѣру, покору, простѣру, красу, заплату, наготу, помсту, шату, пыху, потѣху, тучу, кадилницу, котвицу, обѣтницу, працу, лодю, неволю, глубиню, пѣсню, зброю, надѣю і т. п.

§ 81. *Зовний відмінок* однини *о* основ муж. роду заховався в українській живій мові в повній силі; те саме маємо і в КА. Слова з твердою приголосною вкінці кінчаться на *-е* (однаково живі назви чи неживі): брате, гробе, доме, Павле, пане, Пане Исусе, Петре, Савле, Филиксе, жиде і т. п.; при цім задньопід-

небінні звуки *г*, *к*, *х* відповідно змінюються по § 36 на *ж*, *ч*, *ш*, напр.: Боже 310, чоловѣче 240. Слова *jo* основ кінчаться на *у*, *ю*: мужу 319.518, цару 139, королю 140, неприятелю 68, Тимоѳею 519 і т. п. (див. Словник). Слово *син* від глибокої давнини в V^1 має дві форми: *о* основ сыне 68 і *й* основ сыну 505.524.582.

§ 82. V^1 *а* основ кінчиться на *о* в твердій зміні, на *е* в м'якій: Агрипо, жоно, коруно, стѣно, товаришко і др.; пани 223.

§ 83. V^1 *і* основ жін. роду кінчиться на *е*: где ж *єсть*, смерти, звѣтезтво твоє 357, — тут смерти чи не зам. смерте по § 16 (а може тут вплив давнього ц.-сл. тексту, яким користався перекладчик КА, див. ст. 184).

§ 84. *Орудний відмінок* однини *о* основ муж. роду кінчиться на *-ом* (кінцеве диспалаталізоване *м* постійно пишетъся над словом), напр.: кьзгладо̑ 545, встыдом, жидом, прикладом, поворозом, обозом, ангелом, послом, громом, покормом, лном, попом, серпом, клопотом, зыском, оболоком, подножком, пожитком, посредником, прибытком, роботником, свѣтком, скутком, смоком, упадком, учинком, ѳрасунком і т. п. В випадковій формі маєстатем 593 очевидно маємо полонізм. Слова на *-р* кінчаться в Ab^1 також на *ом*: даром, взором, збором, цесаром і др. Ця кінцівка *-ом* повстала з *-ъмь* (а не з найдавнішого *-омь*), перейнятої від основ на *и*, чому тут і не відбулося в живій українській мові зміни *о* на *і*.

Слова *jo* основ, як і в живій українській мові, кінчаться на *ем*, напр.: купелем, неприятелем, вязнем, каменем, тѣнем, приходнем, жеребєм, обычаєм, покоєм і т. п.; закінчення *-ьом* (купельом) в КА ніколи не буває, а тому вважаю тут *е* в *ем* (купелем) за звук передньорядний твердий, перед яким м'ягка приголосна диспалаталізувалася. Так само по шиплячих і *ц* Ab^1 кінчиться на *ем*: вожем, мужем, ключем, мечем, плачем, отцем і т. п. Але через те, що шиплячі в говірці нашого перекладчика давно вже ствердли, тому часом в Ab^1 маємо дублети: дѣдичем 250. 545.546.628 і дѣдичом 269 (§ 7).

Звичайно, кінцевий *м* в Ab[1] диспалаталізувався в українській мові ще за праслов'янської доби, а тому твердий він і в КА, де *м* в Ab[1] звичайно винесене; коли ж воно в рядку, то, згідно з принятим правописом, пишеться *-мь*: перуномь 606, животомь 440, урадом 571 і урадомь 330 і т. п.; що тут *-мь* лише правописного походження, а не давнє *-мь*, на це вказують й форми, як цесаромъ 149 і др.[1]

Написи: вьзглядом, свѣтком, неприятелем, вязнем, дѣдичем, цесаром і др. вказують на наголос: взглáдом, свíтком, неприáтелем, в'áзнем, дíдичем, цісарóм і т. п.

§ 85. Ab[1] в речівниках середнього роду на *-нє* кінчиться на *єм*, при тім попередня *н* або виноситься над слово, або пишеться в рядку яко *-ньєм*: судовлє (нм) 503, вымованьє (м) 382; так само: ганенєм, дозволенєм, дрыжанєм, дякованєм, єднанєм, засмученєм, затраченєм, зволенєм, згромаженєм, зданєм, здыханєм, зложенєм, зъєднанєм; зєдноченєм, мешканєм, начинєм, обрезанєм, одроженєм, уживанєм, узнанєм; допущеньєм, замордованьєм, камѣньєм, обьтяженьєм, откупеньєм; начинєм 46.271 — начиньєм 256.639, обрезанєм 249 —обрезаньєм 249, сумненєм 509.521 — сумненьєм 284.286. Так само: веселєм 379.574 — весельєм 293, обличєм, приштьєм 379.426, вылитєм 247 і т. п.

Закінчення *ом*, *ем* в інших речівниках середнього роду: небезпеченством, непослушенством, злодѣйством, мордерством, недовѣрством, плюгавством, жерелом, серцем 604, прозвищем 600, повѣтрием 40. Ab[1] основ на t: детятем 414.579, на ст. 343 Ab[1] детям виправлено на детятем, перед зверятем 633, княжатем 26.217. Ab[1] від речівників на *-мя*: именем 227. 300, поломенем 545, раменем 69 (від рамя).

§ 86. Ab[1] *a* основ кінчиться на *ою*, *ею*: личбою, прозбою, вимовою, поставою, плягою, послугою, зрадою, ласкою, проступкою, вселеньною, судиною, покорою, заплатою, охотою, мачохою, пыхою, потѣхою, ро-

---

[1] Де-хто з учених визнають, що перед давніми ь, є, ѧ, и приголосні не палаталізувалися; з такого погляду говорити про палатальність *м* в закінченні *мь* не доводиться.

лею, душею, пшеницею, таємницею, зброєю, надѣєю і т. п. Так само: заступцею 562, але судєю 98.99 (бо вимовлялося судьєю). Згідно з § 15 ненаголошене *о* може вимовлятися як *у*, але: рукую моєю 360. Закінчень з опущеним *j* (рукоў—руков) в КА нема.

§ 87. Ab^{1} *і* основ жіночого роду кінчиться на *-ю*, при чому приголосна перед ним постійно виноситься, напр.: кро^{в}ю, церковю, мѣдю, челядю, солю, печатю, частю, честю, повестю, хутю, моцю, помочю, речю, так само: лодю, тысечю 637; в словах на *-остъ* в закінченні *-остю* постійно виноситься *ст* над рядок (при чому *т* покриває *с* як сімка: зло͡ю): з бачностю, безпечностю, вмієтностю, вонностю, гарачестю, заздростю, зацностю, звѣрхностю, зычливостю, кревкостю, милостю, молодостю, моцностю, мудростю, невѣдомостю, нечистостю, обличностю, омылностью, опатръностю, пилностю, побожностю, пожадливостю, почтивостю, приповестю, радостю, свѣтлостю, скромностю, справедливостю, тверезостю, темностю, терпливостю, тихостю, щиростю, ясностю і т. п.,—скрізь *ст* над словом. Інші пам'ятки XVI в. свідчать, що форми лодю, мідю, радостю і т. п. були вже звичайними в тодішній українській літературній мові[1], і так їх напевне й вимовляв перекладчик КА. Правда, згідно з принятим правописом, коли приголосна не виноситься, то по ній ставиться *ь*, а тому маємо часом подвійні форми, напр.: рѣчю 81, речю 174 — рѣчью 94, речью 307, милостю 619.116 — м(и)л(о)стью 121.391, боязнью 190.453.509, неприязнью 263, мыслъю 132, смертью (часто, див. Словник). Поскільки відбився тут традиційний правопис, і поскільки такі написи відповідали живій вимові, докладно зазначити трудно, хоч форми рѣчью 94 і под. можуть свідчити про живу вимову ričju (річ —ю), цеб-то не з палатальним *ч*, бо ж подібну вимову часом чуємо й тепер.

§ 88. *Місцевий відмінок* однини в словах мужеського роду *о* основ кінчиться на *ѣ*, яке (див. ви-

[1] В Пересопницькій Євангелії пил'ностю і т. п., у Тягинського чистостю і т. п. часті. Див. *Іван Огієнко:* Орудний відмінок однини слів жіночого роду приголосної відміни, „Поступ", Львів, 1923 р. №№ 9-10.

ще ст. 241) може передаватися через *е* (коли воно ненаголошене) або *и*, напр.: о, в, на животѣ, постѣ, Христѣ, блуде, гнѣве, Еѳесе, зборе, Исусе, клопоте, Вавилони, выклади, вози, закони, кусти, кути, суди, сходи, ѳундаменти і т. п. В речівниках *jo* основ, цебто по м'ягких приголосних, по шиплячих, по *ц* і *р* часто маємо нормальне *и*: на, в, о корабли, полудни, коши, ко*и*ци, папери, обычаи і т. п.; дійсну природу цього кінцевого *и* трудно окреслити; такі форми, як на сто*л*ци 605 і сѣл на сто*л*цы 136.10.65 вказували б на *и=ы*, цеб-то як на нормальний вислід давнього **и** з *jo* основ, що знає й сучасна жива українська мова в своїх північних та західних говірках; але разом з тим маємо й форми, як о мужѣ 46, що свідчили б проти такого припущення. В цім випадкові традиційний правопис зовсім затемнює живу вимову.

Одне й те слово може кінчитися в L^1 на *ъ*, *е*, *и* напр.: в, о, на голодѣ—голоде, Єгипти—Єгипте, Крити—Крыте, кусти - кусте, свѣти—свете, Христѣ—Христе - Христи і др. (див. вище ст. 241). Форми в кораблѣ 149.151—в корабли 148, на сто*л*цѣ 605.607 — на сто*л*ци 605 свідчать про вплив *о* основ на *jo* основи, що особливо сильно виявляється в східно-українській мові.

Звуки *г*, *к*, *х*, по § 36, переходять відповідно на *з*, *ц*, *с*, напр.: о, в бози 218—бозе 253, чоловѣци 304. 624.126, члв҃це 126, патриарсе 9 і др.

Але слова, що кінчаться на *г*, *к*, *х*, звичайно підпадають впливу *й* основ і кінчаться на *-у* (що відоме з найдавнішого часу), напр. на, в, о берегу 114.577, Богу 7.218, збытку 534, зыску 105, недостатку 349, оболоку 330.636, пагурку 94, песку 630, подножку 163, пожитку 237, початку 571, прибутку 377, пророку 305, рынку 93, россудку 448, смутку 382, утиску 362.493, учинку 387.514, члв҃ку 67.136, чорнокнижнику 516, греху 253, духу 101.263, страху 623 і др. Так само: у вѣршу 326.334.621.630, в отцу 495, в мору 609, в дару 579, на олтару 616, в Тиру 114, в ширу 658, при цѣсару 612, у пану 639, о сыну 235; м'ягкої відміни: на, о, при покою 90.252, Сергѣю 67, огню 604, струменю 330, каменю 599.658 і др. Знаходимо

й поплутання закінчень *-ѣ* та *-у* в тих самих словах (цеб-то боротьбу основ): в Бози 518—в Богу 218.221, в доме 37—у дому 46, на конѣ 610.653—о коню 639, в пане 482—в пану 294.449.456, в покои 616 о покою 616, на сто*л*цѣ 607—на сто*л*ци 605 — на сто*л*цу 605.607 і др.

Форми L¹: животѣ, постѣ, Христѣ, блуде, гнѣве, кораблѣ, сто*л*цѣ, песку, греху, вѣршу, цѣсару, Сергѣю, суде, в псалме 599 — у псалмѣ 546 і др. вказують наголос в L¹: животі, пості, Христі, блу́ді, гніві, кораблі, стольці, піску́, гріху́, віршу, цісару, Сергію, су́ді, в пса́лмі—псалмі і т. п.

§ 89. L¹ *о* основ середнього роду кінчиться на *-ѣ*, котре пишеться звичайно тільки під наголосом: в окнѣ 109, в складі ж ненаголошенім воно передається через *е* або *и*, напр.: о, в, на малженъстве, набоже*н*стве, небезпече*н*стве, пане*н*стве, коварстви 308, недовѣрстви 505, на небе—на неби, дереви, слове 207. 281 — слови 642, поруч на ст. 216.259.263.372.466 і др. форми в тѣле - в тѣли, в зеркале 162—в зеркали 433, в озери 657, в мѣсте 120 — в мѣсти 40 і т. п. Закінчення *-у* з *й* основ увірвалося й сюди: в злоречен*с*тву 514, о молоку 604.

L¹ *jo* основ середнього роду від давнини кінчиться на **и**, що наш перекладчик передає через *и*, напр.: в, о, на вигна*н*и, виде*н*и, збаве*н*и, напомина*н*и, обцова*н*и, отпочине*н*и, позна*н*и, пороже*н*и, прагне*н*и, прикладa*н*и, проповеда*н*и, мешканьи, збунтованьи і т. п.; дуже рідко позостається церковно-слов'янська форма: в необрезанїи 469, при сконченїи. Так само L¹ кінчиться на *-и*: на, о, в мѣстци 198.252 і др., серци 223 274.370 377 (польське: w sercu), мори 35.145 і др., о имени 27, в поломени 496, на зверати 643.645 і т. п. Характер цього кінцевого *-и* показують форми: на местцы 5, на серцы 10 (те саме чуємо і в живих північно- та західно-українських говорах).

Але не це закінчення панує в L¹ *jo* основ середнього роду,—тут з давнини помітна боротьба з *й* основою і її закінчення *-ю* взяло гору; мова польська, що знає в L¹ закінчення *-и* від давнини, можливо,

також трохи допомогла в цій боротьбі закінчень[1]. Ось через це пануючим закінченням в L[1] буде *-ю* (а попередня приголосна винесена над слово), напр.: на, о, в, у выполненю, внебовступеню, возваню, досветченю, заєтреню, злученю, зопсованю, ламаню, во мгненю ока, молчаню, начиню, обвиненю, обираню, в оденю 55, в одѣню, ув ознайменованю 7, оказаню, повстаню, пойманю, порожневаню, послугованю, слуханю, споєню, суженю, тресеню, уживаню, узнаню, утисненю, утрапеню, цвиченю, чиненю, явеню, - скрізь *н* перед *ю* винесене над слово; бракованью, виженью, згиненью, зглаженью, наверненью, насѣнью, отпущенью, познанью, полѣпшенью, потопенью, преслядованью, причитанью, розделенью, скаженью, справованью, узычанью; захова*н*ю 286—захованью 64, згромаже*н*ю 25. 334.346—згромаженью 507, кара*н*ю 346—каранью 637, розмноже*н*ю 470—розмноженью 19, сумне*н*ю 567—сумненью 511 і др. Так само о, на, в, у здоро*в*ю 145, жи*т*ю 259.307.567, ща*ст*ю 248, предсявзя*т*ю 61, переми*р*ю 565, повѣтрию 444.491—повѣтрею 428 і т. п.; по *ж*, *ц*, *р* маємо *-у*: на, о, в, у ложу 49.600, серцу 322 bis.646, солнцу 652, сольньцу 652, мѣстцу 11.95. 247.552—местцу 3 115.470 і др. - мѣстьцу 426.628 — мистцу 154, мору 150.609.639.649 і т. п.

Боротьба давніх закінчень L[1] на *-и* з новими на *-ю* не покінчилася ще в XVI-м столітті, чому наш перекладчик часом в однім і тім слові вживає обох цих закінчень, напр.: на, о, в, у везе*н*и 135.541 і др. —везе*н*ю 377.395 везенью 138.448.541, заѳиче*н*и 58—захвиче*н*ю 491, збаве*н*и 178.229—збавенью, змертвыхвстаньи 658—вста*н*ю 10.91.651— -встанью 355, мешканьи 377 мешка*н*ю 204, молча*н*и 507—молча*н*ю 507, обреза*н*и 456, необреза*н*и 320 — обреза*н*ю 320, серци 377 - серцу 322 і т. п.; як бачимо, в однім і тім слові на тій самій сторінці вживається двох закінчень.

§ 90. L[1] *а* основ кінчиться на *ѣ*, яке (див. вище ст. 241) може передаватися й через *и*, *е*: в, на, о водѣ, главѣ, про*з*бѣ, сторонѣ, сторожѣ, хвалѣ, особи,

---

[1] L[1] на *-ю*, *-у* не мало вже в українських грамотах XIV—XV віків.

мови, вѣри, мѣри, офѣри, порожнети, цноти, личбе, молитве, на Москве (= на Мóскві[1]), справе, раде, Лиде, краине, Європе; для *ja* основ: пѣсни, обѣтници, правици, праци, саранчи, таємници, пушчи і т. п.; характер цього *-ци* видно з таких прикладів: в божници 100 — в божницы 97, на правици 188.256.471. 475.607 - на правицы 10, в темници 188—в темницы 24.25.63. А характер *ѣ - е* бачимо з таких написів: в, на, о вѣре—вѣри, дорозе—дорози, землѣ—земли, раде —ради і т. п. (сторінки див. в Словнику).

Звичайно, *г, к, х* перед цим *ѣ* змінюється на *з, ц, с*: в, на, о повази - повазе, бабце, ласци — ласце, мальжоньце, матце, науци—науце, руци, потѣсе і т. п. (див. Словник).

§ 91. L' *і* основ жіночого роду постійно кінчиться на **и**, напр.: на в, о бачности, блудности, велькости, карности, нагости, небытности, новости, обфитости, повинности, пожадливости, попудливости, почтивости, справедливости, терпливости, тихости, учтивости, чистости, чуйности, щирости, щодробливости, церкви, боязни, ночи, печи і т. п.; як вимовляв це кінцеве **и** в L' наш перекладчик, — чи як *и* (давне **и**) чи як *і*, нема данних для відповіди, бо приклад в моци 235 - в моцы 2.22, при в доброти 440—в добротѣ—377.278, в печи 595—в печѣ 595, в крове 610, в старосте 260, мало говорить; навпаки, ці останні приклади, до яких ще можна додати такі, як небытности, скорі промовляють за вимову кінцевого *-и* як *і*.

4. Речівникові форми в множині.

§ 92. *Називний відмінок* множини у слів *о* основ мужеського роду з давнього часу збігся зо своїм знахідним і став приймати його закінчення **ы** замість свого давнього **и**. В нашій мові вплинули на це може й причини фонетичні — зближення давніх **ъі**

---

[1] В „Уложеніі" царя Олексія Михайловича 1649 р. пєстійно маємо на Мóскѣ, къ Мóскѣ, що показує народню російську вимову.

та и до одної артикуляції (§ 11); але головно впливали тут причини морфологічні,—це вплив закінчення *а* основ, які взагалі мали великий вплив на інші закінчення.

В КА процес заступлення закінчення називного відмінку закінченням знахідного виступає як зовсім покінчений, напр.: ставы, жиды, обходы, связы, валы, перуны, пѣны, попы, вѣтры, дары, зборы, свары, чары, волосы, жарты і др.; речівники *jo* основ кінчаться на *-и*: вымыслители, обыватели, ругатели, учители, навчители, вязни, кони, дѣдичи, родичи, шемрачи, товариши, овощи, дозорци, кламци, обмовци, отци, посланци, потварци, светокрадци, старци, пастыри, євреи, єпикурыи, злодѣи і т. п. Що це кінцеве *-и* в N³ в вимові нашого перекладчика не все було *ы* (давнє и для *о* основ), а бренiло також і як *і*, свідчать про те ці самі форми з *ѣ* на кінці (а воно в вимові нашого перекладчика постійно = передньорядному *і*): кнѣзѣ, караблѣ, кораблѣ, королѣ, баламутнѣ, днѣ, молѣ, мужѣ, сторожѣ, моцарѣ, олтарѣ і т. п.; це *ѣ* взяте до N³ з A³. Боротьбу живої вимови з традиційним правописом бачимо в КА частенько, напр.: короли 641.643.644.660—королѣ 641, купци 649—купцѣ 646, так само отщепенцы 597—отщепеньци 618 і др.; на ст. 39 перероблено „мужи“ на „мужѣ“, бо це останнє більше відповідало живій вимові. Правда, *-и* в N³ ще й досі живе в деяких західно-українських говорах.

По звуках *г*, *к*, *х*, як то часом бачимо вже в пам'ятках XI-го віку, вільно ставиться *-и*, напр.: выроки, выступки, девственники 634, жалобники, зволеники, злосники, недостатки, остатки, помочники, посварки, посторонки, поступки, потоки, початки, простаки, ростырки, служебники, утиски, учинки, члонки, грехи, птахи, так само слуги і т. п. Під церковно-слов'янським впливом в цих випадках часом маємо давню форму називного множини, зо зміною *к* на *ц*, напр.: грѣшници 232.409, намѣстници 278, пророци 179.507.649, противници 399, роскошници 315 (див. § 36); подібних форм в грамотах XIV-XV віків ще досить багато, а в КА вже значний крок вперед—

їх зовсім мало, що вказує на більше наближення мови літературної до живої.

Закінчення *-ове, -еве*, що перше належало тільки *й* основам, з бігом часу все збільшувалося в українській мові, захоплюючи й *о* основи, спочатку назви живих істот; в пам'ятках XI-го віку маємо вже не мало цих закінчень. В КА закінчення *-ове, -еве* для назв живих досить часте, напр.: англолове, апостолове, арабове, богачове, богове, влохове, грекове, духове, жидове, корынтове, королеве, медвѣдкове, мужове, народове, отцове, панове, послове, предкове, продкове, рабове, свѣткове, сынове, стоикове і др. Звичайно, закінчення *-ове* було ще живим в XVI-м віці; зрештою, воно знане й тепер в деяких західно-українських говорах, а в говорі лемківськім дуже часте[1]. Цього закінчення уживають усі українські пам'ятки XVI-го віку; грамоти XIV—XV віків знають *-ове* дуже часто.

Але процес втрачання закінчення *-ове* на користь *ы* вже добре знаний в XVI-м віці, чому в КА часто бачимо уживання обидвох форм N[3] в однім слові, напр.: ангелы 230—ангелове 637, докторы 29—докторове 17.126.544, жиды 279.431 жидове 11, мужи 507—мужѣ 45—мужеве 7, научители 612.613.622.628 — научителеве 434.618 і т. п.; а часом навіть в однім реченні уживається обидвох форм: Не тыи суⷬ сынове бжⷭіи, але которыи суⷬ сыны обетници 269.

Від назв народів на *-янин* N[3] звичайно кінчиться, як то і в давнину було, по приголосних основах, цеб то на *-яне*, напр.: ахайєне 292, галилеяне 6, єгиптене 579, израѣлтяне 268, крытяне 7 — критене 535, макидоняне 292.386, мещане 431.459, римляне 6.85. 90 - рымляне 88.90, селуняне 91, циприяне 60 і др. Аналогія загального закінчення *-ы* проте захопила вже й ці форми, чому маємо: макидонены 386, тирияны 62, сидоняны 62. В цих словах панує наголос на *я*: галилеа́не, крита́не, макидона́не, римля́не, селуна́не, ципра́не, але часом буває воно й на пні: аха́йєне,

[1] Напр. в лемківськім перекладі Псавтиря о. Преслопського з половини XVIII-го віка таких форм на *-ове, -еве* дуже багато; див. мою статтю про цей Псавтир в „Записках" львівських 1930 р. т. 99 ст. 14 § 31.

єги́птене, макидо́нене. Від слова люд(ин) N³ звичайно люд*е*, але не рідке (з аналогії до A³) й люд*и*. Форма N³ жолнере 119 при жолнеры 119 повстала з польського żołnierze[1].

§ 93. N³ *а* основ звичайно кінчиться на ы в твердій зміні і на -и в м'якій: жабы, мовы, обмовы, справы, уставы, звады, звѣзды, зрады, незгоды, непогоды, обрады, змазы, пал*м*ы, жоны, краины, мужчизны, пѣны, покусы, соромоты, блискавици—лыскавици, мысли, таємници, дѣи і т. п. По *г, к, х* скрізь маємо *и*: книги, пляги, слуги, послуги, тривоги, вымовки, вѣтки, гадки, дѣвки, неснастки, обмовки, погрозки, пыхи, потѣхи і т. п.; через поплутання *р* (§ 28) маємо литери 594. В *ја* основах *ъ* не часте.

§ 94. N³ *і* основ постійно кінчиться на -и: болести, мыс*л*и, ненависти, облудливости, хути і т. п.; форма молѣ 172 говорить про можливість вимови цього кінцевого *-и* як *і*.

§ 95. N³ V³ і A³ *о* основ середнього роду кінчиться на -а, -а: набоженства, подобенства, добродейства, кламства, лекарства, гнезда, чуда 20.102 (хоч N¹ чуд), вѣтрила, войска, жала, жерела, крыла, села, тѣла, удила, грона, колина, мѣста, слова, серца, беремена 33.80.421.422, веремена 2, знамена 20, имена 459, быдлята 200.231, внучета 513, звѣрата 52.606.639, княжата 19.612.621.650, небожата 646; везен*я*, залец*а*н*я*, начин*я*, подозрен*я*, поздоровлен*я*, приказа*н*я, трасен*я*, уздоровлен*я*, умышлен*я*, насѣнья, облич*я* 488. 609 і т. п.

§ 96. A³ *о* основ муж. роду постійно однаковий з N³, напр.: громы, покормы, блуды, муры і т. п.; по *к, х*: пожитки, поличники, осѣвки, початки, выроки, сотники, мехи (= міхи) і т. п.; по палатальних і по *ц*: приятели, палаци, отщепенци, потварци і т. п. Природу цього *и* вказують такі подвійні форми, як дни 187 дны 574; *ъ* тут нема, цеб-то маємо тут вплив *о* або *і* основ на *јо* основи.

---

[1] Але пор. в лемківськім Псавтирі о. Преслопського N⁸ лѣкаре пс. 87 вірш. 11.

Коли для N^3 панує форма люде, то для A^3 панує люди 237.352.574; при N^1 *чуд*, A^3 маємо чуда 102. A^3 ніколи не може бути на *-ове*: сыны, а не сынове.

§ 97. A^3 *а* основ зовсім однаковий з N^3: арфы, незгоды, особы, покусы, справы, узды, блискавици, винници, таємници, пляги, дяки, засадки, печатки, потѣхи і т. п. Так само A^3 *і* основ однаковий з N^3: живности, злости, маєтности і т. п.

§ 98. V^3 *о* основ мужеського роду постійно однаковий з N^3, напр.: галати, неприятели і др.; може бути й закінчення *-ове*: богачове 172, отцове 30, отцеве 474, сынове 213.473 і др.

§ 99. *Родовий* множини *о* основ муж. роду постійно кінчиться на живе *ов*, взяте від *й* основ, напр.: скарбов, богов, волосов, рогов, жидов, народов, обыходов, судов, чудов (від чуд м. р.), возов, выроков, греков, достатьковь, знаков, мозков, мучеников, недостатковь, окрутников, початков, продковь, противников, роботников, свѣтков, спеваков, утисков, учинков, члонков, ангелов, апостолов, вымыслов, громов, домов, покормов, пъсалмов, серафимов, дяконов, панов, сынов, лупов, даров, зборов, сваров, споров, товаров, волосов, часов, антихрестовь, бунтов, листов, ошустов, поетов, грехов, птахов і т. п. Це *-ов* добре відоме вже з пам'яток XI — XII віку, а в українських грамотах XIV—XV віків воно дуже часте.

По шиплячих *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, а також по *ц* і *р* звичайно буває те саме закінчення *-ов*, напр.: сторожов 25, ужов 331, родичов 399.443.473, трубачов 649, заклиначов 101, мечов 580, товаришов 54, овощов 166. 326, єпикуровь 354, лихтаров 592.595.596, пастыров 192, писаровь 331, вызначов 610.641, жерцов 142, мудръцов 308, отцов 122.279, стрелцов 128 і др., але: злочинцев 183.

Слова на *-й* звичайно кінчаться в G^3 на *-єв*, напр.: євреєв, злодѣєв, звычаєв, обычаєв, покоєв, рожаєв і т. п.

Слова м'якої відміни, цеб-то *jo* основ (сюди перейшли й слова муж. роду *і* основ) кінчаться на *-ей* (нормальне закінчення для *і* основ), напр.: гостей 183, пѣнезей 124, коней 620.648, приходней 183, кораблей

617, научителей 527.618, приятелей 295, неприятелей 98.125 і др., так само людей 2.26 і др. (див. Словник), часом *-ий*: мѣсеций 619.620, дний 203. Але аналогія до закінчення G^3 на *-в* від *й* основ сильно увірвалася й сюди, чому маємо подвійні форми, яко результат боротьби традиції з живою мовою, напр.: вязнев 435, дней 47.108.118.405.624—дний 203—днев 37. 118.555, блазнов 202, зводителей 224—зводителєв 534, королей 42.593 641.644—королевь 631, научителей 305—научителєв 510, учителей 167.611—учителев 548 і др. Ріжні форми маємо й від слів з кінцевою *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, напр.: мужей 16.117.121.276—мужев 1 7—мужов 4.23.50. 349, свощей 648 — овощев 448—овощов 539.641 і др.

Назви народів на *-янин* кінчаться в G^3 як основи приголосні—на *-ян*, цеб-то зберігають своє давнє закінчення, напр.: галатян 416, єрусалимлен 156; але загальне закінчення *-ов* увірвалося й сюди: поганов 271.639, селунянов 482, чому бувають й подвійні форми, яко вислід боротьби традиції з живою мовою: рымлян 90—римянов 189.305.236.654 — рымянов 124. 220.507, хрестян 39—хрестянов 58; так само галатовь 547.628.

Як наш перекладчик вимовляв закінчення G^3 *-ов*, *-ев*? Безумовно, це були тільки традиційні правописні закінчення, жива ж вимова перекладчика, як ми бачи в § 2[1], знала тут північно-українське *-ув*, *-юв*. Що це було дійсно так, на це вказують нам подвійні форми, такі, як жидов — жидув 277, днев 37.118.555—днюв 28. Те саме бачимо і в польськім оригіналі нашого перекладчика, в Біблії 1563 р., де постійно пишеться -ow, а не -ów, напр.: żywiołow, początkow, okrutnikow, krokow, zwodzicielow, wężow, świadkow, rodzicow і т. п.; річ ясна, що ці польські -ow читалися фонетично як -ów; чому не могло бути такого звичаю і в письменстві українськім?

Давньої форми G^3 *о* основ в КА майже нема зовсім, збереглися тільки рідкі випадки: от апостол 232, певне, яко вплив церковно-слов'янський. Цікаво, що вже в грамотах XIV—XV віків подібних давніх форм G^3 так само дуже мало,—явна ознака, що ці закінчення хутко вимірали в українській мові.

§ 100. G^3 *о* основ середнього роду, згубивши старе закінчення ъ, ь, тепер має саму основу слова: богаств 462, пр(о)р(о)цьствь 505, крыл, мест, слов, жерел 616, серць 266.553 і др., беремень, знамен, имен, зверат, княжать 617—княжет 304 і др. Часом маємо нове *ѣ* (ь) для оминення немилозвучного збігу приголосних: сердець 550, мѣстец 389. Форма дубрь 11.28 (поруч: добрь 422) показує, що в G^3 *о*, *е* в закритім складі може змінятися, а тому G^3 слов 30.31, як і польське słow, були тільки формами правописними, а вимовлялися може й іначе.

Закінчення *-ий*, *-ей* в G^3 маємо в словах: створеній 161, м(и)л(о)с(е)рдей 281, очей 606.608, уший 530.

§ 101. G^3 *і* основ жіночого роду, в залежности від давніх закінчень -ьи чи -ии, кінчиться на *-ей* або на *-ий* (а кінцеве *й* звичайно виноситься над слово як *и*), напр.: ненавистей, обрыдливостей, пожадливостей, костей, мыслей, печатей, рѣчей, сажней, трудностей, церквей і т. п.; вонтливостий, долеглостий, мерзкостий, невздержливостий, пожадливостий, трудностий, кровий, роскоший, частий і т. п. Боротьба форм на *-ей* та *ий* допровадила до того, що маємо ці два закінченні в тих самих словах: злостей 314. 600 — злостий 338.565, кревкостей 398 — кревкостий 397, тисечей—тисечий (див. Словник) і др. Як знаємо, в східно-українських говорах панують форми на *-ей*, а в західних—на *-ий*.

§ 102. G^3 *а* основ звичайно складається з самої основи: въдов, гадинь, дорог, душ, дякь, жалоб, жон, заслугь, земель, кончин, краин, литер, ног, особ, пляг, покус, свѣч, справ, уздь, устав, божниц, таємниц, земль і т. п. Що тут *о*, *е* в закритім складі могли вимовлятися не так, як написано, вказує форма G^3 жон 508 і поруч—жун 508.

Слова на *-ка* з попередньою приголосною мають в G^3 нове *о* (ъ) для милозвучности: гадок 141.286.517, колѣбок 648, обмовок 169, посварок 286, також банек 639.642.657 і т. п.; при давній формі G^3 молитвь 266 знаходимо й нову молитовь 334. Слова на *-ла* по приголосній мають *е* нове: перел 647.659.

Слова на *-ча* в G^3 мають в КА ріжне закінчення, як вислід ріжних впливів, напр. свѣч 108.606, тисечей 104 sq і часто тисечий 16 sq; форми на *-ей -ий-* вплив форм *і* основ.

§ 103. *Давальний множини*, як і місцевий, а почасти й орудний, дуже цікаві відмінки в українській мові. Як знаємо, в східно-слов'янських мовах помічається надзвичайно сильний вплив *а* основ власне в цих трох відмінках, який допровадив до того, що в більшості східно слов'янських говірок запанували закінчення *ам, ами, ах* замість давніщих. В боротьбі речівникових закінчень сильний вплив *а* основ один з молодших, бо роспочався вже в добі пам'яток і то пізно; перемога *а* основ помітна, здається, перше в речівниках середнього роду і значно пізніще в словах роду мужеського; цікаво, що впливам нових форм найперше підлягали слова з закінченням на *г, к, х*. На жаль, історія закінчень D^3, Ab^3 і L^3 в українській мові, а також вияснення причин заміни одних закінчень на другі науково в нас ще мало вияснені[1].

Доля закінчення D^3, Ab^3 і L^3 дуже цікава в українській мові, цікава власне тим, що процес перемоги закінчень *а* основ тут ще не покінчився. Закінчення *ам, ами, ах* сильно запанувало в східно-українських говорах, тоді як говори північно- та західно-українські знають тут ще в сильній мірі свої давні закінчення, *-ом, -ох, -ем, -ех -іх* (такі закінчення добре відомі в говорі бойківськім, гуцульськім, лемківськім, деякіх наддністрянських, на Поділлі і др.). Кидається в вічі, що речівники твердої зміни *о* основ легче під-

[1] Ці відмінки в останній час дуже цікавлять учених, напр.: Jan Janów: Z deklinacji małoruskiej (celownik, narzędnik i miejscownik liczby mnogiej), „Prace Filologiczne" 1926 р. т. X ст. 337-356. H. Gaertner: Deklinacja rzeczowników na *-a, -ia, -i* w języku polskim do k. XVI w., „Sprawozdania Akademii Umiejętności", Краків, XXX № 6 ст. 9-10. *Його ж*: Pochodzenie form miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich z końsówką a c h, „Prace Fil." 1927 р. т. XII ст. 305-322. *Його ж*: Najdawniejsze staropolskie formy miejscownika l. mn. rzeczowników męskich i nijakich, „Symbolae Grammatice in honorem J. Rozwadowski", Краків, 1928 р. т. II ст. 315-329.

даються впливу закінчень *а* основ, тоді як в *jo* основах міцніше тримається старовина; крім цього, D^3 і L^3 тримаються купи і звичайно мають спільну голосну в закінченні.

D^3 *о* основ муж. роду в КА ніколи не кінчиться на *ам*, тут постійно панує закінчення *-ом* (при тому *м* винесене над слово): апостолом 5, богомь 625.329, болваном 219.324.599, вырокомъ 18.92, греком 61.237, жидом 131.247, наєздом 444, народом 250.623, патроном 276, поганом 247.248.277, попом 554, птахом 354.652, ремесником 104, рымляном 235, роботником 611, свѣтком 624, сыном 377, селуняном 495, содомчиком 504, урадом 492, учинком 459.537, читальником 593, чортом 646, домом 155, дияволом 339, дияболом 261, веком, домовником, аньгелом, кардиналом, паном і т. п.; по шиплячій так само *-ом*: богачом 172, родичом 239. 513.527, дѣдичом 559, мужом 185 186.442.473.536, ужом 621, овощом 225, так само старцом 8, злочинцом 183, але й мужем 441, отцем 545. В словах м'якої відміни та по *р* маємо *-ем*: конем 167.619, королем 623, научителем 390.414.507.641, неприятелемь 118, обывателем 629, обычаєм 423, приятелем 134, жолнерем 63, лгарем 504, мордирем 504 і др., також в слові людем 69.240 (див. Словник), але жекляром 150, ширмѣром 599.

Форми D^3 на *-ом* дуже поширені в українській мові XV—XVII віків як в актах, так і в літературних пам'ятках в речівниках як *о*, так і *jo* основ; маємо багато пам'яток, в яких в *о* основах зовсім нема форм на *-ам*, панує тільки *-ом*, як то бачимо в КА; в грамотах XIV—XV віків так само панують лише закінчення *-ом*, *-ем*, і тільки в одній грамоті з 1458 р. занотовано всього два випадки на *-ам*[1]. Як пояснити це вперте й широке панування *-ом* у всій нашій (і білоруській) давній літературі аж по кінець XVII-го віку? Звичайно це пояснюють церковно-слов'янським впливом, а в останній час проф. львівського університету Ян Янів виступив з доказами впливу поль-

[1] *В. Дем'янчук*: Морфологія українських грамот, Київ, 1928 р. ст. 11.

ської мови на це панування закінчення *-ом*[1]. Я тут не можу говорити ані про перший, ані про другий вплив, і дивлюся на це *-ом*, *-ем* в D[3] просто як на продовження життя старої нашої форми. Як я вище зазначав (ст. 313—314), факти пам'яток і стан живої української мови виразно говорять за те, що в українській мові було і єсть багато слів основи на *й*, які нормально дали в нас D[3] на *-ом*[2]; таким чином дві надзвичайно сильні в українській мові основи *о* та *й* —дали нормально в D[3] закінчення *-ом*; додаймо до цього, що теж досить сильні *і* основи дали закінчення *-ем*. Ось через це закінчення D[3] *-ом*, *-ем* в українській мові було таким сильним, що лишалося живим і далі як в живій народній мові, так і в мові літературній. Тільки цим і можу пояснити той факт, що в КА на 663 великих сторінки не знаходимо прикладів на *-ам*, скрізь панують закінчення *-ом*, *-ем*; вплив мови польської (яка й сама тоді знала ще для D[3] не тільки *-от*, але й *-ат*; не забуваймо, що в білоруській мові закінчення D[3] *-ом* панує ще й тепер) не міг би цього зробити. Взагалі ж підкреслю, що про відношення української літературної мови XVI—XVII віків до мови живої знаємо дуже мало; я такої думки, що ця мова більше відбивала живу мову, ніж то ми собі звичайно уявляємо. Перші українські літературні діячі XVI—XVII віків родом були частіще з західно- та північно-українських земель, і то вони й внесли

---

[1] Jan Janów: Z deklinacji małorusskiej. В статті бракує доброго історичного висвітлення справи. Крім цього, частенько помітна тут невикінченість та поспішність, напр. працю А. А. Назаревського про Новий Завіт В. Негалевського Янів цитує (ст. 348), як ніби працю Шимановського, а на вказаній 87 ст. ані у Назаревського, ані у Шимановського поданих прикладів (княземъ, вожемъ) нема — їх знайдете у Шимановського (Очерки по исторіи русскихъ нарѣчій, 1893 р.) на ст. 71. Подаючи приклади з праці Назаревського, Янів подає їх не критично, бо, напр., слово пагорок уважає за речівник на *-а* (ст. 346) і т. п.

[2] Твердження проф. *І. Янова* в вищеназваній статті (ст. 348), ніби в українській мові „osnowy na *й* były bardzo nieliczne", уважаю за недоведене (взяте тільки з старо-слов'янської мови).

до літературної мови свої живі діялектичні ознаки. У всякім разі, закінчення D^3 *-ом*, *-ем* ще й сьогодні широко відоме в українських говорах, де воно позосталося з глибокої давнини; правда, сильний — хоч і відносно молодий — процес переходу на *а* основи свою роботу продовжує невпинно, накидаючи своє закінчення.

§ 104. D^3 *о* основ середнього роду так само має давнє закінчення *-ом*, *-ем*: очом 625, племенем 412, звератем 644. Ці основи першими підпали впливу *-а* основ, чому тут уже маємо для D^3 і *-ам*: мѣстечкам 42.

§ 105. D^3 *а* основ кінчиться нормально на *-ам*, *-ям*: невістам, особам 232, покусамь, рыбам 354 і т. п. Цікаво, що закінчення D^3 *о* основ *ом* так сильно поширилося, що захопило навіть *а* основи: пам'ятки XVI—XVII віку часом знають *-ом* і для *а* основ, що знає де-коли й жива мова (напр. в околицях Сокаля Огоновський зазначає рибом, вороном, собаком[1]).

§ 106. D^3 *і* основ жіночого роду кінчиться на *-ям*: маєтностям, пожадливостям, зверхностям і т. п.; по шиплячій: рѣчам 238.

§ 107. *Місцевий множини о* основ муж. роду має таку саму долю, як і давальний (§ 103). Сильна в українській мові *й* основа дала в L^3 закінчення *-ох*, яке захопило почасти й *о* основи (вони мали *-ѣхъ*), особливо ще тому, що це *-ѣхъ* було відокремленим від усіх інших основ[2]; на *jo* основи вплинули *і* та консонантні основи, які й передали сюди своє *-ех* (з *-ьхъ*). Жива українська мова ще й тепер в багатьох північно- та західно-українських говорах — особливо по м'ягких основах—знає ці стародавні *-ох*, *-ех*, *-іх*, яких територія уживання ще в XV — XVI віках була значно більшою; добре знає ці закінчення й мова білоруська. В українських пам'ятках XVI віку, як канцелярійних з сильним впливом живої мови, так і літературних форми L^3 на *-ох*, *-ех*, *-іх* дуже часті; в

---

[1] Studien, ст. 125.

[2] Появлення в закінченні L^3 *о* основ *-ох* (зам. *ѣхъ*) пояснюю тільки впливом *й* основ; лише в малій міри міг бути вплив *-ом* з D^3 цих основ. Henryk Gaertner в „Symbolae" 318-329 пояснює -och в польськім чергуванням *е-о* в формах взагалі.

українських грамотах XIV—XV віків панують так само ці форми, а *-ах*, *-ях* відмічено тільки 4 рази в актах 1433—1459 років[1]. Звичайно, сильна *а* основа вперто накидала своє *-ах* і вже з XV-го віку досягла помітних успіхів.

Оцю саму картину бачимо і в КА. Найчастіще тут панує закінчення *-ех*, напр.: о апостолех 610, о болванех 324, о волех 326, дарех 41.338.576, по домех 12.95.528, в єксемплярех 263, зборех 142.325.349, в листех 205, в наметех 577, в Перкамех 595, поганех 412, покормех 333, в постех 395, в псалмех 473, о розводех 318, в санех 215, о судех 637, о урадех 539, у хвостех 620, в часех 429.492 і т. п. В *jo* основах: днех 2.84.108.155.572, на конех 652, людєх 26. 277, о строєх 506, на углех 613.655, мѣсецех 154.624, в колосаєхъ 463 і др. Трудно з певністю твердити, якого саме походження це *-ех*; ненаголошене *-ех*, згідно з фонетикою КА (див. ст. 241), могло б відповідати давньому *-ѣхъ*, але проти такого припущення свідчать: 1. вживання *-ех* навіть під наголосом, 2. повний брак форм на *-ьх* (нема ані одного прикладу) і 3. в *jo* основах ані разу нема *-их*, постійно маємо *-ех*, *-єх*. Через усе це пояснюю закінчення *-ех* також і впливом *-ѣхъ* з *й* та консонантних основ, що зовсім звичайне в українській деклінації.

Рідше буває закінчення *-ох*, звичайно по задньопіднебінних *к*, *х*: о вѣкох 432, у знакох 1, в коринчикох 300, в пророкох 319.510.580.619, в смуткох 376, в утискох 252, в учинкох 478, в языкох 5, у патриярхох 510, грехох 352.469 і т. п., часом і по інших приголосних: о, в, на ангелох 545, жидох 48.280, покормох 567, поганох 280 і др. Повстало це *-ох* з давнього *-ѣхъ* (а може й з паралельного йому *-оѣхъ*, що припускає Соболевський, див. «Очерки» 115) від *й* основ.

Закінчення *-ох* - *ех* часом плутаються в тім самім слові, напр. о ангелох 545 — о аньгелехь 426, а це вказує на те, що закінчення ці потроху губилися.

---

[1] *В. Дем'янчук*: Морфологія українських грамот, ст. 13.

Але й нове закінчення *-ах, -ях* вже відоме в КА, хоч і рідко: ув утисках 398.482, в утисках 487, о овощах 29. Про вперту боротьбу старих форм з новими свідчать подвійні форми, напр.: в дѣєх 545 в дѣях 597, в роскошех 513 — в роскошах 528, на столцох 605 — на столцах 627, в членкох 167.193.259 — в членках 262 bis, в утискох 252.376.574.594 — ув утисках 398.482 і т. п.

§ 108. L^3 *о* основ середнього роду має закінчення *-ех*: лѣтех 405.492, мѣстех 84.111.205.395.533, мѣсѣцех 85, тѣлех 619, в писмех 235, в словех 93.245, в сердцех 480, але не рідке й нове закінчення *-ах*: на добрах 399, на ложках 24, в серцах 198.242.252, чолах 613.633.654.661, в утрапенях 159. Боротьба традиції з живою вимовою проявляється, як і в інших місцях, в подвійних формах: в сердцех 480 — в серцох 274 — в серцах 198. Форми середнього роду, як знаємо, були першими, де наймічніше відбився вплив закінчення L^3 *а* основ.

§ 109. L^3 *і* основ жіночого роду нормально кінчиться на *-ех*: по похотех 232, в мыслех 238, о костех 578, речех — речох (див. Словник) і т. п. Але вплив *ја* основ проявився тут здавна, чому маємо: в пожадливостях 256, кревкостях 398, одхланях, речах — рѣчах і т. п.; так само в церквах (див. Словник).

§ 110. L^3 *а* основ кінчиться на *ах, ях*: в, на, о бедах, беседах 231, головах, молитвах, справах, банках, гадках, ложках, молитвах 236, неснастьках, руках, скалах, хвалах, краинах, пыхах, пущах, бжницах, працах, постелях 24, сторонах 391, яскинях, дѣях і т. п. Часом давнє закінчення *ѫ*, котре може передаватися й через *е*: о, в псалмѣхъ 441, писнех 473, дѣєх 545 (правда, ненаголошене *-ех* може тут визначати й *-ях*) і т. п. Форма в бедах 285 говорить про наголос в бедáх.

§ 111. *Орудний відмінок* множини унасл'дував ще з глибокої давнини закінчення **ы** для *о* основ і **и** для *јо* основ. Це закінчення надзвичайно часте по найріжніщіх пам'ятках XVI-го віку, як в мові актовій, так і в літературній; в грамотах XIV—XV-го віків воно панує переважно над всіма іншими закінченнями.

Через те, що це закінчення *ы - и* відоме й тепер в деяких західно-українських говорах, напр. в гуцульських, у лемків[1] і др., треба уважати це закінчення для XVI-го віку живим, яке мало тоді значно ширші терени.

В КА дуже багато подібних форм: доводы 326. 403, болваны 243, дары 101.281, дяконы 447, народы 617, паны 518, попы 594, часы 522.533, с тиряны 62, межи жиды 24.99.235.237, межи поганы 237.243.278. 407.430.601, межи жиды и поганы 430, межи садукеи 126, перед аньгелы 602, перед макидонены 386 і т. п.; особливо часто це закінчення буває тоді, коли при речівнику знаходиться ще прикметник або займенник, напр.: за земскими вымыслы 612.646, голосы своими 612, св(е)тыми заступы 231, межи всѣми народы 236, послы божими 37, над усими скарбы своими 42, сны и вымыслы своими подмануются 591 і т. п. По *к*, *х* тільки *и*: перед вѣки 607, знаки 398. 498, роботники хитрыми 393, розными языки 102, языки своими 246, з учинки 440, грехи 458. По м'яких приголосних маємо *и* або *ь*: князи 75, перед королѣ 46 645; по *ц* може бути й *ы*: дубцы 88, з отцѣ 565—з отцы 15.

В основах на *jo* панує закінчення *-ьми*, взяте з *і* основ; воно добре відоме в сучасних живих українських говорах майже по цілій Україні. Це закінчення широко знане в українських пам'ятках XVI го віку, бо в той час форм цих було більше; в КА маємо: королми 518.594, научителми 504, приятелми 105.253, неприятелми 16.253, бичми 124, дѣдичми 164.250.264. 315.414.432.538.546, слухачми 162, товаришми 105. 153.448.574, взорми 483, жолнирми 155, злодѣйми 313, фарисейми 126 і т. п., так само людми 93.133.273. Форми Ab[3] на *ы-и* та *-ьми* потроху завмірали, до них втрачалося почуття, чому в КА часом одне й те слово має ріжні закінчення, напр.: перед королѣ 46.645 —королми 518.594, сыны 220 сынми 213.215.264.411. 599 – сыньми 215.411 і т. п.

---

[1] Напр. в „Народныя пѣсни" Я. Головацького т. IV знаходимо: З зеленыма покосты 375, Присягала перед образы 384 і др.

Закінчення на *-ьми* було, здається, тим посередником, що торувало дорогу новому закінченню *-ами, -ями*, яке накидали *а* основи; це нове закінчення в грамотах відоме тільки з 1458 р.[1] В КА закінчення *-ами, -ями* часте: апостолами 393, вымыслами 631, домовниками, миловниками, псами, сынами 262, учасниками, учинками, лакомцами, вязнями, преходнями і т. п. Нове закінчення не опанувало ще всіх позицій і не закріпилося, чому часом одне й те слово має ріжні форми, що наочно свідчить нам про боротьбу закінчень, напр.: зъ апостолы 1—апостолми 405—апостолами 393, жолнери 129—жолнерми 65—жолнерами 63, сыны 220—сынми 213.215 — сынами 262, з учинки 440—з учинками 472.604.651 і т. п.

§ 112. Ab^3 *о* основ середнього роду часто має ще давнє закінчення *-ы, -и*, як і слова муж. роду (§ 111): имены 61, войски 111.652, чуды 101.398, тыми словы 2.112.125, з богатствы своими 160, порожными словы 440, зверати земскими 611, которыми словы 340, звераты 634—зверати 34, пукалися серцы своими 38 і т. п. Від детя Ab^3 дѣтми 347.417.436. Буває й закінчення *-ами*: добродѣйствами 436, дѣточками 253 і др.

§ 113. Ab^3 *а* основ кінчиться на *-ами, -ями*: грозбами, звязками, зрадами, перлами, дочками, покусами, прозбами, слезами, слугами, справами, трубами, баснями і т. п. Форми: обѣтницами 596, детками 114, стрелами 610 говорять про наголос: обітницями, дітками, стрілами.

§ 114. Ab^3 *і* основ жіночого роду кінчиться на *-ами, -ями*: рѣчами 510, пожадливостями, мастями, або *-ьми*: двермы 25.53, печатми, рѣчми, речми і т. п.

5. Двійня та слова без однини.

§ 115. *Двійне число* в багатьох остатках полишилося в зміні речівників в живій українській мові

---

[1] *В. Дем'янчукъ*: Морфологія українських грамот, 1928 р. ст. 13.

ще й. досі[1], чому і в КА єсть цих форм не мало. Головніщі з них такі.

1. Речівники назівного й знахідного відмінків жіночого й середнього родів в сполученні з дві, три, чотири звичайно зберігають давню форму двійні й кінчаться на *ъ*, коли воно наголошене, або на його заступники — *и*, *е*: двѣ години 106, двѣ дереви 624, двѣ умове 417, три тисечи 11, чотыри котвици 150, двѣ крылѣ 630, двѣ лѣти 102.153.148—двѣ лѣте 135, від око—очи 2.50.143.157.200.

2. Але аналогія множини сильно увірвалася до форм двійні і захопила всі роди. Мужеський рід зовсім стратив давнє закінчення *-а*, замість якого маємо *ы*, *и* (*ъ*), напр.: два лихтарѣ 624, мѣсеци 624.631, мужѣ 2, разы 646, роги 623.632, свѣтки 624, сыны 34, три гроши 611, дни 154, духи 641, корцы 611, мѣсеци 33.102.108.579, мужи 53 — мужѣ 59, чотыры конѣ 609 і т. п. Правда, тут звичайно лишається ще давний наголос двійні: ліхтарі, мужі, коні і др.[2]

Так само вривається закінчення множини й до форм жіночого та середнього роду: три броны 658 quater, три години 108, три лѣта 111, чотыри дочки паненки 115; але давній наголос двійні, як бачимо, лишається таки в формі три літа (множина *літà*).

3. Давнє закінчення G^2 маємо в таких прикладах: Поднял єго от очю их 2. Отпало от очю єго як луска 47. Все на свете жедане очу и пыха живота 210. Четверо зверат, полных очю спереди и стылу 606. Отрет Бог всякую слезу з очу их 616, всякую слезу очю их 657. Люди твердои шии и необрезаного с(е)рдца и ушью 37. Крик их пришол до ушью 173. Але єсть і форма множини G^3: уший 530.

4. Орудний часом зберігає закінчення двійні: очима 554, ушима 157, але руками 37.

---

[1] *Іван Огієнко*: Двійне число в українській мові Київ, 1919 р. „Записки Наукового Товариства" кн. VI. *Євген Тимченко*: Функції чисел в українській мові, ст. 173.

[2] Про наголос див. в моїй праці про двійне число ст. 31-33.

§ 116. *Слова без однини* (pluralia tantum)[1] можуть бути усіх трох родів, при чому G^3 в муж. роді кінчиться на *-ов*, в жіночім на чисту основу (або з новим *о*), часом на *-ей*; слова сер. роду кінчаться на *-а*, *-я*, а в G^3 мають чисту основу. Ось трохи прикладів: поминки 625, дѣтки 208.210.416.436 — дѣток 417.443.508, Влохи—Вхох 145.146.589, двери 78.605—дверей 12.604, дѣти 512—детей 31.474, гусли 608—гуслей 649, перси 595 — персей 595, ворота 65.76—ворот 13.64, уста—уст 624 і т. п. Дальші їх відмінки мають звичайні закінчення, напр.: D^3 дѣткам 11, Ab^3 вороты 588.662, дверми 25.53, L^3 ув Атенех 487, в Аѳинех 93, на гуслех 634, ув устех 184.623 bis, на персех 104 — при персях 595, Ab^3 усты своими 274 і т. п.

II. Займенник.

§ 117. В займенниках зберігається переважно давній запас слів і форм, тільки відповідно фонетично змінений. Запозичень з польської мови тут нема. Багато ознак і тут вказують, що перекладчик КА пильнував писати живою народньою мовою.

§ 118. Особовий займенник *я*, *ты*, G^1 A^1 мене тебе; D^1 мнѣ, тобѣ (так само собѣ), або часто енклітична форма *ми*, *ти*; так само часта й енклітична форма A^1 *мя*, *тя*. Як знаємо, форми *ми*, *ти*, *мя*, *тя* живуть ще й теперь в північно- та західно українських говорах. Форми D^1 менѣ в КА я не знайшов; цікаво, що нема її і в українських грамотах XIV—XV віків. У множині маємо тільки нас, вас, бо давні **нъı, въı** на українськім грунті зникли надзвичайно рано (як що тільки були вони).

§ 119. Коли особового займенника 3-ої особи вжито по прийменникові яко предмета, тоді на по-

---

[1] Про подібні форми та їх семасіологічне значіння див. в праці *Є. Тимченка*: Функції чисел в українській мові, „Науковий Збірник" Академії Наук, Київ, ст. 174-191.

чатку займенника обов'язково появляється *н*[1], напр.: в него 628, в них 97, до них 7, з него, з неи, з ним, з нею, з них, з ними, межи ними, до него, за ним 221, через него 8.14, о ней 160, у нихь, против него 28.130.232.627, против нему 366, по них 15, из ними 96 і т. п. (див. Словник). Колиж цього займенника вжито без прийменника або вжито його яко придатка прикметникового, тоді *н* на початку його не буває: пытали єго 2, єсте єго видели 3, выплыли черева єго 4, явилися им 5, єму Бог прирек 9, трупы их'625 і т. п. Часом маємо недодержання цього правила, як то буває і в живій українській мові: Поднесе*т* вальку противь них 625; Мужеве, милуйте жоны ваши а не срожитеся противь их 473, Не переговоруваючи противь их 536. Межи ими 124, спосреди их 127.

§ 120. Від займенника вона G[1] D[1] A[1] має однакову форму *єи* (див. в Словнику під *он*), Ab[1] єю 557.

§ 121. В КА нема ще новішої форми цей, ця, це, скрізь давнє сей, сяя 61.419, сеє 52.324, се 66, A[1] сію 28, сеє 30.285.383.

В КА знаходимо й подвоєну форму займенника сь,—це *сесь* (приклади див. в Словнику), звичайну в деяких західно- й північно-українських говорах[2]. Подвійних форм сеся, сесе, тота, тото, тоту, сесю в КА нема; часте зате тот.

§ 122. Давній займенник кѣто в КА постійно має народню форму *хто*, а давнє чьто наш перекладчик скрізь пише *што* (яке й тепер часте в північних та західних українських говірках)[3]; цікаво, що один

---

[1] Пояснювати *н* в „до него" і т. п. тільки впливом форм *vъn, *sъn, *къn уважаю малопереконуючим; чи не залежить це також і від міни j-*н*, частої в українській і др. мовах (напр. сояшник—соняшник, дванайцять — двананьцять, мясо — мнясо, пор. ще в КА вынял 64, выняти 268, к принятю 425, унял 663, йнялься 51 і др.)?

[2] Форма *сесь* часом трапляється і в московських пам'ятках, див. „Критическія замѣтки" *В. Ягіча*, ст. 27.

[3] Про форму *що* див. *В. Сімович*: Українське *що* (ščo), „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. Грушевського", Київ, 1928 р. т. II ст. 150-155, тут і література.

раз в КА знаходимо чисто народню форму *шо*: О шо бы на него жаловали 129.

§ 123. Займенник **вьсь** з дуже давнього часу має в українській мові на початку приставне *у* або *в* (цебто в слові **вьсь** початкове *вь* перейшло на *ув*); так, уже в Луцькім Єв. XIV в. знаходимо: **увесь народъ**. Те саме маємо і в КА: тут форма *увесь* дуже часта: увес, уся, усего, усю, уси—усѣ, усих — усѣх, усими усѣми (приклади в Словнику). Форми *ввесь* в КА нема.

§ 124. Займенники, що кінчаться на *-ый*, *-ій*, а також ваш, наш, тот, сей, свой змінюються як прикметники, напр.· N[1] который, який, якаа, якоє, нѣякий—ниякий, такий, всякая, иньший, чия, моя і т. п. Займенника *їхній* нема в КА.

G[1] кінчиться на *-ого*, *-его*, *-єго*: всякого — усякого, жадного, иного, иньшого, кождого, которого, оного, якого, вашого, нашого, того, сего, своєго і т. п. Це закінчення *-ого* відоме ще з пам'яток XI-го віку.

G[1] займенників жін. роду звичайно кінчиться на *-ои*, *еи*, *-єи*: всякои, онои, якои, тои, иншеи, моєи, сеи, нашеи, своєи і т. п. Це кінцеве *и*, що походить з *ь*, частенько передається в КА також через *е*: всякоє, жадноє, которое і т. п.; докладніще росповідаю про це вище на ст. 242.

D[1] кінчиться на *-ому*, *-ему*, *-єму*: жадному, иньшому, каждому, кождому, тому, своєму і т. п. В жін. роді маємо тут *-ой*, *-ей*, *-єй*: ку всякой 529, ку той 28, чиєй 613 і т. п., при чім ці *о*, *е* в закритім складі міняються на *у*, *ю*: к нюй 31.304.407, див. § 2[4].

A[1] жін. роду кінчиться на *-ую*, *-юю*: иншую, каждую, тую, якую, ниякую, чию і т. п.

Ab[1] має закінчення *-ым*, *-им*: жадным, которым, тым, нѣяким, иньшимь, ким, усяким; в жін. роді маємо *-ою*, *-ею*: жадною, тою, усякою, иншею і т. п.

L[1] кінчиться на *-ом*, *-ем*: во всяком утиску нашом 361, в иньшом 18, на каждом мѣстци 367, на кождом местцу 507, во всем утиску нашом 379, в зыску своєм 105 і т. п.; L[1] f о вашой 487. Як і в живій північно українській мові, *о*, *е* в закінченні може змінятися на *у*, *ю*: о тум пожитку 237, в туй 66, о туй 619, див. § 2[4].

N^3 всіх родів кінчиться на *-ыи*, *їи-ии*: иныи 394, которыи, нѣкоторыи, оныи 220, тыи (тѣ нема), иншїи — иншии; може бути й коротке закінчення: яки 94. Кінцеве *и* (з *ѣ*) може передаватися через *-є*: иныє, которыє, иншїє, такиє, якїє, тыє і т. п; бувають і подвійні форми: тыи—тыє. Докладніще про це див. вище ст. 243. G^3 L^3: которых, тых, инших. D^3: иным, всим, всяким, иншим. Ab^3: тыми, иньшими 237, якими.

§ 125. У заперечних займенниках та прислівниках КА скрізь маємо давнє *ни*, ще й тепер живе в північно українських говорах, напр.: ни, николи, никчемноє, ничемноє, ничемною, нихто, ничого і др., і тільки рідко нѣколи; з *ѣ* постійно: нѣхто, нѣшто, нѣякий, нѣкоторый (див. Словника). Жива північно-українська мова могла б свідчити, що перекладчик своє ни вимовляв *ни*, а не *ні*.

III. Прикметник.

§ 126. Українська літературна мова XVI-го ст. має вже дуже багато найріжніщих прикметників, які й знаходимо в КА. Частина цих прикметників давнього походження, частина теж давніх, але трохи змінених, частина, накінець, позичена з польської мови. Очевидно, літературна мова не могла обійтися тільки своїм народнім давнім надбанням в ділянці прикметників, бо нове життя потрібувало нових слів. Прикметників цих дуже багато,—подаю їх далі при огляді прикметникових форм (див. їх також в Словнику).

§ 127. Більшість прикметників в N^1 кінчиться на *-ий*, при чому кінцеве *й* звичайно винесене над слово і частіще не має зазначеного півкола, напр.: в добры^{и} ча҃ и в злы^{и} 530; так само: звадливый, невстыдливый, несправедливый, особливый, справедливый, страшливый, счастливый, досконалый, зухвалый, млый, цилый, лакомый, хромый, старый, знаменитый і т. п. Дуже мало прикметників на *-ій*: в козіих 581.

§ 128. Як то вже зазначалося в § 54, часом в N^1 кінцеве *й* пропадає: быль вымов'ны 100, лакомы 508, покойны ово*щ* 583, єсмо тихи и спокойны жи-

вот вели 506, трезвы 508, чуйны 508 і др. Це єдиничні випадки серед сотень закінчень на *-ий*.

§ 129. По *г, к, х, ж, ч, ш* маємо закінчення *-ий*: вбогий 604—убогий 163, великий, всякий, короткий, морский, панский, человѣчий.

§ 130. В КА багато прикметників походження та приналежности: мѣх волосеный 612, глиненыи начиния 526, аньтихристовых, исусов, поповский, человѣчая і т. п., див. далі в Складні.

§ 131. Ще старо слов'янська мова знала **небєсьнъ** і **небєськъ**; те саме бачимо і в КА: хоч панує тут східно-слов'янська форма „небесный", але й західна „небеский" не рідка (див. Словник); ця остання, можливо, лише з впливу польського оригіналу; правда, жива українська мова форму «небеський» хоч рідко, але знає. В КА часом поруч уживається обидвох форм, напр. на ст. 658 знаходимо небесныхь і небескаа.

§ 132. Закінчення *-ний* та *-ній*. В українській мові єсть дуже багато прикметників, які перед закінченням *-ий* мають суфікс *н*. Ще з доісторичної доби цей суфікс *н* міг бути чи непалатальним (частіще) чи палатальним (рідше, в певних обмежених випадках); цікаво, що дуже рано утворилися подвійні форми прикметників, і їх почали плутати, як і в наш час. Так, вже в XI в. в перших наших пам'ятках писали: **дальнїй** і **дальнъıй**, **дальнїй** і **дальнъıй**, **домашьнїй** і **домашьнъıй** і т. п.

З бігом часу, різниця походження прикметників на *-ній* і *-ний* стиралися все більше та більше, так що в наш час можна лише перерахувати прикметники на *-ній*, але не можна точно зазначити, коли саме вони творяться. Зазначу тільки, що прикметники на *-ній* панують в східно-українських говорах і в літературній мові Великої України, тоді як в говорах західно-українських прикметників на *-ній* майже нема, — тут панують форми на *-ний*, як то було і вдавнину.

В КА дуже багато різних прикметників на *-ний*, напр.: бѣдный, богобойный, вдячный, вымовный, вѣчный, власный, зацный, значный, зуполный, милосер-

ный, мѣрный, моцный, невымовный, неделѧный, незносный, непевный, непобожный, непокаляный, нестаточный, облудный, первородный, пожиточный, правдомовный, преложоный, приємный, светочный, снадный, статечный, студеный, чирвоный, чуйный і др.

Багато прикметників кінчиться на *-ній*, які дуже часто змішуються з формами на *-ний*, напр.: безецний, ближнего, ближний, вышний, вышнего, внутреняя, внутрених, о внутрьной, далних, домашних, завтришнего, зверхнюю, на зверхний, зверхних 261 — зверхных 604, зверхным 511, збытнюю, лѣтним, остатний час 211.353.597—остатный 641, остатнєє, остатнего, остатнїи апостолы 310, остатнихъ, остаточныи 596—часу остаточнего 178.492. порожня, порожнего, порожнюю 328.452.504 — порожную 300.310, порожним 484—порожным 301. порожнею 468, N[3] порожнѣ 308. 419, порожних, порожними 196.238 - порожными 440, последный час 211 - в послѣдніи днѣ 7, ранний, раньняя 663—ранная 198, раннюю, сегоднешнего, середный 114—середняя 324, середнєи стены 430, середних 289.329—середных 333, теперешний вѣк 531.551—теперешный 619.632.633, теперешнего, теперешнему, о теперешнемь, в теперешней і т. п.

Не мало маємо в КА таких прикметників на *-ний*, які в інших пам'ятках кінчаться на *-ній*, напр.: давного 116, зимный 604, нерадных 493, охотный умысль 383, позный 173, змѣй стародавный 629, стародавнаа наука 189, стародавнаа правда 209, стародавного 525, стародавных 81. суботный 87, суботного 68, судный деи 200.218, судным днем 636, по судном днѣ 639 і т. п.

§ 133. Перекладчик КА уживає звичайно прикметника кажный, а не кожный, що вважається за ознаку поліського говора[1]. Крім цього вживає каждий і кождий, див. Словник.

§ 134. Уживання *ь - е, я - е* дає часом змогу встановити й наголос в прикметниках, напр.: целы́й 275, та́жкий, волосены́й мѣх 612, гли́неный 526, див. вище ст. 244-5, 249.

---

[1] *В. Ганцов*: Діялектологічна класифікація українських говорів, „Записки" київські 1924 р. кн. 4 ст. 132.

§ 135. Називний відмінок середнього роду звичайно кінчиться на *оє* або на *-о*: власноє 442, пожиточно 316.333. Але часом маємо й новіщу форму на *-еє* чи *-е*, напр.: остатнеє 546, досконале 434, певне проповеда*н*є 531 і т. п. В польськім оригіналі наш перекладчик скрізь мав *-е*, напр.: dobre serce—серце доброє 125. По шиплячих, звичайно, маємо *-еє* частенько, напр.: божеє 96 sq., иньшеє 354 quater і др. Усі ці формі ще й сьогодні знаходимо в північно українських говорах.

§ 136. *Родовий* відмінок однини у прикметників постійно має живе народнє закінчення *-ого*, болгарського *-аго* не знаходимо в КА ані разу, напр.: божого, власного, досвѣтченого, досконалого, дочасного, заразливого, зацного, лю*д*ского, мо*ц*ного, небезпечного, невымовного, па*н*ского, певного, пеке*л*ного, пи*л*ного, побожного, подступного, пристойного, розмаитого, слушного, фа*л*шивого і т. п. Прикметники на *-ній* кінчаться в G[1] на *-него*: ближнего, вышнего, завтришнего, остатнего, остаточнего, порожнего, сегоднешнего, теперешнего і т. п.

Закінчення *-го* часом виноситься над слово в постаті одного лише *г*: до҃ро҃ 492, що трапляється і в польськім оригіналі, див. вище ст. 220.

§ 137. Панування живого закінчення *-ого* у нашого перекладчика тим помітніше, що закінчення *-аго* в той час почасти чулося в церковній вимові; кажу почасти, бо живе *-ого* часте було і в церкві і відоме ще з пам'яток XI-го віку[1].

§ 138. *Родовий* жіночого роду кінчиться на *-ї* (*н*): лю*д*скои, щирои і т. п., але це кінцеве *-и* (*ї*) дуже часто, з правописної білоруської звички, передається через *є*. Див. про це вище ст. 242.

§ 139. Крім цих повних прикметникових закінчень, в родовім може бути й т. зв. речівникова фор-

---

[1] Див. *І. Огієнко:* Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків, Варшава, 1929 р. ст. 121, 129 і др. Твердження *П. О. Бузука* в київських „Записках" ВУАН, кн. XVIII ст. 277, ніби „перші приклади цієї нової форми (на *-ого*) повстають у східнослов'янських пам'ятках лише у XIII-м віці" уважаю за невідповідне фактам.

ма муж. чи жіночого роду, якої перекладчик КА вживає тут з традиційного церковно слов'янського впливу, напр.. с поколе*ня* Рубинова 616, с поколе*ня* Венияминова 457, с поколенья Июдова 561, духа Христова 263, от вѣры Іс҃ Христовы 413, вѣры Христовы 410, зрады сотонины 629 і т. п. Інших відмінків речівникових форм в КА нема.

§ 140. *Давальний* відмінок в мужеськім і середнім родах кінчиться на *-ому, -ему*, а в жіночім на *-ой, -ей*: коневи вороному 611, добротливому, ку лѣпьшому стану 344, королю несмертелному 505, святому; к зуполной вѣдомости 558, к мирной 489, ко одностайной 447, божей 361 і т. п.

§ 141. *Знахідний* відмінок прикметників муж. й середнього роду однаковий з родовим або називним, а жіночого роду кінчиться на *-ую, юю*: безрозумную, божую, вдячную, власную, досконалую, запалчивую, зуполную, облудную, обфитую, особливую, паньскую, повинную, приємную, слушнук, страшливую, зверхнюю і т. п. Часом буває коротка форма: спожиточну 332. Іноді замість закінчення *-ую* перекладчик наш помилково (див. § 15) пише *-ою, -ею*: Взявши кро*в* телячую и козловою 569, Через кро*в* козловую и телячею 567.

§ 142. *Орудний* відмінок муж. і сер. родів кінчиться на *-ым, им*, а жіночоло на *-ою*: власным, годным, дѣдичным, досконалым, зацным, инаким, коштовным, мо*ц*ным, набожным, обчим, одностайным, окрутным, плюгавым, щирым, вдячною, досконалою, певною, чирвоною і т. п. Замість *-ою* часом маємо (по § 15) *-ую*, напр.: оѳѣрою живую 453.

§ 143. *Місцевий* відмінок однини муж. і сер. родів кінчиться на *-ом, -ем*, жіночого на *-ой*: У гре*ц*ком выклади 87, в учиньку паньском 357, о коню рыжом 639, в начи*н*ю глиненом 371, в том дочасном животѣ 316, о побожном жи*т*ю 259, на мори скляном 638, у потомной своєй церкви 43, в сятой вечери 11, в милости необлудной 377 і т. п. Звук *о*, знаходячись тут в закритім складі, по § 2[1], може змінюватись на *у*: на другум мѣстци 252, у гре*ц*кум стои*т* 12, в живуй офѣри 454 і др. Зникнення кінцевої *й* в

жін. роді тут ніколи не буває, що звичайне для північно-українських говорів.

§ 144. *Називний* відмінок множини (також знахідний і зовний) твердої відміни звичайно кінчиться на *-ыи* (риса часта в північно-українськім): диравыи, особливыи, страшливыи, досконалыи, богобойныи, вдячныи, власныи, гойныи, дочасныи, жалосныи, зацныи, кошговныи, невымовныи, ничемныи, облудныи, остаточныи, побожныи, повѣтреныи, пожиточныи, смертельныи, прикрыи, щирыи, сытыи і т. п., — таких прикладів можна подати цілі сотні. По *г, к, х* та по шиплячих *ж, ч, ш*, а також по палатальнім *н* звичайно пишеться *-іи* або *-ї*: великиі, земскіи, людскіи, орменьскіи, тяжкіи, чортовськіи, порожніи, теперешніи, человѣчіи і т. п.; так само, з церковнослов'янської традиції, тут пишеться: поганіи 20, сребрении 526 і т. п. Для відріжнення від N[1], де кінцеве *и* (=*й*) постійно виноситься над слово, в N[3] кінцеве *и* звичайно не виноситься.

Кінцеве *-и* (*ъ*) під білоруським правописним впливом може передаватися через *-є*, напр.: духовныє 595, которыє 100, вбогиє 633, великиє 141, грецкіє 93 і т. п., при чім це *є* рівняється тут і (див. вище ст. 243), частенько одне й те слово має подвійні форми навіть в однім реченні.

Крім повного закінчення *-ыи* панує ще стягнене *-ы* (що характеризує північно-українські говори), напр.: вдячны, годны, досконалы, звадливы, значны, истотны, ласкавы, моцны, ненаганены, плюгавы, пожиточны, рады, свѣдомы, сквапливы, смутны, терпливы, ядовиты, хитры і т. п. З церковно-слов. правописної традиції часте в N[3] і закінчення *-и*, напр.: терпливи 282, учтиви 509, хутливи 484, винни 285, моцни 289, немилосерни 527, певни 286, пильни 381, повинни 293, противни 606, своволни 200, скромни 493, умоцнени 456, чуйни 190 і т. п.; *и* по *г, к, х* тут звичайне: коротки, наги, непрудки, тяжки, убоги і т. п.

Нестійність повного й скороченого закінчення N[3] *-ыи* та *-ы* приводить до частих подвійних форм, напр: добрыи 274.612—добры 27, злыи 529—злы 441, млыи 563—млы 325, мудрыи 39—мудры 283, правдивыи 339

—правдивы 661, явныи 646—явны 392 і т. п. Боротьба живої вимови з церковно-слов'янською традицією дає подвійні форми N³ на *-ы* та *-и*: глупы 99—глупи 99, готовы 127.187—готови 129.396, досвѣтчены 509—досвѣтчени 336, поганы 278 — погани 278, подобны 421.606—подобни 458, пышны 239.619—пышни 527 і т. п. А разом усе це приводить до потрійних форм N³, напр.: послушныи 179—послушны 166 — послушни 86.236 і т. п.

§ 145. *Родовий* і *місцевий* множини кінчаться на *-ыхъ*, *-ихъ*: особливыхъ, досконалыхъ, побожныхъ, коштовныхъ, ничемныхъ, порожнемовныхъ, ганебныхъ, можныхъ, облудныхъ, збытечныхъ, вдячныхъ, остаточныхъ, розмаитыхъ, убогих, земских, людских, турецких, тяжких, божих, хороших і т. п.

§ 146. *Давальний* множини кінчиться на *-ымъ*, *-имъ*: боязнивым, выбраным, дочасным, облудным, пышным, покорным, спросным, розмаитым, сварливым, служебным, упорным, ближним і т. п.

§ 147. *Орудний* відмінок множини кінчиться на *-ыми*, *-ими*: баламутными, богобойными, вдячными, вонными, годными, добротливыми, досконалыми, зацными, збыточными, зимными, злостивыми, зрадливыми, лагодными, моцными, неслушными, облудными, побожными, пожиточными, розмаитыми, сталыми, людскими, порожними і т. п.

§ 148. *Вищий ступінь* твориться додаванням до прикметникового пня закінчення *-(ъ)ший*: особлившую 660, щасливьшая 323, молодшая 513, молодших 192.514, досконалшаа 344, досконалши 567, лѣпшого 458, лѣпшіе 242, старший 192, старшии 17, обфитшая 372 і т. п. Перед закінченням *-(ъ)ший* (вдавнину *-ьший*) звук *г* відповідно змінюється на *ж*: дорожшее 178; суфікс *ък* випадає: горший 202.631, горшая 513, тяжьшьи 80, ширшіе 611, при цьому *с* змінюється на *ш*: вышшей 563 і т. п.

У прикметників на *-ний* вищий ступінь творить-ся додаванням закінчення *-ѣйший*, напр.: безпечнейший 595, важнейшаа 319, важнейшого 303, волнейший 134, зацнейший 344, зацнейшого 542, значнейшіи 611, коштовнейшии 186, можнейший 642, мож-

нейшеє 302, можнейшого 339, моцнейший 217, переднейший 217, к переднейшой 406, о переднейшом 640, переднейшїи 73.179.408.641.644.508, пилнейшими 5, пожиточнейшеє 179, потребънейшого 511, потребнейши 341, потребнейших 321, приємнейшую 576, труднейшїе 611 і т. п.; так само: подлейший 398, подлейшого 120, подлейшим 407, подлейшими 315.606, светлейшая 142, мудрейшеє 302 і т. п.; але: ученьшим 236, ученьших 349. Часом бачимо поплутання закінчень *-ший* та *-ійший*, як то буває і в сучасній живій західно-українській мові, напр.: намилший 225, N[3] намилшїи 161 і др.—намилейшии 183. В живій українській мові *й* в закінченні по *-ъ* може й не бути; одну таку форму дає й КА: обрыдлѣшого 355[1]. В суфіксу -ѣй- чи -ей- в КА буква *й* постійно виноситься над слово.

Як показує вживання *ъ-е*, *я-е* (див. вище ст. 244-5, 249), наголос у всіх цих формах постійно позостається той, що був в першім ступіні прикметників, цеб-то на корінї слова: безпе́чнейший, зна́чнейшїи, чому ѣ передане тут, як ненаголошене, через *е*. Але часом бачимо тут і наголошене ѣ, напр.: безпечнѣйшїи 624, волнѣйшїи 616, зацнѣйшеє 563, можнѣйший 215, переднѣйших 82, подлѣйшїи 348 і т. п. Як показують акцентовані пам'ятки XVI—XVII-го віків, наголос в цих формах звичайно падав на *ъ*, а в КА маємо якусь діялектичну особливість в наголосі перекладчика.

§ 149. *Найвищий* ступінь твориться доданням приставки *най-* до форми вищого ступіня: найвышшого 628, найвышшим 627. Але це *най* дуже рідке, звичайно маємо *на*, напр.: набольшеє 93, наболшого 565, навышший 24.25.554.567, навышеє 93, навышшого 545.548.549, нагустшїи 201, наменший 350, наменшую 309.433, наменшого 40.567, намилший 225, намилшїи 161.203.205 і др., намлийши 341, нанижшая 436, наголовнѣйшого 4, надостаточнийшеи 141, назацней-

[1] Див. про це згадану вище на ст. 294 статтю *А. Погодина*. Про вищий ступінь див. ще статті *Вальявця* в „Rad“ т. 35 і *Гірша* в „Indogerman. Forschungen“ т. 12.

ший 131.560, наза*ц*нейшеє 621, наза*ц*нейшому 129, наза*ц*нейшїи 392, накоштовнейшого 647, накоштовнѣйшеи 195, напевнейшая 364, напереднейший 592, напереднейшая 244, напереднейшим 563, наподлейшим 343, наспроснейшеє 93 і т. п. Такі форми, як налепшую 487, насветшого 564 і т. п., вказують, що наголос в цих формах падав на приставку *на-*, як то постійно бачимо по українських стародруках XVI-го віку, а також в сучасній живій північно- та західноукраїнській мові.

IV. Числівник.

§ 150. Числівники кількости: один, два, три 220 —тры 46, чотыры 609.659—чотиры 659—чотыри 52. 610, пя*т*, ше*ст*, се*м*, деветь 395, десе*т* 347, дванадце*т*, пя*т*надце*т* 150.405, двадца*т* 3.607.609—двадце*т* 150 і др., сорок 1.624 —чотырдесят 33.69.127.550, пя*т*десят 69.104, ше*ст*десят 629.633, семдесят 129, сто, двѣсти—двѣсте, чотыриста, ше*ст*сот 633 і др. Крім форми *один* часта ще форма й *оден*; один раз маємо форму: одный моцар 518.

Числівники порядкові: перший—першый 633, вторый—другий, третий, четвертый, пятый, шостый, семый, осмый, девятый, десятый, одиннадцетый 659, дванадцетый 659, четвертыйнадце*т* 151 і т. п.

Зложені числівники творяться так, що кожна частина за першою з'єднується злучником *і*: двадце*т* и три 331, двадце*т* и чотыри 331.605.650, чотыри и двадцать 609, тридце*т* и деветь 395, сорок и два 624.631, сто и сорок и чотири 613.659, двѣсти и семдесят 624 і т. п.

Числівники з кро*т*: два кро*т* 231, три кро*т* 395, пя*т* кро*т* 395, ко*л*ко кро*т* 337, частокро*т* 124.397. 545.640.

Числівники часткові: пол годины 616, вѣтр полуденный 155, стороны полуденнои 148, о полуночи 89, полтора году 98, пол четверта лѣта 175, полчетверта дня 625 bis.

§ 151. *Відміна числівників.* Числівник один—оден відмінюється як прикметник: одно 452, G^1 A^1 одного 253.73, G^1 одное 95.107.166, Ab^1 одным 317. 332.340, L^1 в одном духу 450, N^3 одны 153.217 і др.

Відміна два, три, чотири: двох 4.5.104.417.515, двух 129, G^2 дву 651, Ab^2 двема 63; трох 618 — трех 154.400.515; чотырох 26.613.620—чотырех 112.117.613. 620 і др., чотыром 606, Ab^2 чотырма 607.634.

Числівники від 5 по 99 відмінюються як речівники *і* основ (§ 74,78): G^1 семи 593.596.597 і др., осми 49, дванадцети 132 і др., от двунадцети 350, двадцати 605, от шестидесят 513; D^1 семи 595 639, ко одиннацати 5, двадцети 93; L^1 шести 606, в чотырнадцети 406, по чотырдесять лѣтех 412.395.

Орудний відмінок числівників зберігає давнє закінчення двійні *-ма*, напр.: двема 63, чотырма 607. 634, дванадцат*ма* 607, так само: колькома 607, але буває й звичайне закінчення: запечатаны семи печат*ми* 607, Ходечи межи семи лихтаров 596, з одиннадцет*ю* 7, перед чотырнадцет*ю* лѣт 396 і т. п. D^2: двеманадцат 159.

Зміна інших числівників: G^1 сорока 19, G^1 ста и сорока и чотырех 634; G^1 ста 251.634, G^3 сот 26.412; по чотырехсот лѣт 412; G^1 петисот 350; Ab^1 шестисот 637 і др.; тисеча, G^1 тисечи, Ab^1 тисечю, G^3 тисечей (див. Словник).

§ 152. Числівники порядкові змінюються як прикметники: N^1 першая 656, першее 443.606.656, перше 5, втораа 598.657, второе 363.606, третяя 7 і др.—третая 617, третее 342 і др., четвертое 606, шостаа 612, чотырнадцатая 150; G^1 первого 194, першого 108.313.383.567, першеи 651, второго 155, другого 283, третего 109 і др., пятого 618, шостого 618, семог(о) 552, четвертоинадцат 297, двадцет*и*пятого 297; D^1 к першому 627 і др., ку першой 256, третему 227, шостому 620; A^1 першую 64.51.597, третюю 129 і др. —третую 610.617.642, пятую 610, шостую 52.610.612, девятую 12; Ab^1 першою 428; L^1 в першом 257.505, у третом 334, о семом 552, о девятой 51.55, у двадцет*и* третом вѣршу 334; N^3 першіи 556.597, вторыи 1, дру-

гіи 340.311—другіе 152, Ab³ першими 1, L³ в перших 32.196, третих 220 і т. п.

Зложений числівник: обадва 44, з обудву сторон 660.450, обудвох 430, по обудву сторон 553.

Числівники збірні: обоє 126, N² обои 431.430, четверо 606.607, двоєнадцетеро 141; двоякои нагороде 515, годни двоякоє чти 515, троякоє 616. Зміна цих числівників йде на польський лад (в живій українській мові такої зміни нема): Писма старого закону су*т* ширше и труднейше, ниж нового, а ведже *обойга* одна *єст* цена, коли ж *в обойгу* одна ж *єст* правда 611, О двойгу перших 552, Межи сто*л*цем и *четверга* зверат 608, Впосреди четверга зверат 611, Один от четверга зверат 639.

Українське людове *один одного* тут маємо в давній формі: оден другого 218.493, Мовили один до другого 145, Одны в других 286, Одны по других 562.

V. Дієслово.

§ 153. Спис дієслів, що їх уживає перекладчик КА, дуже довгий (див. його в Словнику), але він в переважаючій більшості своїй складається із слів, здавна відомих в мові українській; лише незначна частина їх нового походження, часом повстала під польським впливом. Не те ми бачили в речівниках та прикметниках,—цих слів нова літературна українська мова надзвичайно потрібувала і тому вжила багато новотворів; навпаки, нові дієслова повстають в мові взагалі дуже поволі.

§ 154. Дієменники (чи: неозначена форма дієслова) постійно кінчаться на *-ти*: мешкати, робити, чинити і т. п. (перегляд їх див. далі). Ненаголошеність кінцевого *-и*, а також позиція *-ти* по голосній, допровадили це кінцеве *-и* до повної редукції, чому здавна відомі в українській мові й форми дієменника на *-ть*[1]. В українській живій мові звичайно панують

[1] Напр. в Житті Феодосія Печерського XII-го в. маємо: **мощьнъ ієсть напълънить** 80. Переяславська грамота 1356 р.: **благословить.** Іпатський Літопис: **ѣхаша коєкать** 490. В грамотах XIV в. цих форм на *-ть* взагалі не мало.

форми на *-ти*, але не рідке й закінчення *-ть*, особливо в північно-українських говорах; те саме бачимо і в мові перекладчика КА. Під впливом живої мови та церковно-слов'янської традиції наш перекладчик найчастіше вживає закінчення *-ти*, пишучи його повно в рядок. Поруч з тим, не рідко пише він форми дієменника скорочено, а саме — виносить над рядок кінцеве *т*, напр.: кы 214.247.284.320.393.512.577, веньдрова*т* 374, Могли выцвичи*т* 536, виде*т* 448.488, входи*т* 572, жа*т* буде*т* 422, замкну*т* 534, заховa*т* 302.511.563, хотечи зѣдна*т* 135, мог змилова*т*ся 555, зна*т* 189.343.611, не могли зноси*т* 584, буде*т* мови*т* 7 і др., наста*т* 591, ознайми*т* 467, означи*т* 140, отня*т* 571, почал оповеда*т* 43, примусили отозва*т*ся 156, мѣл писа*т* 226.229, не хочу писа*т* 227, заказує*т* пыта*т*ся 2, може*т* повстега*т* 167, прилуча*т*ся 54, буду*т* рѣза*т* 281, што роби*т* 248, мѣл реди*т* 628, конечне слыха*т* 312, могу*т* слыше*т* 621, слуха*т* 149, учини*т* 529.662, ходи*т* 660, чита*т* 9.555, мо*ц* ихъ была шкоди*т* людем 620 і т. п.; часом обидві формі поруч: быти 247—бы*т* 247 і т. п. Як читати ці форми з винесеним *т*, напр. шкоди*т*,—чи це шкодити чи шкодить? Думаю, що їх можна приняти за форми на *-ть* з таких причин: 1. Подібні форми здавна відомі в українських пам'ятках XII—XVI вв., 2. Коли в КА виноситься над рядок цілий склад (що буває рідко), то він пишеться цілим, і 3. Закінчення Р.г 3[1] *-ть* так само пишеться з винесеним *т*: шкодѝ. Говір перекладчика КА був північно-українським, а в цім наріччі закінчення дієменника на *-ть* часте.

В КА постійно в дієменнику маємо закінчення **-ти**, ніколи **-ты**. Пояснюю це виключно добрим знанням традиційного правопису та пильністю перекладчика, бо ж букви **и-ы** плутає він не рідко (див. § 11). В XVI ст. написи на *-ты* не рідкі. Так, наприклад, в Яській грамоті 1510 року знаходимо: dawaty, daty, derżaty, znaty, pryjmaty, posłaty, torhowaty, chowaty (Гурмузаки: Documente, т. II, 1895 р.), а це показує правдиву вимову форм дієменника.

§ 155. Старо-слов'янським формам дієменника на **-шти** або **-щи** відповідають в українській мові фор-

ми на *-чи*, відомі тут з давнього часу, напр. Життя Феодосія XII в.: сѣчи 64, Іпатський Літопис: лечи 480, стеречи 503, посѣчи 512, Умова 1398 р.: помочи. Маємо ці форми і в КА: хотѣл забѣчи 407, выбѣгчи 150, не будеть мочи 642, помочи не мог 8, може*т* помочи 549, стеречи 63.131.134.136.393.654, стеречися 203. 503, сором невѣстѣ стрычися 335. Ці форми на *-чи* північно- й західно українська мова знає ще й тепер.

§ 156. Друга особа однини часу теперішнього постійно кінчиться на *ш*, при чому це диспалаталізоване *ш* звичайно виноситься над слово і покривається, напр.: бачи̑ 547, чини̑ 165 і т. п.; дуже рідко *ш* не виноситься, а тоді по нім пишеться з правописної традиції *ь*: лжешь 243, згорнешь 283, дуже рідко *ъ*: гонишъ 45 bis.

§ 157. Pr 3[1] звичайно кінчиться на виносне *т*: рушає̑ 641, чини*т* 343, роби*т* 248 і т. п.; часом, але не часто, кінцеве *т* не виноситься і тоді по нім пишеться *ь*, напр.: бываєть 428, гаснеть 597, мешкаєть 523.643, обернеть 277, поведаєть 68, споминаєть 27, станеть 272, тягнеть 525, хочеть 66 і т. п. Як сам перекладчик вимовляв кінцеве *т* в цих формах, трудно сказати; форми мешкаєть і т. п. говорили б про м'ягку їх вимову; але беручи на увагу, що під південно-слов'янським впливом в КА звичайно в кінці слова зам. *ъ* пишеться *ь*, не виключається можливість, що перекладчик вимовляв ці форми й з твердим *т*, що часте в північно-українських говорах. У всякім разі закінчення Pr 3[1] -ть походить ще з праслов'янської доби і в українських пам'ятках XI-го віку дуже часте.

Ще з глибокої давнини в закінченні Pr 3[1] -єть почало відпадати кінцеве -ть; прикладів цього явища, скажемо в Збірниках 1073 і 1076 р., дуже багато[1], а це вказує, що відпад цей ще доісторичного походження. Але писарі звичайно трималися традиційного правопису і вперто писали -єть, хоч в живій вимові Pr 3[1]

[1] Див. мої „Пам'ятки старо-слов'янської мови" 1929 р. ст. 121 і 129. Зовсім в супереч фактам пам'яток Шахматов відносить відпад кінцевого *-ть* на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови", Київ, 1924 р. ст. 63.

панувало закінчення *-е*. Те саме бачимо і в КА: тут постійно маємо закінчення -є҃ або -єть, і тільки де-коли кінцеве *-ть* відпадає (чи просто: не дописано зверху виносне *т*), напр.: бракує 407, буде 96 і др., дає 631, лакне 336, може 316 і др., обецує 599, обманує 308, ознаймує 340, оказує 516.619, пише 26 і др., прийде 492.594.623, приймує 602, стисне 632, увойде 163 і т. п., так само: ся затрудняє 105. Коли по Pr дієслова на *-еть* іде займенник *ся*, то *-ть* в східно-українських говорах звичайно не відпадає: викладається, але в говорах західно-українських відпадає й тут: викладаєся. Одну таку західно-українську форму можна зазначити вже в КА: выкладаєся 295.

Закінчення Pr 3[1] *-аєть, -яєть* в деяких українських говорах губить не тільки кінцеве *-ть*, але губить і *є*, цеб-то кінчиться на *-а*, *-я*. І це явище відоме ще з пам'яток XI-го віку[1], але взагалі трапляється воно дуже рідко. В КА можу зазначити такого Pr 3[1] лише два приклади: поздоровля их 500 (ґлоса), што ся виклада (замітка другої руки) 295 (можливо, що це помилки).

§ 158. Pr 1[3] ще з кінця праслов'янської доби мав закінчення -мо, і це закінчення не рідке в пам'ятках XI-го віку. В КА найчастіщим закінченням Pr 1[3] єсть над слово винесене *м*: ховає҃м 209, псує҃м 248 і т. п., але й закінчення *-мо* тут часте: держимо 554. 586, волимо 374, мовимо 256, беремо 362, вѣримо 256.552, ознаймимо 613, боимося 552 і т. п. Частенько одне й те слово має дві формі: вѣдаємо 256—вѣдаєм 366, ждемо 266—жде*м* 459, маємо 18—має*м* 10, мовимо 256.399.484—мови*м* 264, одержимо 221—одержи*м* 273, служимо 456—служи*м* 580, терпимо 327.362—терпи*м* 371 і т. п. Через те, що винесений склад звичайно пишеться цілим (див. вище ст. 219), форму мови*м* приймаємо за мовим, а не мовимо.

Форм на *-мы* КА не знає.

§ 159. Pr 2[3] кінчиться постійно на *-те*: учините 83, мешкаєте 31, пытаєте 17, зычите 83 і т. п.

---

[1] *Іван Огієнко*: **Чистота й правильність української мови, 1925 р., ст. 117.**

§ 160. Pr 3³, як і Pr 3¹, постійно кінчиться винесеним над слово *т*, напр.: пытаю̑ 326, прагну̑ 610. 611 і т. п.; часом *т* не виноситься, а пишеться в рядок і тоді по нім звичайно ставиться *ь*, напр.: мають 57.110, принесуть 660, терпять 173 sq, могуть 525 і т. п.

Через те, що ненаголошене *я* в КА звичайно пишеться через *е* (див. вище ст. 249), то закінчення Pr 3³ *-ять* дуже часто передається тут через *-ет*, при чому *т* звичайно винесене над слово, напр.: ся бавет 591; так само: блудет 550, боронет 613.621, бурет 456, вадет 188, валчет 646, ся видет 341.639, вѣрет 165 і др., вчинет 645, говорет 77.130, грѣшет 253.421,515, губет 611, згладет 645, значется 655, ся значет 417.594.595.607.608.613.637, зносет 284, зрадет 516, кормет 200, мовет 183 і др., молотет 326, мусет 273.336.550.623, нагородет 383, непристоєт 439, носет 610, отлучет 232, отступет 510, отходет 641, переводет 641, плюгавет 118.230, положется 572, поставет 333, походет 169.281.564.608.610, приводет 144, приносет 332 bis.563.564, приходет 172.273, противется 284 і др., робет 327, родет 527.628, ся розведет 319, ростет 470, живела ся роступет 204, свѣтет 595, они свѣтчет 220.225, люде служет 324.276, речи служет 265, спалет 645, споменет 311, спротивется 280, трывожет 404, увѣрет 274, узрет 292.625.647, учет 513, сами себе хвалет 390.284, ходет 223 і др., ся хоронет 285.370, хочет 271, шкодет 621, бра*т*я єму радет 113, приходет звады 169, рѣчи которыи приносет погани бѣсом приносет 332 і т. п. Звичайно, кінцеве *т* может бути й не винесеним, напр.: важе̑ 619— важеть 302, вѣре*т* 347 ter—вѣреть 347, гане*т* 101.200. 604 — ганеть 164, зводе*т* 212.296.611 — зводеть 92, купчеть 646, отвореть 625, ся противе*т* 182.185 — противеть 620, служе*т* 470 — служеть 371, смотре*т* 187.501—смотреть 354, ходет' 408 і т. п. Одне й те слово може мати закінчення Pr 3³ з *я* або *е*, напр.: вси чине*т* 92 і др.—чинять 105.641, ся роступе*т* 204 —роступя*т* 204, соромоте*т* 289.557—соромотя*т* 231, зверата значе*т* 639—значю*т* 631 і т. п.

Що подібні форми могли передавати живу північно-українську вимову перекладчика, див. про це вище на ст. 248.

§ 161. Подаю тепер перегляд дієслів, які знаходимо в КА[1]. Їх, по формі дієіменника, можна поділити на такі шість груп, по формі теперішнього часу кожну групу можна ділити на підгрупи. А саме:

I. § 162. Дієіменники з суфіксом *а*. Розріжняємо дві підгрупі:

1. Pr кінчиться на *-аю*, *-яю*, *-аєш*, *-яєш*, *-аєть*, *-яєть*, *-аємо*, *-яємо*, *-аєте*, *-яєте*, *-аютъ*, *-яютъ*, цебто суфіксальне *а* позостається по всіх формах; це *а* в більшості наголошене. Сюди належать дієслова (подаю лише частину прикладів): дієіменники: брыкати 45.142, вызнавати 284.289.290, выкладати 198, выконати 479, вѣдати 279, ся встыдати 299, втекати 145, довидатися 410, жедати 285, забивати 285, заховати 79 і др., змышляти 95, карати 19.31, кохатися 630, мешкати 31 sq., напоминати 312.534, насычатися 461, ся насмевати 7, ображати 318, оповедати 86, паметати 565.572, переворочати 68, переступати 213, пытати 187sq., побужати 197.318, ся подобати 489, поживати 597, позабивати 26, покладати 562, починати 63 .663, привлащати 281, приймати 226, приподобати 117, причитати 161, проклинати 339, проповедати 366, розмножати 88, розсужати 348, слухати 65 sq., приймати 112, старатися 628, сховати 642, ублагати 118, уживати 511.524.553, узычати 438, утекати 29, торгатися 652, трывати 28.212.466.644, ховати 85.139.199 і т. п.

Форми Pr: вымышляю 405, допущаю 507, жадаю 374, заспеваю 548, збужаю 203, изневоляю 329, наде-

[1] В науковій лінгвістичній літературі нема ще сталої схеми для класифікації дієслів чи то мови старо-слов'янської чи мови живої, чому подаю тут класифікацію, що здається мені зручною для класифікації дієслів української мови XVI-го віку. Пор. в цій справі: V. Jagić: Klassifikation des slavischen Verbums, „Archiv“ т. 28 ст. 17-27. *С. Кульбакинъ*: Классификація глагола в старословянскомъ, „Symbolis Grammaticis“ на честь Яна Розвадовського, Краків, 1927 р. т. II ст. 175-184; на жаль, С. Кульбакинъ зовсім не бере на увагу акцентних взаїмовідносин в дієсловах.

ваюся 224.374.454, омешкаю 510, осветчаюся 515.530, пытаю 55, поздоровляю 296, покаляю 584, помешкаю 358, поприсегаю 494, постановляю 320, посужаю 379, споминаю 521, угожаю 334; здыхаєш 373, мешкаєш 598, осужаєш 286, посужаєш 240, призволяєш 604, примушаєш 409, розознаваєш 242; выбавляєт 363.483, вывышаєт 463, вызволяєт 273, выслухаєт 221, вытягаєт 318, дбаєт 85, доконаєт 382.447, досегаєт 554, залецаєт 163 sq., збираєт 636, збужаєт 141, зневоляєт 394, зозволяєт 58, кламаєт 533, мешкаєт 261.308, намовляєт 98, недоставаєт 488.534, обмовляєт 171, оборочаєтся 260, огледаєтся 8, одновляєт 209, омешкаєт 575, отпочиваєт 191, осужаєт 215.470, перекладаєт 105, перепущаєт 245, повьставаєт 389, поздоровляєт 224, помножаєт 306, починаєтся 191, призволяєт 319, примушаєт 375, припоминаєт 282.611.637, приточаєт 399, рушаєт 641, споминаєт 66, стыдаєтся 578; вызнаваєм 208, залецаєм 374, здыхаєм 265, надеваємся 266, оповедаєм 500, подмануєм 208, подпираєм 326, рухаємся 95, угожаєм 484, узычаєм 371; вѣдаєте 498, внимаєте 170, ся ворочаєте 415, перепираєтеся 470, пытаєте 107, пожираєте 420; выганяют 311, выдирают 611, вызнавают 46 sq., выкладают 606, втекают 575, дбают 622, докончают 625, досажают 504, жедают 312.578, згожаются 78, зозволяют 240, кламают 603, мешкают 606.620, насмеваются 311, одрожают 628, поживают 327.332.556, поздоровляют 224, постановляют 74, проминают 209, пророкують 347 і т. п. Так само: ставати, ставаю 457, ставаєт 621, ставаємся 548, ставают 662, переставати 461, переставаю 197, переставаєт 30.241, переставаєм 464, переставают 304.553, переставаючи 112.

2. § 163. До другої підгрупи належать дієслова, що мають в дієіменнику ненаголошене *а*, яке в інших формах випадає, чому Pr 1^1 кінчиться на *-у*, по голоснім на *-ю*. Дієслова ці бувають двох змін:

а. В Pr (власне в 2^1, 3^1, 1^3, 2^3) панує *-е-*, а Pr 3^3 кінчиться на *-ут*ь, *-ют*ь, при чому кінцеві приголосні коріня *г*, *к* змінюються (по § 36) у всіх формах відповідно на *ж*, *ч*, а *з*, *с* — на *ж*, *ш*: напр.: дієімен-

ники: каятися 562, краяти 525, оказати 374, росказати 541, отослати 140 і т. п.; форми Pr: надѣюся 454, лгу 507.268, вымажу 602, окажу 657, сѣєи 354, лжежь 243, зовет 618, кличет 173, лжится 243, беремо 362, ждемо 266, зовемо 354.428, женут 231, кличут 610, закличут 636, звяжут 653.115, ищут 454, озмут 644, назовут 271 і т. п.

б. В Pr панує *-и-*, а Pr 3[3] кінчиться на *-ать*, *-ять*; дієіменники: задержати 541.547, здержати 487, одержати 169.585.660 і т. п.; форми Pr. спиш 441, залежиш 595, належить 646, приналежиш 631, здержимо 551, стоимо 252, стоите 365, належать 132.288. 291.314.548 і т. п.

II. § 164. До другої групи належать дієслова з суфіксом *-и-*, який позостається у всіх (крім 1[1] і 3[3]) формах теперішнього часу; ці дієслова в Pr мають закінчення: *-у* чи *-ю*, -иш, -ить, -имо, -ите, *-ать*, *-ять*[1], напр.: бачити 34, обачити 157.432, валчити 293 631. 632, нав'чити 349, дѣдичити 418, купчити 199, злучити 614, чужоложити 164.243.285, отлучитися 319. 552, прилучитися 23, зрушити 332, свѣтчити 141.651, заслужити 249, перестрашити 389, обуритися 75, ся веселити 625, позволити 624, ганити 312, морити 264, затаити 544, отворити 627, чинити 26 і др., вчинити 542, учинити 36.106.251.434.562, обачу 454, рушу 597, порушу 275, свѣтчу 419, узру 450, припомню 226, чиню 265.393, учиню 393, бачиш 547, чужоложиш 243, вѣриш 144, чиниш 165.225.240, учиниш 225.542, мстишся 611, гонишъ 45 bis, бачит 307, важить 419, згрешиш 208, звѣтежит 625.644, зычиш 159.463, узычиш 658, значить 639, полниш 273, чинить 625 і др., важим 375, зычим 357, молимся 496, свѣтчим 374, чиним 215, учиним 172.316, ся веселимо 488, увѣримо 251, свѣтчимо 207 sq , хвалимося 252, вылучимься 338, згрешите 196, чините 115 sq., поручат 191, чтят 497, увѣрет 660, хвалет 388.654 і т. п.

---

[1] В Pr 3[3] можуть плутатися закінчення -ать, -ять з -уть, -ють; так, в Яській грамоті 1510 р. маємо: walczut (Гурмузаки, II).

Звуки *д*, *т*, *с*, *ст* в Pr 1^1 відповідно змінюються на *ж* (а *дж* зовсім нема), *ч*, *ш*, *щ*, напр.: нагорожу 542, ражу 81.404, ся стыжу 237, примушу 603, прошу 296, опущу 587 і т. п.; *л* не перешкоджає *с* змінитися на *ш*: мыслити 321 — мышлю 364. У всіх інших формах Pr ці приголосні не змінюються, напр.: провадити 616, повѣдити 364.128, гудити 200, кривдити 187, роздрадити 115, породити 628, редити 601, судити 343, выходити 8, шкодити 624, брыди*шся* 243, доводи*т* 552, збуди*т* 15, зводить 642, ненавиди*т* 210, видим 344, доводим 247, отпровадим 225, ходимо 458, приходимо 362, видите 14, стыдитеся 258, гордя*т* 200; тратити 316, стратити 123, досвѣтчить 307, трати*ш* 510; зносити 80 і др., муси*ш* 623, носи*т* 343, куси*т* 161, муси*т* 353 і др., просит' 266, мусим 523, носите 394, кусите 80, муся*т* 619.646, допусти*т* 358, мсти*т* 490, запусти*т* 336 і т. п.

По губних *б*, *п*, *в*, *м* в Pr 1^1 перед *ю* (*ju*, див. § 41) появляється *л* епентетичне, напр.: погублю 301, вибавлю 603, мовлю 75.144.268.416, вщеп'люся 278 і др. Жива українська мова знає *л* епентетичне (але пізнішого походження) і в Pr 3^3, проте в КА, під впливом церковно-слов'янської традиційної вимови, цього не бачимо: терпя*т* 173.193.466.628, що знають, правда, також і деякі сучасні північно- та західно-українські говори.

III. § 165. До третьої групи належать дієслова з суфіксом *-ѣ (і)-* в дієіменнику, напр.: розумети 43, вырозумити 257, зрозумѣти 369, поспѣти 236, знищети 369, седѣти 605 і т. п. По формі Pr ці дієслова можна поділити на дві підгрупі:

1. Дієслова, що в усіх формах Pr не страчають суфікса *-ѣ(і)-*, маючи закінчення *-ію*, *-іеш*, *-іеть* чи *-іе*, *іемо*, *-іете*, *іють*, напр.: умѣе*ш* 243, шалѣе*ш* 64, знищеєте 72 і т. п.

2. Дієслова, що в усіх формах Pr гублять суфікс *-ѣ(і)-*, маючи закінчення *-у* чи *-ю*, *-иш*, *-ить*, *-имо*, *-ите*, *-ять*, напр.: болиш 417, видиш 594, седиш 325, згори*т* 308, седи*т* 348 і др., стерпим 265, седя*т* 613. 621.627, ненавидя*т* 557, терпять 173.466.628 і т. п.

Зубні *д*, *т* в Pr 1[1] відповідно змінюються на *ж* (*дж* нема), *ч*: сежу 605.646, вижу 38.94, хочу 99 sq, схочу 270. Зміну дієслова хотіти див. в Словнику.

IV. § 166. До четвертої групи належать дієслова з суфіксом *-ну-* в дієіменнику, напр.: згинути 367. 631.644, погинути 498, замкну*т* 534, лакнути 616, огорнути 252.581, потонути 576, прагнути 616 і т. п.

Форми Pr мають в них закінчення: *-у*, *-еш*, *-еть* чи *-е*, *-емо*, *-ете*, *-уть*: згорнешь 283, гине*т* 178, згине*т* 498.645 згинеть 498, навернеть 183, обернет'ся 8, тягнеть 525, стисне 632, лакнем и прагнем 310, гину*т* 301.470, згину*т* 546, погину*т* 242, прагну*т* 57 і т. п.

V. § 167. До пятої групи належать дієслова з суфіксом *-ов*, *-ев-* в дієіменнику: довѣдовати 86, дяковати 427.495.499, жаловати 131, запечатовати 662, зимовати 147.358.539, королевати 254 sq., миловати 187. 420, наследовати 500, обѳитовати 461, оказовати 282, отказовати 475, отступовати 320, пановати 257.498, побудовати 112, поймовати 571, поступовати 424, потребовати 462, приймовати 160.226.508, пробовати 307, росказовати 290, справовати 218.332.453.508.510, торговати 171, веньдрова*т* 374, королева*т* 525, готовати-ся 345, ся дивовати 630, задержоватися 510, печаловатися 508, приличовати 390, радоватися 449, ся уступовати 390 і т. п. Наголос в цих дієсловах дуже часто на -áти, пор. в Словнику наслідовати, офірувати.

В формах Pr замість цього *-ов-* маємо *-у-* по всіх формах: будую 333.409, побудую 81, дякую 236 sq., змилуюся 270, знайдую 261, одступую 617, ознаймую 318, радуюся 449, вѣрує*ш* 144.165, ся дивує*ш* 642, дякує*ш* 346, поступує*ш* 125, будує*т* 323, дякує*т* 495, королює*т* 256.602.628.631.651, обрѣзує*т* 320, обѳитує*т* 369. 495, оказує*т* 1, описує*т* 593, отыймує*т* 571, ошпачує*т* 167, панує*т* 213, переступує*т* 213.224, пилнує*т* 286.287.561, поступує*т* 320, працює*т* 359, присмотрує*т* 305, справує*т* 500.575, ступує*т* 650, умилує*т* 270, панує*т* 256—панує̀ть 443, росказує̀ть 161, справує̀ть 411, оказує̀тся 485, справує*т*ся 660, обмануе 308, оказуе 516.619, панує 498, приймує 602, спра-

вує 362.428, веньдруєм 374, дякуєм 482.627, ознаймуєм 71, перекупуєм 367, пи*г*нуєм 384, потребуєм 367, працуєм 511, псуєм 389, справуєм 362, коропюємь 546, приймуємь 220, будуєте 17, жалуєте 312, поступуєте 306, потребуєте 212, ся будую*т* 342, вину*ют* 25, ся дивую*т* 189.232, заказую*т* 510, ся заставую*т* 627, знаменую*т* 189, каменую*т* 74, купую*т* 321, милую*т* 161, одержую*т* 558, обрезую*т* 249, обфитую*т* 196, оѳеру*ют* 606, послугую*т* 514, поступую*т* 437.458, справую*т* 567, воюю*т* 594, королюю*т* 644, порожнюю*т* 514, здивую*т*ся 644, здержую*т*ся 510, подмануюся 591, мордують 641 і т. п.

Дієприслівник на *-чи*, дієприкметник на *-чий*, а також приказовий спосіб так само міняють *-ов* на *-у* чи *-ю-*, напр.: вѣконуваючи 362, воюючи 476, дякуючи 473, жалуючи 136.279, завидуючи 92, коштуючи 147, наследуючи 537, сбѳитуючи 468, ознаймуючи 103. 108, оказуючи 177sq, откупуючи 431, пи*г*нуючи 284. 286, подмануючи 162, показуючи 507, помазуючи 174, порожнюючи 514, послугуючи 571, похлѣбуючи 232, працуючи 112, радуючися 27.44, справуючи 536.560. 589, штрофуючи 302, фальшуючи 367.370; послугуючий 546, ступуючого 653, вѣруючому 237, милуючіе 527, будуючии 182, будуючих 16, вѣруючих' 302; не завязуй 326, коштуй 470, печатуй 662, запечатуй 622, пи*г*нуй 525, покутуй 597.601, працуйся 530, приймуй 515, фрасуйжеся 320, милуймо 215.217, поступуймо 421, псуймо 288, гамуйтеся 282, дивуйтеся 72, дякуйте 494, милуйте 180, направуйте 422, поголдуйте 646, приймуйте 224.290, справуйте 453, нехай выпростує*т* 488, нехай пи*г*нує*т* 584, нехай вступую*т* 318 і т. п.

Навпаки, в дієприкметниках минулого часу на *-л*, а також в дієприкметниках страдальних на *-ний* позостається *-ов-* незмінним: дивовался 34, жартоваль 88, загамоваль 19, запечатовал 364.654, збудовал 37. 631, зготовал 271.578, наготовал 304.430, змиловался 455, королевал 255, перемешковал 40, покутовал 365, працовал 597, роблевал 104, умилозал 217.429.499, урадовался 61, засмаковала 630, зготовалася 651, зметовала 149, королевала 253, обѳитовала 450, абы ся радовала 649, роскошовала 646, заховалося 188, вы-

ношовали 24, выскаковали 152, дивовалися 18, довѣдовалися 178, дяковали 238, збѣговали 652, абы ся здержовали 81, зопсовали 379, королевали 310, лютовали 629, мордовали 611, замордовали 610.617, помордовали 37, обѣитовали 387, оказовали 153.558, отступовали 514, пановали 364, пилновали 490—пильновали 603, послуговали 179, поступовали 437.485, приймовали 12.577, пророковали 649, роскошовали 647, справовали 393.514, умиловали 217, урадовалися 73; обжалованый 141, зопсован 562, погамован 101, приймовань 625, справовань 256, зопсована 105, приймована 511, меновано 428, оферовано 117.333, приймовано 511, зготованоє 656, умилованоє 655, укорунованого 548, зопсованому 177, N³ дарованы 101.195, загамованы 86, замордованы 611, запечатованы 607, збудованы 182—збудовани 431.468, невыследованы 280, обьварованы 607, обвинованы 534, обдарованы 257, погамованы 85, справованы 325.621, будованых 37 і т. п.

§ 168. В давній літературній українській мові т. зв. многократні дієслова закінчувалися на *-ковати, -єкати*, напр. в Збірнику 1073 р.: милковати 84б, распѣтокати 19б і т. п. Проте не ці форми панували в живій українській мові: людова мова рано знає тут вимову *-увати, -ювати*. Але писарі українських пам'яток звичайно міцно дотримувалися традиційного правопису і вперто писали тільки *-овати*; навіть в грамотах XIII—XIV в.в. маємо звичайно традиційну форму *-овати*. Правда, в Сочавській грамоті 1407 р. вже маємо: Волно имъ ходити и торгувати (Калужняцький № 2). В Луцькім запису 1487 р. знаходимо форму записуваєм, яка до певної міри теж свідчить і про живу вимову.

Але що в XVI віці форми на *-овати* були більше традиційними етимологічними формами, а жива мова знала частіще форми на *-увати*, про це свідчить КА; тут, як ми бачили, панують форми традиційні на *-овати*, але вже не мало й форм живої мови, напр.: ся здержувати 318, обрѣзуватися 82, осмотрувати 28.461, росказувати 443, перемешкувал 108,

росказуваль 329, єсми хожувал 395, присмотрували 591, присмотруймося 573 і т. п.

Очевидно, форми на *-увати* (власне *у* зам. *о*) повстали з аналогії до *у*, яке появляється замість *о* по всіх формах теперішнього часу; дорогу цій аналогії промостив і загальний нахил ненаголошеного *о* до *у* (по § 15).

§ 169. Як вище зазначено, у всіх формах часу теперішнього, а також в дієприкметниках на *-чий*, в способі приказовім і в дієприслівниках на *-чи* суфіксальне *-ов* змінюється на *-у*. Цікаво зазначити, що давнина знала й форми, в яких *-ов-* не переходило на *-у-*, цеб-то аналогія форм з *-ов-* переважала і тягла за собою й форми з *у*. З таких форм в КА маємо: осмотровает 513, докончоваете 410, здержовайтеся 494, омешковаючи 47 і т. п. В цих, повсталих з аналогії формах, часто маємо *-ув*, напр.: выкручуваєт 205, выличуваєт 557, доконуваєт 274, обьдаровуваєт 595, отторгуваєтся 320, приточуваєт 550, одержуваєм 651, огортуваютъ 591, одержуваютъ 254, доконуваючи 378, переговоруваючи 536, присмотруваючися 94 і т. п.

§ 170. Давнина знала багато дієслів з суфіксом **ыкъ, икъ**; жива українська мова всі ці дієслова перевела до дієслів на *-увати*; таким чином з **къінашикати** стало виношувати. Так само і в КА суфікс *-ыв-*, *-ив-* зіллявся з *-ов-*, але часом єсть ще й він, напр.: пировныватися 390, заховывать 82, заховываєт 451.510, омешкиваєт 204, одерживаєте 170, заховываютъ 512. 515, обжаловываютъ 242, занедбывають 440, заховывали 117.547, чинивали 104, выховывайте 443, заховывайте 480, выховываючи 508, выховываючися 511, заховываючи 117.286.536, занедбываны 516, заховываны 316, пировнываны 512 і т. п.

VI. § 171. До шостої групи належать дієслова безсуфіксальні, цеб то такі, в яких закінчення дієіменника *-ти* приєднується впрост до дієслівного пня. Сюди належать:

1. Дієслова з пнем на приголосну: звести 273. 578, перевести 133, класти 215, скласти 625, красти 243. 285, знести 21.25.593.331, однести 550, поднести 65. пасти 616, прочести 480, крадеш 243, гризеть 289,

отнесе*т* 419, понесеть 429, принесуть 660; єсти 52. 151.280.325.623, ся наєс*т* 338 і яс*т* 286.287, ємо 234, повѣм 643.

Дієслова на *-ти, кти* — *-чи* див. вище § 155; від них форми: можеш 320.597, може 326 sq, стереже*т* 221.634, острыже*т* 335, могуть 525 і т. п.

2. Дієслова з пнем на голосну: бити, бъю 329, бъє 394, забити 118, забьє*т* 498, забъем 127; отдати 138.496, дає*т* 316, дає 631, отда*ст* 322; живе*т* 409, живемо 488, живу*т* 553; знати 57.93.95.132, познати 73.229, познаєм 215; мѣти 39 sq, маю 89 sq, має*т* 124 sq, маєт 5.125.211.312, маєм 8 sq, маєте 26 sq, мають 273; плыти 147.152; стати 593, достати 281, перестати 201 281.369, перестане*т* 68, достане*т* 580, настане*т* 631, достанем 112, настану*т* 527; чути 601, почути 71, чує*т* 510; ити 104.108, дойти 237, зойти 117, стыйти 374, пойти 323, прийду 454.663, найде*т* 648, прийде*т* 531, зойде*т* 198, отойде*т* 163, прийде*т* 2.279, прийде 492.594.623, увойде 163, прийду*т* 647; умерети 252 sq, вмерети 115.379, померети 601, оперети 148, умре*т* 256, зотре*т* 296, мрем 287, помрете 264; жати 423, приняти 467, отойму 279, одойме*т* 663 і т. п.

§ 172. В дієсловах быти, был, была, было, были постійно маємо традиційне *ы*, а живе *у* (бути) не стрічається в КА ані разу. Взагалі, літературна мова оминала живе *бути*. В Сочавській грамоті 1449 р. маємо: Село, що єсмь самъ добувалъ (Уляницький № 69); Сочавська грамота 1457 р.: Правомъ добувати (там само, № 83).

§ 173. Займенник *ся* при дієсловах ставиться зовсім вільно,—може бути не тільки по них, але й перед ними. Див. про це далі, в Складні § 228.

§ 174. КА знає всі форми *приказового способу*, які лише має жива українська мова, а саме—2 особа однини та 1 і 2 ос. множини.

Приказовий спосіб 2-ої особи однини від давнини кінчиться звичайно на **и**. Коли кінцеве *и* наголошене[1], то воно лишається не змінним; так, в КА

[1] Imprt 2[1] постійно має наголос на тім самім складі, що й Pr 1[1] або дієменник.

маємо: вчини 518, держи 603, жни 636, зыйди 605, зложися 117, очутися 440, посмотри 20, постели 49, призови 51, стегни 20, ходи 642.657 і т. п. Коли ж кінцеве *и* було ненаголошеним, то воно зредукувалося до повного заникнення, палаталізувавши тільки приголосну, по якій ішло, при чім в українській мові звуки шиплячі *ж*, *ч*, *ш*, губні *б*, *п*, *в* та звук *р* згубибили цю палатальність: є*ж* (=іж) 52.59.623, звѣте*ж* 283, пома*ж* 604, рѣжъ 52, не чужоложъ 164, нацви*ч* 511, оба*ч* 278.608, пла*ч* 608, скорчь 277, потѣ*ш* 542, не ру*ш* 470, ру*ш*жеся 604, поздоро*в* 539, мо*в* 98.537, ста*в* 536, вѣ*р* 89, змѣ*р* 624, ка*р* 530, мѣ*р* 624, выки*н* 624, отки*н* 511.527, выже*н* 418, ста*н* 624, въста*н* 13, по*д* 663, повѣ*д* 23.124.157, ся*д* 10.163, выно*с*ся 278 і т. п. Коли кінцеве ненаголошене *и* стояло по голосним, то воно редукувалося на *й*; в КА це *й* зазначається через мале *и*, винесене над слово: але ся бой 278, давай 662, дай 244 sq, забивай 164, изуй 34, карай 515.535, мѣй 53 sq, мешкай 512, напой 283, обачай 524, отлучайся 517, погубляй 288, покайся 604, принагляй 530, причитай 542, розрадуйся 649, слухай 128, выслухай 141, старайся 531, стыдайся 522, трывай 529, уставай 582, ховайся 518, заховай 515, чуй 530 і т. п.

§ 175. Приказовий спосіб 1-ої особи множини твориться зовсім так, як і 2[1], тільки завше додаючи закінчення *-мо*, а замість наголошеного *и* тут постійно маємо здавнини наголошене ѣ, яке палаталізувало попередню приголосну. *а.* Бл(а)г(о)с(ло)вѣмо 168, веселѣможся 65, загрозѣмо 18, кленѣмо 168, приступѣмо 554, ростѣмо 436 і т. п.; кінцеве *-мо* може скорочуватися на *м*: вернѣмся 84, войдѣм 588, становѣм 248 і т. п.; по загальній в КА звичці замість *ѣ* може бути *и*: оболочимся 285. Але панували форми з *ѣ* (які й тепер панують в живій українській мові), а тому ходимо 458 друга рука виправила на ходѣмо. *б.* Бу*д*мо 421.551, є*ж*мо 354, отки*н*мо 285.370, очи*ст*мо 378 і т. п. *в.* Даймо 651, довѣдаймося 84, мешкаймо 575, мѣймо 592, мѣймося 557, ослабяймо 370, откидаймося 575, пиймо 354, радуймося 651, розумѣймо 458, стараймося 288, чуймо 492 і т. п. Дуже рідко

замість закінчення *-мо* маємо *-мы*: мѣймы 658, осужаймы 287.

§ 176. *Друга особа множини* постійно кінчиться на наголошене *-ѣте*, що часто бачимо вже в пам'ятках XI-го віку (жива українська мова знає тут так само тільки *ть*, цеб-то закінчення *-ите*, з палаталізацією попереднього приголосного):

а. берѣте 173.337, не блудѣте 354.422, веселѣтеся 282 sq, выймѣте 314, вступѣте 626, грешѣте 354, держѣтеся 282.601, дражнѣте 443, жѣвѣте (sic) 402, зберѣтеся 652, звестѣте 65, идѣте 24.90.165.604, ищѣте 346.471, кажѣте 476, кленѣте 282, кормѣтеся 165, купѣте 604, мылѣтеся 161.315, молѣтеся 174.494.500. 589, навернѣтежся 15, носѣте 422, обошлѣте 127, обходѣте 475, озмѣте 445, окрестѣтеся 10, осудѣте 646, отлучѣтеся 11.378, отпустѣте 366, очутѣтеся 354, пасѣте 192, переменѣте 281, поднесѣте 583, покажѣте 385, поклонѣтеся 635, помолѣтеся 42, посадѣте 315, приймѣте 7 sq, приоболочѣте 285, пропустѣте 398, прочтѣте 476.480, ростѣте 205, розсудѣте 19.335 — 335 - россудѣте 331, светѣте 187, светѣтеся 453, смотрѣте 180 sq, смутѣтеся 109, стережѣтеся 72 sq, умертвѣте 471, упадѣте 612, хвалѣтеся 168, хвалѣте 257 sq, ходѣте 439.440.652, чинѣте 83 sq, чтѣте 184 і т. п. Замість *ѣ* може бути *и*: брыдитеся 282, ся держите 494, зложите 193, отдѣлите 67, полните 164, поможите 118, служите 282, стережите 287 і т. п. Одне й те слово пишеться то з *ѣ* (частіще), то з *и* (рідко): держѣте 282.334.601 — держите 494.499, стережѣтеся — стережитеся 456, оболочѣтеся 436 — оболочитеся 472 і т. п. Звичайними були форми на *-ѣте* (як і в живій українській мові), а тому форми выйдите 378, зволочитеся 472 друга рука переробила на выйдѣте, зволочѣтеся.

В XVI віці знаходимо в пам'ятках і безсумнівні форми приказового способу на *-ить* (сумнівні відомі по пам'ятках ще з XII-го віку), напр. Книга Луцька 1583 р.: з двора будованя не вывозить. Наш перекладчик, тримаючись пильно традиційного церковного правопису, форм на *-ить* не вживає[1].

[1] *Гр. Ільїнський*: Zur Geschichte des Imperativus im Kleinrussischen, „Zeitschrift für slavische Philologie“ 1925 р.

б. бу*д*те 173.444.493 — будьте 402, ва*ж*те 479, ви*д*те 105, вѣ*р*те 216, задержьтеся 27, є*ж*те 333, ква*п*тежьтеся 604, мо*в*те 165, напо*л*ньте 451, оба*ч*те 458.549.582, отпрова*д*те 359, пла*ч*те 172, повѣ*д*те 417, по*д*те 604.639, поздоро*в*те 294 295 quater.360.463.494. 589, полньте 162, потѣ*ш*те 366, сро*ж*теся 473, ста*в*те 258, тѣ*ш*теся 454, тѣ*ш*те 493, трыво*ж*теся 190.451, чи*с*те 313, шко*д*те 613 і т. п. Часом маємо подвійні форми, як і в живій українській мові: чи*н*те 337 і чинѣте 88sq; форму очистѣте 170 перероблено на очистьте.

в. вздыхайте 173, вылийте 639, грѣйтеся 165, досвѣтчайте 216.401, жедайте 342, забороняйте 349, засмучайте 438, заховайте 233, лекайте*с* 187, мѣйтеся 111, мѣйте 159 sq, напоминайте 530, обмовляйте 171, отдайте 646, паметайте 477, повстегайтеся 183, поддайтеся 192, поздоровляйте 194.224, покайтежся 15, покушайте 401, пометайте 232, послухайте 30, потешайте 491, починайте 359, прилучайте 286, присягайте 174, розмышляйте 26, розумѣйте 441, слухайте 15sq , старайтеся 205, спомагайте 493, трывайте 474. 480, узычайте 190, упивайтеся 441, ховайтеся 296, чуйте 112, шалѣйте 613 і т. п.

§ 177. Недостаючі форми 3-ої особи однини й множини творяться описово при допомозі *нехай* = церк.-сл. да: *а.* Imprt 3[1]: нехай бачи*т* 307, нехай буде*т* 17.71.223, нехай выкладае*т* 348, нехай ся дѣе*т* 115, нехай досвѣтчить 337, нехай згине*т* 41, нехай ся нае*ст* 338, нехай ся оберне*т* 171, нехай перестане*т* 349, нехай подходит' 490, нехай узнаѣть 349, нехай учини*т* 193 і т. п. *б.* нехай мешкаю*т* 186, нехай повѣдя*т* 134, нехай поруча*т* 191, нехай ткну*т* 284 і т. п.

т. II кн. 1-2 ст. 126-133 повстання цих форм пояснює впливом інфінітиву; думаю, що таке пояснення можна приняти особливо через те, що ці форми—дієменник та спосіб приказовий—постійно ідентичні що до наголосу: ходи́ти — ходіте, ходи́ть— — ходіть. Що до самого скорочення ходіте на ходіть, то тут могла впливати й аналогія дуже частих описових форм приказового способу: Да хо́дитъ, нехай ходить (§ 177).

§ 178. Задньопіднебінні *г*, *к* перед и, ѣ змінюються на *ж*, *ч* в Imprt 2[1] і 2[3], як то знаємо ще з пам'яток XI-го віку: оболочи 63, опережися 63, ся стережи 531, бѣжите 329, не лжѣте 472, оболочѣтеся 438, поможѣте 293, приволочѣте 444, рчѣте 282 і т. п. Єдина форма помози 86 повстала, звичайно, під церковно-слов'янським впливом.

§ 179. Жива українська мова, як і другі слов'янські мови, не зберегла всіх давніх *форм минулого часу*. Так, напр., старі форми аориста та імперфекта здавна втрачені і заступлені формою простого минулого часу, що повстав з давнього дієприкметника часу минулого на -лъ, -ла, -ло.

Дієприкметник цей в КА, як і в інших пам'ятках, змінюється по родах і числах, напр.: заверещал 646, заховал 2, засмутил 365, заколотал 64, одродился 458, вытрачал 331, выбавил 465, зводил 655, згинул 27, выгубил 69, мешкал 290, дбал 99, доконал 582, кривдил 33, мовил 586, мусил 229, высхла 641, згинула 580, здохла 23.639, зостала 644, зрадила 646, мешкала 398.465, згинуло 313.498, зродилося 577, належало 2, ображало 323, померло 618, ся почало 58, проминуло 133, ся бавили 533, бѣгли 419, важили 390, вернулися 66, вчинили 39.62, збурили 92, згинули 429, мешкали 72, одержали 638, поздыхали 617, позостали 81, примусили 156, радилися 18, розбѣглися 60, скрегетали 38, узычили 407, ховали 37, чинили 196 і т. п.

Дієприкметник минулого часу муж. роду вдавнині постійно кінчився на -лъ. В КА це -*л* затримується по голоснім звуці і звичайно пишеться винесеним над цей голосний: бѣга̑ 407, спротиви̑сѧ 251, а саме *л* покривається, або без покриття; не рідко це кінцеве *л* змінюється на *в* (§ 40). Коли ж кінцеве *л* не винесене, але написане в рядок, то по нім звичайно ставиться ь, рідко ъ або ', напр.: благословиль 560, верещаль 66, вызнаваль 453, вонтьпиль 407, занедбаль 318, збудиль 264, згладиль 413, мѣль 133.140, обачиль 595, обецаль 251, огорнуль 486, одняль 53, опущаль 237, навѣль 118, подвѣль 50, подмануль 410, поручиль 321.512, потѣшиль 446, рачиль 627, упрова-

диль 550, чиниль 134, бурилъ 405.406, намовилъ 105, пыталъ 128, звѣлъ 391 і т. п Через це одне й те слово може бути написане ріжно: мѣл 133.140 — мѣль 133. 140 і т. п.

Коли ж кінцеве *л* мало бути по приголосній, то воно в КА, як і в живій українській мові, відпадає в формі чоловічого роду, напр.: бѣгъ 407, збѣгся 13, побѣг 34, прибѣг 119, здох 22, ся зляк 124, злякся 585, мог 119 sq, помог 33.376, отволок 27, отнес 374, поднес 622.649, перенес 31, пожер 617.628.655, присяг 551.558.562.623, роспростер 377, стерег 611, умер 22.32 sq і т. п. (див. § 52).

§ 180. Найчастішою формою минулого часу в КА есть т. зв. *минулий довершений*, perfectum. Це зложена форма, що складається з дієприкметника минулого часу на *-л*, до якого додаєтья (перед дієприкметником чи по нім) форма теперішнього часу від дієслова бути: *єсми* для 1 особи однини, *єси* або *єсь* для 2-ої, *єсмо* для 1-ої ос. множини і *єсте* для 2-ої особи; особа 3 як однини так і множини звичайно не вживає допомогових дієслів *єсть* і *суть*, — їх здибуємо в КА надзвичайно рідко, напр.: Вѣра *єст* дала єму 14 (див. Словник під єсть і суть). Частину прикладів подано в Словнику під словами єсми, єсмо, єсте, частину подаю тут.

1 *ос. однини*, додається ѥ̂мн (постійно з винесеним над слово *с*): Выполнил єсми урад 292. Часу приємного выслухал єсми тебе 376. Єсми вас засмутиль першим листом 380. Злякся єсми и задрыжал 585. Исава єсми зненавидил 270. Єсми сес лист написал 296. Помог єсми тобѣ 376. Тыи речи єсми попсовал 400. Болшей ся єсми всих працовал 350. На то єсми призволял 142. Тыи речи через подобенство пристосовал єсми к собѣ самому 310. Слышал єсми голос спеваков 634. Чи ужил єсми якоє нестатечности 364 Раз єсми был укаменован 395. Урадовался єсми велми 223. Коли єсми єхал (gdym iechał) 121 і т. п.

Давнє єсмь може скорочуватися на одне *м*, як то бачимо й тепер в живій західно-українській мові; це *м* звичайно тісно приєднується до одного з слів пе-

ред дієприкметником на *-л*, при чому постійно виноситься над слово: Єщем не пришол 364. Ям был (iam stał) 123. Жем был захвицон (żem był zachwicon) 123.364. Приклади подано в Словнику під *м*.

2 *ос. однини*, додається *єси*, напр.: єси поправил 533, утаил єси 22, для чого єси мя так учинилъ 271 і т. п., але частіще маємо тут форму *єсь* з *с* винесеним: *є*с звѣтежил 245, не кохался *є*с 571, *є*с свѣтчил 127, *є*с слышал 532.524, абы *є*с познал (abyś poznał) 122, *є*с хотѣл 139 і т. п. В польській мові відповідають тут форми на -łeś: sprawiłeś — справил *є*с 571, ukoronowałeś—укоруновал *є*с 547 і т. п.

1 *ос. множини*, додається ѥ̑мо, постійно з винесеним над слово *с*: Для того єсмо и потѣху взяли с потѣхи вашеи 381. Вси начиня с корабля выкинули єсмо 149. Єсмо вам вымовляли 399. Мы через тебе доступили єсмо покою 131.285. Мешкали єсмо 114. 155. Єсмо одержали приступ 252. Коли єсмо были у вас перед тым, єсмо то вам оповедали, же єсмо мѣли быти утиснени 487. Єсмо от сну очутилися 285. Перемешкали єсмо в него 115. 114. Єсмо пильновали науки 547. Коли єсмо прибѣгли къ якому*с* малому выспови 148. Сталися єсмо (staliśmy) яко сме*т*є сего свѣта 311. Узяли єсмо 511 і т. п.

2 *ос. множини* твориться через додання ѥ̑т*є*, в котрім *с* постійно вынесене над слово: Пытали их, которым именем єсте то вчинили 17. Замордовали єсте справцу живота 14. Збыли єсте того небезпече*н*ства и шкоды 149. Оболокли єсте Христа 414. Што єсте почали, докончайте 383. Шкоды єсте не принели 380. Єсте розознали тыи речи 448. Вси єсте пришли 139. Єсте гаразд учинили 461 і т. п.

Крім цих звичайних допомічних дієслів, часто маємо ще в КА й інші,—зложені з *єсть* і тих самих: для 1-ої особи однини *єстесьми*, для 2-ої *єстесь*, для 1-ої множини *єстесьмо* і для 2-ої *єстесьте*. Напр.: Єстесми наполнень 461 — iestem napełnion. Єстесми навчен 461 — iestem nauczony. Абы *є*с не чинил, бо єсте*с* ми товаришом 661—Abyś nie czynił, albowiem iestem towarzyszem twoim. Вѣдаєм, иж в нем єстесмо 209—Wiemy, iż w nim iesteśmy. Познаєм, иж с

правды єстесмо 215—Znamy, iż z prawdy iesteśmy. Вы у моєм серци єстесте яко у мешканьи простором 377 —Wy w moim sercu iesteście. Див. приклади в Словнику при цих дієсловах.

В цих зложених формах займенника вживається дуже рідко, що було стилістичною вимогою тодішньої літературної мови. Так, в тексті перше було: они шли 87, але виправлено на: єсмо шли; там само при „коли седѣли“ 87 добавлено зверху „єсмо“. Ще приклади: Я єсми ими згордѣл 565. Я повѣдил: пн҃е, они вѣдаю*т*, же я волочил до везе*ня* и мордовал єсми 123. Я єсми іс҃ 121. Я єсми фарисей 126. Я служил єсми (ia służyłem) 125. Ты свѣдом є*с* науки моєи 528. Мы єсмо жидове 409. Часто вживається *я* при скороченні *єсми* на *м*; напр.: ям плакал 608, а ям чист 97, ям вас не обтежил 399. бом я вас уродиль 311, бом я умер 409, бом я послал их 53, бом я от вас 398, бом я 350.416 і др. Цікаво, що коли при аористі маємо в церковно-слов'янськім тексті займенника, то його зберігає й наш перекладчик: а҆́зъ рѣ́хъ — я повѣдил 123, а҆́зъ бѣ́хъ всаждáꙗ — я волочил 123, сáмъ бѣ́хъ—ям был 123, вы̀ ѿвергóстесѧ—ся єсте вы запрѣли 14, вы̀ разгордѣ́сте—вы надулися єсте 312, вы распѧ́сте — вы роспяли 17, вы оу҆би́сте — вы забили 26, сꙋ́ждьшꙋ ѻ҆́номꙋ — онъ осудилъ 14, мы̀ свидѣ́телїє є҆смы̀ —мы єсмо свѣткове 14 і т. п. Це ще один доказ, що наш перекладчик постійно мав перед собою і церковно-слов'янський текст.

§ 181. Жива українська мова знає дуже поширену форму минулого часу,—т. зв. *давноминулий* (чи передминулий) час, plusquamperfectum[1]. Це форма зложена, цеб-то складається з допомічного дієслова був, була, було, були та дієприкметника на *-л*. Старослов'янська мова знала дві формі давноминулого часу: 1. Зложені з імперфектом бѣахъ, бѣаше і т. д., що

---

[1] Твердження *С. Кульбакина*: Украинскій языкъ, Харків, 1919 р. ст. 80, ніби „формы давнопрошедшаго украинскимъ утрачены“, єсть непорозуміння,—цих форм повно в живій українській мові.

на українськім грунті відомі як бѧхъ, бѧше і т. п., напр.: далъ бѧхъ; ці форми дуже рано втрачені в українській мові, їх вже не знають грамоти XIV-XV віків. 2. Зложені з перфектом: далъ бѣлъ єсмь (єси, єсть) і т. п. Оця друга форма й полишилася в українській мові аж до сьогодняшнього дня, тільки з дуже раньнього часту дієслова єсть та сѫть, а за ними пізніще й єсмь, єси, єсмъі, єсте почали губитися[1]. В грамотах XIV—XV віків вже не мало форм давноминулого часу, але в більшості допомогове дієслово 1-ої й 2-ої особи не опускається[2]. Очевидно, в живій мові пропуск помічного дієслова був частим або й дуже частим, а в мові актовій міцно трималася лише правописна церковно-слов'янська звичка.

Трудно окреслити докладно, що саме визначає давноминулий час в живій українській мові, але найчастіще це подія, що відбулася перед другою подією, або взагалі це подія, яка відбулася давніще. Часто також давноминулим часом визначається взагалі непередбачувана подія[3].

В КА форм давноминулого часу дуже багато, все звичайно з опущеним дієсловом єсмь, єси, єсмо, єсте, напр.: Оѳероваλ тот же, который был взял обѣтницу 578. Выпил реку, которую смок был выпустиль з губы 630. Пожрала земля реку, которую был выпустил смок 630. За зложенє рук давал был людем 101. Бог тоє каранє допустиль быль на него для єго великого а попудливого окрутенства 66. Каин был з неприязни забил брата своєго 214. Коли приходил близко час обѣтници, которую был заприсяг Бог Авраамови, розродился люд 32. Зъблазнил их был чорнокнизством своим 40. Тот голос єсмо слышали з неба, который

---

[1] Твердження *П. Бузука* в „Нарис історії української мови", Київ, 1927 р. ст. 79, ніби „сьогочасні українські форми давноминулого часу з'являються вперше в пам'ятках XIV віку" не відповідає дійсности.

[2] Див. у *В. Дем'янчука*: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. ст. 36.

[3] Російська мова не знає вже давноминулого часу, але й в ній полишилися ще форми з было, напр у Гоголя: Онъ было на минуту задумался.

был ишол 197. Теж перед сими дни настал был Өевдас 26. Оному чл҃вку было болшей сорока лѣт, над которым ся был оказал той чуд 19. Осадил был сторожею 396. Покинул был поганьскїи набоженства 51. Вѣтръ былъ корабль порвал 148. Взял от Бога хвалу, коли до него былъ пришол голос такой 197. И вже теж был пост пришол 147. Был кривду учинилъ 381. Она вас была звѣтежила баламутнями своими 646. Смок преследовал невѣсту, которая была породила мужчизну 630. Где были звыкли бывати 87. Голени были змертвели 12. Коли ся были не народили дѣтки 269. Перший стопен одержали были жидове 11. Так само: Был поставил 426, узычиль быль 461, был умыслил 110, был утек 540, пошла была 631, были згрешили 551, отбѣгли были 201, отошли были 656, были паметали 577, пошли были 15, были пришли 57.393.408, роспяли были 304, были увѣрили 21, были услышали 407 і т. п.

Форм з непропущеним помічним дієсловом надзвичайно мало, напр.: Уже єсми был умыслил умерети 362. Єсте были дали всадити 25. Ся єсте засмутили были 380 і др.

Порівняння КА з церковно-слов'янським текстом показує, що перекладчик КА давноминулим часом звичайно передавав церковно слов'янські аористы, напр.: **воста̀**—настал был 26, **восхи́ти**—был порвал 148, **и҆збра̀**—был обрал 1, **и҆зведѐ**—был выпустил 630, **роди̇̀**—была породила 630, **стѧжа̀**—достал был 4, **всади́сте**—єсте были дали 25 і т. п.; часом форми імперфекта: **стрежа́ше**—осадил был 396, **созва́ша**—было зобрали і т. п. Див. ще § 182.

§ 182. Давні дієслівні форми *аориста* та *імперфекта* дуже рано зникли в українській мові, а тому їх нема і в КА. Порівняння текстів церковно-слов'янського й українського показує, що аорист та імперфект заступлені в нашій мові одною формою, — перфектом. Ось приклади такого порівняння.

Вѣровахъ—єсми увѣрив 523, **ѡ҆брати́хсѧ**—єсми обернул 595, **посла́хъ** — послал єсми 488, **прилага́хъ** — єсми

призволял 142, разорíхъ — есми попсовал 409, сотворíхъ—учинил есми 1 1 т. п.

Бѣ — был 31, было 21, взыíде—въступил 10, внíде —вшол 13, воздвíже —збудил 26, поднес 622, возопì — заверещал 646, вопросì—пытал 25, воскресì—збудил 17, вселíся — мешкал 31, глаголà—повѣдил 10.13, íздше — здохла 23, íзлïà - вылил 10, íзлïáся - выплыли 4, обѣщà — обецал 31, отвлечѐ — отволок 27, падѐ—пала 23, повелѣ - росказал 1.26, погíбе - згинул 27, покропì—покропив 569, прельстì - звѣл' 391, прослави — выславил 14, речѐ—мовил 7.15, поведил 13, рек 10.17.22.24.26, рекла 23, родì—уродился 31, сотворì - чинил 8, сохранì —заховал 199, явíся—указался 30 1 т. п.

Бѣхомъ—есмо были 487, запретíхомъ есмо заказали 25, íзмíхомся — есмо здурѣли 375, лихоимствовáхомъ—есмо облупили 379, обрѣтóхомъ—есмо знашли 25, заскиднтельствовáхомъ—есмо осветчилися 490, послáхомъ—послали есмо 487, рекóхомъ — есмо поведали 490, родíхомся—есмо ся зродили 6, слышахомъ — есмо слышали 19. 30 1 т. п.

Вúдѣсте - есте видели 3, íспросúсте—жедали есте 14, обергóстеся—запрѣлися есте 14, повѣдúсте — есте звѣтежили 210.216.629, предáсте—выдали есте 14, прïáсте—есте взяли 264, сотворúсте - есте учинили 14.461, слышасте—есте слышали 2, оумúсте — замордовали есте 14 1 т. п.

Бышá—диялосе 23, внидóша — увошли 3.24, восхитúша—поймали 29, глаголáша—мовили 15, начáша—почали 6, обрѣтóша—нашли 23 24, обергóша—откинули 182.514, падóша—полегли 551, прободóша — прокололи 594, разыдóшася—розбѣглися 27, рекóша—мовили 19, рѣша —мовили 5.19, рекли 10.26.28, собрáшася—зобралися 20, совѣщáша - радилися 26, сподвигóша—зрушили 29, оумилúшася—розжалилися 10, шатáшася—збунтовалися 1 т. п.

Бѣ́ста — бывали 18, **возвѣсти́ста** — ознаймили 19, **восхожда́ста**—ухожали 12, **прїидо́ста** пришли 19, **рѣ́ста** — рекли 19, **реко́ста** рекли 2, **ста́ста** — стояли, **оу҆твердистеса**—умоцнилися 13 і т. п.

Бѧ́ше—было 19, **глаголаше** мовил 29, **мно́жашеса**—множилосе 29, **молѧ́ше** просил 11, **Ѿвѣщава́ше**—мовил 13, **поспѣшествова́ше**—справила 166, **прилага́ше** — придавал 12, **прощаше**—просил 12, **растѧ́ше** — росло 29, **схожда́шеса**—сходився 24, **хожда́ше**—ходил 13 і т. п.

Боѧ́хꙋса—боялися 25, **бѧ́хꙋ** - трывали 11, были 6. 11.20.23, **вопроша́хꙋ**—пытали 2.17, **глаголахꙋ**—мовили 7, **можа́хꙋ**—могли 29, **недоꙋмѣва́хꙋса** - нерозумѣли 25, **плы́хꙋ**—везлися 148, **полага́хꙋ** - клали 12.21, **послꙋша́хꙋ** - слушали 123, **прїима́хꙋ** — приймовали 12, **приноша́хꙋ** — приносили 21, **продаѧ́хꙋ** — продавали 11, **прославлѧ́хꙋ**—хвалили 19, **распыха́хꙋса**—надималися 26, **скрежета́хꙋ**—скрегетали, **стѧза́хꙋса**—радилися 18, **оу҆жаса́хꙋса**—дивовалися 7, **оу҆краша́хꙋ**—убиралися 186, **оу҆ча́хꙋ**—учили 24, **чꙋдѧ́хꙋса**—дивилися 6 і т. п.

З форм аориста в КА позосталися лише малі залишки: бых, абых, жебых, бы, абы, жебы, быхмо абыхмо, жебыхмо (див. Словник під словами абы, быти, жебы). Звичайно, ці колишні форми аориста рано втратили своє аористичне значіння, вживаються тут лише як допомічні слівця для творення умовного способу (див. § 183). Ці колишні аористичні форми живуть ще й досі в північних та південно-західних українських говорах[1], звичайно, не в самостійнім аористичнім значінні, а лише як допомічні дієслова (наближені до простих злучників) при творенні умовних форм.

Зникаючи в живій мові, форми аориста підпадали впливу форм минулого часу, через що повстали такі нові комбіновані форми, як бим, бись, бисьмо,

---

[1] *Гнатюк В.*: **Останки аориста в нашій мові, „Записки“ львівські, 1905 р. т. 64.**

абим, абись, абисьмо (замість бих, би, бихмо, абих, аби, абихмо), під впливом форм типу бивєм, читавєм, билам, зналам, бивєсь, читавєсь, зналась, билисьмо, читалисьмо і т. п.[1], добре знані й тепер в західнота північно-українських говорах[2]. В КА з подібних форм маємо тільки бысмо 374, абысмы 501 (див. Словник)[3].

183. Українська мова знає дві формі *умовного* чи можливого способу (conditionalis). Перша форма творилася вдавнину з дієприкметника минулого часу на *л* та аориста від дієслова *быти*, напр.. **ѵиталъ бѣхъ, бѣ, бѣхомъ, бѣсте, бѣша** (а давніще додавалося **бимь, би, би, бимъ, бисте, бѫ**). Але рано, особливо ж з XIII-го віку, форма **бѣ** потроху випірає всі інші форми аориста, заступаючи їх і втрачаючи аористичне значіння. Це буде умовний спосіб зо значінням теперішнього (або й інших) часу.

---

[1] Пор. Jan Łos: Gramatyka języka polskiego, Краків, 1923 р. ст. 284 § 95.

[2] Пор. Др. *Іван Панькевич*: Кілька заміток до останку аориста в закарпатських говорах, „Записки" львівські, 1925 р. т. 141-143 ст. 1-5.

[3] Цікаво тут зазначити, що в молдавських актах XV-XVII в.в. форм аориста значно більше, як в актах з інших земель. Подаю тут частину матер'ялу, який я зібрав; для ощадности місця подаю тільки рік акту, не зазначаючи джерела, звідки його взято: быхомъ купили 1407 р., быхомъ помагали, быхомъ имѣли 1411, быхом дали 1421, быхомъ купили 1434, приказахомъ 1438, оумыслихмо 1442, быхомъ молъвил(и) 1443, обещахомь, привѣсихомъ 1479, простили быхмо 1499, быхмо могли 1510, съвѣтовахомся 1514, пожаловахъ и дадох 1528, почахом 1534, помиловахъ и дадохъ 1554, быхмо хотели, дадохъ и помиловахъ, дадохомь 1559, ради быхмо слышали 1565, дадох и помиловах, дадохом, допустих, съвѣтовахмося 1570, дадохом и утвръдихом 1574, поставихмо, приложихомъ 1579, дадохом и помиловахом 1587, поставихмо, обрѣтохом 1592, умыслихом, разумѣхомъ, послахомъ 1598, ради быхмо послали 1599, ради бысмы были ихъ отправили 1603, сердечне бымъ была рада послала 1614, купих, дахом, заплатихом, потокмихомсѣ, послахом, повѣлѣхом, призвахом, създахом 1615, помиловахмо 1622, избрахмо, подтвердихом, дадохом, учинихом 1622, видѣхом 1632, увидѣхом, дадохом, потвръдихом 1636, умилостивихомсе 1641, писахом 1647 і т. п. Отже з 1407 по 1647 рік рік за роком в актовій молдавській мові уживається аористів, правда, часто в наданнях манастирям та в принятих формулах, де взагалі багато традиційних архаїзмів. Більшість актів—з Яс і з Сочави.

В КА дуже багато цих форм умовного способу; вони складаються з решткiв аориста (§ 182) бых, абых, жебых, бы, абы, жебы, быхмо, абыхмо, жебыхмо (часом з бы*с*мо, абы*с*мы) і дієприкметника на -*л*, напр.: Багато мовлю, абых вас завстыдиль 354.311. Абых раз мѣл такь повѣдити 364. Абых мог 488. Вернулся єсми, абых наведил Петра 405. Абых не обтежил 366. Абых отдал 662. Єще учиню, абых отнял причину393. Абых писал 229. Абых мовы полнили 488. Абых ся з вами розмовили 156. Абых не уживал 402. Абых вам узычил якого дару 236. Абых ся хвалил 343. Был єсми жидом як жид, абых жидов привернул 328. Абых мѣл який пожиток 237. На кого бых руки зложил 41. Жедал бых сам на час отлучон быти 268. Ач бых мог 456. Єсли бых ся молил 346. Єсли бых ся подобал 404. Боюся о вас, бых як дармо не працовал 415. Єсли бых я пришол 226. Слухал бых вас 98. Иж бых был знайден 457. А што быхмо до них непристойного бачили, жебыхмо их с того напоминали 287. Быхмо были годни 368. Хо*т* быхмо єли, ничого нам не прибываєт 324. Єсли быхмо такового збавенья занедбали 547. Быхмо могли да*т* справу, для чого ся єсмо збѣгли 107. Яко быхмо учинили 14. Быхмо чинили 538. Жебыхмо могли 511. Хотя быхмо и мы або аг҃глъ з неба проповедал вам бо*л*шей 404. Абыхмо могли 18. Не можем мы, што єсмо слышали и видели, абыхмо не мовили 19. Бог нас тѣши*т*, абыхмо и мы могли тѣшити 361. Абыхмо жадного з вас не ображали 561. Абыхмо оповедали 57. Абыхмо не придавали 338. А так бы ся старати, абыхмо ся приподобали Пану 286. Абысмы не мѣли 501. Постановили жидове просити тебе, абы єси завтра вывель Павла до збору 128. Абы є*с* загубил 627. Прошу тебе, абы є*с* нас мало послухал 131. Пришол Пан, абы чинил суд против всих и карал тых, которыи су*т* непобожны 231. Абы ся єсмо сполечне мѵловали 214. Абы єсмо того збавеного часу не занедбали 285. Хочу абы єсте вѣдали 448. Абы єсте одностайным умыслъ мѣли 289. Абы єсте бл(а)г(о)с(ло)ве*н*є дѣдичне одержали 187. Абы єсте не смутили 491. Абы ся єсте не мѣшали з лакомцами 313. Жебы єсте без приганы бѣг

выконали 448. Прошу вас, жебы єсте не тужили 443. Хс̃ пришол на свѣт, жебы грѣшных збавил 505.

Як то звичайне в живій північно- та західноукраїнській мові, в КА панує тільки конструкція *абы* з дієприкметником на *л*, а не з дієменником. Ось ще приклади: Смок шол, абы ва*л*чил з другими 630. Абы ся выведал, што ся у вас дѣє*т* 475. Привель, абы єго забил 628. Выбрал Бог рѣчи глупы того свѣта, абы завстыдил мудрых а млых 302. Чигає*т*, абы слово Христово згладил и вѣру вывернул 628. Хс̃ для того умер, абы грѣх в тѣли нашом одным разом знищил, абы уже бо*л*шей не приходил 256. Для того ся явил сын Б(о)жий, абы зопсовал учинки дияволовы 214. Сѣл люд, абы єл и пил 330. Ся бои*т*, абы не образил Бога 184. Мѣл минути Єрех, абы часу порожне не тратил 110. Отворила уста, абы злоречила 631. Даны су*т* невѣсте двѣ крылѣ, абы летѣла 630. Учинили жидове раду, абы єго забили 48. Нехай затмены буду*т* очи их, абы не видели 277. Боєчися, абы не впали 148. Покивал рукою, абы молчали 106. Росказаль, абы наготовали двѣсте служебных 129. Послали, абы их привели 24. Не потребує*т* тоє мѣсто ани солнца ани мѣсеца, абы в нем светили 65º. Наготовалися, абы трубили 617. Брешу*т*, абы брухи свои тучили 456. Служебныи радили, аби вязни позабивали 152.

Крім цеї звичайної й частої форми умовного способу, що відіграє ніби ролю часу теперішнього (або й інших), єсть ще друга форма,—з додатком до першої форми дієменника *був*, *була*, *було*, *були*, яка має значіння умовного способу минулого (чи передминулого) часу, напр. народнє: Ой колиб був знав та хорошу брав. Єсть ця форма і в КА, напр.: Ищу, жебых ся людем подобал, бо єсли бых ся єще людем подобал, не был бых слугою Христовым 404. Єсми бы им был дал Іс̃ отпочине*нє*, не мовил бы был потом о ином отпочине*ни* жадном 553. Видел хитро*ст* сотонину, же ся мѣла розмножати, колиб того был до*л*шей замолчал 88 і т. п.

§ 184. Українська жива мова багата на ріжні способи творення *будучого* (прийдучого чи майбутньо-

го) часу; способи ці заховала вона почасти з глибокої давнини, а почасти витворила в час свого багатовікового життя. Усі ці способи творення будучого часу знає й КА.

1. Найчастіщий спосіб творення будучого часу— це вживання форм доконаного теперішнього часу, що творяться через додавання до дієслова ріжних приставок, напр.: навежу 589, нагорожу 542, вымышляю 405, допущаю 507, заспеваю 548, омешкаю 510, згорнешь 283, доконає*т* 382.447, здержимо 551, вылучимься 338, згрешите 196 і т. п.

2. Дуже частою єсть теж і форма будучого часу недоконана; це форма зложена, що вдавнину складалася з дієслів хоштѫ, начьнѫ, имамь, пізніще бѫдѫ + дієіменник, а тепер складається так само: з форм теперішнього часу *буду*, *хочу*, *почну*, *маю* і форми дієіменника:

а. Буду мешкати 657, будем слухати 96, буду карати 31, буду*т* служити 31, буде*т* мѣти 269, мѣти будете 574, судити буде 96.

б. Хочу*т* вывернути 404. Хочу*т* звести 456. В карности жити не хочу*т* 515. Хочу*т* побожне жити 529. Хочу*т* летати аж до неба 591.

в. Почне*т* трубити 623. Почнете жити 264. Починаєм хвалити 366.

г. Має*т* быти 57, має*т* трывати 644, має*т* повѣдити 128. має*т* ся докончити 623, маєте чинити 26, має*т* оказати 192. Як маєм жити 280. Добрую надѣю мѣти маєм 286. Што чинити маємо 18. Мѣли мучити 124. Має*т* дѣдичити 418.

3. З дуже давнього часу українська мова знає особливий спосіб творення недоконаного будучого часу з дієслова ѩти: имѫ, имеши, иметь-име, имемъ, имете, имѫть (або з имати, ѥмлѭ й пізніще имаѭ і т. д.) та дієіменника відповідного слова; напр. Закладна 1388 р.: Гродъ нашь заставити имаємы, имають держати, ждати имаєтъ і т. п. Допомічне дієслово могло стояти як перед дієіменником, так і по нім. Початкове *и* дієслова *иму* і др., як ненаголошене, зредукувалося на *й*, а потім і зовсім відпало (по § 21); таким чином форма ѵитати имѫ дала читати му, читатиму і т. п.

Ці стягненії форми можливі тільки від дієслів недоконаних і визначають таку недоконану дію, яка неперемінно відбудеться в певнім часі; відомі вони майже по цілій українській території.

Форми ці зачинаються з дуже давнього часу. Правда, давнина знала частіще допомічне дієслово **имамь, имаши** і т. д (від **имѣти**), але рано поруч з **имамь** стало вживатися й **имѫ**, що зачалося від спільної 3-ої особи множини **имѫтъ**; пор. вже в Збірнику 1076 р.: **имоутъ имѣти** 78а. Грамота 1288 р. (Срезневскій: Матеріалы, III. 1669): Кто иметь чинити.

Постпозиційне вживання *иму* з затратою зредукованого початкового *и* почалося в живій українській мові так само дуже давно, але традиційна звичка не дозволяла писарям писати цеї живої форми; бачимо таку форму вперше в молдавських грамотах XV-го віку, а то тому, що молдавські грамоти взагалі дуже близько відбивають живу українську мову. Приклади: Сочавська грамота 1407 р. (Калужняцький, № 2): дати иметъ; грамота 1434 р. (Уляницький № 36): мочи имет собѣ осадити, Сочавська грамота 1456 р. (Калужняцький, № 7): дати имет. Форми з затратою початкового *и* я знаю з 1457 р.: Сочавська грамота 1457 р. (Уляницький, № 83): Где що мочъ мемъ добувати; там само: Мы слюбили, що мочь мемъ наиболше досѣгнути. Хорловська грамота 1499 р. (Уляницький № 105) знає два приклади: Будем у немоци та не мочи мемъ (=не могтимем) єхати; Имаємъ указати, како мочи мумъ (=могтимем) наиборзо. Знають добре цю форму й волинські акти: Володимирська книга 1577 р. (АЮЗР т. I ч. VI ст. 103): Люде ночоватимуть.

Перекладчик КА оминав цю форму, але він її знав з живої мови, чому й ужив раз в глосі на ст. 492: Як ся члвѣкь не надеватиметь (= надіятиметься) нагле. Взагалі ж, це була форма рідка в літературі, але часта в живій мові.

Проф. І. Шаровольський виставив догадку, ніби форма будучого часу з *-му* повстала в Молдавії, на Буковині, де стикалася людність українська з румун-

ською, і вже звідсі поширилася на північ і схід[1]. Грунтом для такої догадки служить те, що в романських мовах прийдучий час складається так само, як і в українській: з дієменника + мати. Але з подібною теорією важко погодитися вже хоча б через те, що як раз румунська мова, як твердить сам проф. І. Шаровольський, є винятком серед романських мов, що до творення форми будучого часу: замість *мати* вона здавна знає тут теперішній час дієслова vrea (=лат. velle, хочу), і тому могла б скорі впливати на повстання в нас форм подібних до сербських (молитьу, а не молитиму). Та й саме припущення, щоби чужа румунська мова (чи ж багато українців її знало?) так сильно вплинула на українську, щоби цей вплив поширився серед простого народу по цілій Україні, логічно мало ймовірне[2].

4. Українська мова знає ще одну форму будучого часу,—це *будучий доконаний час*, Futurum exactum. Твориться вона з допомічного дієслова та дієприкметника (а не дієменника) на *-л*. Це ще праслов'янська форма; в українських пам'ятках знаходимо її вже з XI-го віку, напр: в Збірнику Святославовім 1076 р.. Боудѣши съкършилъ 159, Боудетъ изгоубилъ 79б. Цю саму форму, таку звичайну в західно-українських теперішніх говорах, маємо і в КА, напр.: Не будут ся смѣли торгати 642. Шалѣйте як хочете, однак не будете могли завстегнути духа 613. Пор. § 183.

§ 185. Ще в праслов'янській мові т. зв. *многократні дієслова* (verba iterativa) постійно змінювали своє *о* на *а*; те саме бачимо і в українських пам'ятках XI-го віку. З бігом часу ця зміна *о* на *а* в многократних формах втратилася в східно-українських говорах; навпаки, в говорах західно-українських ця давня зміна *о* на *а* позосталася в повній силі, як і в

---

[1] Проф. *І. В. Шаровольський*: Прийдучий час на -му, „Записки історично-філологічного відділу" Київської Академії Наук, 1927 р. кн. XIII—XIV ст. 284-293.

[2] Грунтовний аналіз припущення проф. Шаровольського дав *В. Дем'янчук* в тих самих „Записках" 1928 р. т. 18 ст. 313-317: Чи румунського походження форми прийдучого на -му? Рецензент розсудливо відкидає теорію В. Шаровольського.

мові польській. КА, хоч це й пам'ятка західно-українська, проте не знає вже зміни *о* на *а* в многократних формах, чи правильніше, знає її дуже рідко, напр.: Згожаю*т*ся межи собою 78, згожалися 81. Не во всю з вѣрою ся згожали 117. Перепрошали их 91 і т. п.; зміна *о* на *а*: помагай 459, єсте подпомагали 461, спомагати 112, спомагають 515, ламался 152, выганяю*т* 311, храмлючи 583, потварають 245 і др., цебто такі форми, які звичайно і в східно-українськім міняють *о* на *а*. Див. § 14.

§ 186. Під польським впливом в КА не мало дієслів з приставкою *у-*, і то часто таких, яких жива українська мова мало знає. Ось приклади (див. їх в Словнику): убичован, убогачени, узычати, узолочено, укаменован, укорунован, укрывавеныи, умиловал, ся упометали, услухал, уросте*т* і т. п. В польськім оригіналі тут маємо: użyczył, ukamienować, ukoronować, usłuchał і т. п.

§ 187. Ніяких форм двійного числа в дієсловах КА не знає; подібні форми трапляються ще в грамотах XIV-го віку[1], але певне вже тільки традиційно. Всі форми двійного числа в КА замінено формами множини.

VI. Прислівник.

§ 188. Ознакою кожної розвиненої літературної мови є число її прислівників, яке не тільки в мовах, але навіть у окремих письменників не однакове. Мало розвинена літературна мова має й мало прислівників; розвинене думання постійно потрібує, для докладного зазначення того чи іншого відтінку дієслова, також великого числа прислівників. Старе наслідя церковно-слов'янської мови помагало тут дуже мало, а то з двох перешкод: 1. з малого числа прислівників в церковно-слов'янській мові, і 2. з їх зовсім чужинного (болгарського) походження, а незнання

[1] Див *В. Дем'янчук*: Морфологія українських грамот XIV і першої половини XV в., Київ, 1928 р. ст. 38.

церковно-слов'янської мови допровадило до того, що не тільки не знали й не вживали старих церкввно-слов'янських прислівників, але й зовсім забуто про це джерело, — до нової літературної мови увійшли з мови церковно-слов'янської лише ті прислівники, що вживалися і в живій українській мові, напр.: нынѣ—нині. А життя розвивалося й ускладнялося, літературна мова ширшала, глибина думання окремих інтелігентних осіб збільшувалася, а все це допроваджувало до необхідности докладнішого зазначення тої чи іншої якости дієслова, цеб-то до розвитку нових прислівників. Велику силу нових прислівників бачимо вже в актовій мові українських канцелярій початку XVI-го століття, для яких головне джерело увесь час було одне—мова польська. Дійсно, для задоволення пекучої потреби в прислівниках найперше звернулися до польської мови, звідки й взято дуже багато нових прислівників.

Перекладчик КА пішов тею самою втертою дорогою, — йдучи за мовою канцелярій, він обома руками брав звідти, як ми бачили, прикметники, а за ними й прислівники, або творив їх від цих прикметників. Жива українська мова, як кожна людова мова, мала не великий запас прислівників, яких зовсім не вистарчало для мови інтелігента; інтелігент в більшості практично знав польську мову, і тому почав брак рідних прислівників покривати прислівниками польськими. Так само поступив і перекладчик КА, бажаючи бути ближчим і до живої української мови, і до мови інтелігентних верств української суспільности.

В мові прислівників КА кидається в вічі те, що наш перекладчик частенько уживає іншого слова, ніж яке стоїть в його польськім оригіналі, але вживає проте слова польського. Це показує, що певне число польських слів набули вже права горожанства в українській мові, і що був уже певний запас для вибору того чи іншого прислівника. Напр. польське snadnie в КА передається через лацно 581, łacwie—лацно 203, społu — весполок 139, посполу (вкупѣ) 12. 236.580, wespoł — поспол 406.384 і т. п. Звичайно, польські запозичення постійно українізуються, напр.:

leda co—ляда што 94, mianowice—меновите 3, nakrotce—накоротце 193, wpośrodku—в посредку 17, rzkomo—рекомо 151.416 і т. п.

Ось коротенький спис прислівників польського походження (див. їх в дальшім опису): весполок (вкꙋпѣ), восполок 336, вжди wżdy, завждь 97, вобе*ц* wobec, гойне, досконале, дощадку, за*ц*не, звлаща, зупо*л*не, ла*ц*но, латве łatwie, легце, леда leda, ляда што leda co, меновите mianowicie, мо*ц*не, назбыт nazbyt (па́че), накоротце nakrotce (вмале), необецне, неповстягливе, непокаляно (нескве́рнѡ), обличне, облудне, обѳите (ѡ҆би́льнѡ), одностайне 38 (є҆динодꙋ́шнѣ), окрутне, посполите, посполу (вкꙋ́пѣ, кꙋ́пнѡ), поспол, впосредку w pośrodku (посредѣ̀), поцтиве, праве prawie, рекомо rzkomo, розмаите, скутечне skutecznie, сполечне, сполу społu (вкꙋпѣ), уприйме, уприймне і т. п. (див. ще далі).

§ 189. Українська літературна мова XVI-го віку дуже багата на прислівники, які творяться найріжніщими способами. Найбільшу групу прислівників в КА складають ті, що творяться від прикметників; вони в найдавніщій нашій літературній мові кінчилися звичайно на ѣ, напр. в Збірнику Святославовім 1073 р. маємо: вѣрьнѣ 120, съгласьнѣ 20, таиньнѣ 13, истиньнѣ 13б, подобьнѣ 11б, добрѣ 9б і т. п. Ці найдавніщі форми прислівників на ѣ трималися ще в XII—XIV віках, зникаючи (їх заступали форми на *-о*) все більше та більше; в XV віці їх вже зовсім не багато, а на XVI-ий вік вони збереглися дуже мало; тепер відомі так само мало лише діялектично (трохи більше їх у лемків). Через це і в КА таких форм майже нема,—вказати можна лише одиничні випадки, напр. пи*л*нѣ 441, спереди 606 і др.

Як знаємо, в мові чеській, польській[1], та російській цих форм на ѣ значно більше. Звичайно, ця

---

[1] St. Dobrzycki: Przysłówki na -o i -ě, utworzone od przymiotników w języku staropolskim na podstawie zabytków wieku XIV i XV-go, „Prace Filologiczne“ 1907 р. т. VI ст. 56-150. Smetánka: Adjektivna adverbia na -o a -ě v staročeštině, „Listy Filologické“ 1895 р. т. 22.

форма на -*ъ*, це власне форма місцевого відмінку прикметників.

§ 190. Але дуже рано в прислівниках українських актів появляється закінчення -*ѣ*, а в XV – XVII віках, навіть почасти і в віці XVIII, ці форми панують в нашій літературній мові. Природа цього -*е* в КА не зовсім ясна: могло це бути давнє ѣ, яке, як ненаголошене, передавалося через *е*; але могло це бути й правдиве *е*, що повстало через стягнення давнього закінчення N^1A^1 середнього роду -оє на *е*, бо ж прислівники на -*е* можна виводити від цеї форми N^1A^1. В КА прислівників на -*е* надзвичайно багато; через те, що і в інших пам'ятках XVI-го віку панують прислівники на -*е*, хоч пам'ятки ці знають правильне вживання ѣ, можна схилятися до думки, що в цім -*е* не криється *ъ*; про це б саме свідчили й численні форми на -*е* в живій сучасній українській мові: добре, власне, певне, зле і т. п.

Ось трохи прислівників на -*е* з КА (приклади й цитація в Словнику): безпечне, вдячне, вѣрне, вѣчне, власне, глупе, дивне, дѣдичне, добре, доброволне, достаточне, згодливе, згодне, зле, значне, зрадливе, истотне, квапне, конечне, ласкаве, марне, мирне, моцне, мудре, мужне, нагле, неотмѣнне, нерадне, обличне, облудне, одностайне, особливе, осторожне, побожне, повторе, покорне, порадне, порожне, порядне, потаємне, почтиве, правдиве, пристойне, сердечне, скромне, слушне, смѣле, соромстне, сполне, справедливе, статечне, терпливе, умыслне, упорне, уставичне, учене, учтиве, хитре, хороше, шалене, щасливе, щире, явне і т. п.

§ 191. Не вдержалося й це закінчення прислівників -*е*,—з давнього часу, особливо ж з XIII-го віку, появляється в нашій мові в прислівниках третє закінчення -*о*, а з бігом часу воно шириться в українській мові все більше та більше. В українських грамотах XIV-XV в.в. прислівників на -*о* вже не мало. В теперішній час як в східно-українських говорах, так і в літературній мові Великої України, панують форми на -*о*; навпаки, в західно-українських говорах процес перетворення прислівників на -*е* в прислівники на -*о*

не пішов так далеко, як в говорах східних, а тому тут форм на *-е* ще досить багато. Форми на *-о*—це N^1A^1 середнього роду прикметників.

В КА прислівників на *-о* вже не мало, напр.: борзо, голо, голосно, глубоко, давно, недавно, далеко, дармо, здорово, крипко, мало, много, наго, одномыслно, прудко, силно, скоро, скупо, срого, тѣсно, тяжко і т. п. Серед прислівників на *-е* панують форми, що повстали від прикметників на *-ний* чи *-ній*, тоді як в прислівниках на *-о* панують інші приголосні перед *-о*.

Боротьба живої української мови з традицією виявилася і в закінченні прислівників,—часом одне й те слово має обидва закінчення,—традиційне *-е* й живе *-о*, напр.: грозне 200.499 — грозно 535, моцне 322—моцно 269, непристойне 322.524 — непристойно 349, певне 76.95—певно 329, пилне 13sq—пилно 2.178.523, ровне 575 - ровно 286, страшливе 167—страшливо 622, явне 237.591—явно 17, ясне 362—ясно 161 і т. п.

§ 192. Походять прислівники від ріжних частин мови,—ріжні відмінки з бігом часу ніби закам'янівають, втрачають свій наочний звязок з тею чи іншою частиною мови й стають поволі прислівниками. В багатьох прислівниках ще можна проте легко помітити певний відмінок, але вже єсть і такі закам'янілі і так змінені прислівники, в яких походження трудно точно определити. А через те, що в східних та західних говорах українських часто певні відмінки мають ріжну форму, через те в цих говорах часто й прислівники так само мають не однакову форму.

Від родового відмінку на *-а* (по § 71^2) маємо в КА прислівники: вчора, здалека, зособна, завтра, стиха, троха і др.; або на *-я*: сегодня, дотуля, отколя, оттоля, при чім це кінцеве *я* (в *-ля*) може відпадати: дотул, отвсел, откул, оттул — оттуль і др.; від G^1 на *-у* (§ 71^1): зверху, стылу, спочатку, безперестанку, додому і т. п.; G^1 від жін роду: досыт 407sq (з до сытн).

Від знахідного: вперед, уперед, внутрь, замуж, зараз, назавтріє, наконец, наперед, позад, покуль — покол і др.

Від орудного: даром, заразом, затым, часом і др.

Від місцевого: вкоротци, въкупе, вночи, внутри—внутрѣ, впосреди, назаде, напочатку, посередини, посреди, почасти і др.; як бачимо, зосталося тільки старе закінчення ѣ (яке тут, як і взагалі в КА, передається також через *и* або *е*).

§ 193. Західно-українські говори люблять зложені прислівники, але їх в КА не багато, напр.: напотом 375.519, отколя 322, откуля 349, оттуля 169.354, оттуль 9.253.498, отусюл 434.566.605 і т. п.

§ 194. Занотую ще такі прислівники в КА (див. їх в Словнику): велми, вже—уже, где, єще, завсюгды —завсегды, инак, иньде, иногды, николи, нѣт, опят, потом, проч, сюды, туды и сюды, там (= туди, див. Словник), тепер, тогды, нетреба (наше треба в КА потреба, див. Словник), тут—ту, увезде і др.

§ 195. Прийменник *по* з прикметником, творячи прислівника, часто вживається з відмінком давальним: понашему 618, поодному 348, постарому 332; вираз повлоску 315 взятий з польського.

Але не рідко і в цім випадкові маємо сполучення *по* з місцевим прикметника, напр.: По грецкий 620, по жидовский 409.544.620.661; в цих випадках перекладчик КА, під церковно-слов'янським впливом, часом опускає *по*, напр.: Умѣеш ли греческий 119 (грѣчески оумѣеши ли); Будучи жидом, поганский живеш 409; Товариский ся заховываючи 146. Ці випадки сполучення *по* з L' прикметника на *-ій* для нас дуже цікаві тим, що виразно пояснюють нам історію наших сучасних *по-жидівськи*, вказуючи, що в таких формах кінцеве *й* зредукувалося й заникло.

§ 196. Прислівники вищого ступіня мають давнє закінчення -ѣй, перед яким *г*, *к* міняються на *ж*, *ч*, а *з*, *с*—на *ж*, *ш* (див. § 36); *ъ* може бути заступлене через *и* або *е*, напр.: ближей 558, болшей 16sq., вышей 66 sq, вѣрней 282, далей 139 sq, должей 99, иначей 92.106 sq, лѣпшей 112, можней 649, нижей 339.555.606, обоитей 395, первей 51 sq, потребней 450, срожей 660; лепѣй 43, моцнѣй 559, раднѣй 320.398.579, спешнѣй 179, слушнѣй 548, поспѣшнѣй 445, яснѣй 238 і др.; форми на *-ій*: глубий 559, радний 315 і т. п.; часом одне й те

слово має всі ці закінчення, як вислід рухливости наголосу в цій формі, напр.: раднѣй 438.439.394.398— радний 415.528—радней 541.583.

Ще приклади: добре—лепшей 202.323.558, достаточнѣйшей 128, далеко болшей 369, набольшей 140, наболшей 5 sq, напервей 359.547 і т. п.

При цих формах часом знаходимо *тим, чим*, напр.: Тым лепѣй 43, тым снадне 257, тым болшей 259, тым моцнѣй—чим глубий 559, тым небезпечнѣй 285 і т. п. Приклади див. ще в Словнику під тим, чим.

VII. Прийменник.

§ 197. Нова літературна українська мова, що творилася по урядових канцеляріях та в перекладах св. Письма, потрібувала багато ріжних прийменників для зазначення тих чи інших стосунків поміж предметами. Старого запасу прийменників не вистарчало, особливо ще й через те, що знання церковно-слов'янської мови сильно падало. Через це довелося й тут брати не мало прийменників з тої мови, що сильно впливала на розвиток нашої літературної мови, — з мови польської.

В КА маємо такі прийменники польського походження: ведле wedle по, взьглядом względem, зглядом, водлуг według, напротивко, подлуг podług по, през, спосредку z pośrodku, через (схован был через три мѣсеци 579) і др., приклади й цітацію див. в Словнику під цими словами.

Ку широко відоме в українських пам'ятках з XIV-го віку зачинаючи; в літературній мові XVI—XVII в.в. воно дуже часте. Трапляється воно і в живих західно-українських говорах, через що признавати його тільки полонізмом не можемо. В КА *ку* вживається вільно поруч з *к*, напр.: Скор ку слуханю, а не борзь к мовеню 161. Це *ку* вживається однаково як перед голосною, так і перед приголосною (див. Словник)[1]. *През* ужито в розумінні польського

[1] Походження цього *ку* не зовсім ясне; чи не повстало воно з *ко* ненаголошеного, по § 15? Твердження І. Срезневського

przez; на ст. 15 вираз: през уста 15 третя рука виправила на: через уста.

Як і при вживанні інших полонізмів, так часом і тут польський прийменник передається польським же, але іншим, напр. wedle передається через подлуг 198.

§ 198. Багато давніх прийменників з бігом часу сильно змінили свою форму в українській мові; так, давнє съ змінилося на *з* (див. § 45), къс, къз дали *с*, *з* (§ 52), отъ перейшло на *од* (§ 47), поплуталося вживання къ та у (§ 9), изъ та съ (§ 21) і др.

Старий прийменник къ ще держиться в мові КА: къ караню 618, к збудованю 389, к люду 16, к побожности 511 і т. п., але частіще замінюється живим українським *до*: Приєхали до Рыму 153, Мова наша до вас 364, Товариши до него пришли 385, Пришол до мене 657, До мене писали 317, Взяли єго до себе 100, Увѣл до церкви 118, Ити до тебе 132 і т. п. (див. Словник під *к* та *до*). Часом в однім реченні маємо боротьбу традиції з живою мовою: Потребуєм листов залецаных *до* вас або от вас *к* иншим 367. Церковно-слов'янське къ нимъ тут передане: до них 11 і т. п. В північно- й західно-українській мові *к* ще дуже частий; в лайках *к* заховується чи не на цілім просторі східної України.

В живій західно-українській мові прийменник *для* вживається також в значінні через, за, з причини, propter, тому що (східно-українські говори такого *для* не знають). Таке саме значіння *для* маємо і в КА: Уживай вина для (рáди, dla) жолудка 515, Для покорму (рáди) не псуймо справы 288, Для (dla) тои причины карай их 535 і т. п. (див. Словник під *для*). Це *для* повстало з давнього дѣлà, яке звичайно ставилося за своїм словом; відгомоном цього в КА буде: Тебе для целый ден бываєм забияны 267. Знає КА й старе дѣлà: Похлѣбуючи пожитку деля 232; в живій

го (Матеріалы для словаря древне-русскаго языка, 1898 р. т. I ст. 1387), ніби *ку* появляється „передъ словомъ, начинающимся съ гласной или съ нѣсколькихъ согласныхъ", не відповідає фактам, див. приклади в Словнику.

українській мові цей архаїзм часом позостається в виразі Бога діля[1].

§ 199. Зазначу ще деякі з цікавіщих займенників: Вси кроз (але перероблено на скроз) море перешли 330. Мимо (вскрай) Крит 148. Надто в нем найдена кров 650. Над лѣта свои в старости породила 577. Не розумѣйте над то, што єст написано 310. Надто пильне ся огледает 525. Они над можност свою добротливыми были 382. Окром боязни 231. Окром того 307. Кром того 353, кром тѣла 317, кроме греха 554 (тут і український наголос: крóмі), кромь закона 246. Опроч праци 395, опроч греху 83, опроч науки 296. Подле краю 147. Взор, подле которого ся справовати маєм 257. Не уживал кревкости подли моци 402. При том прошу вас 296 і т. п. (див. приклади на ці слова в Словнику).

Деякі прийменники своєю формою були дуже близькі до речівників, під впливом яких вони вкінці й приняли їхню форму. Так, давній къскрàи перейшов на край, напр.: Край угла 182. Прийменник къмѣсто постійно вживався так, що къ ставилося перед речівником, а мѣсто по нім[2], напр. в Остромировій Євангелії 1056 р.: къ рѣкѣ мѣсто л. 275, і тільки десь з XIV-го віку розвивається препозитивна форма давнього *въмѣсто;* тоді ж появляється *мѣсто* зам. *вмѣсто*, що живе ще й досі в західно-українських говорах[3]. В КА багато прикладів з *мѣсто* (див. Словника), напр.: Мѣсто правды 591, мѣсто вод 640 і т. п. Один раз знаходимо *берег* в прийменниковім розумінні: Так будет племя твоє, яко звѣзды небесныи, яко песок *берег* моря 551.

§ 200. З бігом часу деякі прийменники змінили того відмінка, якого вони вимагали. Так по звичайно вживалося вдавнину з давальним, напр.: Хода по морю Мт. 16[26] Остром. Єв., По всѣмъ странамъ, Життя

---

[1] Звідсі повстало старе слово богадільня (шпиталь).

[2] Вдавнину так само вживалися й за мѣсто та на мѣсто, звідки наші замість і намість.

[3] Про прийменники в західно-українських говорах див. *Іван Огієнко*: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 142-145, 185-190.

Бориса й Гліба 106. В українській мові (як і в мові польській) з давнього часу *по* почало вимагати місцевого, а не давального відмінку; процес цей все збільшувався і тепер з давальним *по* вживається дуже рідко, і то частіше в однині. В КА те саме явище: тут *по* найчастіще вживається з L, а з D дуже рідко. Приклади див. в Словнику.

§ 201. Перед двома приголосними прийменники *з*, *к*, *над*, *перед*, *роз*, і др. вживаються в формі *зо*, *ко*, *надо*, *передо*, *розо*: зо всяким 455.507, зо всего 43sq, зо всею 20 sq, зо всякою 25.439, зо мною 59sq, зо мну 638, зо сну 109, ко мнѣ 379, надо мною 455.505, передо мною 55 sq, ото всякое неправды 208, розознали 408, розошлися 157, розорвали 470, розорванья 300 і т. п. (див. Словник). Але *ко* часто уживається й перед голосною або одною приголосною: Ко ожиданю 500, ко поведанью 237.390. Форму „со Исусом" 18 третя рука переробила на „з Исусом". Про уво див. § 10, 53.

Про сполучення кінцевого *з* прийменників і початкового *и* в *ы*, напр. вы*н*ших 432 = въ инших, див. § 19.

§ 202. Вдавнину прийменник звичайно мислився в тіснім зв'язку з тим словом, до якого стосувався, через що в той час, коли почали вже ділити слова при писанні (найперше це бачимо в друкарстві), звичайно прийменника не відділювали. Перекладчик КА постійно прийменника уважає нероздільним від його слова, чому й пише зучйко" 409, зу 630 bis, хоч звичайно починає слово завше з ѹ (див. ст. 221).

VIII. Злучник.

§ 203. Категорія злучників у перекладчика КА досить широка, але в більшості своїй все це давні слова, лише часто відповідно фонетично змінені. Позичок з польської мови не багато, хоч не мало таких злучників, яких однаково вживають обидві мові, — українська й польська.

В пам'ятках XVI-го віку дуже поширений позичений з польської мови злучник кольвек, kolwiek; від досить частий і в КА, звичайно в сполученні з іншими словами, напр.: ачколвек, где колвек, колко колвек, который колвек, одно колвек, хто колвек, што колвек, яким же колвек і т. п. Цікаво, що злучника *кольвек* часто вжито навіть тоді, коли його в польськім оригіналі нема.

Перегляд окремих злучників див. далі в Складні.

III. СКЛАДНЯ.

§ 204. Складня мови КА надзвичайно цікава тим, що в своїй більшості вона відбиває складню живої української мови XVI-го віку. Форми складні КА переважно ті самі, які маємо в тогочасній актовій мові; з другого боку, ці ж форми в багатьох випадках існують ще й тепер в живій українській мові. Як то стверджено в фонетиці та морфології, перекладчик КА говорив північно-українською мовою, так само й форми складні свідчать про те саме.

Аналіз складні КА виразно показує сильну боротьбу традиційних церковно-слов'янських форм з формами живої мови; для початкуючої літературної мови, якою була тоді мова українська, це був звичайний процес; сама боротьба цих двох чинників збільшувалася ще тим, що перекладчик КА був, певне, особою духовною, вихованою на церковно-слов'янських книжках.

Ми ще не маємо ані одного цілого курсу історичної складні української мови; не маємо й докладного історичного аналізу складні ані одної давньої пам'ятки[1]; цим розділом в своїй праці прокладаю пер-

---

[1] Спробу коротенької складні з історичним освітленням подав я в своїй праці: „Чистота й правильність української мови", Львів, 1925 р., ст. 148-210. В старанній праці *З. М. Веселовської*: Мова „Лексікону" Памви Беринди („Записки" київські, 1927 р. кн. XIII—XIV) ст. 329-335 уділено складні, але занадто побіжно. В цінних численних монографіях проф. *Є. Тимченка* з складні переважає сучасний діялектологічний ма-

шу дорогу для історичного висвітлення форм української складні. Звичайно, дивлюся на цей розділ лише як на першу спробу, і ставлю собі головним завданням подати відповідний матеріял для будучого історика форм складні української мови. Спиняюся тут лише на головніщих формах.

Докладний аналіз КА і його польського оригіналу показує, що наш перекладчик в складні не скрізь ішов виключно за польським текстом, — тут він так само самостійний, як і в іших ділянках. Звичайно, складня польська й українська взагалі дуже близькі й сьогодні, тільки близькість ця залежить не від обопільних впливів, але від одного спільного праджерела[1]. В КА часті випадки, коли наш перекладчик подає конструкцію відмінну від тої, яку бачив в оригіналі. І навпаки, не рідко бачимо в нього й близьке наслідування польського оригіналу, що я скрізь зазначаю, яко полонізми в мові КА.

Загалом беручи, складня КА—це та сама складня, яку знаходимо в українських пам'ятках XVI—XVII віків; це складня тодішньої української літературної мови, що відбиває в собі багато рис мови живої.

1. Речення просте.

§ 205. *Про є і суть.* Давні мови, – грецька та латинська, - вживали постійно допомогового дієслова при т. зв. зложенім присудкові, напр.: Τίς ἐστιν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου, лат.: Quae est mater mea, et qui sunt fratres mei, Матв. 12[18]. Церковно-слов'янська мова в перекладах своїх звичайно буквально

теріял, на факти історичні вони дуже скупі Звичайно, вип. 3-й тому II праці *Є. Карського*: „Бѣлоруссы" (Очерки синтаксиса бѣлорусскаго нарѣчія) 1912 р. дає багато і для історії української складні.

[1] *А. А. Назаревський* в своїй праці: „Языкъ Евангелія 1581 года въ переводѣ В. Негалевскаго" не подав складні пам'ятки, пояснюючи це тим, що вона перекладна (власне подав її на 4 сторінках 106-109). Таку позицію автора (див. ст. 106) не вважаю слушною.

йшла за мовою грецькою, і тому постійно вживала й допомогового дієслова; ось те саме місце з Галицького Четвероєвангелія 1144 р.: **Кто ѥсть мт҃и моꙗ. и кто соуть братьѧ моѧ.** В давній українській мові довго існував такий самий спосіб, але з бігом часу мова наша цілком загубила тут допомогове дієслово і звичайно обходиться без нього; такі наші форми—оригінальні нові форми, бо більшість слов'янських мов зберегли ще ці давні *є* та *суть*. Треба завважити, що мова польська цілком зберегла собі це *є* чи *суть* і постійно їх вживає, напр.: Która jest matka moja, i którzy są bracia moi?

Звичайно, в КА *суть* вживається ще зовсім вільно по давньому (як і в теперішній живій західноукраїнській мові), вживається яко допомогове дієслово при зложенім присудкові речівниковім, прикметниковім або дієприкметниковім в називнім чи оруднім відмінкові, напр.: Добрыи учинки су*т* сведе*ц*тва вѣры 651. Не тыи су*т* сынове б(о)жїи, але которыи су*т* сыны обетници 269. Тыи три одно су*т* 220. Выводы су*т* добры 27. Вси речи су*т* чисты 535. Су*т* не простыи люде, але слуги божїи 284. Везе*н*я мои значны су*т* 448. Онои годины опущоны су*т* 648. Побиты су*т* 650. Постинаны су*т* 654. Загамованы су*т* 86. От одных су*т* приняты, а от других выгнаны 91. Тепе*р* су*т* свѣтками 71. Су*т* божницею сотониною 598. Сами научителеве не су*т* досконалыми.

Але дуже рано, головно в говорах східно-українських, дієслово *є*, *єсть* стало заступати допомічні дієслова інших осіб, в тім числі й дієслово *суть*; КА має це не рідко, напр.: Я не є*ст* причиною згиненья 111. Бом я є*ст* наме*н*ший 350. Бом я є*ст* яко вы 416. Тыи, которыи су*т* зъ закону, є*ст* дѣди*ч*ми 250. Выбраным божим (гріхи) є*ст* брыдки 238. Ото мужѣ є*ст* у церкви 25. Ко*л*ко их є*ст* (є҆ли́цы сꙋ́ть) 411.

Цікаві особливо ті випадки, коли польське są наш перекладчик передає через єсть, напр.: Ktorzy są pod niebem — Которыи є*ст* под небом 6. Okręty choć tak wielkie są — Кораблѣ хо*т* є*ст* так великии 167. Sprawił niebo i ziemię, morze i wszystkie

rzeczy, co w nich są—Сотворивый небо и землю, море и все, што колвек в них *єст* 19.

У північно- та західно-українських говорах *сутъ* ще часто вживається по-давньому.

§ 206. *Допоміжне дієслово єси.* В КА допоміжного дієслова *єси* чи *єсь* вживається, звичайно, ще по старому,—воно не опускається, як то бачимо в сучасній живій мові, напр.: Хто ж ты єси 270. Єси вожем слепых 242. Которого єси не свѣдом 515. Єси шол, абы єси прозрел 47. Ты єси єгиптянин 119. Сын мой єси ты 545.

Вільно вживається також дієслів єсми, єсмо, єсте, єстесми, єстесмо, єстесте,—приклади див. в Словнику під цими словами; див ще § 180[2].

§ 207. В давніх класичних мовах *іменникова частина зложеного присудку* ставилася в називнім відмінкові, напр.: ὑμεῖς ἐστὲ τὸ ἅλας τῆς γῆς, лат.: Vos estis sal terrae. Давньо-слов'янська мова вживала переважно такого самого способу: **вы єсте соль земи** Мт. 5[13] Зографської Євангелії. Цей самий давній спосіб зберегла жива українська мова аж до сьогодні, і знає його дуже часто. Те саме маємо і в КА, напр.: Бог' *єст* милост 217. Чи Христос *єст* слуга греху 409. Королевство б(о)жеє не *єст* покормь ани питє 288. Свѣток ми *єст* Бог 236. Муж *єст* голова жонѣ 441. Того єсте слуги, кому єсте послушни 257. Мы єсмо свѣткове єму тых речей 26. Єстесмо сынове ночи 492. Вы свѣткове єстесте 485. Єстесте сынове дня 492. Будут попы Бога 644. Те саме буває й тоді, коли присудком є прикметник чи дієприкметник, при чому цей прикметник може бути як в повній, так і в скороченій формі, напр.: Бог сам *єст* справедливый 237. Он справедливый 213. Антихрест єще не *єст* зглажоный 644. Которого прозывали справедливый 4. Близкий *єст* знищеня 566. Он чистый *єст* 213. Свѣтчено, иж жив *єст* 560. Таємница тая велика *єст* 443. Вѣрна *єст* тая мова 508. Іс̃ *єст* сын божий 219. Во всем послушни єстесте 366.

Конструкція з називним присудковим панує у всіх давніх українських пам'ятках по кінець XV-го віку, а орудний предикативний у цей час знаходимо дуже

рідко. З половини ж XVI-го віку, цеб-то з появленням нової української літературної мови картина ця виразно міняється: орудний предикативний появляється тепер в дуже великім числі, так що часом навіть перевищує називний предикативний. Пояснюю це польським впливом, бо як раз в той час те саме відбулося і в мові польській: тут в літературних творах XVI-го віку помітно починає панувати орудний присудковий[1].

Цей новий стан присудкової конструкції й маємо в КА,—орудний присудковий тут дуже частий. Жива українська мова, як і інші слов'янські мови, знає добре конструкцію орудного предикативного, але в КА він постільки частий, що це можна пояснити лише польським впливом оригіналу. Подаю трохи прикладів: Их проступка *єст* богатством свѣта 277. *Єст* вожем усих 610. *Єст* вязнем зо мною 543. Мудро*ст* свѣта сего глупством *єст* 308. Хс̃ *єст* головою усихь 548. Детятем *єст* 556. М(и)л(о)сть *єст* жерелом и наукою правдивого суду 163. Гордсє розумен*є* *єст* маткою всего отщепен*ст*ва 112. Надѣя, єсли бы была видена, не *єст* надѣєю 265. Пан *єст* освеченьєм и збавеньєм моимь 252. Бог *єст* поводом всего доброго 161. *Єст* посредником лѣпшого перемир*я* 564. *Єст* то початком 597. Я не *єст* причиною згиненья 111. Бог свѣтком *єст* 484. *Єст* слугою божим 364. Тихик ми *єст* товаришом 475. Єстесте ми товаришом 661. Єсмо преходнями в тѣли 374. Єстесмо члонками тѣла 442. Вы єсте будован*є*м б(о)жіим 307. Єсте участниками утиску, так теж будете и вчасниками потѣхи 362. Вы не єстесте людом моим 271. Су*т* божницею сотониною 598. Тепе*р* су*т* свѣтками 71. Хто *єст* нечистым, нехай єще буде*т* нечистым 662. Коли єсмо згодливыми, на тот час наборзей бываєм справованы ку приня*т*ю 3. Єстесмо умерлыми Богу 654.

Особливо часто вживається в КА орудного відмінка в іменниковій частині присудка при дієсловах *звати, статися, чинити* і др., а також тоді, коли

---

[1] Z. Klemensiewicz, „Prace Filolog." 1927 r. т. XI ст. 138-139.

допомогового дієслова вжито в минулім або будучім часі, напр.: Не встыдаю*тся* ихъ бра*тею* называти 548. Называє*т* вязнями або поймаными 435. Остатный де*н* называє*т* днем гнѣву 241. Называє*т* начиньєм гнѣву 271. Моисей не хотѣл ся называти сыном дочки фараоновы 579. Называє*тся* слугою 235. Тѣло своє зове*т* судиною 489. Стался дѣдичем справедливости 578. Стался єсми мѣ*д*ю брымячою 342. Стался поводом збаве*н*я 556. Невѣста сталася винною проступства 508. Сталося мешка*н*єм чортом 646. Сталися звѣтежзьцами 62⁹. Сталися єсте наследовниками 486. Без присеги сталися попами 562. Сталися телесными 643. Абы ся стали дѣдичьми королевства 164. Абы ся єсте стали досконалыми и зуполными 476. Дух светый был вожем 83. Был княжатем и збавителем 26. Был учасником 382. Был свѣтком 4. Был мещанином рымским 120. Был досконалым 529.457. Павель был учоным 236. Наверненьє Самарїи было якобы початком наверненья и позванья погановь 39. Єсмо были дѣ*т*ми 115. Єсмо были ненаганеными 425. Єсмо вже не были дѣ*т*ми вѣючимися 436. Абы єсте были незвѣтежоными 189. Были учасниками хвалы божеи 247. Доброму миловниками были 187. Покой буде*т* обороною 460. Они буду*т* людом моим 378. Буде*ш* єго свѣткомь 122. Бу*д*мо послушными 551. Бу*д*те досконалыми 402. Не бу*д*те дѣ*т*ми умом 347. Не бу*д*те ж слугами лю*д*ски*м*и 320. Мя чини*т* вязнем законови 262. Нехай вас досконалыми учини*т* 589. Бог наш вас годными учинил 496. Хто ж тебе поставил су*д*єю над нами 34. Не чуюся ни в чом винным 309. Окажися досконалым ув ураде своєм 530. Вас маю учасниками ласки зо мнсю 448. Выбавителем послал 35.

Звичайно, давнїй спосіб уживати назывного відмінка буває й при цих дієсловах, напр.: Одною проступкою вси люде сталися винни 254. То был высоп, который зову*т* Милита 153. Погреб тот был имь пожиточный 39. Чули и осторожны были 639. Єсте были засмучени 365. Не были послушны Б(о)гу 280. Абы сполечно*ст* вѣры твоєи была скутечна 541. Весе*л*є ваше было зуполно 224. Я теж смѣлый буду 394.

Приштьє моє будеть вам пожиточно 293. Кротост ваша нехай будет явна 460. Будут попы Бога 644. Не будет чужоложница 259. Ми ся таа реч не слушна видить 140. Исус, который словет справедливый 476.

Звичайно, в мові автора борються обидві ці формі, що часом бачимо навіть в однім реченні, напр.: Небо єст столец мой, а земля єст подножком ног моих 37. Буду єму Бог, а он ми будет сыном 657. Вже не єст слуга, але сыном 415. Нехай будет проклят 404 і поруч: Нехай будет проклятым 404. Назову люд, который мой не был, люди мои, и тую, которая умилована не была, умилованою 271. Цікаво, що наш перекладчик не завсіди наслідував спосіб той, який бачив в своїм польськім оригіналі, напр.: Był Rzymianinem—Был римлянин 124. Bywamy sprawnemi—бываєм справованы 3. Będziecie mi swiadki—будете ми свѣтками 2 і т. п. А часом він зміняє й саму конструкцію: Wy będziecie pokrzczeni — вы маєте креститися 2.

В церковно-слов'янськім тексті перекладчик бачив скрізь форму назывного, а перекладав часто орудним: Сі́и сꙋ́ть сы́нове—тыи сут сыньми 411. Ї҆ꙋде́й сый — будучи жидом 409. Хр҃то́въ ра́бъ не бы́хъ бы́лъ — не бых слугою Христовым 404. И҆злиха ревни́тель сы́й—был єсми болшим милосником 405. Бѣ́хъ не зна́ємь — был єсми не знаємым 406. Є҆ллинъ сы́й—будучи греком 407 і т. п.

По *бути* звичайно ставиться лише орудний відмінок (ablativus cum infinitivo): Быти вожем 339. Маєт быти учасником 327. Яким способом маєм быти вчасниками 207. Хочут быти богатыми 517. Потреба єст нам быт поддаными 284 і т. п. Про назывний відмінок в цих формах див. ст. 401.

Таку саму форму виразу знаходимо і в польській мові: Оказуєт єго быти негодным, абы мѣль быти учасником ласки 41—Okazuie go być niegodnym, aby miał być uczestnikiem łaski. Навпаки, в мові церковно-слов'янській в цих випадках постійно маємо по бы́ти відмінок давальний, цеб-то т. зв. dativus cum infinitivo, напр.: Слуга панский не маєт ся сварити,

але укладным быти 527 — ти́хꙋ бы́ти — układnym być. Цю церковно-слов'янську форму наш перекладчик, звичайно, може передавати й іншими способами, напр.: ꙗ҆ко и҆ Варна́вѣ приста́ти лицемѣ́рствꙋ и҆́хъ — также и Варнава былъ уведен в облудно*ст* 408.

Докладно окреслити, коли саме перекладчик КА вживає називного предикативного, а коли орудного, нема змоги, — обидві формі були йому рідними й близькими[1].

§ 208. *Дієприкметниковий присудок в безпідметових реченнях.* Українська мова (як і мова польська) надзвичайно кохається в таких безпідметових реченнях, що в них присудком вжито страдального (пасивного) дієприкметника середнього роду. Форма ця йде з глибокої давнини, певне ще з праслов'янської доби; пор. Зограф. Єв. Мт. XIII[11]: Вамъ дано естъ разоумѣти, онѣмъ же не дано естъ. В українських грамотах XIV—XVI в.в. таких форм дуже багато.

Найчастіще в КА вживається дієприкметника часу минулого на *-но*, а помічне дієслово *єсть* опускається, напр.: Взывано именя моєго 81. Мя на смерть выдано 454. Коли єго потом выкинено 33. Коли ковчег готовано 188. Давано на один день 611. Того ж часу двери замкнено 118. Слово божеє не звязано 525. Яко у псалмѣ написано 546. Суды отправовано 139. Рук не складано 516. Стережено у ворот 48. Тоє все стягнено до неба 59. В него увѣрено 628. Абы их карано (żeby ie stracono) 121. Так само: Состена бито 96. Начи*нє* взято на небо 53[2].

---

[1] Про цю конструкцію див. *Ол. Курило:* Уваги до сучасної української літературної мови, Київ, 1925 р. 3 вид. ст. 77-88. *Сергій Смеречинський*: Куди йде українська мова? (До питання про предикативний номинатив та предикат. інструменталь в українській мові), „Записки". Київ, 1928 р. кн. XIX ст. 187-203, тут і література. Zenon Klemensiewicz: Orzecznik przy formach osobowych słowa być, „Prace Filologiczne" 1927 р т. XI ст. 123-181, добра праця.

[2] Про ці форми див. *С. Дложевський*: Де-що про природу речень типу „козаченька вбито" української літературної мови, „Сборник статей в честь ак. А. И. Соболевского", Ленинград, 1928 р., ст. 285-288.

Предмет, що заступає тут підмета, стоїть в давальнім відмінкові: Ознаймено ми о зраде 130. Ми поведано от домовников 300. Уверено сведецтву нашему 496. Не боронено приятелем 134. Умерлым проповедано Євангелию 189. Им далей не мовено 584. Прямий предмет при такій формі часто зазначається дієменником: Мовити не допущено 349. Не боронено приятелем его служити єму 134. Павлу допушено мешкати самому 155. И дано єму горане тратити люде огнем 640.

Не рідко дієслово *єсть* не пропускається: Дано *єст* валчити светыми 632. Поймано *єст* звера 653. Вам *єст* подано через аньгела толмача 37. То *єст* болваном оееровано 333. Пана єсть так названо 37.

Допомічним дієсловом в таких безпідметових реченнях часто буває й *было*: Так было постановено от Бога 276. Огнем досвѣтчено было 178. Которым первей оповѣдено было, не вошли 553. З дякованєм приймовано было 511. Им было заказано, абы не учили 22—Im było zakazano aby nie uczyli. Абы ми было дано слово („дано" перше пропущено, пізніще додано) 445. Абы право закона было выполнено 263. Иж бы было оповедано имя моє по всей землѣ 270.

Нарешті, допомічне дієслово може бути в часі будучім, напр.: Таким квалтом вкинено буде*т* 649. Вам дано буде*т* вход до вѣчного королевства 196. Буде*т* єму отдано 280. Буде*т* сѣмя твоє зневолено и буде*т* стиснено 31. Буде*т* тобѣ племя названо 269.578. Як же буде*т* познано писка*н*є або гу*д*бу их 345. Ничого не ма*є*т быти откинено 511.

Сучасна літературна українська мова звичайно оминає ці звороти з *було*, *буде* при пасивних дієприслівниках[1], але не завше слушно; наш перекладчик, як бачимо, вживає таких форм зовсім вільно і не все з польського впливу. Правда, як ми бачили в § 135,

---

[1] Див. *О. Курило*: Уваги до сучасної української літературної мови, вид. 3, 1925 р. ст. 42. Проф. *І. Клепацький* в своїх „Увагах до „Уваг" Олени Курилевої" („Записки Полтавського ІНО" 1925 р. кн. II) подає багато прикладів з народньої поезії про вживання *було* чи *буде* при пасивному дієприкметнику.

в КА в середнім роді закінчення *-е* рідке, панує *о*, а тому в реченнях: Абы ми было дано слово 445 форму «дано» можна приймати й за «дане». Пор. ще § 210.

§ 209. Присудком в безпідметових реченнях може бути й дієприкметник середнього роду на *-ло*, напр.: Ничого нечистого ув уста мои не входило 53. Полегчало кораблю 151. Проминуло много лѣт 133. Виделося Иоану 595. Зродилося потомков такаа велико*ст* 577. Так ся им подобало 292. Што ся пригодило (co się przydało) 13.

§ 210. *Дієприкметниковий присудок в підметових реченнях.* Коли в особовім реченні присудком вжито дієприкметника страдального стану, то його в українській мові вживається яко прикметника і ставиться в називнім (а не оруднім) відмінкові однини чи множини відповідного до підмету роду. Те саме маємо і в КА, напр.: Коли были отпущоны, пришли до своих 19. Муси*т* быти розвязан 654. Справовань духом можности єго 256. Євангелія мѣла быти оповедана 498. Онои годины отпущоны су*т* 648. Побиты су*т* 650.

Але такої форми вислову жива українська мова не любить, — подібні речення вона вживає звичайно безпідметово; так само і в мові польській: для речення з КА: Коли были отпущоны 19 в польськім оригіналі маємо: Gdy ie puszczono.

В КА цікаві ті випадки, коли підметом служить йменник середнього роду: через ідентичність форм N і A в середнім роді часто не можна сказати рішуче, яку форму маємо, — підметову чи безпідметову. Приклади: Єсли бы ся и быдля доткнуло горы, то и буде*т* укаменовано 585. Нехай добро ваше не буде*т* погужено (благоє да̀ не хꙋ̑литьсѧ, niech osławione nie będżie) 288. Ани є*ст* жадноє имя под небом, котороє бы было подано людем 18. Имя меновано бываєть (imię mianowane bywa) 428. Мѣсто оноє великоє, котороє было приоболочено тонким *л*ном и шарлатом и шолком чирвоным и было узолочено золотом и каме*н*єм дорогим и перлами 648. Небо замкнено было, а скоро было отворено, тогды ся скрыня переми*р*я оказала 627. Право закона было выполнено 263. Сер-

це єго было напоєно непобожностью 41. Которым слово звѣрено 640. Абы ми было (це слово надписано зверху) дано слово (да̀ да́стьсѧ ми сло́во, aby mi była dana mowa) 445. За апостолов было оповедано слово божеє 623. Слово божеє было хвалено 500. То было ознаймено 179. Збавеньє через самого Пана оповедано было 547. Дармо збавеньє бывае*т* давано 362. Было зобра*нє* замѣшано 106. Абы не было посоромочоно (posromoczone) послугова*нє* наше 376. Было тоє росказа*нє* то*л*ко до часу поставлено 81. Што о нем написано было 71. Што єму было речено, так буде*т* 250. Што было уве*л*бено, не с тои стороны было уве*л*бено 369. Ничого не опустил, што бы єму поддано не было 548.

У вище поданих прикладах, як показує польський оригінал, дієприкметники укаменовано, погужено і т. п. можуть визначати й сучасні укаменоване, погужене і т. п., а тоді самий вислів буде підметовий, а не безпідметовий.

§ 211. *Орудний відмінок в безпідметових реченнях.* Вдавнину було багато так званих страдальних (пасивних) форм, але всі вони були більше літературними, від грецької мови перейнятими, мова ж жива українська звичайно знала й знає їх в дуже обмеженій кількості. Коли присудка безпідметового речення висловлено середнім родом дієприкметника, то в українській мові такі форми звичайно вживаються неособово,—цеб-то в них нема предмету в оруднім відмінкові: Хлопця безсердечно побито, Дерево зламано. Коли предмет в подібних виразах нежива річ, то мова українська вживає його вільно, напр.: Ниво, *лихом* збита, Старицький. Коли ж предмет жива істота, то українська мова тепер такого предмету частіше оминає. Але давня мова, що знала багато ріжних страдальних форм, вільно вживала й тут орудного відмінку від істот живих, напр.: Остромирова Єванг. 1056 р. Мт. 2[5]: тако писано ѥсть про̑къмь. Тепер в літературній українській мові цю архаїстичну конструкцію звичайно оминають і орудного відмінка від істот живих в такім випадкові не ставлять.

В КА багато подібних форм. Предмет в оруднім відмінкові нежива річ: Маєм мешка*нє*, не руками уроблено 373. О церквах, руками будованых 37. Руками учинены 105. Чарами твоими были вси народы зведены 650. Обьчим народом осажено землицу 87. Побиты были мечем 653. Были пожати серпом 636. Орудний жива істота: ку чтѣ Богом справовано 329. Быль звань Павлом 23[illegible]. Духом бываєте вожени 420. Духом ряжени 219. Листом, написаным не чернилом, але духом 368.

Давня мова дуже любила в цих випадках вживати **отъ** з родовим відмінком, напр.: Остром. Єв. 1056 р. Мт. 2[16]: **Иродъ поржганъ бъість отъ влъхвъ** (від волхвів), Ἡρώδης ἐνεπαίχθη ὑπὸ τῶν μάγων. Ця конструкція, дуже часта в Євангелії взагалі, часто стрічається і в давніх пам'ятках живої української мови. В теперішній час така конструкція не рідка і в живій українській мові, особливо в архаїчній (казках, піснях і др.).

Ця конструкція з *от* дуже часта в КА, особливо в тих випадках, коли орудний відмінок єсть жива особа, напр.: Выбавен от агг(е)ла 62. Все *єст* створоно от Бога 511. Послань от Бога 43. Штож єму отказано от Бога 276. Ми поведано от домовников 300. Был єсми захвачон от духа 594. Зрушено забуре*нє* от жидов 74. Церко*в* утиснена от Ирода 62. Похвален *єст* от людей 288. Были от пана обманены 552. От пана будем научены 594. Принят от многих и потѣшен от пана 96. Осѣло*ст*, от пана даную 552. Умиловани от пана 499. Были навернены от Павла до пана 390. Кро*в* была вношена от попа 588. Каменю, хороше вырытому от ремесника 95. От су*ди* мѣль быти выдань 137. От тѣла быль тлумень 313. Євангелия, проповеданая от мене 404. Кождый дом быва*єт* збудован от кого 590. Хто от кого звитежон, тому и зневолень 202. *Єст* навчен от него 324. Забит от них 30. Каждый быва*єт* кушон от своєи власнои пожадливости 161. Забит *єст* от вас 598. Не бу*д* звѣтежон от злого, але звѣте*ж* добрым злоє 283. Рідко в цій формі предмет може бути й не живою особою: Бываєте караны от закона 164. Обран *єст* от зборов за товариша 384.

Таку саму форму з od постійно маємо і в Біблії 1563 р.[1], але ѿ в церковно-слов'янськім тексті в цих випадках буває не завше, напр.: Познан *єст* Иосиѳь от бра*ти* своєи 32 — Poznan iest Iozef od braciey swey—**Позна́нъ бы́сть і҆ѡ́сифъ бра́тїи свое́й.** Ирод, будучи сточоный от червей, здох 66—Herod, będąc stoczony od robactwa, zdechł — **И҆рѡдъ, бы́въ червьми̑ и҆з̾ѧде́нъ, и҆́здше** 66. Радний єсте познани от него 415—Radszey iesteście uznani od Boga—**Па́че позна́ни бы́вше ѿ Бога.** Бываєт от всих штроѳован 347 — Bywa od wszystkich strofowan—**Ѡ҆блича́ється всѣ́ми.** Дар, мнѣ от Бога даный 13—Dar, mi od Boga dany. Был вижон от петисот бра*ти* зараз 350 — Widzian iest więcey niż od pięciset braciey zaraz—**І҆ави́сѧ бо́лѣ пѧти̑ сѡ́тъ бра́тїѧмъ є҆ди́ною.**

Що ці форми з *от* почувалися проте мало живими, вказує те, що речення: Послани от д(у)ха св(е)того 67 друга рука виправила на: Послани д(у)хом св(е)тым.

§ 212. В таких самих випадках замість *от* частенько маємо *через*, напр.: Был зведень через невѣсту 507. Через кого *єст* позван 235. Волею божею бываєт торгана через Єваньгелию 288. Через уста Давыдовы 3—**оу҆сты̑ Давы́довыми.** Через вѣру 409.414—**вѣ́рою.** Через д(у)ха св(е)того 1 — **дх҃омъ св҃тымъ.** Таку саму конструкцію з przez дає дуже часто польська Біблія 1563 р.; в церковно-слов'янськім тексті цеї конструкції нема: Речено через пр(о)р(о)ка 7 — Powiedziano przez proroka. (Мудрость) была дана через Духа Светого 29—przez Ducha Ś. Написан (лист) через Єпафродита 462—Napisan przez Epafrodytha. (Самария) была зведена через Симона чорнокнижника 39 — Samarya była zwiedziona przez Symona czarnoksiężnika. Абы ся через мене певне оказало проповеда*нє* 531 —Aby się przeż mię pewne okazało przepowiedanie—**Да мно́ю проповѣда́нїє и҆звѣ́стно бꙋ́деть.** Але перекладчик відчував, що це штучні форми, в живій україн-

---

[1] В конструкції з od A. Kryński хоче бачити латинський вплив, див. „Zbornik u slavu V. Jagića", 1908 р. ст. 367, що сумнівне.

ській мові невідомі, а тому часто оминав це польське przez, напр.: przez imię—именем 20, przez ręce—руками 23, przez ręce Pawłowe — руками Павловыми 102—рѹка́ма па́вловыма і т. п.

§ 213. *Подвійне заперечення.* Мови класичні, грецька та латинська, в перечних реченнях мають тільки одне заперечення; за мовами класичними так само вживає тільки одного перечення й мова давньослов'янська, напр.: Єв. Лк. 15[29]: οὐδέποτε ἐντολήν σου παρῆλθον, numquam mandatum tuum praeterivi, Гал. Єв. 1144 р.: нїколїже заповѣдї твоєѧ прєстоупихъ[1].

Але живі слов'янські мови не знають такої конструкції і постійно вживають двох заперечень; це подвійне заперечення характеризує також і українську мову; так, наведене вгорі місце в Пересопн. Єванг. 1556 р. перекладено так: **николи єсми заповѣди твоєи нє прєстоупил.**

В КА звичайно маємо подвійне заперечення: Єго собѣ за низашто не мѣли 81. Жаден з нас сам собѣ не живе*т* 287. Жаден єму не заборонял 158. Уже николи не повстали 277. Нічого и*н*шого мы*с*лити не будете 419—Ничто́же и̑но разѹмѣ́ти бѹ́дете. Ани обреза*н*е ничого не може*т* 424 — ни ѡ́брѣза́нїе что̀ можетъ. Змия єму ничого не зашкодила 153 і т. п. (див. приклади в Словнику під словами не, жаден, николи, ничого).

Але часом трапляється й відсутність другого заперечення: Ани их далей найде*ш* 648 — Ani ich daley naydziesz. Ани один мог ся научити тое пѣсни 634. Собѣ клятвою прирекли ани єсти, ани пити, ажбы єго замордовали 128. Ці й подібні приклади вживає наш перекладчик під польським впливом, де вони повстали під впливом мови латинської; не забуваймо тільки, що відсутність другого перечення могла повставати й під впливом мови церковно-слов'янської.

---

[1] Але в пам'ятках найдавніших маємо живе подвійне заперечення, напр. Зсграфська Єв.: николиже заповѣди твоєѧ не прѣстѫпихъ і мънѣ николи же не далъ єси козлатє. Те саме маємо в Євангеліях Савиній та Остромировій.

2. Речення зложене.

§ 214. *Зв'язка в прикметникових реченнях.* Частовживаною зв'язкою в прикметникових реченнях КА єсть *который*, якої тут уживається зовсім вільно, напр.: С того собѣ учинил люд свой, который перед тым не был людом 250. Ознаймено ми о зраде, которую на него змыслили 130. Х(ристо)с тои ночи, которои был выдан, взял хлѣб 336. Взято *єст* подобеньство од мамок, которыи про дѣтки крают покормы 525. Дам их двоим свѣтком, котсрыи пророковати будут 624. То *єст* слово вѣры, котороє проповѣдаєм 274. Всякий, который колвек взываєт имя панскоє, будет збавен 274. Як же будет взывати имя того, в которого не увѣрили 274.

Частенько *который* ужито зам. хто, што і др., напр.: Который маєт ухо, нехай слухаєт 599. Ты хто ж *єст*, который другого судиш 171. Благословени, которыи слухают 593.

Крім цеї зв'язки, спотикається ще й давня *який*; пор. в Остромировій Євангелії 1056 р.: **Да бѫдеть волꙗ твоꙗ, ꙗка на нб҃си, и на земли** Мт. 6[10]. В КА: Жадноє вины не зложили на него такои, якои ся надевал 138.

Народня жива мова зам. цього *который* звичайно знає *що*; єсть воно і в КА, але рідко: Маєм чотырех мужев, што собѣ спошлюбили 117.

Займенник *который*, коли стоїть в N[1], може бути замінений на *хто*, напр.: Писмо поведаєт каждый, хто в него вѣрит 274. Коли ж він з прийменником, то може бути замінений дієприслівником: Шол до Якова, где вси старшїи были 116. А коли *который* стоїть в N або в A, то може бути замінений прикметником чи дієприкметником: Жаден не мог ся найти, годный отворити книги 608. Пришли, приведши ис собою Насона кипранина, давного ученика 116. О церквах, руками будованих 37. Коли познали ласку, мнѣ даную, дали мнѣ 408.

Українська літературна мова XVI-го віку дуже часто зачинає побічні прикметникові речення дієпри-

кметниками теперішнього часу на *-чий*, напр.: Через цѣлый ден стегал єсми руки мои до люду, спротивляючогося мнѣ 275. Сем аньгелов, маючих сем плягь 637. Не рідко в цих випадках замість дієприкметників уживається дієприслівника на *-чи*, напр.: Потом слышали голос великий з неба, мовечи до них 626. Слышал єсми второє звера, мовечи: ходи а огледай 610. И слышал єсми одно с чотырех зверат, мовечи, яко бы голос грому 610. Єсмо были тихи, якобы матка, огреваючи свои детки 484.

§ 215. *Місце зв'язки який, который при речівнику.* В давній українській мові була звичка вживати в прикметникових реченнях не сам займенник который, а з повторенням по ньому того речівника, якого він заступає. Цю звичку знаходимо як в пам'ятниках літературних, так і в пям'ятках живої мови, напр.: Продали єсмо комору, которая комора перерублена, Київ. запис 1500 р. Брал у мене зъ уряду возного, который возный, тамъ бывши, созналъ, Книга Луцька 1568 р. Наєхавши на дорози, которая дорога идетъ, Книга Житомир. 1586 р.

Те саме рідко маємо і в КА, напр.: С поколенья Июдова пошол Пан наш, с которого поколенья ничого о поповстве не мовил Моисей, Жид. 7^{14} ст. 561; ту саму конструкцію маємо і в польськім тексті: ktorego pokolenia, а до певної міри і в церковно-слов'янськім: ѡ нѣмже колѣнѣ. Це повторення рано стало зайвим, але займенники *котрий*, *який* зберегли давню свою позицію в реченні ще й досі, а саме: коли займенників цих ужито в родовім відмінкові однини чи множини як додатка до йменника, то вони обов'язково займають місце перед йменником. Ось приклади з КА: Был нѣякий закон, через которого проступки сталися винни 256 — przez ktorego przestępstwo. Х(ристо)с, перед которого приштьєм 426, Невѣста, под которое ногами был мѣсец 628. О безрозумныи галати, перед которых очима Христос перед тым был написан 410.

§ 216. *Місце підмета в часових та причинових реченнях.* В так званих скорочених підрядно-зложених реченнях часових та причинових класичні мови,

грецька та латинська, знають звичайно таку конструкцію, що підмет стоїть не в головнім реченні, а в побічнім по дієприслівнику. Таку саму конструкцію має й церковно-слов'янська та давня українська літературна мова. Знає цю конструкцію й жива українська мова, а сучасна літературна вживає її досить часто.

В КА це часта й звичайна конструкція, напр.: Пришедши ротмистр, рек єму, Дії 22^{27} ст. 124—Przyszedszy Rotmistrz, rzekł mu. Боячися ротмистр, росказал порвати єго (Дії 23^{10}) 126—Бога́ся ты́сяцникъ—Bojąc się Rotmistrz. Вышедши Петръ, шол за ним (Дії 12^{9}) 63—Wyszedłszy Piotr, szedł za nim—И҆зше́дъ вслѣ́дъ є҆гѡ̀ и҆да́ше. Призвавши Павел одного ис сотников, рек 128. Услышавши Яков о пшеницы во Єгипти, послал отцов наших первей 32. Прибѣгьши Филип, услышал єго 42. Вырвавшися змея от тепла, вкусила єго за руку 153. Дивуючися вся земля, ишла за звератем 631. Узривши погани висячую гадину в руки єго, мовили одны до других (Дії 28^{4}) 153. Пришедши от вас Тимоѳей до нас, ознаймил нам вѣру вашу (І Селун. 3^{6}) 488 - Tymoteusz od was przyszedszy do nas—Прише́дшꙋ Тїмоѳе́ю къ на́мъ ѿ ва́съ. Видечи они смѣлост Петрову, дивовалися 18.

Але досить часто буває й звичайна конструкція, коли підмет стоїть в головнім реченні і перед дієприслівником: Иосифъ, выправивши послы, привел увес народ 32. Ревека, заступивши в бремя от одного ложа, мѣла два сыны зысака 269. Тыє слова Анания услышавши, пал и умер (Дії 5^{5}) 22—Ty słowa słysząc Ananiasz spadszy umarł—Слы́шавъ же А҆на́нїа словеса̀ сїа̑, па́дъ и҆зда́ше.

§ 217. Жива українська мова охотніще вживає *замірові побічні речення* в повній формі, скорочує ж їх не охоче. Те саме бачимо і в КА, напр.: Стережено, абы єго забили 48. Напоминаєт, абы ся миловали 289. Служебныи радили, абы вязни позабивали 152. Заказали им, абы болшей не учили 19. Заказано им, абы болшей не поведали о тым именю 16. Бог обрал убогих того свѣта, абы ся стали богатыми у вѣре 164. Казал, абы єго мучено 124.

Але бувають в КА, як і в живій українській мові, й форми беззлучникові, напр.: Чи не маєм моци сего чинити 326. Жаден не мѣлъ моци судити о горло рымлян 90. Не добро было плыти морем 147. Вам да*ст* увойти покусы 331. Жебы ся мѣла дати ошукати 343. Казал стати возу 44.

Класичні мови любили форми беззлучникові, що бачимо і в мові церковно-слов'янській: **Запрети́ша и҆́мъ не глаголáти,** але в нас це перекладено по живому: Росказали им, абы не мовили 27. Ще приклади: **Лáюще оу҆би́ти и҆́ на пꙋтѝ** Дії 25[3] – учинивши на него засадку на дорози, жебы єго забили 136 — uczyniwszy nań zasadkę na drodze, żeby go zabito. **Взыдóхъ во і҆ерꙋсали́мъ соглѧдáти петрà** —Вернулся єсми до Єрусалиму, абых наведил Петра 405. **Нꙋ́диши і҆ꙋдéйски жительствовáти**—Примушає*ш*, жебы по жидовский жили 409. **И҆́щꙋще ѡ҆правди́тисѧ**—Ищучи, абы єсмо были усправедливени 409. **Ктò вы́ прелсти́лъ є҆́сть не покори́тисѧ и҆́стинѣ** — Хто вас подмануль, ижбы єсте правды не были послушни 410. **Хотѧ́ть вáмъ ѡ҆брѣзовáтисѧ** — Хочу*т*, абы ся єсте обрезовали 423. **Мнѣ̀ же да не бꙋ́деть хвали́тисѧ** –Не дай же того, Б(с)же, абых ся хвалил 423. **Ꙋ҆чини́ша взы́ти** –Постановили, абы шол 79.

Замилування української мови до злучникових форм знати в КА ще з такого прикладу. В Дії 12[4] на ст. 63 було: Подавши єго двадцети жолнером стеречи –**Предáвъ четы́ремъ четвери́цамъ вóиновъ стрещѝ є҆гò,** але це перероблено на: абы єго стерегли, згідно з польським оригіналом: aby go strzegli.

Як бачимо, у всіх цих формах по злучниках *абы, жебы* ніколи дієіменника не ставиться, скрізь тільки дієприкметник на *-л*, як то звичайне в західно-українськых говорах (пор. § 183 про умовний спосіб).

§ 218. В церковно-слов'янській мові дуже поширена особлива синтактична форма, що зветься dativus absolutus, якій відповідає в грецькій мові genetivus, а в латинській ablativus absolutus. Звичайно, свого часу це була жива ознака старо-слов'янської мови, на що вказує не тільки те, що форма ця така часта в старій мові, але й те, що вона відмінна від теї ж форми грецької та латинської. Саме поле вжи-

вання її в старо-слов'янській мові ширше, як в мовах класичних[1].

Цікаво підкреслити, що рідкі випадки вживання цеї форми знаходимо і в КА, напр: Идучи им в дорогу, пришли до нѣкоторои воды 43 (Дії 8[36]) — Gdy dalcy iechali w drogę, przyszli do niektorey wody— **Йдѧ́хꙋ пꙋте́мъ, прїидо́ша на нѣ́кꙋю во́дꙋ.** Будучи єму в дорози и коли приходил близко Дамаску, тогды осветила єго свѣтло*ст* з неба 45 (Дії 9[3])—Gdy był w drodzie—**Внегда̀ же и҆ти̑, бы́сть є҆мꙋ̀ приближа́тисѧ къ Дама́скꙋ.** В которой справе єдучи ми до Дамаску, видел єсми свѣтло*ст* 142 (Дії 26[12]) — W ktorey sprawie iadąc też y do Damasku, widziałem światłość z nieba— **И҆ды́й въ Дамаскъ, ви́дѣхъ съ небесѐ свѣ́тъ.** Як бачимо, в мові польській та церковно-слов'янській в цих випадках нема форми dativus absolutus, її вжив наш перекладчик зовсім самостійно, до того ще змінивши дієприкметник на дієприслівник, чим витворив оригінальну українську форму[2].

Що подібні форми dativ. absol. були формами живими, вказує на те факт досить частого вживання цих форм в живій українській актовій мові XVI-го віку, а ще більше—в живій сучасній мові, напр. в піснях: Як тій зозулі в саду куючи, так вашій сестриці там горюючи, або: Ґоре мені на чужині без батенька живши[3].

Але в більшості випадків церковно-слов'янський dativus absolutus передається в КА повним реченням, напр.: **Прїи́мете си́лꙋ, наше́дшꙋ свѧто́мꙋ дꙋ́хꙋ на вы̀**— Приймете силу д(у)ха св(е)того, коли прийде*т* на

---

[1] *И. Бѣлоруссовъ*: Дательный самостоятельный падежъ въ памятникахъ церковно-славянской и древне-русской письменности, „Русск. Фил. Вѣстн." 1899 р. т. 41 ст. 71-146.

[2] Такі самі форми відомі і в т. зв. Житомирській Євангелії (список з Євангелії Пересопницької) 1571 р., напр.: Вшедші ємоу в лодю Мт. 27, Выходячі ємоу Мр. 45. Див. *Іван Огієнко*: Українська Житомирська Євангелія 1571 р., Тарнів, 1922 р. ст.45.

[3] *Чубинський П.*: Труды, т. V ст. 751 і 1041. *П. Житецький:* О переводах евангелія на малорусскій языкъ, „Извѣстія" 1905 р. т. X кн. 4 ст. 9-10.

вас 2. Бы́кшу же гла́су сему́, сни́деся на́родъ — Коли ся тогды тая вѣсть щела, збежалося множство людей 6. Прише́дшей же вѣ́рѣ — Коли пришла вѣра 414. Бы́кшей же ра́спри, оучини́ша кзы́ти—И счелася великая незгода и посварок и постановили, абы шол, Дії 15[2] ст. 79.

§ 219. В класичних давніх мовах, грецькій та латинській, дуже поширена була особлива форма скорочення зложених речень, т. зв. знахідний з дієменником чи accusativus cum infinitivo, коли (по дієсловах sentiendi et declarandi) підмет ставиться в знахідним відмінкові, а присудок в дієменнику. Форма ця часто знаходиться в пам'ятках старо-слов'янських, куди її занесено головно з грецьких оригіналів. Поскільки ця форма була живою вдавнину серед слов'янських народів, трудно про це говорити; але вже саме часте вживання її в пам'ятках говорить про неї, як про форму не зовсім чужу слов'янським мовам. А те, що форма ця ще й сьогодні в певних залишках відома в багатьох слов'янських мовах, свідчить про те, що форму цю добре знала мова праслов'янська.

В українських пам'ятках XIV—XVII віків форму acc. cum inf. знаходимо досить частенько; знають цей зворот усі наші переклади св. Письма XVI в.; те саме маємо і в мові польській[1]. Взагалі, в старих літературних слов'янських мовах, напр. в чеській, польській, українській, білоруській та російській, форма причинового з дієменником трималася аж до XIX-го віку[2]. В людовій польській мові форма ця трапляєть-

---

[1] Про цю форму в польській мові появилася праця: St. Kropaczek: Zwrot „accusativus cum infinitivo“ w języku polskim, „Prace Filol.“ 1928 p. т. XIII ст. 424-496. Автор твердить, що частий в польських пам'ятках XV—XVII вв. зворот цей повставав під латинським впливом, а відомий в людовій мові (головно в західних говірках) повстає під німецьким впливом. Безумовно, автор перебільшує силу чужих впливів, що виразно доводить сам матеріял, який він зібрав; для поширення A. c. inf. безумовно мусів бути і свій підготовлений ґрунт.

[2] Пор. в оді Державина „Богъ“ 1784 р.: Тебя душа моя быть чаетъ.

ся ще й тепер, напр.: Słysałem zegary na mieście bić[1]; те саме і в мові білоруській[2].

В КА форму acc. (чи nomin. або ablat.) cum inf. знаходимо досить частенько, але постійно тоді, коли вона єсть і в польськім оригіналі. Ось трохи прикладів: Поведали єго быти Богом (Дії 28[6]) 154 — Powiedali go być Bogiem—**Глаголáхꙋ бога того̀ бы́ти**—ἔλεγον αὐτὸν εἶναι θεόν — Dicebant eum esse Deum. Кров перемиря покаляную быти розумил (Жид. 10[29]) 574 — Krew przymierza pokalaną być rozumiał — **Кро́вь завѣ́тнꙋю скве́рнꙋ возмни́въ** — αἷμα τῆς διαθήκης κοινὸν ἡγησάμενος Sanguinem testamenti pollutum duxerit. Каждый нехай розумиєт другог(о) быти зацнѣйшим, нижли себе (Филипис. 2[3]) 452—Każdy niech rozumie drugiego być zacnieyszym niżli sam — **Дрꙋ́гъ дрꙋга че́стїю бо́лша себѐ творя́ще.** Оказуючи урад поповский и оѳѣры левитов быти тѣнем 563. Такь о себѣ держат вси слуги антихрестовы, внимаючи нєбожата из бунтованя их роспорошоны быти не могут 646. Явне оказуючи через писма Исуса быт Христом 100. Поведаючи себе быти ким зацным 26. Не внимал себе быти ровным Богу 452. Ким мя быти внимаєте (Дії 13[2]) 70— Kim mie być mniemacie—**Кого̀ мѧ̀ непщꙋ́єте бы́ти.** Чим мя быти видит 397. Себе мнит быти пророкинею 600. Оказуєт жиды и поганы быти грѣшными с прироженя 244. Оказуєт справедливост быти з ласки 248. Терпливост Пана нашего розумѣйте быти збавенє 205. Увес живот свой внимаєт быти положонь 440. Твердит апостолство своє быти от Бога 406. Тя вижу быт в горкости (Дії 8[23]) 41— Cie widzę być w gorzkości—**Въ же́лчи бо го́рести зрю̀ тѧ̀ сꙋ́ща.** Розумѣйте себе быти умерлыми (Рим. 6[11]) 256—Rozumieycie się być umarłymi — **Помышля́йте себѐ ме́ртвыхъ бы́ти.** Єсли хто себе розумѣєт быти чим (Галат. 6[3]) 422— iesli się kto zda być czym—**А҆́ще бо кто́ мни́ть себе бы́ти что̀.** Поведают быти апостолы 597 (Апок. 2[2])— Się mienią być Apostoły—**Глаголю́щыѧ сѧ бы́ти а҆посто́-**

---

[1] Jan Łoś в „Gramatyka języka polskiego“ 1923р. ст.300.

[2] *Е. Ѳ. Карскій*: Бѣлоруссы, т. II ч. 3 ст. 133, 1912 р.

лы. Себе жиды поведают быти 603 (Апок. 3[9]) — Się powiedaią być Żydmi — **Глаголю́щыѧ сѧ бы́ти ї҆ꙋде́и.**

Як бачимо, форма accus. cum inf. часта в КА, де маємо її як в вигляді чистім, так і зміненім. Багато маємо прикладів, коли ролю знахідного відмінку (підмета) відограє *ся*, а по *быти* вживається звичайно орудного відмінка, напр.: Видит ся быти проповедачем обчих богов 94 (Дії 17[17]). Єсли хто собѣ видит ся быти мудрым 308. Єсли ся хто мѣєт быти пр(о)р(о)ком 349. Вызнаваючи ся быт гостми и приходнями на землѣ 577. Которыи ся повѣдают быти жидами (Апок. 2[9]) 598—Się powiedaią być Żydmi—**Глаголю́щыхсѧ бы́ти ї҆ꙋде́и.** Єсли ся хто видит сварливым быти 336. Не видил ся собѣ быти омыленым 552. Ѳалшиве ся меним быти намѣстници 278[1]. Єсли ся хто розумѣєт быти набожным межи вами 162 (Яків 1[26])—**А҆́ще кто̀ мни́тьсѧ вѣ́ренъ быти**—Jesli kto się zda być nabożnym. Которыи ся внимают быти чим 407.

§ 220. *Злучники в простих и зложених реченнях.* Зазначу деякі злучники в КА. Приклади й цитацію див. ще в Словнику під цими словами.

А часом вживається в значінні *і*, et, як то деколи було і вдавнину: Явне а ясне 111. Встан а ходи 13. Встан а окрестися а омый грехи свои 123. Зацне а знамените справуєт 373. Часто в значінні *але*: Язык маленкий єст члонок а велми ся хвалит 167. Мов а не молчи 98.

Абы: Прошу, абы єсте тоє чинили 589. Не потребуєте, абы вас хто учил 212. Абы вѣрили 50. Абы оповедали 1. Злучника *щоби* зовсім нема в КА.

Абихмо: Заказано, абыхмо инших не судили 166.

Або: Дѣи або справы 1. Брат або сестра 165. Або не вѣдаєте, иж закон пануєт 258.

Аж: Дошли аж до неба 646. Спущено аж до земли 52. Вышли аж до рынку 155. Мовил аж (aż, да́же) до свитаня 109. Седи на правици, аж положу

---

[1] Подібну форму знайшов я і в сучасній літературній польській мові: Zdawał się ciągle modlić, див. Książę gór i przepaści Терези Ядвиги, Варшава, 1899 р. ст. 205. Dziewczyna ze swej strony zdawala się nie widzieć i nie słyszeć nic, див. Hajota: Ostatnia butelka, т. I ст. 23

неприятели твои подножком ног твоих 546. Собѣ под клятвою прирекли ани єсти, ани пити, аж бы єго замордовали 128.

Але: Много єсми мѣл писа*т* до тебе, але не хочу 226. Не только собѣ, але и братьи 221. Але то не к рѣчи 30.

Ані: Не жедал золота ани серебра ани шат 112. Не єль ани пил 46. Собѣ под клятвою прирекли ани єсти, ани пити 128.

Ач (ѧ҃ѱє, χοτά): Ач бо*л*шей вас милую, ме*н*шей маю милости от вас 399. Не был єсми подлейшій, ач єсми ничого не *єст* 398.

Ачей: Просили Б(о)га, ачей тобѣ буде*т* отпущена мыслъ с(е)рдца твоєго 41.

Бы — абы: Потѣ*ш*те єго, бы як бо*л*шим смутком не был пожран 366.

Бо ставиться в реченні на першім місці (в старо-слов'янській мові бо поспозиційне): Бо Димас мя отпустил (димáєѣ бо) 531. Ато не без присяги, бо они без присеги сталися попами 562. ѧ҃зъ бо - бом я 409, ѧ҃ѱє бо бо єсли 409. Але часом архаїчне вживання *бо* ще позостається: Си*л*но бо жиды перевѣтеживаль 100. Свѣтчу бо вам 416. Написано бо *єст* 411.

Будь-будь: Бу*д* з народу, бу*д* с поганов 639.

Відь: А ведже буде*т* збавена 508.

Єсли Бог з нами, хто ж против нас 266. Єсли што против него мают, нехай говоре*т* 130. Єсли ин-шіи тои моци уживают, чому не бо*л*шей мы 327.

Же по приголосній, а по голосній *ж* (§ 22): Нехай же 308. Тым же 458. Чому ж 393. Для чого ж 333. Хвалѣте ж 317. Хто ж 305.

Же: Вызнаваю*т*, же Бога не знаю*т* 535. Так был хор, же был близко смерти 445. Чи не слышали, же на всю землю вышол голос их 275. Злучник *же* (з давнього иже) відомий в українських грамотах ще з XIV віку, а тепер вільно вживається в живій північно- й західно-українській мові. Часто вживається з *бы*: То поведаю вам, жебы вас нихто не зводил лагодными словы 468. Старалися, жебы єсте были спокойни 490. Заказано єй, жебы не шкодила травѣ 619.

Часом і польське iżby наш перекладчик передає через жебы.

Зас науку новую пишу вам 209.

Иж походить з давнього **иж**ε і відоме з пам'яток XIV віку; часте в живій північно- й західно-україн ській мові[1]. Розумѣю, иж не су*т* ровны утиски 265, Значи*т*ся, иж то был 22. Свѣтчено, иж жив *єст* 560. Ям тогды плакал, иж жаден не мог ся найти 608.

При сполученні рівнорядних речень часто маємо в КА, як і в живій українській мові (пор., напр., думи) злучник *і*, напр.: И зрушилосе все мѣсто, и збѣглося много людей и, поймавши Павла, выволокли вон с церкви, и того ж часу двери замкнено 118. Часто буває тут замість *і* злучник *а*[2], напр.: И видел єсми аньгела моцного, ступуючого з неба, оболоком оболоченого, а туча была на головѣ єго, а обли*ч*е єго было яко солньце, а ноги єго яко столпы огнистыи 622 Апок. 10[1]. Прибѣгъши Филип услышал єго, а он чте*т* Исаию про(о)ка 42 — Przybieżawszy Filip, usłyszał go czytaiącego proroka Hezaiasza Дії 8[30].

Коли тоє чиню, чого не хочу 261. Коли ж ся пан Бог не кохає*т* в телесной хвалѣ 36. Коли были отпущоны, пришли до своих 19. Писали єсмо, коли єсмо постановили 117.

Ли: С палицею ли маю прийти до вас, чи з мило*ст*ю 312.

Невже умѣє*т* 323.

Ні: Ни от кого 2, за ни што 302.310, в ни во што 27, з ни щого 250, див. § 227.

Ніж: Бо*л*шей нам потреба слухати Б(о)га, ниж людей 26. Лѣпшей *єст* давати, нижли брати 112.

Однак то маєт 597. Хо*т* су*т* недостатки, однак у них грех не пану*єт* 214.

---

[1] А через це *же*, *иж*, *жеби* і подібні слова категорично звати полонізмами (як це робить, напр., *З. Веселовська* в київ. „Записках" кн. XIII ст. 330) нема підстав. В північно-українських говорах ще й сьогодні скрізь вільно й часто вживається цих *же*, *жеби*, *иж*.

[2] Злучник *а* зам. *і* частий і в грамотах; див. грамоту № 2 з 1349 р. в „Українські грамоти" В. Розова, 1928 р. ст. 3-4 і др.

Одно: Муж не маєт тѣла своєго в моци, одно (=тільки) жона 318[1].

Ото вода 43. Тою ото послугою 513. Ото тут 340. А ото муж мурин приєхал 42. Для чого ся маєм ото сварити 316. Другіи мовили: нехай тебе ото другий раз будем слухати 96. Часто маємо *а ото*, як і в живій українській мові: И видел єсми, а ото межи столцем и четверга зверат... 608. И увидель єсми, а ото кон бѣлый 610.

Пак: А я пак Христов 300. Слышали пак (жє, tedy) апостолове 58. Што ж пак 245.

Притом што ся тычет тых речей 317.

Скоро (skoro, небо) было отворено, тогды ся скриня перемиря оказала 627.

Так жидове, яко и погани 277. Так голосом, яко писмом 613. Были так пышны, якобы не было в них што ганити 313. Будучи огорненými так великим оболоком свѣтков 581. Єсте учасниками утиску, так теж будете и вчасниками потѣхи 362.

Таки ж под час 621.

Теж и другиє приходили 154. Ночи теж там не будет 661.

Тим: Саулъ тым болшей ся змагал 47. Непогода тым болшая наставала 149.

Хоть, хотя: Хот на живот, хот на смерть 634. Хотя – однак 100.416. Хот однак 214. Хот—а веджже 200.371.

Через: Писал єсми через Селуяна 193.

Чи ставиться на початку речення (*ли* на другім місці): Чи может вѣра збавити 165. Чи то для учиньков чи ли з вѣры 411. Сам ли о собѣ чи о ком иньшом 43. Хто ж нас розлучит от милости б(о)жей, чи беда, чи утискъ и чи гонение, чи голодъ 267.

Чим болшей нас стискает, тым болшей ся пожадливости наши стирают 259. Жебы чим наборзєй были у него 93.

Чому я далей бываю осужон 245. Чому не болшей мы 327.

---

[1] Слово *одно* в значінні тільки широко відоме в живій північно-українській мові, напр. на Волинськім Поліссі.

Што о тобѣ слышали с повести иных, неправда *єст* 117. Держѣтеся того, што вам подано 334. Там тобѣ повѣдят, што казано чинити 122. Того не наследуйте, што *єст* злого, але што *єст* доброго 226.

Яко жидов, так и поганов 240. Яко в церкви, так и в домех 27. Бѣла, як снѣг 595. Обличе єго было яко солньце 595. Напоминаю яко сыны свои милыи 311. Напоминай старыи невѣсты, яко матку 512. Мыслили, яко бы єго забити 118.

§ 221. *Беззв'язкові побічні речення.* В побічних реченнях часових, причинових, умовних та припустових зв'язки може й не бути, але в такім випадкові дієслово побічного речення ставиться в дієприслівниковій формі теперішнього чи минулого часу. Напр.: Сам ходи*ш*, заховываючи закон 117. Раднѣй терпите глупых, будучи сами мудрыми 394. Звера, выходячи с пропасти, поднесе*т* вальку противь них 625. Для нас ся стал убогим, будучи богатым 383. Панною будучи, не ма*єт* так много врасунков около речей свѣтских 323. Што они слышачи, хвалили Бога 116. Умерши грехови, живу*т* справедливости 553. Набравши живности, приѣхали до Рыму 153. Наготовившися, шли єсмо до Єрусалиму 116. Тых взявши, очи*ст*ся з ними 117. Тогды Павел дня другого, взявши ис собою мужей, очистився з ними 117. Пришли нѣкоторыи ученики, приведши ис собою Насона 116. Нѣкоторыи жидове, увидивши Павла в церкви, взрушили уве*с* люд 118.

3. Частини мови.

§ 222. Від глибокої давнини, ще з доісторичного часу українська мова кохається в *прикметниках приналежности*, які постійно вживає зам. родового відмінку речівників: Твори Шевченкові зам. Твори Шевченка. Церковно-слов'янська мова, як і мова давня вкраїнська, постійно вживала прикметника, де в грецькій мові був родовий приналежности, напр.: ἡ προφητεία Ἡσαΐου, prophetia Isaiae — **Проро́чество Ѵсаі́ино** Мт. 13[14]; εἰς τὴν οἰκίαν Πέτρου, in domum Petri — **къ домъ Пет-**

ровъ (а не Петра) Мт. 8^{14}; Εὐλογία Κυρίου — **Благословенїє Господне**; τῶν Ἀγγέλων ὁ δῆμος—**Ангельскїй соборъ**; ще приклади з Галицької Євангелії Матвія 1144 р.: **стадо свиноє** 8^{31}, **оученици иωанови** 9^{14}, **днь соудныї** 10^{15}, **имѧ прр҃че** 10^{41} і т. п.

Те саме маємо і в КА,—тут прикметник приналежности дуже частий, напр.: Кро*в* Авелева 585. Племя Авраамово 549. Слуги антихрестовы 646. Выхваля*нє* Аполосово 96. Порадку Аронового 561. Жону баранкову 657. Очима баранковыми 593. Дом Давыдов 602. Учинки дияволовы 214. Слепота Єлимасова 66. Листу Иоановому 227. Брат Ияковов 229. Дорогою Каимовою 231. Хвала мужова 335. Хвалою мужовою 335. Дорога Павлова 145. Казаньє Павлово 512. Рук Павловых 101. Голос Петров 64. Рѣ*ч* Петрова 1. Перше Петрово каза*нє* 5. Зацно*ст*ю Петровою 409. Поповского ураду 126. Живот Саринь 251. Саулова попудливо*ст* 39. В головах смоковыхъ 630. Хитро*ст* сотонину 88. Чуда Стеѳановы 28. Сторожово наверненьє 85. Вѣру Тимоѳеєву 521. Обли*чя* ужоєого 630. Дочка фараонова 33. Дѣвки Филиповы 113. Духа Христового 305. Закон учиньковый 247 і др.

В мові церковно-слов'янській майже постійно, а в мові польській часто цим формам відповідає також прикметник приналежности: Из рук Иродовыхъ 64 (Дії 12^{11}) — **Из̀ рꙋкѝ Ирωдовы** — Z rąk Herodowych. Руками Павловыми (Дії 19^{11}) 102—**Рꙋка́ма̀ па́вловыма**— Przez ręce Pawłowe. Пояс Павлов (Дії 21^{11}) — **По́ѧсъ па́вловъ**—Pas Pawłow. Кро*в*ю баранковою—**Кро́вїю а҆́гнчею** 615. Шлюб Павлов 96—Slub Pawłow. Ураду Павлового 102 — Urzędu Pawłowego. Везеньє Павлово 115 - Więzenie Pawłowe. Але в мові польській частенько тут маємо речівника: Князи людскїи 17 — Książęta ludu, Королѣ земскїи 20 – Krolowie ziemie і т. п.

Рідкі випадки родового приналежности в церковно-слов'янській мові передаються в нас також прикметником, напр.: **Ѡ҆те́ць сла́вы**—о(те)ць хвалебный 427. **Собла́знъ креста̀**—згорше*нє* хрестовоє 420.

Двох прикметників приналежности поруч в КА звичайно не буває. Постійно: Имя Исусово 103, Кро*в*

Исусову 572, Розмовы Исусовы 1, Слова Исусовы 112, але: Апостол Іс҃ Христов 425, Проповеда*н*а Іс҃ Хр(и)стового 297, От вѣры Іс҃ Христовы 413, Через вѣру Іс Христову 409, Через науку Іс҃ Христову 220, Вѣрою Іс҃ Христовою 247, — як бачимо, з церковно-слов'янської традиції слово Ісус не змінюється. Ще приклади: Церко*в* Бога живого 378. Але часом буває з'єднання речівника з прикметником приналежности, звичайне і в оригіналі польськім, напр.: Слухали слова Пана Исусового (Дії 19[10]) 102—Słuchali słowa Pana Jezusowego – **слышати сло́во гд҃а і҆и҃са.** Для имени Пана Исусового (Дії 21[13]) 115— Dla imienia Pana Jezusowego – **За и҆мѧ̀ гд҃а і҆и҃са.** О змертвыхвъста*н*ю... (викреслено) Исусовом 21. Петна Пана Іс(у)совы 424. Живот Пана Іс(у)сов 372.

§ 223. *Повна й скорочена форма прикметників.* Давня мова знала дві формі прикметників,- так звані речівникові чи нечленні або короткі і форми прикметникові, членні або зложені. Короткі форми: **новъ, синь, славенъ** і т. п. відмінювались як речівник: **нова, новоу** і т. п., а зложені: **новый, синїй** відмінювались по зложеній, прикметниковій відміні. З бігом часу українська мова зовсім загубила т. зв. речівникові чи короткі форми[1],—від них залишився лише називний відмінок однини муж. роду в досить великому числі, частий в українських думах та піснях.

Звичайно в КА називний відмінок однини прикметників мужеського роду має закінчення повне. Але часто буває й давня коротка форма. Ось приклади: вѣрен 364, голоден 52, моцен 112.434, здоровъ 17, повинен 237, подобен 162. Хто є*ст* годен оттворити книги 607. Годен взяти хвалу 607. Бо*л*шей хвалы был годен 550. К чому хто годен є*ст* 367. Моцен Бог учинити 387. Здоров вшол з мора 153. Є*ст* того пилень 384. Бу*д* пилен чита*н*я 512. Марко ми є*ст* пожиточен 531. Я ве*л*ми рад 399. Нехай ся рад учи*т* 161. Гости рад приймучий 508. Мѣл пѣш ити в дорогу 109.

---

[1] Шахматов відносить це зникнення на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови", Київ, 1924 р. ст. 62.

Прикметники N[1] жін. чи середнього роду звичайно вживаються в зложеній чи скороченій форми без якоїсь ріжниці, що взагалі часте в північно-українських говорах, напр.: То *єст* реч вдячная 184. То почтивая реч *єст* и приємная 513. Прикрая валка з душею тѣлу 258. Приказанє свято и справедливо и добро 260. Нехай жадна мова спросная з уст ваших не выходит 438. То *єст* реч добрая и приємна 506. Не всякоє тѣло однакоє 354. Все ми волно, але не все пожиточно 316.333. Своє власноє тѣло 442. Послугованє мєє вдячно было 293. Раните млоє сумнене 325. Напоминанє наше не было зрадливо 484. Досконалоє 343—досконале 434, зуповноє 278 — зуполно 224, пожиточноє 346.557 — пожиточно 450, великаа 149 — велика 393, зуполная 218 — зуполна 207 і багато т. п. Звичайно, ці короткі форми—це не форми речівникові, а лише скорочені чи стягнені із зложених форм.

§ 224. При *порівняннях* двох предметів по вищім ступіні прикметника в КА вживається *над*, *ниж* або *нижли*, напр.: Над вси люди єстесмо беднѣйшии 352, Подлейший над иншии 406, Писма старого закону сут ширшіє, ниж нового 611, Дорожшеє, нижли золото і т. п. (див. приклади в Словнику при словах над, ниж, нижли). Часом буває *от* (*од*): Подлейший от переднейших 398. Зацнейшим стал от агг(е)лов 545.

Крім цих звичайних способів порівняння єсть ще один, що зберігся з дуже давньої давнини,— це вживання родового відмінка по вищім ступіні прикметника, напр.: Светлейшая солньца 142, Вышшей небес 563, Болшей сорока лѣт 19, Старшіи королей земных 593, Первей мене увѣрили у Христа 294, Болшей всих 350. Болшей чотырдесят мужи (в польськім: więcey, niż) 127. Болшей товаришов твоих 546.

Утворення вищого ступіня через додавання приставки *за-* до прикметників, що таке часте в західноукраїнських говорах, КА не знає, хіба крім слова зацний; невыразне: Напоминанє наше за вдячне принял 384 (2 Кор. 8[16]) — Моленіе пріатъ—Ono napominanie za wdzięczne przyiął. Нерідко таке *за-* маємо тут в прислівниках: завсегды, заровно, запевне (див. Словник).

При порівняннях часом уживається *далеко*, напр.: Далеко болшіи 550 (див. приклади в Словнику.

Приставку *все-* при прикметниках маємо тільки в слові всемогучий (див. Словник).

§ 225. В живій українській мові *займенник свій* відноситься до всіх трох осіб однини й множини, напр.: Я читаю *свою* (а не *мою*) книжку. Ти любиш *свою* (а не *твою*) сестру. Він поважає *свого* (а не *його*) товариша. Ми читаємо *свої* (а не *наші*) книжки. Ви любите *своїх* (а не *ваших*) сестер. Вони поважають *своїх* (а не *їх*, *їхніх*) товаришів. Класичні мови звичайно вживали для кожної особи окремого займенника; за класичними мовами пішла й мова церковнослов'янська та давня наша літературна мова, і вони постійно вживають для першої особи **мой**, для 2 ос. **твой**, для 3 ої ос. **ѥго**, у множині: для 1-ої ос. **нашъ**, для 2-ої ос. **вашъ**, для 3 ої ос. **ихъ**; лише для 3-ої особи однини та множини вживалося також **свой**. Ось приклади з Галицьк. Єванг. 1144 р.: **Възвращюсѧ въ храмъ мои** Мт. 12[44]. **Ты же постѧсѧ помажи главоу твою и лице твоѥ оумыи** Мт. 6[17]. **Тъгда правьд҆нии просвѣтѧтьсѧ въ цр҃сьи оц҃ѧ ихъ** Мт. 13[43].

Але це була звичка більше літературна, набута під впливом мови грецької. В теперішній час усі живі слов'янські мови не знають такого способу, бо всі вживають займенника *свій* для всіх чисел. А з того, що *всі* слов'янські мови так роблять, треба думати, що це наша праслов'янська ознака (європейські мови зберегли тут форму мов класичних).

Перекладчик КА ще міцно тримається літературної традиції, і тому оминає займенника *свій*, напр.: Борзо зложу тѣло моє 197. Поганом службу мою выхваляю (Рим. 11[13]) 277 — **Слꙋжбꙋ мою̀ прославлѧ́ю.** Споминаю тебе в молитвах моих 521. Окажи ми вѣру твою з учинковь твоих, а я тобѣ покажу от дѣль моих вѣру мою (Як. 2[18]) 165. Пома*ж* водкою очи твои, жебы є*с* видел 604. Для 3-ої особи звичайно буває займенник *свій*, напр.: (Христос) судити буде*т* в королевстве своєм 530. Отвержу*т* уши свои от правды 530.

Але жива мова таки вривалася й до цих форм, напр.: Даси светому своєму 9, твоє́мꙋ. Але ты окажися досконалым ув ураде своєм (II Тим. 4[5]) 530 — w urzędzie swoim — слꙋже́нїе твоѐ. Ѡ҆мы́й грѣхѝ твоѧ̀ Дїї 22[16] — Omiy grzechy twe - Омый грехи свои 123. Кнѧ́зю люде́й твои́хъ Дїї 23[5] — Książęciu ludu twego — Князю людей своих 126. Возлю́биши бли́жнѧго твое́го Гал. 5[14] — Będziesz miłował bliżniego twoiego — Буде*ш* миловати ближнего своєго 420.

§ 226. Характерною ознакою української мови єсть часте вживання т. зв. *давального етичного собі*. Це саме маємо і в КА: Читай собѣ исторѣю 551. Маєм собѣ тѣшитися 663. С того собѣ учинил люд свой 250. Не мѣл єсми собѣ над то ничого важнейшого 303. Выберу*т* собѣ учители 530. Єго собѣ за ни за што не мѣли 81. Не видил ся собѣ быти омыленым 552. Перекладаючи собѣ то над уси достоєньства 235.

В польськім оригіналі звичайно маємо це *собі*, хоч і не завше, але в тексті церковно слов'янськім його нема. Напр.: Я то собѣ за наме*н*шую рѣ*ч* маю (1 Кор. 4[3]) 309 — Мнѣ̀ же не вели́ко є҆́сть — Ja sobie... Нарек нас за сыны собѣ (Єфес. 1[5]) 425 — Наре́къ на́съ во ᲂу҆сыновле́нїе въ не́го - w sobie. Тоє єсми собѣ почитал для Христа с шкодою (Филипис. 3[7]) 457 — Сі́ѧ вмѣни́хъ хр҃та ра́ди тщетꙋ̀ — Tom rozumiał dla Krystusa być szkodą. Покладаю вси речи собѣ за шкоду (ib. 3[8]) 457 — Вмѣнѧ́ю всѧ̑ тщетꙋ̀ бы́ти — Mam wszystki rzeczy sobie za szkodę. Вси тыи речи маю собѣ за сме*т*є (ib. 3[8]) 457 — Вмѣнѧ́ю всѧ̑ ᲂу҆ме́ты бы́ти — Ty wszythki rzeczy mam sobie za śmieci. Не легце єсте собѣ поважили 416 — Не ᲂу҆ничижи́сте.

§ 227. *Замітки про окремі займенники.* Неозначенність займенника в українській мові визначається доданням до нього *-сь* (з *се*); те саме маємо в КА: што*с* (=щось), який*с* (якийсь). Має*т* єму што*с* повѣдити 128. Бог о нас што*с* лѣпшого прозрѣль 581. Якийсь чистець, а по нашому мытарства 307. Єсмо прибѣгли къ якому*с* малому выспови 148. На него жалую*т* о якиє*с* гадки 130. Якиє*с* гадки о своєм набоже*н*стве втачали на него 138. Але часом замість хтось, щось маємо ніхто, нішто: Нѣхто именем Агав

115. Умыслили нѣшто зложити для убогих 292. Маєт нѣшто мовити с тобою 128.

Давній займенник *тот* 211.307.628 вживається в КА, як і в живій західно-українській мові, в двох формах,— повній і короткій, напр.: *тая, тоє-то, тую* (див. Словник). Форми *те, теє* в КА нема.

В КА, як і в сучасній живій західно-українській мові, займенник *тот* визначає розуміння ближче, теперішнє, цеб то те саме, що й слово *сей*, напр.: Бог обрал убогих того (=сегѡ, tego) свѣта 164. Умерлыи мусят перестати от справ того живота 256. Живут в тѣле на том свѣте 606. Сталися есмо яко смете сего свѣта 311. Мудрост свѣта сего глупством єст 308. Церковно-слов'янське сій в КА постійно перекладається через *тот*, див. Словник.

Слово *жаден* в розумінні ніхто дуже часте в КА, при чому частіща коротка форма *жаден*, рідша повна *жадный*, див. Словник.

Однаково часті форми *каждый* і *кождый*, див. Словник.

В займенниках *ніхто, ніщо* перечка *ні* відділюється, коли слова вжито з прийменником, так що прийменник стоїть по *ні*, напр.: ни во што, ни о што, ни за што, ни в чом, ни на чом, ни с чим, ни от кого, ни на кого, в ни во што, за ни за што і т. п., див. Словник під *ни*.

Як то звичайне в західно-українських говорах і тепер, для збільшення якости прикметника в КА вживається *так, як*, а не займенника *такий, який*, напр.: В так зацном своєм поволанью 660. Хочу, абы єсте вѣдали, як великий подвиг маю 467. Див. в Словнику під словом як, так.

Замість давнього одинъ в КА вживається *сам*, напр.: Павлу допущено мешкати самому 155. Сам той же дух свѣтчит 264. Я сам один (ѻдинъ, sam) осталь 276.

Яко додаток прислівниковий звичайно маємо в КА *їх*, ніколи *їхній*: Слухают прозбы их 187. Духовных добр их погани уживали 292. Их проступка єст богатством свѣта 277.

В КА дуже часто замість *увесь* вживається *цілий*, як то й сьогодня звичайне в західно-українських говорах: Там были целый (=цілий) год 61. Целый ден 267. Але й *увесь* вживається вільно: Увес свѣт 105. 603. Жебы ся єсмо учили по увес час 209. Див. в Словнику ці слова. Давнє цѣлый визначало: здоровый, незіпсутий і дуже рідко—увесь.

§ 228. Як то широко бачимо й тепер в живій північно- та західно-українській мові, в КА *займенник* ся *при дієсловах* ставиться зовсім вільно, — може бути не тільки по них, але й перед ними, цеб-то так само, як те бачимо по всіх давніх пам'ятках, з XI го віку починаючи[1]. Переддієслівна позиція *ся* в КА надзвичайно часта; подам тут трохи прикладів.

1. Займенник ся безпосередньо перед дієсловом: Воли єго хто ся спротивити може*т* 270. Направа ся починає*т* 15. Тая рада або тая справа в ни во што ся обернеть 27. Што ся дотыче*т* хвалы 369. Писмом ся боронит 30. Што єс*т* доброго, того ся держите 494. Где ся подѣль 560. Для чого ся збунтовали 20. От фалшивых учителей ся выстерегали 223. Вси ся потѣшили 348. Вы ся бавили злыми учинками 466. Абы ся справовали 633. Абы ся выполнили слова божіи 645. В роскошах ся кохаючиє 528 і т. п.

2. Дієслово від *ся* відділює одне слово: Милосердьный ся потопеня бояти не буде*т* 165. Мусите ся им поддавати 284. Коли ся певне довѣдаю, розсужу вас 134. Так ся реч має*т* 132. Што ся тут дѣє*т* 475. Недосконалым ся способом учимо 343. Хвалѣте Бога нашего вси слуги єго, которыи ся єго боите 651. Абы ся дивным оказал 496. Коли ся Моисей народил, схован был 578. Ознаймил королеви о том, што ся Павла дотыкало 138. Абы ми ся так дѣяло 328. Не малый час ся того сподевали 154. Велми ся тыи помылили 627 і т. п.

3. Поміж *ся* і його дієсловом може бути дві чи три слові, а то й більше: Бог ся о вас пѣклує*т* 193.

---

[1] Добрчати в препозитивній формі *ся* якийсь полонізм (як то робить *З. Веселовська* в київ. „Записках" кн. XIII ст. 333), нема підстав,—це й наша споконвічна форма.

Абы ся тобѣ щасливе водило 225. Так ли ся рѣ*ч*тая маєт 30. Жадною ся иною речью не забавляли 94. Ани ся на жадную ре*ч* оглядаєт 106. Абы ся им подпуг воли их дѣяти мѣло 148 Которыи ся на жаден добрый учинок не годят 535. Аж до Илирика, бо ся так в той сторонѣ край моря называєт 291. На тот час великии ся замешанья, розрухи и проти*в*енства стали 627. Бо ся в таковых оеѣрах Бог кохаєт 588. Чого ся жадному человѣку чинити не годит 103.

Коли по дієслові стоять *же*, *ж*, *ми*, то *ся* може ставитися по них: мѣйжеся 130, не фрасуйжеся 320, ру*ш*жеся 604 не давайте*жс*я 478, ква*п*те*жс*я 604, покайте*жс*я и навернѣте*жс*я 15, хвалити ми ся не пристои*т* 396, для того видело ми ся потребно 386 і т. п.; але: не мылѣтеся ж 315.

Дуже часто одна й та сама дієслівна форма має перед- або подієслівну позицію *ся*: Дал єй час, абы ся покаяла от злостей своих, але не покаялася 600. Приближ*т*еся къ Богу, а он ся до вас приближи*т* 170. Бо ся свети*т*... свети*т*ся 319. Того не дотыкайся 470, Их ся не доткнул 579. Не запрѣлся єси вѣры моєи 598, Ни ся є*ст* запрѣл имени моєго 603. Не во всюм з вѣрою ся згожали 117, С тою рѣчю згожалися слова 81. Навернулися 611, Жебы ся навернули 143. Надеваюся, иж до конца порозумѣете 363, Але ся надеваю тебе борзо видити 227. Обачили ся ку учиненью воли єго 527, Абы ся обачили 550.

Перекладчик КА так сильно звик ставити *ся* перед дієсловом, що один раз помилково вжив його перед і по дієслові: И для того ся замыка*ет*ся (zamyka się) в пи*с*ме 183.

Як бачимо, *ся* ніколи не починає речення, а тому *ся* ставиться по дієслові, коли він зачинає речення. Коли *не* зачинає речення, то так само по нім не може стояти *ся*, бо *не* мислиться злитим з своїм дієсловом: Не годилося 390; по інших часточках *ся* може стояти й постпозиційно[1].

Часом одне й те слово вживається з *ся* або без нього, див. в Словнику приклади на жаловати, наде-

[1] Приклади на це див. в Словнику під словом годитися.

ватися, стати і т. п. Інколи маємо *-ся* й тоді, коли в сучасній живій мові його нема: Отвѣлся з ним на сторону 128.

Не дивлячись на таку рухливість займенника *ся*, яка позосталася ще й досі в західно-українських говорах, в КА можна вже вказати й певне близьке зрощення цього *ся* з своїм дієсловом. Такі форми, як встыдает*ся* 313, не годит*ся* 86, дѣет*ся* 632, кохает*ся* 575, ображает*ся* 288, встыдают*ся* 548, кохают*ся* 639.643 і т. п. ще мало про це свідчать, але часом маємо форми, в яких кінцеве *т* написано в рядок і по нім нема *ь*, напр.: годится 124.36⅓, не годится 161, завстыдится 182, кусится 630, напѣтся 635, оповедается 236, прилучится 279, роспустется 204, боятся 165, навернутся 634 і т. п.,—ці приклади вже красномовно свідчать про певне зрощення в вимові *ся* з дієсловом. Це зрощення допровадило в східно-українських говорах до процесу зміни *-ться* на *ця* (і до повстання займенника цей, ця, це)[2], але цього закінчення Pr 3¹ і Pr 3³ *-ця* КА зовсім не знає, по-перше—з причини дотримання традиційного правопису і по-друге—з причини слабого зрощення *ся* з своїм дієсловом.

Ненаголошене *ся* по дієслові часом пишеться як *се* (див. вище ст. 250, там і приклади); *ся* в переддієслівнім положенні ніколи на *се* не змінюється, а це знову вказує на те, що перекладчик КА прилучав *ся* до дієслова, мислячи їх за одну акцентову одиницю.

Зміни *ся* на *сь* при дієсловах, так частої в живій українській мові, КА не знає, як не знають того й інші українські пам'ятки XVI-го віку.

§ 229. Давня українська мова була багата на ріжні *форми дієприкметників*, але тепер від цих форм дійшли лише деякі й полишилися головно в мові літературній. КА знає всі ті форми, які панують в живій українській мові.

1. Дієприкметник часу теперішнього діяльного стану колись кінчився на **-щий**, але в теперішній час

---

[2] Див. докладніще про це в моїй праці: Чистота й правильність української мови, Львів, 1925 р. ст. 103-104,

українська мова вже не знає цеї форми, бо ще вдавнину ці дієприкметники стали кінчитися на *-чий*. Ці форми на *-чий* давня літературна українська мова знала в великім числі і зовсім вільно їх вживала. Те саме бачимо і в КА,—тут дієприкметників на *-чий* надзвичайно багато і вживається їх зовсім вільно. Подаю трохи їх (N¹ звичайно має винесене над слово *и=й*): боронячий 619, высоколетаючий 606, живучий 305, ся кохаючий 200, мовечий, оживяючий 355, проходячий 557, умираючий 377, хватаючий 606, чинячий 342 і т. п.; часом кінцеве *й* зникає: N¹ ищучи 508 і др.; живучая 639, палаючая 617, пробиваючее 595; G¹ бодучого 277, Стался єсми мѣдю брымячою 342, входячого 46, кличучого 415, летячого 618.634, маючого 613, мешкаючого 215, мовечого 30.650, належачого 525, Бога оживляючого 250, подтыкаючого 277, маючи тѣн прийдучого добра, приходячого 5, седячого 655, складаючого 46, спротивляючогося 275, стоячого 18. 133.622, кривду терпячого 33, триваючого 181, трываючого 588, Добро *єст* для надходячеи потребы 321, Науки оживляючеи 24, перевышаючеи 369, Придучеи хвалы 192; D¹ взываючому 251, Волови вымолочуваючому збо*же* не завяже*ш* губы 515, живучому 607, Я прагнучому дам дармо жерела воды живоє 657, Дода*єт* насѣнья сѣючому 387; A¹ выходячую 660, висячую 153, Маю непереставаючую боле*ст* серцу моєму 268, сходячую 52; Ab¹ живучею 355; L¹ в тѣли живучим 305, в кусти огнем палаючим 34, ознаймил о прийдучой хвале 179; N³ має вкінці *и* не винесене: блудячіи 185, не держачіи змовы 239, живучіи 632, мешкаючіи 643.644, мовячіи 643 ненавидечіи 239, приходячіи 94, чешучиє 530; G³L³A³ виходячих 641, вѣрачих 61, живучих 603, маючих 619, мовечих 346, Около речей к тому животови належачих 314, ожидаючих 628, Поючих пѣснь новую 634, приставаючих 72, п'ючих 536, седячих 605, спячих 338, стоячих 25, умираючихь 338; D³ вѣречим 249, живучим 633, идучим 513, мешкаючим 18.618, труючим 657; Ab³ Мѣли быти вщинаючими блуды 25, розсужаючими 163 і т. п. Багато з цих дієприкметників ужито вже яко прикметника, бо вони не показують вже часового відтін-

ку і не зазначають чинности. В живій сучасній українській мові ці дієприкметники відомі лише як прикметники зо сталою прикметою.

Давні форми на -щий дуже рано зникли з української мови, полишивши тільки залишки, яких ми вживаємо тепер лише як прикметників. Те саме і в КА: тут нема форм на *-щий*, а одиничні приклади —це або прикметники, або позички з церковно-слов'янського, напр.: Звѣзды блудящїи 231, Мѣла духа вѣщого 87.

§ 230. Давнього дієприкметника часу минулого на **-ший**, **-вший** українська мова тепер вже зовсім не знає і звичайно оминає його зложеною формою. Але з бігом часу в українській мові дуже поширилася особлива форма на *-лий*, що цілком заступила колишні форми на **-ший**; ці форми на *-лий* як своїми функціями, так і значінням злилися з прикметниками і вже не визначають якоїсь дієслівної чинности. Творяться вони найчастіще від неперехідних дієслів, рідше (під польським впливом) від дієслів перехідних.

В КА форм на *-лий* дуже багато: напр.: Заказує*т* тут вынеслого умыслу межи лю*д*ми (оригінал: zakazuie tu występku pospolitego) 167. Не упередим заснулых 491. Затвердѣлый в предсявзя*т*ю своєм 61. Бу*д*те вси згодливы 186. Серца невпаметалого. Оковалую золотом 566 Вдова осиротѣлая 513. Мѣста пришлого ищем 588. Пришлои ласки Божеи 196. Пришлоє ночи 127. Свѣтом пришлым называє*т* оный вѣк пришлый 547.., Ся почали в пришлом роздѣленью 474. Выбраньє трывалоє 196. Слово бываєт трывало 547. Речи нетрывалыи 628. Бу*д*те трывалыми 445. Видел єсми умерлыи 655. Умерлыи мусят перестати от справ того живота 250. Збудил от умерлых 17. Незгинулому 177, змертвѣлый живот 251, зрадливый 391, зрадливоє 643, обмерзлым 657, обрыдлоє 355, обрыдлую 621 і т. п. (див. ще приклади в Словнику під цими й подібними словами). Ці форми на *-лий* передають церковно-слов'янські на **-ший**, часом **-щий**, напр.: **па́дшїй**—опалый 81, **грѧдꙋ́щаго**—пришлого 547 і т. п.

В КА дієприкметник на *-лий* може роспочинати й побічне речення, чого звичайно жива українська мова не знає; в КА подібні форми можна вважати за полонізми[1]. Напр.: Не огледался на своє тѣло, вже змертвѣлоє 251 (Рим. 4[19]) — Nie oglądał się na swe ciało iuż zmartwiałe. Обрезанцы, которыи з бедръ Аврамовых, уже змертвелых, пошли 250—Obrzezańce, kthorzy z biodr Abrahama iuż zmartwiałego poszli. Моисей, вже дорослый, не хотѣл ся называти сыном дочки фараоновы 579. Але часом бачимо, що перекладчик КА роспочинає побічне речення формою на *-лий* навіть тоді, коли того нема в польськім оригіналі, напр.: Непристойне чинит противъ панеѧци своєи, доросло(и) лѣт 322 (1 Кор. 7[36])—Co nieprzystoynego czyni przeciwko panience, iesliżby z młodych lat wyszła.

Форм на *-ший* КА майже не знає; але єсть взбудивший 16, звичайно, з під церковно-сл. впливу (хоч там **воздвигїй**).

§ 231. Давнього дієприкметника теперішнього часу на **-мый** жива українська мова вже не знає; щуплі залишки цих форм позостали в нас тільки як прикметники. Те саме бачимо і в КА: дуже рідких форм на *-мий* (тільки від дієслів перехідних) вжито тут, коли не як церковно-слов'янської позички, то як прикметників, напр.: Ненавидимого 646, невѣдомыи речи 237, невидимому 505, знаєма 432. Вси запалеными сут м(и)п(о)стю к закону 116. Был єсми незнаємым в лице церквам 406. Оболоки от вѣтру переносимыи 201 і др. В українській мові замість форм на *-мий* звичайно вживаються форми на *-ний*.

§ 232. Дієприкметник страдальний минулого часу на *-ний* — це найчастіща форма дієприкметника, вільно уживана в живій українській мові. Суфіксом цеї форми для більшости дієслів єсть *-ен-*, і тільки дієслова на *-ати* мають суфікс *-ан-*. Коли дієприкмет-

---

[1] Полонізмами ці форми вважає *А. Потебня*, див. його „Изъ записокъ по русской грамматикѣ", вид. 2, Харків, 1889 р. ст. 242.

ника на *-ен* чи *-ан* ужито яко присудка, то звичайно він має при собі допомічне дієслово.

Ось трохи дієприкметників з суфіксом *-ен-*. Називний відмінок однини може бути зложеної форми, як то постійно в живій українській мові: звѣтеженый 628, нароженый 545, Хутливою м(и)л(о)стью къ Богу будучи запаленый 121, Тѣло всѣяноє в скаже*н*є 355, Небо отвореноє 651, згодноє 608 і т. п., але дуже часто може бути й скороченим, чого жива мова звичайно не знає: Маєт быти боронень кресть 57, Мушу быти ведонь 110, Не є*с*т зневолен в таковых речах 319, Закон ни во што обернень 413, огорен 595, Приведен перед него 135, Диявол скинен є*с*т ув озеро 655, Скинен є*с*т на землю 629, Буде*т* упевнень у мысли своєи 286, выкинена 247.624, затмена 612.619, Дорога правдивая буде*т* зганена 198, Гора скинена в море 617, одмѣнено 625, отворено 610 і т. п., див. § 223. Дальші форми: G^1 одроженого 261, сѣна спаленого 617, вѣры необлуднсє 504, D^1 закиненому 181, опатрьному 534, A^1 замкненую 25, наменену 552, огорненую 660 покаляную 574; N^3 кінчиться на *-ы* або *-и*: Вкинены были живы в озеро 653, Книги су*т* замкнены 662, Всякіє уста были затулены 246, Чарами твоими были вси народы зведени 650, Книги звинены 612, звязаны 110, зганены 365, напоєны 340, Тыи речи ни во што обернены 83, откинены 401, Другіи перестрашены су*т* 626, поранены 103, скинены 629, схованы 203, Руками учинены 105, чинены 20.168.221.506, вкоренени 468, Не были згодни 157, Перенесени су*т* до Сихем 32, Стережѣтеся, абы єсте не были уведени ганебным блудом 205, На остаток буд*т*е умо*ц*нени 444; одне й те слово може мати в N^3 закінчення *-и* або *-ы*: замкнени 253—замкнены 662, карени 338 bis—карены 377. 421, непокорни 239 — непокорны 527, ряжени 459 — ряжены 219, уве*л*бени 264 — уве*л*бены 355, узброєни 189 — узброєны 621, усправедливени 409— усправедливены 510.610, утиснени 581 — утиснены 362 і т. п., див. § 144; можуть бути й повні форми: выбраныи 277.472.645, Слышал невымовныи слова 397, наполненыи 448, откиненыи 639, шаленыи 620, Таємници не-

достигненыє 305 і т. п., див. § 144; звичайно, одне й те слово може бути в повній чи скороченій формі: оживеныи 447—отживены 356, навчоныи 347—навчены 662 і т. п.

Дієслова на *-ати* задержують *а* в дієприкметниковому суфіксі, себто мають суфікс *-ан-*, напр.: На смерть сказаный 310, *єст* выслухань 555, *єст* вызван 160, даван 124, задержан 237, Змазан *єст* запис 469, Познан *єст* Иосиѳь от брати своєи 32, покаран Ирод 62, выслухана 55, Без ласки, котораа бываєт давана 259, *єст* запечатана 361, Которая не отдана мужеви, стараєтся о речах панских 322, Оѳѣра за нас *єст* ооерована 313, *Єст* топьтана кад 637, доконьчано 593, розорвано 642, Поздоровте Руѳа выбраного в Пану 295, Єсмо обецаного духа взяли 412, Для баламутства примѣшаного 617, Жил Авраам на землѣ обецаной 577, о нерозорваной 379, Даны сут двѣ крылѣ 630, Єстесмо захованы моцю 178. Як сут невыпытани суды єго 280, Оперезаны под перси поясы золотыми 638, N³ выхованы 422, выбраны 597, заказаны 508, захованы 201.265.613, зобраны 108.636, названы 213, оборочаны 338, перетираны сут 581, побужаны 429, подданы 265, познаны 339, выбраных 61. 66, запечатованых 607, зобраных 604, обецаных 179 і т. п.

Допомічне дієслово може бути в минулім часі, а тоді твориться дієприкметник давноминулого часу: Была тая невѣста взолочена золотом 643, Быль ведень до суду 94, Был вызволень от небезпеченьства 363, Был захвицон без памети 123, Адам не был зведен, але невѣста зведена 507, Смок был скинен 630, Оголеная была 335, Смертелная рана была улѣчена 632, Єсмо были усправедливени з вѣры 409, Жебы єсмо были ненаганеными 425 і т. п.

Дієслово *было* при дієприкметнику сер. роду в КА вживаєтья вільно: Имя было подано людем 18. Было узолочено золотом 648. Слово божеє не было блюзнено 536. Которым оповѣдено было 553. Абы право закона было выполнено 263. Иж бы было оповедано имя моє по всей землѣ 270 і т. п., див. приклади в Словнику під *быти*; пор. § 208.

По шиплячих звуках *ж*, *ч*, *ш*, *щ*, також і по *р* наголошений звук *е* суфікса *-ен-* міняється на *о* (по § 7), напр.: высажон 509, заложон 307, збужон 351, звитежон 202, осужон 539.625, *єст* посажон 449, розсужон 137, утвержон 51.644, збужона 50, потвержона 174, россужона 624, ряжона 656, вложоно 184, зглажоно 644, однорожоного 578, прирожоного 25⁹, одрожоный 219, преложоных 506, выцвичон 120.121, злучонь 512, освечонь 221, посвечонь 94, прилучонь 5.71, незличонаа 253, назначоно 507, Богу посвечоны 268, будут улѣчоны 660, цвичоныє 556; перестрашон 68, порушонь 161, примушонь 399, зрушона 160, нарушоно 586, зрушоны 381, ношоны 421, порушоны 616, роспорошоны 646; выпущон 145.589, запущона 559, знищоно 256.420, отпущоны 174.249.634; створон 438, часу замероного 639, Двери сут отвороны 366.602, Книги сут отвороны 662, створоны 265, створоныи 238, створоныє 604 і т. п.

Звичайно, ті самі дієслова, коли в них *-ен-* ненаголошене, можуть і не міняти *е* на *о*, напр.: зглажен 265, охоложен 381, ображена 619, обтяжена 514. осажено 87, заражены 253, обтяжены 373, одрожены 214, охоложены 541, взбужени 256, высвобожени 257. 265, осужени 173, скривжени 581, мучен 635, цвичены 583, были бы єсмо затрачени 272, єсте насычени 310, єстесте убогачени 299, убогачени были 383, были потѣшены 109, будем вывышени 391 роспорошеным 159, знищена 369, знищены 624, отпушчены 210, очищени 617, небо отвореноє 651, зверены сут 244. 529, створены сут 168, отвореными 45 і т. п.

Звичайно, одне й те слово може мати змінене *е* на *о* або не змінене: вижен—вижон 350, затривожены 612—затривожоны 508, переможены 29 — переможоны 29, преложеныи 512—преложоныи 533, *єст* речено 553—речоно 362, створены 265—створоны 265 і т. п., звичайно, в залежності від наголосу. Див. § 7.

По губних *б*, *в*, *м*, *п* звичайно вставляється епентетичне *л* перед суфіксом *-ен*, напр.: оздоблена 475, зоставлен 138, обьявлен 497, обьявлена 297.617, обьявлено 476.547, G¹ обьявленои 426, выставлены 487, мовлены 561, обьявлены 655, уздоровлены 40.154, *єст*

кормлена 630, одкуплены 634, потоплены 598, вчеплени 279, вщеплени 16, покроплени 2, потоплени 498 і т. п. Але дуже часто, може й під польським впливом (див. § 41), цього *л* не буває, напр.: пога*н*бен 274, оздобены 46.101, збавен 60.274.279, обьявєнь 56, оживен был 188, постановен 564.540, справен 507.575, усправедливен 166, усправедливена 166, усправедливени 242.247.409, одновены 356, оживены 356, постановены 284, выбавени 274.527, оживеныи 447, усправедливеными 244, ознаймен *єст* 32, ознаймена 297, затлумены 516, утрапени 371.496.586 і т. п. Навіть одне й те слово може мати або ні *л* епентетичне: збавлены 632—збавени 78 і т. п., див. § 41.

§ 233. Як то буває в живій українській мові, в КА дуже часто дієприкметник на *-ний* роспочинає побічне речення, напр.: Не учинили ничого, годного хвалѣ 390. Не маєт жадного выступку, годного см(е)рти 130. Не блюзнили моци, им даной от Бога 200. Євангелія, проповеданая от мене 404. Дар, мнѣ от Бога даный (dar, mnie od Boga dany) 13. Ирод, будучи сточоный от червей, здох 66—Ирωдъ, бывъ червьми изъѣденъ, издше (Дії 12[23]) - Herod, będąc stoczony od robactwa, zdechł. О церквах, руками будованых 37. Маєм мешка*н*є, не руками уроблено 373.

§ 234. Дієслова односкладового пня, що кінчаться на голосний звук, або на *р* чи *ну*, мають дієприкметник минулого часу на *-тий*, напр.: битый 125, надутый 509.517, проклятый 411.600, Муси*т* бы*т* забит 625, Муси*т* мечем забит быти 632, однят 656, *єст* вылита 252, пожата земля 637, То и перед аньгелы закрито было 58, омытоє 573, Опове*д* Павла битого 125, Надутою гордо*ст*ю мовечи 201, Абы были вытяти 420, Мечем забиты полегли 581, Уста надуты 232.528, одняты 641, приняты 91, Люде прокляты 201, взятых 607, Познаю слова надутых 311. Иж бы не были сами в собѣ надутыми 279 і т. п. Як і в живій мові, форми на *-тий* часті й вільно творяться; часто починають побічне речення, напр.: Самою вѣрою, подперетою словом божим 252 і т. п.

§ 235. *Дієприслівник*[1] теперішнього часу діяльний кінчиться на *-учи, -ючи, -ачи, -ячи;* форма ця твориться від 3-ої особи множини часу теперішнього, змінюючи *-ть* на *-чи*, і задержуючи й його наголос. Ці форми на *-чи* надзвичайно поширені як в живій народній мові, так і особливо в мові літературній; українські пам'ятки XIV—XVI віків знають ці форми в дуже великім числі.

Закінчення цеї форми в КА постійно пишеться як *-чи*, ніколи *-чы*. Правдиву вимову його подає Сочавська грамота 1437 р.: чтучы (Акты Зап. Росс. I № 35).

В КА, як пам'ятці літературної української мови, дієприслівників на *-чи* надзвичайно багато. Подаю трохи прикладів:

а. Беручи 178. 226. 338, будучи 40. 252. 273, ждучи 128.558, живучи 440.470.563, идучи 43.200. 303, ищучи 178, кажучи 84, крадучи 537, Могучи иньших учити 291, Не могучи вже здержати 487, могучи 484.630, пасучи 231, пишучи 305, плачучи 50. 115.648, плетучи 514, плывучи 147, ростучи 464, шепчучи 226.

б. По голосній закінченням буде *-ючи*: бѣгаючи 247, вагаючися 409, взываючи 610, внимаючи 646, вызнаваючи 348, выймуючи 143.284, вылужаючи 201, вѣдаючи 10.167.251.253.509, гадаючи 102, даючи 189. 343.611, дбаючи 580, досветчаючи 281, дуфаючи 374, жедаючи 136.137.373, жадаючи 509, забываючи 458, залецаючися 370, збираючися 61, збираючи 357, здоймуючи 188, знаючи 302, играючи 441, летаючи 646, маючи 21sq, мешкаючи 518.538, минаючи 293, надѣючися 242, наполняючи 340, напоминаючи 172.467, нарекаючи 648, научаючи 14.27, невѣдаючи 23, недовмеваючи 139, непереставаючи 236, несмѣючи 639, обачаючи 422.587, обецуючи 201, оборочаючи 300.511, огледаючися 250,

---

[1] **Про дієприслівники див.** *Ол. Курило:* **Уваги до сучасної української літературної мови**[3], 1925 р. ст 26-43. *М. Сулима:* **Дієприслівники в Шевченковому „Кобзарі", „Науковий Збірник за рік 1928" ст. 184-198.** *М. Равлюк:* **Дієприкметники і дієприслівники в українській мові, Кіцмань, 1912 р.**

оживляючи 660, ожидаючи 233.336.537.572, опущаючи 511.525, отвораючи 16, откидаючися 211, отповедаючи 19.26, отпущаючи 416.444, отсылаючи 540, палаючи 100, перевиваючи 148, перекажаючи 186, перекладаючи 91.235.515, перепираючи 48, поведаючи 1, подаючи 660, подбуруючи 93, подростаючи 584, пометаючи 521, поючи 441, привлащаючи 190, приєжчаючи 121, примушаючи 142.192, припоминаючи 403, прихиляючися 515, пробачаючи 95, пытаючися 79.301. 333, розрываючи 456, розумѣючи 575, слухаючи 98. 197, спеваючи 473, споминаючи 482, страхаючися 647, стоячи 120, торгаючися 534, трываючи 12.282, уживаючи 11.48.103, упережаючи 282, утвержаючи 77, утекаючи 559.628, читаючи 42, щинаючи 301. Так само: шлючи 487 і др.

в. Приносячи 24, седячи 109, тулячися 581, боячися 51sq, стоячи 7.120 і т. п. Але через те, що **ѧ** в закінченні *-ячи* звичайно без наголосу, через це воно дуже часто пишеться (див. ст. 250) через *е*, напр.: блудечи 307, блюзнечи 29.619, выводечи 157. 274, видечи 13sq, гордечи 423, дѣлечи 11, дражнечи 421, зводечи 40.529, мыслечи 260, молечися 487, мстечися 283.496, носечи 372.508, отводечи 314, подносечися 470, помнечи 512, постечи 151, просечи 138. 488, родечи 253.508.628, смотречи 344.584, судечи 125, твердечи 48, хвалечи 225, ходечи 13sq, хотечи 504, чинечи 143sq.385.447 і т. п.

Навіть по *ж*, *ч*, *ш*, *щ* так само пишеться *е*: служечи 110.141.538, срожечи 142, бачечи 646, валчечи 582, выволочечи 39, вчечи 158, зычечи 321.400.447, крычечи 119.636, мучечися 184, рычечи 193, свѣтчечи 97sq, учечи 110sq, слышечи 199, спешечися 204, верещечи 92 і т. п.; не часто в цих випадках по шиплячих ставиться *а* (в вимові перекладчика воно було наголошеним): держачи 465.509, дрыжачи 45, слышачи 10, так само сварачися 29 і т. п.

Через велику рухливість наголосу в дієприслівниках на *-чи* частенько бувають подвійні форми з *я*(*а*) або з *е*, напр.: боячися 51sq—боєчися 148, веселячичися 282—веселечися 468, молячися 5.64—молечися 232.447 487, приводячи 619 — приводечи 72, ходячи

232—ходечи 13sq, хотячи 32.349—хотечи 9.33sq, держачи 465.509—держечи 506, дрыжачи 45—дрыжечи 89, слышачи 10.26.45.92.116—слышечи 199 і т. п.

У більшості говорів живої української мови по губних *б, в, м, п* перед *я* в *-ячи* постійно вставляється *л* епентетичне; в КА, з ріжних причин (див. § 41), а також з церковно-слов'янської традиції, частіше цього *л* не ставиться, напр.: губячи 620, ослабяючи 82, робечи 310.485.500.501, бавечися 40.197.535.514, мовечи 2sq, ломечи 12, вонтпечи 160, покропяючи 568, терпячи 184 — терпечи 74 і т.п.; і тільки не часто проте пробивається жива вимова й тут: розмовляючи 54.102, уздоровляючи 56 і т. п.

Порівняння українського перекладу КА з церковно-слов'янським текстом кидає трохи світла на історію форм дієприкметників на *-чи*, напр.: враждꙋ́ѧ—ся срожечи 142, глаголѧ̀—мовечи 16, недоꙋмѣ́ѧсѧ—недовмѣваючи 139, помина́ѧ—пометаючи 521, предлага́ѧ—перекладаючи 91, презира́ѧ — пробачаючи 95, не терпѧ̀— не могучи 487, бесѣ́дꙋѧ и оу҆вѣра́ѧ—розмовляючи и гадаючи 102, оу҆кора́ѧ—винуючи 565, ходѧ̀ — ходечи 13; взира́юще—обачаючи 587, глаголю́ще—мовечи 2.6.7.18.25, зра́ще—смотречи 2, и҆мꙋ́ще—маючи 12, лома́ще—ломечи 12, ѡ҆бѣщава́юще—обецуючи 201, подтвержда́юще—перевиваючи 148, представлѧ́юще — залецаючися 370, прельщающе—зводечи 529, приноса́ще—приносячи 24, рꙋга́ющесѧ—насмеваючися 7, стоѧ́ще—стоячи 25, стѧза́ющесѧ—сварачися 29, оу҆чаще—научаючи 27, хвалѧ́ще—хвалечи 12; ра́дꙋющисѧ—радуючися 27, разꙋмѣ́вше—вѣдаючи 18, слы́шавше—слышачи 26; блюды́й—обачаючи 422, живы́й—мешкаючи 518.538, сꙋмнѧ́йсѧ—вонтпечи 160 і т. п. В мові польській цим формам на *-чи* постійно відповідають форми на -iąc; форм без кінцевого *-и* КА не знає.

Правопис форм на *-чи* дає змогу (див. ст. 250—251) частенько встановити й наголос цих форм. У живій українській мові наголос в цій формі дуже рухливий і падає найчастіще на корінь, але може бути також на кінці слова, або й на *я*, напр.: про́сячи—просячи́—проса́чи. Так само наголос форм на *-чи*

троякий і в КА: найчастіщий на корінь, але може бути й на кінці слова (розумеючи 37.184.253) або на *я* (*а*): слышачи 10.26.45.92.116 і т. п.; а в залежності від цеї рухливости наголосу повстає й рухливість правопису що до *ѣ-е*, *я-е*.

В КА часом трапляються випадки (як і в польськім), коли дієприслівника на *-чи* вжито замість дієприкметника, напр.: Посреди рынку было дерево животное, носячее плодов дванадцет, на каждый мѣсец подаючи (podawaiąc) овощ свой 660, Апок. 22[2]. Єсмо были тихи посреди вас, якобы матка, огреваючи (ogrzewaiąc) свои детки 484, I Сел. 2[7]. Див. § 214.

§ 236. Дієприслівник минулого часу діяльний на *-вши*, *-ши* так само дуже частий в КА; його форма твориться від дієменника, змінюючи *-ти* на *-вши* (по голоснім) або на *-ши* (по приголоснім), напр.:

а. Дієприслівники на *-вши* (буква *в* звичайно винесена над слово): вдавшися 230, вернувшися 25, взявши 489, выгладивши 469, выпытавши 132, выславивъши 195, вломивши 151, довѣдавшися 454, докончивши 553, забачавьши 641, загрозивши 19, задавши 88, задивившися 631, запаливши 153, запрѣвши 606, збогативши 648, збудивши 71, збунтовавшися 644, зложивши 67.256, зненавидивши 31, зобравши 1.104, зозвавши 54, миловавши 531, набравши 92.153, обачивши 119.183.626, обернувшися 50.88, одержавши 581, оперезавши 445, опустивши 404.458, отправивши 107, перемешкавши 138, повѣсивши 26, подяковавши 337, покинувши 508, поклекнувши 114, помахавши 69, помолившися 154, порушивьшися 277, посыпавши 649, пославши 467, ся привитавши 3.116, призволивьши 621, розмовившися 137, роставшися 367, скочивши 13. 103, стративши 511, увидивши 118, удавшися 591, узявши 510, укрижовавьши 606, уморивши 69, учинивши 66.136.155 і т. п.

б. збѣгшися 29, прибѣгши 64, измогши 103, вшедши 139.154, нашедши 114, перешедши 84, окрадши 540, привѣдши 25, сѣдши 65, спадши 618, упадши 348, перевѣзшися 146, зволокши 606, оболокшися 65, улякшися 135, подпершися 578, роздерши 76, вытресши 97, однюсши 66, прочетши 130 і т. п. (при-

голосна, що стоїть перед *-ши*, звичайно винесена над рядок).

Порівняння форм на *-вши*, *-ши* з церковно-слов'янським текстом показує, яким саме формам вони відповідають, напр.: **и҆зве́дъ** — выведши 24, **прише́дъ**—пришедши 25, **ре́къ** — рекши 2; **ви́дѣвъ** — обачивши 643, **и҆стреби́въ** — змазавши 469, **помы́сливъ** — обачивши 578, **разрѣши́въ** — отнявши 9, **и҆спо́лнивсѧ** — наполнившися 17; **доплы́вше**—привѣзшися 155, **є҆́мше**—поймавши 143, **и҆зне́сше** —вынесши 23, **напа́дше**—збѣгшися 29, **ѿвергшисѧ**—запрѣвшися 537, **позави́дѣвше** — зненавидивши 31, **призапре́щше**—загрозивши і т. п. В мові польській маємо також форми на -wszy або -szy.

Наголос в дієприслівниках на *-вши*, *-ши* найчастіше падає на корінь слова. Коротких форм дієприслівника на *-в* без *-ши* КА не знає.

§ 237. Ще в давній українській мові звичайним було *повторення прийменника* і перед тим словом, що залежить від речівника; цим звичайно підкреслювалось значіння цього слова. Напр.: Волинська гр. 1341 р.: *От* князя *от* Кестутя и *от* князя *от* Либорта. Київ. запис 1515 р.: *На* людех своих *на* Максимовцех.

Маємо це і в КА, але дуже рідко: Єсте пришли до мѣста Бога живого до Єрусалима 585. До мене пришоль до Никополим 539.

4. Відмінки.

§ 238. Ще з праслов'янської доби набула собі українська мова особливої форми для *предмету в перечних реченнях*. А саме, — в перечних реченнях предмета ставимо в родовім, а не в причиновім відмінкові. Явище це надзвичайно давнє; його мають всі слов'янські мови, а також знають його мови: литовська, латишська, готська й середньо-горішньо-німецька; до певної міри знає його й мова грецька. Пам'ятки наші вже з XI-го віку знають це явище, — в Остром. Єв. воно звичайне; в Гал. Єв. 1144 р. Мт. 1[19]: **Не хотѧ облїѹїтї ѥѧ, въсхотѣ поуститї ю,** Мт. 1[20]: **Не оубойсѧ прїѧтї женъı твоѥѧ.**

В КА по *не* постійно маємо родовий відмінок: Не могли нічого мовити 18. Таємници поняти не могли 58. Не могут иначей правды загородити 92. Жаднои годности не было 126. В жадном з вас шкоды не будет 149. Змия єму нічого не зашкодила 153. Греха не вчинил 184. Правды не вѣдали 211. Жоны не маєт 322. Не завязуй губы 326. Часу не мѣли 460. Не прийму жалобы 515. Соромоты єго не видили 641. Мора вже не было 656. Жадного сведецьтва не мають 57. Жадное моци не мѣли 252. Чому злых речей не чиним 245. Вси члонки однои справы не мают 281. Не маючи певного мешканья 374. Нічого злого не чинили 401. Не вложу на вас иного беремени 600. Нічого певного не маєм 613. Не огледаєте обличя моєго 111. Не откинул Бог люду своєго 276. Не знаючи глупства своєго 302. Не литуючи здоровя своєго 455. Муж жоны своєи нехай не отпущает 319. Жаднои заплаты або нагороды не взяли 393. Не пишу вам новои науки, але науку старую; зас науку новую пишу вам 209.

Та сама форма позостається і при дієіменнику: Правды приняти не хотѣли 631. Ласки принести не может 250. Не даси почути истления 71.

§ 239. В мові грецькій був дуже поширений т. зв. *родовий відділення* (genetivus separationis, в мові латинській ablativus separationis); так само і в мові давньо-слов'янській та давньо-українській була дуже поширеною ця сама форма. Полягала вона в тім, що по всіх дієсловах, що визначають відділення, звичайно ставиться родовий відмінок без прийменника (часом з ним). Напр. Лк. 21[36]: ἵνα καταξιωθῆτε ἐκφυγεῖν ταῦτα πάντα, ut digni habeamini fugere ista omnia, Зографська Єв.: да сподобитеса оубѣжати бѣсѣхъ сихъ. При перекладах Біблії на ц.-сл. мову перекладчики звичайно дослівно трималися грецького тексту, — і в випадках родового відділення вживали чи не вживали прийменника в залежности від того, був чи не був він в грецькім тексті, напр.: πῶς φύγητε ἀπὸ τῆς κρίσεως Мт. 23[33], Галицька Єв.: како оубѣжите ѡ соуда (але в Остромировій Єв. 1056 р.: како оубѣжите сѫда).

Давньо-слов'янська та давньо-українська мови знали дуже часто родовий відділення без прийменника, напр. Супрасл. рук.: **Бѣдъ свобождени быша** 351.8. **Доидетъ мѣста того** 31.1, **Бѣжимъ кыѵениꙗ** 340. Збірник 1076 р.: **Грѣха бѣжи** 96 і **Бѣжи отъ грѣха** 171. Луцька порука 1388 р.: Коли их отстанет. Галицький лист 1409 р.: Отступили тоѣ дѣднины. В теперішній час в східних українських говорах та в літературній мові Великої України родовий відділення частіше вживається з прийменником, а в західних говорах і в літературній мові Галичини дуже часто вживають його без прийменника.

В КА в цих випадках маємо родовий або з прийменником, або без нього: Хто мя выбави*т* от тѣла смерти сеи 262. Нас выбавил з моци темности 465. Злый не дотыкає*т*ся єго 221. Од и*н*шого каранья сам Бог ихь загамоваль 19. Отводи*т* нас от того 256. Узна*н*є не оддѣлено од вѣры 60. Отлучайся же от тых 517. Не отступую*т* хвалы 510. Бога отступую*т* 235. Отступили и отступую*т* хвалы божеи 237. От послушенства отступила 644. Отступя*т* от вѣры 510. Отступеньє вѣры 632. Отступую од вѣры 617. Од нерадници отступиль 644. Стережѣтеся нечистости 317. Стережѣтеся от болвохва*л*ства 331. Стережѣтеся от офѣр 222. Пря*т*ся Бога 535. Увойти суду б(о)жего 240. Чого, Б(о)же, уховай 247. Ховайся от тых речей 518. Балвохва*л*ства ся выстерегали 330. От фа*л*шивых учителей ся выстерегали 223 і т. п., див. приклади на ці й подібні слова в Словнику. Вже кресу дошол 458—Вже пришол до кресу 457.

§ 240. В старо-слов'янській мові часто вживається т. зв. *родовий якости*, genetivus qualitatis, напр. з Зографської Євангелії: **чк҃ъ єтеръ добра рода** Лк. 19[12]. Знає цю форму й жива українська мова. В КА цих форм багатенько, напр.: Был серца такого 454. Был статочного серца 579. Люди твердои шии и необрезаного с(е)рдца и ушъю 37. Ч(е)л(о)в(ѣ)къ тихого и спокойного духа 168. Бу*д* доброє надѣи 127. Вси почали быти доброи мысли 151. Начи*н*я кости слоновоє 647. Муж однои жоны 534 і т. п.

§ 241. *Родовий часу*, genetivus temporis, дуже поширений як в старо-слов'янській, так і в живих слов'янських мовах; звичайно, часто знає цю форму й жива українська мова. В КА форм родового часу дуже багато, часто в сполученні з речівниками: години, дня, ночи, часу і др.: Тои ж годины послал єсми єго до тебе 130. Онои годины отпущоны су*т* 648. Мѣсто одноє годины спустѣло 649. Дня певного Ирод мовил до них 65. Дня суботного седѣли 68. Я тебе сегодня родиль 71. Другого дня приплыли 109. Бом ся обрезал дня осмого 456. Остаточного дня 15. Остатних дний прийду*т* насмевцы 202. Тых днев люде смерти искати буду*т* 619. Тои ночи Петръ спал 63. Взявши Павла тои ночи 130. Ми ся тои ночи указал ангел 149. Каждои суботы 70. Того ж часу двери замкнено 118. Того часу сталася мова немалаа 104. Часу своєго умер за грѣшных 252. Розбѣглися часу замордованья Стефанова 159. Часу слушного 252. Часу небезпечного на мори 145. Часу остатнего 198. Часу остаточнего 178. Часов наших 613. Остаточных часов (**въ послѣднѧѧ**) отступя*т* 510.527 і т. п.

Дуже часто маємо в КА родовий часу й тоді, коли його нема в церковно-слов'янськім тексті (звичайно він єсть в польськім оригіналі): По нем настал Июда часу попису 27—**во дни написа́нїѧ**—czasu popisu. Обрѣзал єго дня осмого 31— **ѡ҆брѣ́за є҆го̀ въ де́нь осьмый.** Бо часу своєго 423—**во вре́мѧ бо своѐ.** И сталося тои годины (**въ часъ той**) великоє тресе*нє* землѣ 626.

§ 242. Давні мови — церковно-слов'янська, українська і др. — кохалися в уживанні особливої форми, т. зв. dativus commodi або incommodi, *давальний учасництва*, цеб-то, коли робилося щось на користь чи на шкоду якійсь особі, то назву цеї особи звичайно ставили в давальнім відмінкові без приіменника. Напр.: Савина Єв. XI в.: **истребисѧ ємоу проказа** Мт. 8[3]. Зографська Єв.: **аште комоу братръ оумьреть** Мр. 12[19].

Цю ж форму частенько маємо в КА, напр.: Тихик ми є*ст* товаришом в Пану 475. Ковач много ми злого учинил 531. А Пан є*ст* ти Дух (**г҃дь же дꙋ́хъ є҆́сть**) 370. Видело ми ся за ре*ч* потребную 454. Где

ся єму вродили два сыны 34. Уродился Авраамови Исак, Исакови уродился Яков, Яковови дванадцет патриархов 31. Через которого ми (мнѣ, mnie) єст свѣт укрыжован 423, Гал. 6[14].

§ 243. Старо-слов'янська мова дуже часто вживає *давального приналежности* замість родового; так, в Зографській Євангелії маємо: **Вы єсте соль земи** Мт. 5[13]. **Отъ ізбытъка бо срьдьцю оуста глѭтъ** Мт. 12[34]. **Тоу бѫдетъ плачь и скрьжьтъ зѫбомъ** Мт. 13[50]. **Дроугъ мытаремъ ї грѣшьникомъ** Лк. 7[34]. **Свѣтильникъ тѣлоу єстъ око твое** Лк. 11[34] і т. п.

Цю ж форму давального приналежности частенько маємо в КА: Мы єсмо свѣткове єму тых речей 26. На веки веком 190.462.532.545.626.655. Маю непереставаючую болесть серцу моєму 268. Єсли єсми єст апостолом поганом (Рим. 11[13]) 277 — ilem iest apostołem poganow. Их упадком сталося збавенє поганом 277. Муж єст голова жонѣ 441. Он єст головою тѣлу церкви 465. Корол королем и пан пануючим 652 (пор.: Єст паном панов и королем королей 645). Умоцнилися єму плесни и голени єго 13 — **оу҆твердистеса є҆гѡ глезнѣ.**

§ 244. *Причиновий відмінок однини муж. роду в формі родового.* В українській мові надзвичайно поширена заміна звичайної форми причинового відмінку однини муж. роду слів неживих формою родового. Ця заміна під впливом такої ж форми слів живих роспочалася ще з доісторичної доби, бо її мають в тій чи іншій мірі всі слов'янські мови. Пам'ятки наші рано нотують це явище; так, вже в Гал. Єван. 1144 р. Іо. 3[16] знаходимо: **Тако бо възлюбї бг҃ъ всего мира.** Мт. 15[26]: **Нѣсть добро отѧти хлѣба чѧдомъ.** Пандекти Антіоха XI-го в.: **възѧти хлѣба** і т. п.[1].

В КА звичайно маємо традиційну форму знахідного відмінку: Написал лист 129. Отдали лист старосте 130. Отворил колодез 618. Коли ковчег готовано 188. Запусти серпь 636. Маєте пожиток 258. Для іс-

---

[1] *Шахматов* відносить це явище на XIII-й вік, див. „Нариси з історії української мови", Київ, 1924 р. ст. 62. Звичайно, це непорозуміння.

тот живих: Послати вязня 140. Мѣла духа вѣщого 87. Маєм вси одного духа 372. Призвал жолнера 52. Избавителя ждем 459. Невѣста маєт мужа 259. Вх(в)атил ужа 654 і т. п.

Але часом вривається сюди вплив живої мови, і тоді маємо й у речівників неживих причиновий відмінок в формі родового, напр.: Добывши ножа 89. Докончивши свѣта 553. Видети трупа 355. Нехай устягнет языка своєго 187. Давали собѣ помочи 148. Взывано именя моєго 81. Абых вам узычил якого дару духовного 236.

§ 245. *Причиновий відмінок множини для слів живих.* В давній українській мові, як і в мові старослов'янській, коли прямим предметом була назва живої істоти (у множині), то цю назву ставлено в причиновім (що пізніще збігається з називним у множині), а не в родовім відмінкові. В КА, якого мова часто так вірно відбиває живу українську мову XVI-го століття, дуже багато подібних форм: Приймовали ангелы в домы свои 586. Они хвалили фалшивыи апостолы 309. Маютъ в себе вдовы 514. Оживляючи свои вѣрныи 660. Гости приймаючи 282. Гости вбогіє в в дом свой приймовала 513—Goście rada przyimowała. Гости рад приймучий 508. Забиваючи дѣти их 33. Дѣти добре справовали 509. Вдова дѣти або внучета маєт 512. Дѣти вѣрны маючи 534. Мѣли духи злыи 103. Перепирал жиды 47. Розмовлялся в божницы, навчаючи жиды и греки 97. Єсмо перед тым перепєрли жиды и греки 245. Жидове подпущали жоны 73. Жоны маютъ 321. Милуйте свои жоны 442. Милуйте жоны 473. Взял люде 80. Подбураючи люде 93. Покивал рукою на люде 120. Страшитъ судом божим облудныи люде 240. Приходитъ гнѣв б(о)жий на люде непослушныи 440. Положу неприятели твои 10. Поголдовали вси неприятели 256. Выбрал отци наши 69. Выправивши послы 32. Бог наведил поганы 80. Раав принела послы 166. Приятели поздоровляй 227. Бог приняль поганы 277. Свои пророки и нас выгнали 486 - Własne proroki y nas wygnali. Положил душу свою за приятели свои 593. Поставили свѣтки фалшивыи 30. Милуєм сыны божіи 219. Пан збудиль

сыны Аврамовы 250. Бог сыны свои возмет до королевьства своєго 265. А сыны єи потрачу смертью 600. Навежати сироты 163. Утвержал вси ученики 100. Вылучил ученики 102. Выберут собѣ учители 530. Обфитовало на вси люде 254.

Але від назв живих осіб (не тварин) часом маємо в КА для прямого предмета форму родового множини, як то буває і в живій українській мові: Призвавши апостолов 27 — Призвавше апостолы. Нехай дома своих мужов пытают 349. Дѣти, слухайте родичов ваших 443. Сынов приняти 467. Мужей своих миловали и дѣтки 536. Винует своих неприятелей 30. Авраам двох сынов мѣл 417 — Авраамъ два сына имѣ. Страшит судом божим облудныи люде и тѣшит вѣрных 240.

§ 246. В давній мові, як церковно-слов'янській так і українській, був дуже поширений *місцевий відмінок з прийменником о* по дієсловах dicendi. Напр. В Зограф. Єв.: ѹѣто глѣши о тебѣ самомь Іо 1[22]. Ці давні форми ще й досі дуже поширені в західно-українській мові, а в КА їх повно: Выпытавши о всем 132. Вѣдали о моих речах 446 Выведати о тых речах 127. О том вѣдомост маєм 323. Павел не дбает о хвалѣ 85. Абых о ней безпечне мовил 446. О учнях своих мовиль 548. Недовмеваючи о таких гадках 139. Ознаймил королеви о том 138. Ани ся о том пытати годит 265. О мнѣ не пытали 275. Пыталися о дому 53. Пытаючися о скрытых речах 301. Поведали о тым именю 16. О ней Бога просит 160. О них свѣтчу 273. Свѣтчу о Пану 437. Свѣтчил о тых речах 662. Єсмо свѣтчили о Богу 351. Слухал єго о вѣри 135. О чом ся Павлови и не снило 307. Услышу о ваших речах 450 і т. п.

Часто в цім випадку маємо відмінок причиновий, а не місцевий: О соромоту (ѡ срамотѣ) не дбал 582. О то прошу 448. Прося *и* о помноженє 16. Просили о короля 69. Але ся о то не потреба старати 544. Он о свой зыскъ старался 105. Погани ся не старали о справедливост 272. Стараймося о рѣчи 288. Не старайтеся ни о што 460. Жаден не мѣл моци судити о горло рымлян 90. Не подоймуется судити о вѣ-

ру 96. Боюся о вас 415. На него жалуют о якиєс гадки 130. О земскіи речи стараются 458. Стараючися о почтивыи рѣчи 283. Старанє о вас 384. Рідко може бути й форма без *о*: Павел оповедаєт своє наверненьє 140.

Живих *за* і *про* при дієсловах dicendi КА не знає.

§ 247. *Відмінки по прийменниках.* Як ми бачили в § 197, в КА дуже багато найріжніщих прийменників. Кожний з них вимагає якогось відмінку, а саме:

1. З родовим вживається: для, до, з, зо, за, край, кром, місто, од, окром, опроч, от, подлі, против, с, со, у, через.

2. З давальним: к, ко, ку, по, против.

3. Зо знахідним: в, за, кроз, межи, на, над, перед, про, промеж, через.

4. З орудним: з, зо, межи, над, надо, перед, передо, промеж, с, со.

5. З місцевим: в, во, на, о, по, при.

Приклади на всі ці прийменники див. в Словнику, а замітки про них в §§ 197-202.

Про деякі з цих прийменників росповім більше.

По вживається в КА найчастіще з місцевим відмінком множини, а не давальним: По тых сторонах 108. Тулячися по пущах, по горах 581 і т. п., див. Словник. Так само *по* вживається з місцевим і в однині: Плачут по Стефане 39. По серцу 70. По воли 191. По змертвывстани. Дуже рідко знаходимо в КА ще й традиційне церковно-слов'янське *по* з давальним: По своєм похотєм 530[1].

Против з найдавніщого часу вживається з давальним відмінком; в пам'ятках XI в. це звичайна конструкція[2]. Значно пізніще маємо в пам'ятках, осо-

---

[1] Про прийменник *по* див. багату на фактичний матеріял статтю *М. Сулими*: Конструкція з прийменником „по" в Шевченковій мові, „Науковий Збірник за рік 1926", Київ, 1926 р. ст. 177-190. Див. ще його ж: Рідко вживані прийменники в Шевченковій мові, ib. за 1927 р. ст. 149-158.

[2] А через це не треба вважати *проти* з D за полонізм— це наш архаїзм.

бливо з XIV-го віку, сполучення *против* з родовим. Те саме бачимо і в КА, — тут цей прийменник дуже частий з D, частий і з G (див. Словник). А часом навіть в однім реченні маємо обидві конструкції, напр.: Ани против закону жидовскому, ани против цесара 137. В північних і західно-українських говорах *против* з D ще дуже добре відомий.

§ 248. Крім *зазначення часу* родовим відмінком (§ 241), в КА, як то звичайне і в живій мові, дуже часто час зазначається прийменником в, у, перед, по, за, о, на, через і др. з речівником. Напр.: Першого дня у три годины 108. У другую суботу 72. О девятой године молился 55. В годину девятую 12. По оных днех 565.572. По трех годинах 23. По смертвыхвстании. Нехай будет хвала в церкви по вси часы 434.110. На тот час 507. На вѣчныи часы 205. Перед тыми дни вчинил єс бурду 120. Через немалый час там мешкал 99. Через двѣ години кричечи 106. Приклади див. в Словнику під цими прийменниками

Крім цих прийменників, частенько маємо й *за*, як то маємо і в живій українській мові: За дней Ноевых' 188. Вси вѣрныи, которыи за них (цеб-то за їхнього часу) были 617. За часов наших 581.612. За апостолов было оповедано слово Божеє 623.

§ 249. *Згода числівника з речівником*. По числівниках *два*, *дві*, *три* і *чотири* в КА речівника ставиться в числі двійнім, див. § 115. По дальших числівниках (коли він не кінчиться на 1, 2, 3 і 4) речівник звичайно стоїть в родовім множини, напр.: Около ста лѣт 251. Болшей сорока лѣт 19 По збірних числівниках речівник звичайно в родовім множини: Четверо зверат 606.609.615.650; рідко буває і в родовім однини: Двоєнадцеро нашего поколеня 141, Павел мѣл двоє имя 235. Коли речівника вжито перед числівником, то їх постійно ставиться в родовім множини: Наготовали стрелцов двѣсте 128. До которого пристало мужов около чотырох сот 26. Было ув одного жида сынов сем 103. Полегло их дня одного двадцет и три тисечи 331. Приклад згоди слова *лічба*: Великаа личба навернулися до Пана вѣрачих 61.

§ 250. *Што з родовим.* По займеннику *што* в КА, як часто і в сучасній живій західно-українській мові, прикметника чи займенника ставиться в родовім відмінкові, а не називнім: Чинит што брыдливого 660. Справуючи то, што *єст* вдячного 589. Якобы ся вам што дивного пригожало 190. Што учинит доброго 444. Бог о нас што*с* лѣпшого прозрѣль 581. Чинечи то, што *єст* пристойного, пожиточного и справедливого и щирого 480. Єсли єсми што проступил або вчиниль што смертного 137. Єсли ся чого и*н*шого пытаєте 107. Што и*н*шого чините 333. Потреба была што иньшого впровадити 562.

В цих випадках в польській мові постійно маємо також родовий, але в церковно-слов'янській (так і в східно-українських говорах) тільки називний: Того не наследуйте, што *єст* злого, але што *єст* доброго 226 —Tego nie nasladuy, co iest złego, ale co iest dobrego. Ани што доброго, ани злого вчинили 269—**Ни сотвори́вшымъ что кла́го и̑ли̑ зло̀.** Што певного писати мѣль 140— **ѿ не́мже и̑зве́стное что писа́ти не и̑мамъ.**

§ 251. Подаю тут приклади на *вживання відмінків по деяких прикметниках* (більше прикладів див. в Словнику). *Близкий єст* знище*н*я 566. Близко Дамаску 45 *Винен* всего 164. Невѣста сталася винною проступства 508. *Годен* роботник заплаты своєи 515. Єсте негодни судов ме*н*шихъ 314. Годны приганы 514. Нѣкоторый муж *немощный* на ноги 75. *Наполнен* потѣхи 379. Наполненый овощев справедливости 448. Дивне *обѣщтую* весельєм 379. Сыновє, *послушни* будте родичов своих 473. *Певен* єсми того 267.287. Ты певен єси о во*л*ности своєй 289. 286. *Єст* певень живота вечного 221. Певни ласки божои 252. Бу*д* *пилен* чита*н*я 512. *Єст* того пилень 384. *Подобен* каменю 605. Подобно склу 659. Подобного сынови человѣчому 595. Подобны выображенью божему 195. *Полный* всякои зрады 68. Полна вчинков добрых 169. Полни свару 239. Полни звады 239. *Послушных* голосу божого 61.43. *Противна* обетници 250. Милости противна 323. Противныи слову божому 26. Ты *свѣдом єст* науки моєи 528. *Єс* свѣдом всего 141. Мыслей их не был свѣдом 601. *Єс* свѣдом

звычаєв и гадок 141. Из детинства *єс* свѣдом писм св(е)тых 529. Су*т* свѣдоми таємни*ц* божих 615. Бы-ти *усправедливены*мы не з учинков, але з ласки через вѣру 244. Не бу*д*мо *хтиви* порожнеи хвалы 421. Не-почтивого зыску суть хтиви 479.

§ 252. Уживання *відмінків по дієсловах* в КА часом дуже цікаве; звичайно воно відбиває живу укра-їнську мову, переважно західну, часом же відбиває церковно-слов'янську традицію або польський оригі-нал. Подаю тут лише незначну частину прикладів,— докладно про це див. в Словнику при відповідних словах.

Відмінок ставиться по дієслові або безпосередньо, або при допомозі прийменника. Подаю тут лише го-ловніщі випадки.

1. *Дієслова з родовим відміном. Выведавши* слушнои справы 140. Выведуєтся серць 266. Але: Выведати о тых речах 127. *Взываючи* имени панско-го (imienia Pańskiego) 123. Напоминає*т*, жебы ся ба*г*вохвалства *выстерегали* 330. От фа*л*шивых учите-лей ся выстерегали 223. *Держѣтся* доброты 282. Того ся держѣте, што маєте 601. Хотячи того *дове-сти* 237. Того доводи*т* 552. Доводи*т* змертвыхвста*н*ия 350. *Довѣдался* рады их 48. Не годи*т*ся нам причи-ны довѣдовати 86. *Додавали* собѣ помочи 148. Дода-є*т* насѣнья сѣючому 387. Як маєм *дойти* справедли-вости 237. Вже кресу дошол 458. *Доконал* вѣры 274. Мѣль *докончити* прибытку 564. Доко*н*чивши свѣта 553. *Доступил* обѣтници 558. Лѣпьшого доступили 580. Што ся *дотыкало* стороны всего люду 15. Што ся дотыче*т* тои уставы 81. Ку*л*ко ся дотыче*т* коро-левьства божого 196. Што ся дотыче*т* хвалы 369. Быдля доткнуло горы 585. Избавителя *ждем* 459. Жде*т* чесного овощу 173. Не будем чужого *жедати* 285. Жедайте лѣпших даров 342. Тепе*р* лѣпшого же-даю*т* 578. Жедаючи помсты 173. *Забываєм* науки нам поданои 203. Забыл справы вашеи и працовитои милости 558. Забываючи тых речей 458. Не *запрѣлся* єси вѣры моєи 548. Ни ся *єс* запрѣл имени моєго 603. *Зычечи* им всякого ща*с*тя 400. Всего доброго зычи*т* 500. Здоровя зычим 82. *Ищучи* причинь 282. Вышних ищѣте 471. Чого искали люди 276. *Навчал*

пилне тых речей 100. Ани один мог ся научити тоє пѣсни 634. Он толко ся был тепер перших початков Єваньгелїи навчиль 100. Тых речей навчай 516. Навчен дороги паньскоє 100. *Наследуючи* добрых учинков 537. Вѣры их наследуйте 587. Наследуй тихости 518. *Ненавидит* учинков Николаитов, которых и я ненавижу 597. *Ожидаючи* остатка 572. Ожидаючи надѣи и зацного пришестя 537. Небес новых и земли новоє ожидаєм 204. Пристоит нам *пилновати* тых речей 546. Пилнуючи справ чужих 286. Дня пилнуєт 286.287. Добрых речей пилнуєм 384. *Поживати* дерева живота 597. Поживают овѣр 332. Поживают тых речей 327. Поживают молока 556. *Помстилася* крови слуг своих 650. *Послухавши* духов зрадливых и наук бесовских 510. *Прагнули* єи 365. *Призовет* имени панского 8. Абы єсте мѣли ся *простерегати* товариства єго 286. *Розумѣєм* слова божего 511. *Слухати* слова Божего 72. Слухати голосу єго 213. Слухаєт слов пророцтва 663. Слухают науки єго 466. Слухают закона 242. Тых слов слухали 57. Слухали Варнавы и Павла 80. Слухайте плотских панов 474. Слухайте тои моєи мовы 120. *Стережи* приказаня 519. Тых ся стережи 528. Стерег єсми шат тых 123. Абы ся стерегли зверати 634. Абы ся стерегли лакомства 112. Сторожѣ стерегли темницы 63. Стеречися антихристов 208. Што ся *тычет* науки 407. Што ся тычет ураду моєго 309. *Уживати* дочасных пожитков 579. Одного уживати 511. Взятых даров уживати будеть з боязнью 281. Ключа будут уживати 625. Нехай каждый яких хочет выкладов уживаєт 545. Вси уживали одного покорму духовного 330. Уживали хлѣба своєго 501. Пилне уживали ураду своєго 74. Уживаючи товариства 48 (Але: Каждый свою вечеру наперед уживаєт) 336. Абых вам *узычил* якого дару духовного 236. *Услухали* єсте ис серца способу онои науки 257. *Учили* фалшивых наукь 307. Учити правды 243. Добрых речей учил 536. Закону учили 17. Который ся учит слова — оучайѣ словесѣ 422. Абы *хоронилися* злости 312. Чого от них *хочет* 319.

§ 253. 2. *Дієслова з давальним відмінком. Благословил* єму 559. Вам блгс̃вил 16, wam błogosławił. Тому благословил 560. Што ся тому *дивите* 14. Которым ся дивовали 423. Особам ся дивуют 232. В чом ся дивуют 189. Не *докучу* вам 398. *Допомагаєт* кревкости нашей 266. *Дякую* тому 504. Дякую Б(о)гу моєму 236 sq. Которым не один я дякую 294. Мы повинни єсмо Б(о)гу дяковати за вас 499. Дякуєм тобѣ 627. Дякуєм Богу за всих вас 482. Пану дякует 293. Дякуючи тобѣ за то 131. Дякуючи отцу 473. Синай ся *згожаєт* теперешнему Єрусалиму 417. Як ся маєм *поддати* слову Божему 159. Который ся *прилучит* любодѣйци 316. Яко *пристоит* невѣстам 507. Бо ся Бог пышным *противит* 192. *Радуюся* законови Б(о)жему 261. *Судити* буде всюй земли 96. Чужоложником судит Бог 587. Але: судити будет люди свои 574, Судити будет живых и мертвых 530, Не подоймуется судити о вѣру 96, Судити о горло 90. Пор. в Зографськiй Євангелiї Io 12[47]: **азъ не сѫждѫ ємоу, не придъ бо, да сѫждѫ мироу.**

§ 254. 3. *Дієслова з орудним відмінком.* Иж бы ся не *бавили* баснями 503. Бавятся речми телесными 263... Ся науками непотребными бавили 104. Не помогли тым, которыи ся ими бавили 587. *Брыдитеся* злости 282. Брыдишся болваны 243. Брыдится жиды 96. Тым ся законом светым не брыдили 326. То для того учинил, жебы ся им жидове не брыдили, яко чловѣком поганским 85. Иными *взгоржал* 323. Гордили Богомь 229. Гордѣли вдовицами 28. Панством гордят 200. Христом гордечи 423. Ся *забавлял* мудростю людскою 308. *Ставаємся* подобными Сынови Божему 548. Ставьшися слугами Богу 258. Нехай ся не *хвалит* жаден людми 308. Дух вами хвалится 191. Которыи ся хвалет волностями духовными 284.

§ 255. 4. *Дієслова з прийменником с, з.* Будут ся *веселити* з них и радоватися 625. Бог нас выбавит с трудностей 187. *Вызволити* с того скаженья 265, або: Был вызволень от небезпеченьства 363. С которои ся *насмевати* 7. Насмеваются з нас 311. Непобожност блазнов, которыи ся насмевают з обѣтниц Божих 202. Иж ся мы з вас *перехваляєм* 495.

Радуюся с приштья Стеѳанового 359. Для того ся з вас радую 296. Радуєтся з вѣры 497. Нѣкоторыи ся с того *смѣяли* 96,... ся смеєт з их гордости 390. Не буду ся *хвалити* с кревкостий моих 397,... ся хвалити з обрезанья 456. Не будет ся с того хвалити 281. Абы ся не хвалили з научителей 305. С котороє ся жидове хвалили 249. Маєт ся з чого хвалити 248.

§ 256. 5. *Дієслова з прийменником за. Буду* вам за отца, а вы будете ми за сыны и дочки 378. *Виделося* нам за реч налепшую 87. Видело ми ся за реч потребную 454. *Выховала* єго собѣ за сына 33. Мы повинни єсмо Б(о)гу *дяковати* за вас 499. Дякую, же мя за вѣрного вчинил 504. За што я дякую 333. Дякуєм Богу за всих вас 482. Дякуючи тобѣ за то 131. *Завстыдилися* за свои злости 611. Я то собѣ за наменшую реч *маю* 309. Вси тыи речи маю собѣ за сметє 457. Нехай то маю за добродейство 542. За золото с подивеньєм маєте 307. Нас маєте за взор 458 За глупьство мают 304. Не мейте єго за неприятеля 502. Которых мѣли за столпы 408. Мѣли их за боги 74. Мѣли вас за годных 495 *Молилися* за ними 41. За них ся молит 497,... ся они молят за вас 388. Молѣтеся за нами 589 — **Молѣ́тесѧ ѿ на́съ** — Modlcie się za nami. Молѣтеся за нас 494.500, Молѣтеся один за другого 174. Молечися за них 487. *Нарек* нас за сыны собѣ 425. *Обран єст* за товариша 384. *Подан* єсми за вязня 155. *Покладаю* вси речи собѣ за шкоду 457. Нехай ся за ним *помолит* 174. (Христа) *приймуємь* за збавителя 220. Абы ся *причинял* за нами 563 — aby się przyczyniał za nami — **ходотайствова́ти ѿ ни́хъ.** Причиняючися за нами 267. *Прошу* тебе за сыном моим Онисимом 541 — **Молю́ тѧ ѿ моємъ ча́дѣ** — Proszę tedy za synem moim Onesymem. Проси за ним 540.221. Просит за ними 293. Просит' за светыми 266. То им за обьмову *стало* 380. Антихреста, за которым стоят вси баламутнѣ 631. *Удалися* за мудростю 618. Удалися за телесными 612,... ся удают за пожадливостями 440,... ся удадут за рѣчами 510. Бога хвалет за зычливост 388.

З тим самим *за* з'єднуються й речівники від цих дієслів: Чиним єму дяки за них 511. Молитва за ним

63. За такого молитвы чинены быти не маютъ 221. Поможѣте ми м(о)ли(т)вами вашими за мною 293. Прозба к Богу за людми израѣлскими 273. За всих вас з радостю прозбу чиню 447. Казни за балвохвал'ство 238.

§ 257. 6. *Дієслова з прийменником на.* Хто ж будетъ жаловати на выбраныи 267. Мѣйтеся на пилной печи 111. Тыи речи мѣй на бачности 512. Надѣюся на Пана 454. Ся огледаетъ на справу 559. На Пана огледаѣтся 394. Упоминали, жебы єсмо пометали на убогих 408. Завсегды на мене паметаєте 334. Пометайте на вожи ваши 587. Пометайте на вязни 586. Приводитъ на приклад 303. Присяг на того 623. Спомнѣте на дны першіи 574. Стегаѣтся та и на вси учители вѣрныи.

§ 258. 7. *Дієслова з прийменником над.* Змилуюся над ким схочу 270. Мстечися над тыми 496. Не хвалися над вѣтки 278. Див. в Словнику *над.*

§ 259. 8. *Дієслова з прийменником по.* Будутъ нарекати по нем 647. Тогды по ней будутъ плакати 647. Посылали по мене 55. Пустилися по вѣтру к берегу 152. Плачутъ по Стефане 39.

IV. ЧУЖІ ВПЛИВИ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XV—XVII ВІКІВ.

Українська мова під час свого багатовікового розвитку підпадала численним впливам сусідних, а то й не сусідних мов. Позичання з чужих мов—це один з важливих факторів в розвитку кожної культурної мови. Аналізуючи словника української мови, бачимо, що склався він з найріжніщих елементів, — в першу чергу своїх чи близьких, а в другу — з ріжних запозичень із інших мов, цеб-то склався так само, як скадається й кожна інша жива мова. Процес зложення словника мови звичайно тягнеться довгими віками, чужоземні впливи приходять поволі, але невпинно, бо процес позичання з інших мов ніколи не спинюється в мові.

Чужі слова, що їх маємо в українській мові, заходили до неї в найріжнійший час: маємо позички ще дoісторичного часу, маємо їх і за час давній, за X—XIII віки, маємо їх нарешті і за середньовікові й нові часи. Усі давні позички зукраїнізувалися в нас уже постільки, що часом зовсім не легко ствердити їх чуже походження; тільки позички нового часу, мало зукраїнізовані, ще кидаються в вічі яко чужі елементи.

В цім розділі я не говоритиму про давніщі позичання до української мови, — спинюся головно на тих впливах, що були чинними в українській літературній мові XVI-го віку і трохи перед тим, і то лише на тих, що йшли до нас з Заходу. Докладніще росповідаю про впливи тих мов, на яких найбільше зросла нова українська літературна мова; на інших впливах спиняюся менше.

Література, що охоплює в одній праці всі ці впливи, дуже мала. Головніще з близьких до нашої мови: A. Brückner: Wyrazy obce w języku polskim, „Prace Filologiczne“ 1907 p. т. VI ст. 1-55, 602-636. A. A. Kryński: O wpływie języków obcych na język polski, „Sprawozdania z posiedzeń Tow. Nauk. Warsz.“, 1917 p. т. X вш. 4 ст. 41-72, 1918 p. т. XI вш. 1 ст. 1-14. *И. И. Огієнко*: **Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Исторія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ, Київ, 1915 р. ст. 1-136, тут і докладна література.**

I. Вплив церковно-слов'янський.

Як я вище зазначав, перекладчиком Крехівського Апостола була особа духовна, а це поклало виразний слід на всю його працю. Перекладчик добре знав церковно-слов'янську мову і в своїй праці постійно користався також і текстом церковно-слов'янського Апостола, з яким був він добре ознайомлений. Порівняння КА з польським оригіналом та церковно-слов'янським текстом ясно показує, що наш перекладчик постійно заглядав і до тексту церковно-слов'янського Апостола (див. вище ст. 169—171, 178—191). Крім цього, церковно-слов'янський вплив відбився на перекладчику КА в уживанні старих ц.-слов'янських слів, напр.: авьва то *єст* отець 264, алкнути 461,

Иоан 19, ковач 531, метали 149, небеса 203.204, небес 204, пѣнези 22, плоти 471, подвиг 468, постыдится 272, рек 2.11, речено 250, речоно 362, рекомо (rzkomo) 151, рчѣте (rzeczcie) 282, прирекли 127[1], узру 292, умыслъ 364, урокъ 285, щадѣти 112, щадѣли 471, щедрот 361, ядрило 148, исполнил 22 і т. п. Зазначу ще: Сего для хочу 514, тебе для 267 і др.[2]; слово „глава" вживається постійно в заголовках, але в поясненнях: „в том роздѣле" 487; єсть речівники на *-іє*, напр.: вшествия 552, наслѣдия 425, основания покаяния 556, по отшествіи 112, очищеніє 545, пришествіє 530 і т. п. (див. ст. 306—307).

Як ми бачили вище, церковно-слов'янський вплив трохи відбився на фонетиці й на морфології КА, але спорадично й малопомітно. Так, не рідко знаходимо в КА церковно-слов'янську форму G[1] прикметників, т. зв. коротку чи речівникову, звичайну й по інших пам'ятках XVI-го віка, напр.: духа христова 263, с поколеня вениаминова 457.614, для имени Христова 191, з божници сотонины 603, глубокости сотонины 600, з моци сотонины 498, з вѣры христовы 457, для справы хв҃ы 455, дочки фараоновы 579 і т. п. (див. § 139).

Зазначу ще такі форми, що повстали під церковно-слов'янським впливом і що часті в пам'ятках української літературної мови XVI-го віку: N[3] намѣсници 278, роскошници 315, пророци 179.507.649, грѣшници 232 і т. п.; приказовий спосіб: помози 86 і т. п., L[1] о патриарсе 9 і др.; під цим же впливом часто маємо *и* тверде замість м'ягкого і т. п.

Взагалі ж треба зазначити, що в КА церковно-слов'янський вплив дуже малий; в порівнянні, скажемо, з Пересопницькою Євангелією, де цей вплив відчувається в кожнім рядку рукопису, вплив цей тут

---

[1] Правда, слова від *ректи, речи* часом здибуються ще й тепер в живій північно- та західно-українській мові.

[2] Цю давню постпозиційну форму *для* (в Пересопницькій Євангелії), перенесеній сюди впрост з церковно-слов'янського оригіналу, Янів не слушно уважає за польський вплив, див. „Slavia" т. V ст. 496.

зовсім мало помітний. Це дуже цікава риса нашої пам'ятки,—перекладчик ніби навмисне пильнував уживати якнайменше церковно-слов'янських виразів; як знаємо, власне цею дорогою пішов дальший розвій української літературної мови, яка увесь час відсепаровувалася від церковно-слов'янських елементів; скажемо, в сучасній українській літературній мові надзвичайно мало церковно-слов'янських елементів, чим вона помітно відріжняється, напр., від літературної російської мови, що зросла на церковно-слов'янській основі. Відсутність чи правильніще—надзвичайно мала кількість церковно-слов'янських елементів,—це найголовніща відміна нової літературної української мови від старої, а разом з тим — одна з головних її ознак.

В живій українській мові, особливо в ріжних говірках її, маємо багатенько слів, які знаходимо і в старо-слов'янській мові, напр.: яко, година, годі, нині, туга, вина, ради, вечера, вечерати, вельми, понеже і т. п.; звичайно, це не позички з церковно-слов'янської мови, а праслов'янське спільне надбання. Так само за спільне праслов'янське надбання треба вважати й ті фонетичні та морфологічні явища, які маємо однаковими в українській та старослов'янській мові, напр.: в руці, на нозі, чи такі форми, як V[1] або двійне число і т. п. Цю праслов'янську спільноту українські говірки зберегли не однаково,—на західноукраїнських землях їх значно більше, як на землях східних[1].

Російська літературна мова, навпаки, має надзвичайно багато таких церковно-слов'янських позичок, яких зовсім не знає жива мова. І правдиво твердить Н. Дурново, що в сучасній російській літературній мові «словарный состав и словообразование, равно как и правописание, наполовину церковнославянские»[2]. Так само багатенько в російській мові й позичених

---

[1] А звідсі повстала й неточна думка, ніби в мові Галичини багато „невграбних церковно-слов'янізмів" (Нариси з історії української мови, *А. Кримського*, Київ, 1924 р. ст. 117),—подібних слів не мало і в живій галицькій народній мові.

[2] Введение в историю русского языка, Брно, 1927 р. ст.3.

з церковно-слов'янської форм, напр. з *-ра-*, *-ла-* замість *оро-*, *-оло-* (ограждать, главный і т. п.), з *жд* і *щ* зам. *ж*, *ч* (рождество, освѣщать), дієприкметники на *-щий* (носящій) і т. п.[1]. Нічого такого українська мова, як жива так і літературна, не знає.

Цікаво, що в цитатах з старого завіту в КА постійно більше ц.-слов'янізмів, переклад їх звичайно не чистий (те саме бачимо, напр., і в творах Іоаникія Галятовського XVII ст.).

Церковно-слов'янську мову, згідно з духом свого часу, наш перекладчик постійно зве болгарською; сотні разів знаходимо тут на полях пояснення до тексту, де дається церковно-слов'янське слово з зазначенням: „у болгарском".

2. Польський вплив.

Польський і український народи з найдавніщих, ще передісторичних часів були вже близькими сусідами й безумовно культурно впливали один на одного. Звичайно, найбільше реально позначився цей вплив на західних українських землях, цеб-то в Галичині, Підляшші, Поліссі, Холмщини та Волині; навпаки, східно-українські землі дуже довгий час польського впливу не знали. Питання польського впливу на українську мову, на жаль, науково в нас ще зовсім не вивчене, не намічено навіть головніщих віх такого вивчення. Джерел для аналізу полонізмів в українській мові маємо не мало: 1. українські пам'ятки XI—XII-го віків, такі, як, напр., Науки Григорія Богослова, дають для цього цікавий матеріял[2]; 2. українські грамоти XIII(XIV)—XVI вв. надзвичайно цінні для вияснення польського впливу, і 3. переклади з польського на мову українську XVI в. вияснюють дуже багато найріжніщих питань про впливи польської мови на

---

[1] *И. И. Огіенко*: Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 61-66: Вліяніе церковно-славянскаго языка на языкъ русскій, тут і вся література.

[2] Див. мої „Пам'ятки старо-слов'янської мови X—XI віків", 1929 р., ст. 170-171.

українську. Вияснення всього цього надзвичайно цінне для правдивої історії української мови взагалі, літературної зокрема.

Польський вплив на західно-українській мові помітний вже з XI-го віку, цеб-то з того часу, відколи дійшли до нас найперші наші писані пам'ятки. Зносини наші з народом польським увесь час були досить тісними; це були зносини культурні, торгові, дипломатичні, військові і др., а при цих зносинах, звичайно, зовсім можливими й природними були й мовні переймання. Експансія польська на українські землі відома з дуже давнього часу; боротьба за Галичину роспочалася так само рано і допровадила до прилучення цілої Галицької землі до Польщі десь в 1344 р.

Говорячи про найдавніщі польські впливи, хочу звернути тут увагу на одну річ, а саме — об'єктивно ще не вияснено, що́ саме повинно вважати за полонізми. Справа в тім, що чимало слів, які ми звичайно вважаємо за полонізми, знаходяться вже в українських пам'ятках XI-го віку; та й не тільки в українських, але й в інших слов'янських. Подібні слова я вважав би загально-слов'янськими, що були в нашій мові ще з праслов'янських часів, а не полонізмами. Напр., в найдавніщих наших пам'ятках знаходимо слова: аби, аж, як, але, година, вабити, ваблення, клопотатися, клопоти, клопотання, сварка, телиця, тяжар, рачити, наський, лука, напослідок, бридкий, обридати, подоба, приклад, принада, слота, треба, ліпший, борзо, вельми, глумитися, глум, глядати, зимний, користь, ласкавий, напасть, ніколи, питати, рік, рота, свита, досить і сотні т. п. У нас часом усі ті слова, яких звичайно не знає російська літературна мова, звуть (особливо вчені росіяне) полонізмами, що зовсім противне науковій правді. Треба рішуче стверднти, що своїм словником українська мова,—особливо її західні говірки—з найдавнішого часу дуже наближається до мов західно-слов'янських, — словацької, чеської та польської, з якими вона понесла не мало ще праслов'янського лексикального надбання. Ось через усе це в питанні про т. зв. давні лексикальні полонізми треба бути дуже бережним та поміркова-

ним, щоби не приймати своїх праслов'янських слів за полонізми[1]. Взагалі ж треба підкреслити, що пануючий сьогодні в науці трочленний поділ слов'янства мало надається для правдивого окреслення дійсної істоти української мови, для якої рамці лише східної групи занадто вузькі[2].

Друге мало вияснене питання — це сам процес поширення позичених слів в мові народній. Чи ж позичене слово справді може в короткім часі міцно увійти до всіх говірок тої чи іншої мови? Який потрібний час для такого поширення? Не забудьмо, що власне аж до останнього часу не було добрих шляхів на Україні, які вможливлювали б скоре й широке росповсюдження польських позичок серед народніх мас. Не вирішення цих основних питань не дає змоги докладно окреслити, що саме треба вважати полонізмами, особливо серед слів стародавніх.

Починаючи з XIV-го віку польський вплив на західно-українські говори сильно побільшився. Десь в половині XIV-го віку Казимир польський окупував цілу Галичину, і з того часу польський елемент тут значно поширився, що не могло не відбитися й на місцевій українській мові, особливо верств інтелігентних. З часом польські впливи збільшуються й на інших українських землях, що були тоді вже під Литвою; з 1386 р., з часу першої литовсько-польської унії впливи ці досить помітно ширяться серед цілого українського народу, особливо ж серед його інтелігенції[3]. Урядові канцелярії Литовсько-Руської Держави пишуть тепер не тільки мовою «руською», але й польською. Стара церковно-слов'янська мова не могла да-

---

[1] В мовах чеській та польській багато однакових слів; звичайно говориться, що в XIV—XVI-м століттях до польської мови увійшло надзвичайно багато чеських слів; очевидно, не мало взято з чеської мови до мови польської літературної, але треба позоставити щось і на рахунок спільного західно слов'янського набутку.

[2] Пор. *С. Смаль-Стоцький*: Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення, Прага, вид. 2-е, 1928 р. Перше видання вміщено в 141-143 томі львівських „Записок".

[3] Див. про це вище на ст. 118-121.

ти відповідного матеріялу для найріжніщих ділових термінів нового життя, а тому починають їх брати головно з мови польської. Таким чином з XIV-го віку до актової української мови входить досить багато найріжніщих полонізмів. На живій людовій мові, звичайно, вплив цей був мало помітним, хоч зачепив і її.

Канцелярійна т. зв. актова мова взагалі була могутнім провідником польських впливів до мови української. Впливи ці надто сильними були в західній Україні. По приєднанні Галичини до Польщі перше століття актовою мовою лишається місцева «руська» мова, але вже з половини XV-го віку урядовою мовою стає тут мова латинська та польсько-латинська, пізніще польська. По литовсько-польській унії 1386 р. ближчі до Польщі українські землі, що входили в склад Литовсько-Руської Держави, дуже швидко підпадають сильнішому впливові польської мови. Так, Підляшша помітно полонізується ще в XV-м віці, звичайно, найбільше українська інтелігенція; справа доходить до того, що вже в 1565 і 1568 р.р. посли підляські домагаються на соймах, щоби з велико-княжих литовських канцелярій писали на Підляшша лише мовою латинською або польською, але не «руською»; на ці прохання уряд відповів, що він не може робити для Підляшша винятку й надалі писатиме мовою «руською»[1].

В XVI-м віці, починаючи з Люблинської унії 1569 р., польські впливи на українських землях ширяться ще з більшою силою. Актом 1569 р., як ми бачили вище (ст. 137), позоставлено урядовою мовою мову „руську“[2], але в канцеляріях більших міст запроваджено мову польську. На українських землях помалу осядає польська шляхта й будує свої двори,

---

[1] *М. Грушевський*: Історія України-Руси, 1907 р., т. VI ст. 248-249.

[2] Твердження *Ст. Пташицького* („Język Polski i jego historya“, Краків, 1915 р ч. II ст 363), ніби по акті 1569 р. „руську“ актову мову позоставлено тільки для Волині, не відповідає дійсності, пор. вище ст. 137.

що стають сильними провідниками польської мови до мови української. Помалу ширяться по українських землях й польське право, з своїми канцеляріями, устроєм та практиками.

Таким чином акт 1569 р. безумовно відіграв велику ролю в справі поширення польської мови. Тільки цієї ролі його не треба перебільшувати: вже й до того часу в мові української інтелігенції було дуже багато полонізмів, які й увійшли відразу до тої нової української літературної мови, що народилася в половині XVI-го віку під впливом реформації. Що це було дійсно так, на це вказує мова нашого Крехівського Апостола, що повстав ще перед Люблинською унією. Люблинська унія 1569 р. голосно закріпила й зміцнила попередні польські впливи, а також понесла їх далі на схід, на Київщину, чого не було до того часу. Правда, на східно-українських землях на початку не розуміли польської мови і досить голосно протестували, коли уряд намагався писати тут мовою польською[1]. Але це тільки на початку, бо скоро реальне життя змусило вчитися польської мови й тут.

Впливу польської мови найперше підпала українська інтелігенція, вона здавна, особливо на землях західно-українських, знала польську мову й говорила нею. А в другій половині XVI-го віку знання польської мови серед української інтелігенції було вже дуже поширеним,—видно, ця інтелігенція охоче вживала цієї мови й добре її знала. Так, відомо, що князь Костянтин Острізький радив кн. А. Курбському, аби той свій переклад бесід Івана Золотоустого «лѣпшаго ради выразумѣнія на Польщизну преложити далъ»[2]. А. Курбський свідчить, що на Волині в той час знання рідної мови впало, а для поширення своїх ідей інтелігенція мусить користати з «польской барбаріи»[3]. Як знаємо, В. Тяпинський в передмові до свого перекладу Євангелії десь коло 1580 р. в сильних виразах скаржиться, що українська інтелігенція забуває

---

[1] Див. про це вище на ст. 133-134, 137.
[2] Сказанія кн. Курбскаго, Спб. 1842 р. т. II ст. 158.
[3] Сказанія, вид. 3-е, 1868 р. ст. 222 і 236.

«руську» мову, польську мову ставить вище своєї і навчає її дітей[1]. Добре знало польську мову й українське духовенство, про що свідчить відомий кс. Петро Скарга: „Słowieńskiego języka pише він - teraz prawie nikt doskonale nie rozumie... stąd Popi, gdy co w słowieńskim chcą rozumieć, do Polskiego się udać po tłumactwo muszą“[2].

Взагалі, українська шляхта пильнувала у всім наслідувати шляхті польській і дуже скоро почала користуватися польською мовою навіть для свого буденного вжитку. Як знаємо, більшість цеї шляхти скоро зовсім покинула свій нарід, приняла католицтво і польська мова для неї стала мовою рідною.

Перекладів з польської мови на українську було не мало вже в XVI-м віці; кидається в вічі, що всі ліпші польські переклади св. Письма в тім самім XVI-м віці перекладено й на українську мову, часом навіть для практичного церковного вжитку. В 1557 р. вийшли „Postylla“ Миколая Рея, пояснення на Євангелію; цікаво, що дуже багато з цього твору Рея вже в XVI-м ст. перекладено на українську мову й занесено до наших т. зв. Учительних Євангелій[3].

В XVII-м віці такий стан впливу польської мови на українську ще більше закріпився. Реальне життя вимагало практичного знання польської мови, яко мови державної, тому її вчаться по братських школах у Львові, Луцьку, Київі і др. містах[4]. Дуже багато української інтелігенції вчилося по школах польських. Полемічна література, що повстала з кінця

---

[1] Див. вище ст. 94.

[2] O jedności Kościoła Bożego, 1577 р. ст. 359.

[3] Prof Jan Janów: Tłumaczenia ruskie z Postylli M. Reja w ewangelarzach kaznodziejskich XVI i XVII wieku. „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademji Umiejętności“ 1929 р. т. XXXIV № 8 ст. 2-10. Взагалі Postylla Рея була поширена поміж українським духовенством, чому Янів схильний уважати за правдивий відомий анекдот з „Перспективи“ 1642 р. Кас. Саковича про те, що один священник під Львовом звернувся в церкві до своїх парафіян: „Послухайте, християне, казання святого Рея“. Див. ще „Prace Filologiczne“ 1929 р т. XIV ст. 476, додаток того ж Янова.

[4] *К. Харламповичъ:* Западнорусскія школы, 1898 р. ст. 427.

XVI-го віку проти католиків та уніятів, часто писалася в нас польською мовою, з бажання більше поширити свої православні думки. В українських друкарнях, навіть в друкарні київській, заводиться польський шрифт і випускаються книжки й польською мовою, знову таки для більшого поширення своїх православних ідей серед польської й своєї інтелігенції[1]; згадаю, напр., видання таких книжок, як „Threnos“ або „Lament“ 1610 р. Мелетія Смотрицького (палка оборона православної віри), перше друковане видання славного Печерського Патерика — «Paterikon albo żywoty ss. ojców Pieczarskich» С. Косова 1635 р., або «Teraturgema lubo cuda w swiętocudownym monasterze pieczarskim kijowskim» 1638 р. Аф. Кальнофойського і др. Українські письменники, такі як Косів, Галятовський, Радивиловський, Петро Могила і др. вже стають письменниками двомовними й однаково добре пишуть свої твори мовою українською та польською. Український шляхтич Юрій Немирич пише релігійні гімни та молитви вже польською мовою (видано їх в 1653 р.)[2]. В 1631 р українська шляхта склала з митр. Петром Могилою угоду про школу; під угодою підписалося 30 українських київських шляхтичів, але підписалися головно по-польському[3].

Таким чином реальне життя змушувало українську інтелігенцію вчитися державної польської мови. Звичайно, усе це не могло лишитися без впливу й на українській літературній мові: вона помалу приймає в себе все більше та більше польських елементів, до яких український читач звикає постільки, що не вважає їх чужими. Більше того, в XVI—XVII-м вікаx вживання польських слів в українській літературній мові стало модою, ознакою так би сказати доброго тону. Про це відомий Огилевич в своїх «Ecphonemata» 1671 р. л. 6а пише: „Tych samych slow (поль-

---

[1] Про польське друкарство на українських землях дивмою „Історію українського друкарства“ т. I ст. 405 (покажчик).

[2] *К. Харламповичъ*: Западнорусскія школы, ст. 176-177. Див. ще „Труды Кіев. Дух. Ак.“ 1876 р. III.182.183 200.201 206

[3] *М. Грушевський*: Історія України-Руси, т. VII ст. 422.

ських zbawiciel, krzyż і др.) tuż zażywasz w języku Ruskim, mając to za ozdobę języka Ruskiego pogładzić go Polskim jakim słowem". В «Перестороzі», полемічній пам'ятц десь 1600—1605 р., читаємо про полонізми в українській літературній мові таке: „Якъ Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ Латинскихъ, которыхъ южъ и простые люди зъ налогу (з привички) уживаютъ, такъ же и Русь у свой языкъ намѣшали словъ Польскихъ и оныхъ уживаютъ" [1].

Експанс'я урядова польська, звичайно, усе збільшувалася; литовські Статути, писані «руською» мовою, видаються вже по польському (перше польське видання вийшло в 1614 році); в 1696 р. варшавський сейм нарешті постановив для урядових установ («Конституція про зрівняння прав»): „Pisarz ziemskiego sądu po Polsku, a nie po Rusku pisać powinien" [2], через що українську мову виганяється зо всіх урядових канцелярій. Пізніще, в 1777 р. наказано навіть «руську» Литовську Метрику, писану кирилицею, переписати латинкою[3].

Вплив польської мови на українську інтелігенцію був найбільше сильним серед верств уніятських, а особливо серед уніятського духовенства. Др. Ів. Франко правдиво писав: «Одним із капризів історичного розвою на нашій південно-руській території можна назвати факт, що в XVIII в. в західніх частях нашої території польонізація українсько-руської інтелігенції поступила була так далеко, що навіть серед руського духовенства ледво сотий умів добре читати по церковно-славянськи та розуміти те, що відправляв на богослуженю, а про світських людий, дрібну шляхту та міщан, що держали ся ще рущини, а особливо про жіноцтво й говорити ніщо» [4]. Домашнє виховання українського духовенства в Галичині було польське, казання в церкві виголошувало воно по-польському, до-

---

[1] „Акты Западной Россіи" т. IV ст. 229.

[2] Volumina Legum, V.863.

[3] *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, 1892 р. ст. 225 т. II.

[4] „Записки" 1913 р. т. 114 ст. 87.

машньою мовою в священничих родинах була мова польська. Взагалі, польська мова була загальновживаною серед української галицької інтелігенції ще в цілій першій половині XIX-го віку[1].

Таким чином до української літературної мови ввійшло дуже багато різних польських елементів, які жили в цій мові й далі, ще в віці XVIII-м, а в західно-українських землях трималися вони в певній мірі і в віці XIX-м. Правда, з другої половини XVIII-го віку, а особливо з початку XIX-го роспочався сильний рух за очищення української літературної мови від польських елементів, який вже ніколи не спинявся і який допровадив до того, що літературна мова— перше на східно-українських землях, а значно пізніще й на землях західних—таки позбулася в більшості виразніщих полонізмів, — позосталися хиба лише позички лексикальні. Можна сказати, що головною відміною нової української літературної мови XIX– XX віків від мови XVI—XVII віків єсть власне певна відсутність, чи правдивіще—менше число полонізмів.

Жива людова українська мова, звичайно, ніколи не підпадала такому великому впливові мови польської, як мова літературна. В своїй масі українські низи польської мови ніколи добре не знали; ще В. Негалевський в передмові до свого перекладу Нового Завіту 1581-го р. підкреслював, що він переклав з польської мови на українську «за намовою и напоминанємъ многихъ ученыхъ, богобойныхъ а слово божеє милуючихъ людей, которые писма полского читати не умеют» ,— очевидно, він тут мав на увазі просте духовенство, міщанство та селянство. Дійсно, поза лексикальними позичками жива сучасна українська мова польського впливу не знає.

Крехівський Апостол, яко переклад з польського оригіналу, має дуже багато найріжніщих полонізмів. Порівняння нашої пам'ятки з її польським оригіналом дає не мало матеріялу для висвітлення питання про

---

[1] Там само, ст. 114, 115 і 90.

полонізми в українській літературній мові XVI віку. Повстала наша пам'ятка ще перед Люблинською унією 1569 р., і вона наочно свідчить про великий польський вплив на літературну українську мову ще перед цею пам'ятною подією.

Польський вплив на мову КА позначився головно в Словнику, значно менше в фонетиці.

Вплив польського оригіналу на Словник КА дуже великий. Українська нова літературна мова в той час тільки що зачиналася, для повного й точного висловлювання бракувало дуже багатьох слів. Де було брати ці потрібні слова? Церковно слов'янська мова їх не давала, та й знання її, як ми бачили, зовсім упало на той час. З мовою російською якоїсь більшої стичности ми не мали тоді, та й сама мова та була досить бідною й не мала потрібних висловів і була вже нам чужою. Лишалась мова польська, яку наші інтелігенція й духовенство знали,—до неї й звернувся перекладчик КА і брав з польської мови обома руками скрізь, де тільки бракувало йому слів в своїй рідній мові. Власне в цім можна добачати певну користь польського впливу на українську літературну мову[1], — це вона сильно допомогла нашій невиробленій мові відразу стати в XVI-м ст. мовою літературною.

Переглядаючи словника КА, бачимо, що дуже багато слів для означення абстрактних розумінь перекладчик взяв впрост з польської мови або творив їх по зразку польському (див. вище §§ 59-65, 117, 126, 153, 188, 197 і 203). Подаю трохи прикладів цих лексикальних полонізмів, відсилаючи до повного списку їх в самім Словнику КА: бавитися, бадач, балвохвалство, бачность, блазень, блюзненє, блюзнір, блюзнірський, блюзнірство, блюзнити, болвохвалство, болвохвалця, вадця, вазнь, вальчити, валька, вдячний, вдячность, видавця, визнавця, виклад, викладанє, виконати, виображенє, вирок, виспа, виступок, власность, внебовступенє, возний, вонтпити, вонтпливость,

---

[1] Janów в „Slavia" V.4754-76, проти думки Житецького, підкреслює, що польський вплив на українську мову був корисним тим, що дав змогу повстати перекладам на українську мову. Думка правдива, тільки неясно виложена.

вонтпенє, вщинати, готовизна, досконалий, досконалость, звітязство, звітязця, зданє, здретвенє, зезволенє, зичливость, злитовати, злореченство, змаза, чинити змѣнку, зуполний, кламливий, кламство, кламця, кревкий, кревкость, лацний, млий, набоженство, небезпеченство, недбалость, ненаганений, необачность, необлудний, неповстежливий, непокаляний, непослушенство, несмертельность, неснастка, обачити, обецний, обіцяти, обжарство, обличность, ознаймовати, оспалий, пан, паненка, панство, подобенство, помста, понуренє, попудливость, порожнета, послушенство, посполитий, похлібство, похопний, презрочистий, преложоний, противенство, прикрий, радній, Річ посполита, розмаїтий, ростирк, сполечность, справа, спротивенство, статечность, страченє, трапити, увельбити, умієтность, упоминок, уприймий, уприймость, уфанє, уфати, учинок, хороба, хтивость, цвіченє, человіченство, членок, чужоложник шата, шаленство, щирий, щодробливий, яскиня і багато т. п. (звичайно, серед цих слів не мало таких, які прийшли до мови польської з мови чеської).

Серед полонізмів КА дуже багато речівників сер. роду на *-нє*, яких до того в нашій мові було мало (§ 63). Деякі полонізми ще занадто свіжі, напр. такі, як «умисльне», тоді як фонетичне «умисне» вже не відає своєю чужинністю.

Дуже часто наш перекладчик, позичаючи польські слова, надає їм свою українську фонетичну форму: так, польські слова на -nek він уживає з закінченням *-нок*: фрасунок, учинок і т. п.; пор. ще живело—żywioło, пожиточный pożyteczny, трутина—trutizna, узычал—użyczał, рекомо—rzkomo, зозволял, зозволяли, сведецтво і сведоцтво, предкове і продкове, везванє і возваню, покармь і покормь, чартовскии і чортовского, зупольнаа і т. п. (див. Словник). Власні ймення перекладчик вживає звичайно в українській традиційній формі. Не забуваймо, що в половині XVI-го століття багато польських слів мали трохи іншу від теперішньої форму, — і власне від цеї давньої форми йдуть старі наші позички; пор. напр. давнє польське szczyry (так постійно в Біблії 1563 р.;

тепер szczery), від котрого й наше *щирий* (правда, було й старо-слов'янське **штирость** = цілість, **штиръ**). Див. ще § 24 як українізуються польські носові звуки.

Цікаво, що частина полонізмів вже глибоко закорінилася в мові перекладчика КА, чому він польське слово передає іншим, але польським словом, уважаючи останнє ніби словом своїм; так, слово sprawca передається тут словом «радца», zdało się – трафилосе, przydało mi się – трафилося ми, społu—посполу, wespół—поспол і т. п.[1]; див. ще §§ 188 і 197.

З польської мови бере наш перекладчик багато найріжніщих прийменників та злучників, так потрібних для розвиненої літературної мови, яких певне, тоді вільно вживилося в мові української інтелігенції (їх почасти бачимо і в актовій українській мові XV-го віку), напр.: бинамней, ведле – водлуг, весполок – восполок, вобец, колвек (ачколвек, где колвек, колко колвек, который колвек, хто колвек, што колвек, який колвек), леда, ледва, назбит, подле – подлуг, через (через немалый час там мешкал 99) і т. п.; звичайно, частина цих прийменників—чеського походження.

Головна масса польського впливу пішла тільки на словник; вплив польський в фонетиці української літературної мови XVI-го віку малий і зовсім випадковий, і поза явні позичання ніколи не виходив,— в сучасній українській фонетиці не можемо зазначити ані одного сталого загального явища, перейнятого з мови польської[2].

---

[1] Так само робить в половині XVIII в. о. Іван Прислопський, перекладаючи Псавтиря на лемківську говірку, див. *Ів. Огієнко:* Псавтир половини XVIII в. в лемківськім перекладі, львівські „Записки" 1930 р. т. 99 ст. 8.

[2] Вище, в огляді літературної мови XVI-го віку, скрізь зазначено полонізми в фонетиці, морфології й складні, див. пскажчик. Про відношення української мови до польської проф. *Є. Тимченко* твердить, що „українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до білоруської і найдалі до польської" („Україна", Київ, 1924 р. кн. 3 ст. 9). Те саме стверджує й проф. *Н. Дурново*: „Фонетические черты, отличающие м.-р. язык от других русских языков, еще более резко отличают его от польского; наоборот, морфологические черты по большей части сближают м.-м. с польским" („Введение в историю русского языка", Брно, 1927 р. ст. 235).

Цікаві для нас ще ті полонізми, які в українській мові значно перероблені, може навіть звульгарізовані з вимог народньої мови, напр.: ochędoztwo—охандозство, ochędożyli—охандожили 537 і т. п.

Широке громадянство певне добре знало усі ці словарні полонізми, коли їх так вільно вживається в літературній мові XVI в.; багато з них були вже досить поширеними, позостались вони і в віці XVII-м, напр. в мові Галятовського, Радивиловського і др.

Вплив польської мови на українську сильно виявився ще в одній ділянці, — в пересадженні чужих слів з Європи до нас; таким чином, через польську мову, прийшло до нас дуже багато слів чеських, німецьких, латинських, італійських, французьських і др., про що оповідаю далі, в розділах про ці впливи[1]. Це був дуже корисний вплив на розвиток нашої літературної й живої мови, чому більшість цих перенесених слів живе в нашій мові ще й тепер.

Література. *Лебедевъ:* Историкс-критическое разсужденіе о степени вліянія Польши на языкъ и устройство училищъ въ Россіи, Спб. 1848 р., застаріла праця. *П. И. Житецкій:* Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія, Київ, 1889 р. ст. 42-51. *А. Будиловичъ:* Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. т. II ст. 227-231. *Е. Карскій:* Западнорусскіе переводы Псалтыри въ XV-XVII вѣкахъ, Варшава, 1896 р. ст. 133-159. *И. И. Огієнко:* Къ вопросу объ иностранныхъ словахъ, вошедшихъ въ русскій языкъ въ эпоху Петра I, „РФВ" 1911 р. т. 46 ст. 352-369. *И. И. Огієнко:* Иновемные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ, 1915 р. ст. 69-73, тут і література. *М. Грушевський:* Історія Укрґїна-Руси, т. VI ст. 246-249 і др *Іван Франко:* Азбучний спір в 1859 р., „Записки", Львів, 1913 р., т. 114. Див. ще „Временник" львівський на 1900 р. ст. 114-115, про польський вплив на уніятське духовенство. *І. Огієнко:* Історія української мови, Кам'янець-Подільський, 1919 р. т. I ст. 67, 71-80. *В. Н. Перетц:* Исследования и материалы по исторіи старинной украинской литературы XVI—XVIII вековъ, 1928 р. ст. 168-234 (переклад з Кохановського).

---

[1] На жаль тільки, розміри цього впливу зовсім не досліджені, чому й твердження вчених про це різні. Напр. *Є. Тимченко* (Рід в українській мові, „Ювілейний Збірник" Грушевському, Київ, 1928 р. т. II ст. 129) твердить, ніби слово „планета" дісталося до української мови через Польщу десь пізнішого часу; це непорозуміння, бо слово те знаходимо вже в Збірнику 1073 р. л. 250 в формах планита і планитъ.

3. Чеський вплив.

Чеський вплив на українську мову належить до старих і сильних впливів. Роспочався він дуже рано і напочатку був безпосереднім, бо ж, як знаємо, держава кн. Володимира Великого межувала з Чехією. Очевидно, ще за цього князя чесько-українські взаємовідносини мусіли бути вже сталими, бо ж і сам Володимир мав двох жінок чешок; знаємо ще, що вже в XI віці на східно-слов'янських землях святкували чеських святих Вацлава та Людмилу, а в Чехії—св. Бориса й Гліба.

Я не ставлю собі завданням докладно росповідати тут про чесько-українські стосунки[1], для нашої мети вистарчить намітити лише головніші віхи цих стосунків. Започатковані вдавнину, чесько-українські стосунки не переривалися й потім і підтримувалися не тільки близькими відносинами князів, але певне й торговельними зносинами купецтва. По занепаді в половині XIII-го ст. Києва, яко наймічнішого центру східного слов'янства, українсько-чеські стосунки проте не перериваються,—князі галицько володимирські підтримують їх ще жвавіше, як до того. Знати, дорога до Чехів була добре відомою, коли, по татарським погромі Києва, багато української інтелігенції втікло до Чех[2]. В 1261 р. старша донька Ростислава Галицького, Кунгута вийшла заміж за чеського короля Премисла.

З половини XIV-го ст., коли українські землі інкорпоровано в склад Литовської Держави, припиняються тісні безпосередні українсько-чеські взаємовідносини. Але вплив чеський на український нарід від того не припиняється,—навпаки, він ще збільшується, а то з тої причини, що чеські культурні впливи

---

[1] Досить докладно й вірно подає їх *А. Яковлів* в своїй праці, зазначеній вище на ст. 8; там же подаю про це й іншу літературу.

[2] *М. Славінський*: Чеська звістка про київську еміграцію XIII в.", див. „Український Науковий З'їзд у Празі", Прага, 1928 р. ст. 14.

на сусідні держави, особливо на Польщу, зміцнюються власне з XIV віку. Чеський культурний вплив на Польщу (а через неї—і на український нарід) роспочався дуже рано, ще з того часу, коли в другій половині X-го віку польський князь Мечислав I оженився з чеською княжною Домбровкою, сестрою св. Вацлава; безумовно під чеським впливом охрестився десь в 966 р. сам Мечислав, а потім і його нарід, і ще тоді приняли поляки чеську християнську термінологію. Чеська проповідь рано роспочалася на польських землях; так, знаємо, що біскуп познанський Марцел († 1068 р.), не бувши поляком, при проповідях користався чеськими тлумачами[1].

Уже в XIV-м віці чехи досягли високої культури, і помітно впливали на своїх сусідів. З початку цього віку польським королем стає чех Вацлав III (1305—1306), і вже з того часу сильний чеський культурний вплив не спиняється в Польщі. Чеська мова вже тоді була літературно розвиненою, існувала на ній певна література, яка й стала ширитися по Польщі, а від неї по Литві, Білорусі й Україні, і скрізь ця література була дуже поважаною. Вплив чеської культури на Польщу й на нарід український особливо збільшився з 1348 р., коли в Празі засновано університета, що став вищою школою для цілого слов'янства. Університет ділився на чотири нації, серед яких була й нація польська,—до неї належали студенти поляки, литовці, українці й білоруси. Трохи пізніще, в 1379 р. польська королева Ядвига заклала в Празі осібний інтернат для студентів, — т. зв. Литовську Колегію, до якої напевне належали й українці[2]. Очевидно, усе це сильно впливало на поширення чеської культури та чеської мови в Польщі й на Литві. Так, знаємо, що король Володислав Ягелло любив говорити по-чеському, а за його прикладом так говорила інтелігенція на Литві і в Польщі[3].

[1] Dr. J. S. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р. ст. 2.

[2] Див. про це вище, ст. 6.

[3] Wiszniewski: Historya Literatury Polskiej, VI.379: „A na dworze krakowskim wszyscy mówili po czesku, a nawet listy pisywali".

В 1364 р. засновано університета в Кракові, коло чого дуже багато попрацювали власне чехи,—першими професорами стали тут чехи або поляки чеського виховання, і вони чеські впливи в Польщі сильно піднесли. З другої половини XIV-го віку взагалі дуже багато чехів селиться в польських містах і займає тут найріжніщі становища. Польська інтелігенція потроху переходить на чеську мову.

В XV в. вплив чеської мови стає ще більшим. Чеська проповідь в костелах була тоді звичайним явищем. Коли в Чехах роспочався гуситський рух, він скоро перекинувся й до Польщи і знайшов тут сильний відгомін не тільки серед поляків, але й серед українців; чеські брати, особливо з кінця XV-го віку, багато працюють на Литві і в Польщі; як знаємо, до Польщи й Литви приїжджав сам Єроним Пражський, що відвідав Краків, Вильню, Псков і Витебськ, бачився і з Вітовтом, перед яким сильно заступився за православних. Це його заступництво, між іншим, зробило велике враження на православний нарід, який до гуситів ставився дуже прихильно.

А коли в Чехії роспочалася завзята боротьба проти німців і католиків, очі всіх чеських патріотів звернулися тоді власне на схід, до Литви й Польщи, за допомогою. В 1420 р. три рази чехи пропонували королю Ягеллові заняти чеський престол[1], але той, під католицьким впливом, відмовився. Не міг погодитися під тим таки впливом і король Вітовт, але на допомогу чехам вислав він свого небожа, Сигизмунда Корибутовича з сильною військовою залогою; як свідчать джерела, в цім війську було понад 5000 українців, що завзято билися за чеську волю та за ідеї гуситів[2].

Безумовно, гуситські ідеї сильно поширилися серед українського народу, що глибоко приняв і відчув ці ідеї; власне гуситство підготовило родючий грунт на вкраїнських землях для реформації, що хутко по

---

[1] Цікаво, що в числі причин на те чеське посольство підкреслювало також і спільність польської й чеської мов.

[2] Див. вище ст. 53.

тому потрясла цілою Європою, і вже з XV-го віку на Україні появилися перші несмілі переклади св. Письма на «просту» мову, безумовно під чеським впливом, як, напр., Пісня над Піснями, що її видав Костомарів.

Чеський вплив на повстання перекладів св. Письма був дуже сильним особливо в Польщі, де перші переклади, зачинаючи з кінця XIV-го віку, були дослівними перекладами з чеських оригіналів (див. вище ст. 13), чому в них дуже багато чеських слів та чеських фонетичних ознак. Чеський вплив в перекладах Письма Святого взагалі дуже сильний не тільки в XV-м віці, але ще й в віці XVI-м, і не дурно ж Єроним Малецький, перекладчик Лютерових Катихизиса та Постил, писав в 1574 р., що чехи випередили поляків в перекладах Біблії, а тому знання чеської мови при польських перекладах конче необхідно кожному перекладчикові. Безсумнівний і чеський вплив на переклади Скорини, що роспочав свою працю власне в Чехах під чеськими впливами, чому в його перекладах не мало чеських слів. В післямові до 3 ої Макавейської книги Острізької Біблії 1581 р. згадується, яко джерело, також і чеська Білія[1], а це свідчить, що чеські переклади справді ходили серед українського народу; на читання цих перекладів православними вказують й кирилівські написи на чеськім Псавтиру XIV-го віку[2].

Залежність від чеських оригіналів тих українських перекладів св. Письма, що повстали в другій половині XVI-го віку під впливом реформації, у нас науково зовсім не вияснена. Звичайно зазначається, що Пересопницька Євангелія 1556—1561 р. перекладена з чеського Нового Завіту 1545 р., але докази А. Грузинського про це мало переконуючі[3]. В XVI-м

[1] Див. лист 30б: „Сіи третіи книги мак'кавейскіи въ грочіихъ библіахъ не обрѣтаются ниже в самои тои словенъскои, и ни в латинъскихъ ани в лятскихъ, точію въ греческои и в чешскои, но и мы ихъ не оставихомъ". Пор. ще вищенаведений на ст. 200-206 Лист до Лаодикіян, що повстав також під чеським впливом, чи скорі—переклад з чеського.

[2] *Е. Ѳ. Карскій*: Переводы псалтыри, 1869 р. ст. 8.

[3] Палеографическія и критическія замѣтки о Пересопницкомъ Евангеліи, „ЖМНПр" 1912 р. кн. 4 і 6.

ст. безпосередній звязок польсько-українських впливів був уже слабим, чому українські перекладчики звичайно користаються з польських, а не чеських перекладів, і твердження проф. І. Янова про польські джерела для Пересопницької Євангелії чи не ближчі до правди[1]. Ті численні чехизми, які справді знаходимо в українських перекладах Нового Завіту XVI ст., могли прийти не безпосередньо від чехів, а через польське посередництво.

Чеський вплив на польську літературу за XVI-й вік ще побільшився. Навіть в середині XVI-го віку мову польську вважали за мову грубу, непридатну до літературного вжитку; маємо не одне свідоцтво, що польська інтелігенція погорджувала своєю рідною мовою. А через усе це вживання чеської мови в освічених верствах польських тільки збільшувалося. Уживання чеської мови в XV-XVI вв. стало модою в Польщі, стало ознакою доброго тону й культурного виховання. Польський письменник Ł. Górnicki в своїм творі 1566 р.: «Dworzanin» гостро висміює це сліпе закохання до чужої мови: «Nasz Polak,—пише він,— chocia nie będzie w Czechach, jedno iż granicę śląską przejedzie, to już inaczej nie będzie chciał mowić, jedno po czesku, a czeszczyzna wie to Bog jaka będzie. A jesli mu rzeczesz, żeby swym językiem mowił, to powieda..., że mu się przyrodzony język prawdziwie gruby widzi... i z tym na plac wyjedzie, że niemal każdy w polskim języku wymowca czeskich słow miasto polskich używa»[2].

Чеська мова сильно панувала на Шльонску, і звідсі сунула на схід. В літературній польській мові XVI ст. взагалі дуже багато чехизмів. Чеський вплив сильно проявлявся також в самім польськім правописі, що звичайно в XV—XVI вв. наслідував правопис чеський. І тільки з кінця XVI го віку, чи скоріше з віку XVII го потроху завмірає чеський вплив на поль-

---

[1] „Slavia" 1927 р. т. V ст. 470-499. Пор. ще мою статтю про Пересопницьку Євангелію в І кн „Путь Правди", Варшава, 1930 р.

[2] Dzieła wszystkie Ł. Górnickiego, Варшава, 1886 р. т. I ст. 34.

ську літературну мову, яка тепер міцно стає на свої власні ноги.

Який же був вплив чеської мови на українську літературну мову XVI-го століття? Із усього вищесказаного стане ясним, що й безпосередніх мовних запозичень не було в нас мало; але головна їх маса прийшла до нашої мови в XV — XVI вв. уже через польську мову, чому звичайно всі чехизми української літературної мови XVI-го ст. знаходимо і в мові польській. Чеський нарід своєю культурою значно перевищав поляків і українців, чому й надав їм дуже багато найріжніщих слів культурного життя, — це слова на означення вищих розумінь філософських, богословських і др., а також термінологія граматична, правнича, військова, адміністраційна, педагогічна, ботанічна, лікарська, географічна, ремеснича і т. п.

При вирішенні питання про українські (чи польські) позички з чеської мови постійно стоїть нам на дорозі головне питання,— що саме вважати за чехизми. Питання це науково в нас зовсім не досліджене, як не досліджене воно і в мові польській. В науковій літературі, як нашій так і польській, чеський вплив постійно перебільшується і часом кожне спільне нам і чехам слово вважають за чехизм. Подібні твердження мусимо відкинути. Безумовно, єсть велика близькість мов польської й чеської, але ця близькість повстала не через позичання, а через спільність походження, а тому мусимо визнати, що ще з праслов'янської доби понесли ці мови багато спільного. Стосунок української мови до західно-слов'янських мов науково в нас також не висвітлений, тому трудно говорити, скажемо, про давні чехизми в нашій мові, бо ж частина їх могла бути ще доісторичним спільним надбанням. Ось через це навіть в польській літературі зовсім ще не з'ясовано самого розміру чеського впливу,—одні вчені занадто його збільшують, другі, напр. A. Brückner правдиво вносять сюди розумні остереження. Що до польської мови, то справа заплутується ще й тим, що досі зовсім не вияснений вплив української мови на польську, чому, скажемо, слова з h одні вважають за чехизми, другі за українізми, а

Brückner твердить: „Wolimy przypuszczać, że i w polszczyznie h istniało“ [1]. Невиясненність усих цих питань не дає змоги певно говорити, які саме слова треба вважати за позички з чеського.

У всякім разі, в українських пам'ятках XVI-го ст. маємо багатенько слів, що прийшли до нас, головно через посередництво польське, з мови чеської; серед цих позичок немало й слів німецьких, що їх взято з тогож таки джерела. Подам таких слів хоч трохи: ачкольвек, безецний, безецність, ведле, вшетеченство, вшетечний, вшетечность, ганити, ганьба, гойний, гойність, добиток (скот), дуфання, дуфати, зуфалий, зуфальство, квапний, квапність, кольвек, коруна, коруновати, кротофіля, кульгати, літость, літувати, менити (думати), міць, міцьний, мордир, наглий, наглість, обцування, обцувати, огида, огидний, окрутний, опатрний, опартность, оправця, постать, потворця, потворний, почет (число), рихлий, скутечний, скуток, смутний, смуток, снадний, споткати, спросний, спросность, торгати, фольговати, хуть, хутливий, шалений, шафар, шацувати, шацунок, шлюбувати і т. п.

Чеський вплив в розвитку української актової мови, як казав я вище на ст. 122, безсумнівний; на початку був цей вплив безпосереднім, пізніще відбувався тільки за польським посередництвом. В західно-українській актовій мові кінця XIV – XV віків зовсім виразний чеський вплив, який і далі не зменшувався, цілі формули чеських канцелярій переносилися до наших актів. В Литовськім Статуті першої редакції 1529 р. надзвичайно багато чеських слів, а то тому, що джерела для нього були чеські. Литовський Статут мав велике поширення по Україні, і вже тим самим чеські запозичення входили до української мови. Взагалі, юридична термінологія XVI-го віку майже вся перейнята з чеської мови, напр.: вязіння, дідицтво, коморник, повод, речник, рок, рочки, ростирк, шибениця і т. п. Адміністраційна термінологія XVI в.

---

[1] Dzieje Języka Polskiego, 1913 р. ст. 80. Пор. ще: Antonina Obrębska: Polskie h rodzime, „Prace Filologiczne“ 1929 р. т. XIV ст. 498-511.

в більшості також чеська. Назви станів, як напр. пан, шляхта, посполитий і т. п., так само пришли з Чех.

Чехи в XV—XVI віках славилися своєю доброю військовою організацією, чому багато їх служили в польським та литовським війську; пушкарями по українських замках звичайно були чехи. І навпаки, часом і українці служили в чеських полках, а все це вело до того, що до української літературної мови XVI—XVII віків зайшло дуже багато чеських (часто німецьких) військових термінів, напр. брана—брона (брама), гаківниця, гарцювати, гелм, герць, гетман, гуф, жовнір, куля, отаман, пищаль, пушка, рушниця, табор, шикувати, ширмувати, шріт і т. п.

Богословська чеська термінологія в великому числі перейшла до мови польської, а звідти заходила й до української мови, особливо в віках XV—XVII, напр.: костел, кляштор, кацер, кацерство, офіра, офірувати, покута і т. п.

Можна б іще нарахувати дуже багато найріжніщих чеських слів в українській мові XV—XVII віків; згадаймо ще слово «копа» (= 60), що прийшло звідти напочатку XIV ст. з чеською грошовою одиницею, а пізніще позосталося в нас яко простий числівник аж до сьогодні. Взагалі, чеська мова сильно впливала в XIV—XVI віках на своїх сусідів, намагаючись навіть стати дипломатичною слов'янською мовою.

Від чехів позичили ми (чи впрост чи через польське посередництво) замилування до деяких закінчень, напр. *-енство*, *-тельний* і др. (див. вище ст. 309); деякі форми з *-ра-*, *-ла-* замість українського *оро*, *оло* виявляють чеське походження, напр.: брана, владати, власний, звлаща, Владислав і т. п.[1], див вище ст. 262.

Чеська ж мова запровадила до польської й української мови надзвичайно багато найріжніщих слів німецьких; чехи-ремесники працювали по українських містах і розносили з собою чесько-німецьку ремесничу термінологію (див. про це далі).

---

[1] Велике число форм з *ра*, *ла*, *ре* (а не оро, оло, ере) в лемківській говірці можна пояснювати словацьким впливом.

Цікаво, що глибший аналіз будови західно-українських пісень, особливо територій ближчих до словаків, вказує на сильний вплив чеської народньої музики[1]; вплив цей, напр. в колядках, мусить бути дуже давнім.

Такий був вплив чеської мови на мову вкраїнську. В КА, як це показує словник його, дуже багато найріжніщих чеських слів, що були або в мові нашого перекладчика, або він взяв їх з польського оригіналу. Через літературу, а особливо через церкву, головно через проповідництво, частина цих слів зайшла й до народньої української мови й живе в ній і досі; але багато цих позичок, як чужі нашій мові, з часом вивітрилися без сліду.

Літературу про чеський вплив та чесько-українські відносини подав я вище на ст. 8; до поданого там додаю: W. Nehring: Ueber den Einfluss der altčechischen Literatur auf die altpolnische, „Archiv", I (1876) 60-81, II (1877) 409 36, V (1881) 216-267. Palacký: Jazyk český na dvoře Litevském v XVI st. „ČČM" 1831 p. ст. 280-3. J. Pervolf: Čechové a Polaci v XV a XVI století, „Osvěta", 1873 p. Wiszniewski: Historya Literatury Polskiey, VI. 378-379. *П. В. Владимировъ*: Докторъ Францискъ Скорина, Спб. 1888 р. ст. 36-37, 96-97, 296-298. *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, Варшава, 1892 р. ст. 191-210. A. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, Краків, 1913 р. ст. 80-85. *Його ж*: Wpływy języków obcych na język polski, „Język Polski" в польській Енциклопедії, Краків, 1915 р. т. II ст. 100-125. J. Polívka: O staročeské předloze staropolské bible, „Sborník Filologický" 1917 p. VI. 1-39 *Е. Ѳ. Карскій*: Бѣлорусы, Спб. 1921 р. т. III ч. 2 ст. 29-30. Kutrzeba, „Archiwum Kom. Prawniczej" 1913 р. т. IX ст. 217 і sq., про чеську мову в актах. K. Piekarski: Drobiazgi bibliograficzne, Краків, 1924 р. I-II, ст. 13-15. *М. Грушевський*: Впливи чеського національного руху XIV-XV вв. в українськім житті і творчости, як проблема досліду, „Записки" львівські 1925 р. ст. 1-13. Witold Taszycki: Czechizmy w języku Reja, „Prace Filologiczne" 1927 р. т. XII ст. 54 67. M. Szyjkowski: Styky česko-polské v dějinách a písemnictvi, „Sborník Prací, věnovaných Prof. Dr. Janu Máchalovi", Прага, 1925 р. ст. 18 -183, — **тут коротко, але змістовно подано про чесько польські відносини від найдавніщих часів аж до сьогодні (це вступна лекція автора на Карловім університеті в Празі).** A. Florovsky: La Russie et la Tchèques dans l'histoire de

[1] Др. *Ф. Колесса*: Народні пісні з південного Підкарпаття, „Науковий Збірник", т. II, Ужгород, 1923 р.

leurs rapports culturels et politiques, „Conférence des historiens des états de l'Europe Orientale et du monde slave", 1928 р., Варшава, II 83-96. *А. В. Флоровскій:* Русскіе студенты въ Прагѣ и Оломоуцѣ въ старое время, „Труды IV Съѣзда Русскихъ Академическихъ организацій за границей", Бѣлградъ, 1929 р. ч. I ст. 141-142. Prof. Marie Omelčenkova: Česko-ukrajinské styky, Прага, 1928 р. ст 1-38. A. Kryński: O wpływie języków obcych na język polski, „Sprawozdania", Варшава, 1917 р. т. X ст 45-48.

4. Німецький вплив.

Одним з найсильніщих впливів на українську мову в середні віки був вплив німецький, що приніс до нашої мови надзвичайно багато найріжніщих слів, в переважаючій більшості - слів дуже важливих в культурнім житті. Рівняючи цей вплив з іншими впливами на нашу мову, мусимо ствердити, що німецький вплив був надзвичайно корисним для українського народу, бо ж ніс він, звичайно, не самі слова, а й ті культурні чи матеріяльні здобутки, які слова ці визначали. Вплив цей ішов до нас безпосередньо від німців тільки в малій частині,—в більшості він ішов до нас через Чехію, а головно через Польщу, а тому мушу хоч коротко росповісти тут про німецький вплив на чехів та поляків, що несли цей вплив далі на схід.

Найсильніщим чужим впливом на чеську мову був вплив німецький, що полишив в ній величезні сліди. Роспочався цей вплив дуже рано Німці оточували чехів широким пасом, культурою стояли значно вище їх, а це й привело до сильного німецького впливу на чехів. Колонізація німецька на чеські землі роспочалася рано, ще з XI-го віку, бо королі чеські засновували нові міста й спроваджували до них німецьких колоністов; навіть в самій Празі вже в XI-м віці була значна німецька колонія, що користала з ріжних привилеїв. Німецькі колоністи, осядаючи на чеських землях, мали тут ріжні привилеї й запроваджували своє німецьке право. Звичайно, ці колоністи мали повну змогу впливати на той люд, серед якого вони селилися.

Чехія в XI—XV вв. жила взагалі під сильним німецьким культурним впливом. Чеські королі й вища шляхта часто женилися з німкенями і в своїм домашнім житті запроваджували німецький лад, що тоді вважався за найбільше культурний. При королівськім дворі, а також в домах інтелігенції звичайно вживано німецької мови; німецька поезія, взагалі німецька книжка сильно ширилась по Чехії й залюбки читалася. Навіть державною мовою в Чехах з часом стала мова німецька й нею писано по чеських урядових канцеляріях. По церквах казання говорено по-німецькому, особливо до інтелігенції. Взагалі, панувала сильна мода на все німецьке, й інтелігенція, особливо родовита, виховувалась в німецькій культурі й охоче міняла своє чеське прізвище на німецьке.

Отож нема нічого дивного, що чеська мова зростала під великим впливом мови німецької. Цей вплив сильно проявився у всіх ділянках духовного життя, і чехи брали з нього обома руками, бо своя мова не могла заспокоїти всіх потреб нового життя. Термінологія державного управління, канцелярійна, правнича, шкільна, наукова, церковна, ремеснича і т. п.,— все це охоче бралося готовим з німецької мови. Німецькі позички йшли глибоко до гущі людової, і часом до непізнання перероблювалися згідно з вимогами чеської фонетики, цеб-то ставали виразами своїми, загально знаними.

Але кращі представники чеської інтелігенції рано переконалися, що їх рідній мові загрожує німецький потоп, коли тільки вони не спинять чужих впливів і не піднесуть значіння своєї рідної мови. Роспочинається вперта боротьба чеських патріотів проти всього німецького, боротьба на початку мало помітна, але вона незабаром допроваджує до повстання свого рідного письменства, що вже в XIV-м віці було найсильнішим в слов'янськім світі. Таким чином, поруч з німецьким впливом, стала сильно й хутко розвиватися й чеська мова, втягуючи в себе й німецькі позички, але вже оглядніше.

Гуситський рух приніс ідею панування народньої мови в літературі, тим самим побиваючи панування

латини та німецької мови. У своїх численних писаннях Гус свідомо уникав німецьких слів, заступаючи їх словами чеськими; взагалі ж гусити багато дбали про чистоту мови своїх писань і казань. Гуситські війни припинили дальший німецький вплив на чеську мову, бо звичайно німці стояли за Рим, а тому гусити йшли проти них.

Таким чином до чеської мови з мови німецької прийшло дуже багато найріжніщих слів, що глибоко увійшли до народньої мови й позостались тут назавжди. Друга частина слів, що не встигла засвоїтися в чеській мові, вийшла з ужитку.

Як ми бачили вище (ст. 13, 32), чеський вплив на Польщу роспочався дуже рано й не спинявся аж до кінця XVI-го століття. Звичайно, з цим впливом заносився до Польщі й сильний німецький вплив, вже засвоєний в мові чеській. Таким чином мова чеська передала до мови польської дуже велике число найріжніщих німецьких слів.

Але й безпосередні зносини поляків з німцями роспочалися рано і так само були сильними аж до кінця XVI-го віку. Німецька колонізація на польські землі роспочалася рано і не зменшувалася й далі. Уже в XIII в. польські міста, особливо ближчі до заходу, сильно понімчені: головним населенням по містах були вже німці, які принесли сюди й своє німецьке право й свої звичаї, чому їхній вплив на культурне місцеве життя був надзвичайно великим. Власне німці впорядковували по польських містах життя культурне (церква, школа, пізніще друкарство), адміністраційне, торгове, ремесниче і т. п. Взагалі, знімчені міста сильно поширювали німецькі впливи в Польщі; міщанство—німецьке й своє онімеччене—сильно вплинуло й на мову польську, передавши їй багато найріжніщих німецьких слів.

Польська церква з давнього часу так само стала сильним провідником німецьких впливів до польської мови. Перших єпископів своїх Польща отримала від німців. Власного духовенства бракувало, тому в Польщі все було багато німецьких ксьондзів. Уже в XIII в. по польських містах було багато мандрівних німець-

ких учителів, що навчали початків науки, але навчали звичайно німецькою мовою. Церква боронилась проти цього, як могла, наказувала не давати шкіл в руки німців, що не знають польської мови, але все це помагало мало й німчення росло. Казання по містах в XIII-XV віках звичайно виголошувано по німецькому. Краків в XIII—XIV вв. став містом помітно німецьким,—на вулицях його чулася більше мова німецька. Як свідчить Длугош, в головнім краківськім костелі, в Маріяцькім з давніх часів казання говорено по-німецькому; пізніще казань цих не всі розуміли, чому й повстала відома приповістка: „сидіти, як на німецькім казанні". Так само й гуманіст XV-го віку, Миколай Остророг свідчить в 1460 р., що «по багатьох наших (краківських) костелах говорять казання по-німецькому, і то на місцях головних, хоч і слухає їх одна чи дві баби, а в той час велика громада поляків зо своїм проповідником тулиться десь в закутку». Ще навіть в XVI-м віці в Кракові виголошувано казання по-німецькому.

Польські кляштори переповнені були так само німцями; панувала в них, звичайно, німецька мова аж до XVI ст. На свої великі земельні посілості кляштори звичайно спроваджували німецьких колоністів.

Німецькі колоністи, особливо ремесники, широко розійшлися по цілому краю, головно в XIV віці, коли —по руїнних наїздах татарських - вільного місця скрізь було досить. Ці ремесники сильно поширили не тільки свою ремесничу номенклатуру, що в польській мові полишилася аж до сьогодня, але й німецький вплив серед простого люду.

Таке заливання польських земель німецькими колоністами, головно по містах, не зменшувалося аж по кінець XV в.; так, у Вильні ще на початку XVI ст. було так багато німців, що вони мали тут свою „німецьку" вулицю. В Кракові німецька колонізація зменшується тільки з половини XVI-го віку, коли взагалі припиняється німецький приплив. Польський уряд робить помалу деякі обмеження незалежного німецького життя, потроху підпорядковує німців під своє

право, а це повело їх до ступневого спольщення, аж поки в більшості вони зовсім не попольщилися.

Звичайно, усі ці німецькі впливи допровадили до того, що до польської мови зайшло надзвичайно багато німецьких слів з найріжніщих ділянок життя культурного, адміністративного, правничого, ремесничого і т. п., які в більшості полишилися в польській мові ще й тепер. Через чеське посередництво йшло ще більше німецьких слів, а разом обидва ці впливи — безпосередній німецький і посередній через Чехію — дали до польської мови надзвичайно велике число запозичених німецьких слів, щось більше 3% усіх слів, які знала тоді мова польська. Звичайно, слова ці пішли далеко в саму гущу народньої мови, сильно тут спольщилися й пустили від себе численні паростки.

Українська мова так само має надзвичайно багато найріжніщих німецьких слів, які заходили до неї трома дорогами. Найбільше німецьких позичок зайшло до нас через мову польську, що постійно впливала на українську мову. Як ми бачили, німецький вплив на польську мову був дуже великим, — і більшість своїх позичок польська мова передала також мові українській; цим пояснюється той факт, що українська мова майже не знає таких німецьких слів, яких не мала б і мова польська. В свою чергу мова польська ці слова в більшості отримала від мови чеської.

Друге джерело німецьких слів в українській мові — безпосередні запозичення з чеської мови. Чесько-українські стосунки, як ми бачили вище (ст. 475), були в нас певного часу досить тісними, чому й могли занести до нашої мови не мало німецьких слів. Звичайно, вплив польський приносив нам знову ті самі слова, чому виділити в нашій мові безпосередні чеські позички дуже трудно.

Третім джерелом, звідки брали ми німецькі слова, були наші безпосередні стосунки з німецькими колоністами, яких посеред народу українського було не мало. По українських містах, як і по містах польських, повно було німецьких осадників, напр. у Львові, Перемишлі, Коросні, Сяноку і др., звичайно, головно серед західно-українського народу, бо далі на

схід німці посувалися не охоче. Особливо багато було німців у Львові, який взагалі за XIV і XV віки мав німецький характер, бо аж до половини XVI віку німецьке міщанство складало найбільшу частину мешканців Львова. Львівський магістрат урядував по німецькому. Вплив німецького міщанства скрізь був дуже великим, бо скрізь були вони культурніщою людністю. Німецькі осадники, особливо ремесники, сильно впливали на українську мову, заносячи до неї найріжніщі слова, особливо термінологію ремесничу, цехову, адміністраційну й др. Цей безпосередній німецький вплив на нашу мову уривається десь по другій половині XVI-го віку, коли німецькі осадники почали швидко полонізуватися.

Точно встановити, якою саме дорогою прийшло до нас те чи інше німецьке слово, дуже трудно або й неможливо. Головна маса німецьких позичок прийшла до нас, безумовно, через мову польську, і тільки незначна частина їх—з мови чеської та впрост від німців[1]. Приходили ці позички в ріжний час, від найдавніщого починаючи, а на XVI-м віці кінчаючи. Звичайно, запозичення йшли від німців ріжних діялектів, але головно від гірно-німецьких, що ступнево сунули на Чехію, Моравію, Шльонск, Галичину західню й східню; звичайно, не бракувало німецьких осадників і з інших говорів, що підтверджує й фонетичний аналіз німецьких запозичень.

Німецькі запозичення в українській мові, особливо старші, підпали впливу нашої фонетики й сильно зукраїнщені, так що часом трудно роспізнати в них колишнє німецьке слово. Звичайно, рівняти українські слова повинно не з сьогодняшньою літературною німецькою мовою, але з відповідними середньовіковими народніми німецькими говорами.

Треба ще підкресліти, що німецький вплив приніс нам не мало й інших європейських слів,—латинських, французських, італійських і др.

---

[1] Твердження проф. *Р. Смаль - Стоцького* в „Slavia" 1926 р. т. V ст. 4 про більший безпосередній німецький вплив не оперте на фактах мови.

Німецькі позички стосуються в нас постійно дуже важливих ділянок цілого нашого життя, як духовного так і матеріяльного; німецьку термінологію знають у нас найріжніщі ділянки, напр.: віра, державне управління, право, міське урядування, школа, військо, рицарство, господарство, домове життя, медицина, музика, торгівля, кухня, одіж, посуд, мінерали, монети, податки, вага, міри, найріжніщі ремесла: гірництво, гутництво, будівництво, стельмаство, боднярство, столярство, мулярство, бляхарство, ковальство, слюсарство, кравецтво, шевство, римарство, годинникарство, огородництво, друкарство і т. п.

Більшість німецьких позичок глибоко зайшла до народньої української мови, підпорядкувавшись фонетиці українській, і позостається тут і тепер. Правда, багато німецьких позичок вийшло з ужитку ще до XVIII го віку.

Крім цих середньовікових позичок з німецької мови, українська мова знає не мало й давніх германських запозичень, таких як блюдо, буква, верблюд, волох, гаразд, колодязь, корель, іскушати, князь, пінязь, тин, шлем, чужий і т. п.; але вияснення найдавніщих позичок не входиить в задання цеї моєї праці [1].

Подаю тут короткий спис німецьких позичок в українській мові; більшість з них знає українська літературна мова XVI-го віку. З німецької мови ріжними дорогами прийшли до нас такі слова: арфа, бавелна (бавовна), багнет, балія, барва, берло, блейвас, блок, бляха, боднар, бодня, борг, боргувати, брижи, бровар, брук, брукувати, буда, будинок, будування, будувати, бурмістр, вага, вагатися, вал, вандрувати, ванькір, варстат, варт, варта, вартість, варувати, вафлі, варцаби, вата, вахмістр, вербувати, вербунок, війт, віншувати, гак, галун, гамувати, гандель, гарбар, гарбарня, гарт, гартувати, гасати, гембель, герб, гетман, гицель, грабар, грабувати, грабунок, граф, гріш, гута, ґанок, ґатунок, ґвалт, ґвалтувати, ґвінт,

---

[1] Про ці позички див. мою працю: Иноземные элементы, Київ, 1915 р., ст. 39-42, тут і література.

ґелда, ґлейт, ґлянц, ґмах, ґміна, ґніт, ґрейцар, ґрунт, дах, дзиґар, дзиґармістр, дишель, драб, дратва, дріт, друкар, друшляк, дубльований, дяка, дякувати, єдваб, жарт, жеґнати, зала, замша, канцлер, капа, каплун, картопля, катеринка, кацер, кацерство, келіх, керувати, керунок, кімната, кларнет, клейноти, клейстер, кльоцки, клямка, кляштор, комір, корба, корок, кошт, коштувати, крам, крамар, крейда, крохмаль, куля, купервас, кухар, кухня, кухоль, кушнір, кшталт, ладувати, кадунок, лан, ланцух, ленник, ліхтар, лот, льох, люстро, лютня, люшня, ляда, лямпа, майор, макуха, малжонка, малпа, маляр, мари, маршалок, марш, маршерувати, матрац, матриця, мачта, машталір, містр, мопс, морг, мордувати, муляр, мундир, мур, мурувати, мусити, муштра, муштрувати, нікель, обварувати, обценьки, обчас, обшар, оршик, офіра, офіцер, пава, палаш, паль, пампушки, пантофлі, панчоха, папір, паштет, пензель, перець, петрушка, питель, пірник, плащ, плюндрувати, пляцки, пляшка, подяка, пробощ, пружина, путня, рабувати, рада, радити, рама, ратувати, ратунок, ратуш, рахувати, рахунок, рашпель, риґель, ридван, римар, ринка, ринок, ринштик, рисувати, рицар, родзинка, рондель, рота, руля (рура), слюсар, смак, смакувати, смалець, солтис, спіжарня, спис, сталь, стельмах, стерно, стодола, стос, стосувати, стосунок, стрих, суп, талірка, таляр, тама, тамувати, тарча, темляк, тинк, тинкувати, трапити, труна, трунок, туз, турнір, уварування, утрапенє, уфналь, файка, файний, фальцувати, фарба, фарбувати, фельдшер, фіґа, фільварок, фіранка, флейта, флот, фляки, флянець, флянцювати, фортель, форшмак, фрасуватися, фрасунок, фурман, хвартух, хвиля, хунт, хутро, цаль, цебер, цебуля, цегельня, цегла, цейхгауз, цех, цехмістер, цинк, циркуль, циферблат, циц, ціха, цло, цофатися, цуґ, цукор, чабер, чинш, шабля, шаля, шанець, шанувати, шафа, шафар, шахрай, шваґер, швадрон, шельма, шеляг, шиба, шикувати, шина, шинка, шинквас, шинкувати, шинок, шифер, шкода, шкодити, шліфер, шляхетний, шляхта, шляхтич, шмарувати, шницер, шопа, шори, шосе, шпальта, шпилька, шпинат, шпиць, шпік,

шпіхлір, шрифт, шріт, шруба, штаба, штальт, штандар, штельваґа, штемпель, штифт, штихувати, штрофувати, штруцель, штука, штульби, штурм, шукати, шулєр, шуфляда, ювелір, ялмужна, ярмалок, ятка і багато т. п.

Як бачимо, багато німецьких слів постільки в нас зукраїнізувалися, що дали чимало інших слів одного пня, яких вільно вживається в нашій мові, напр. слова від шкода, мусити, ратувати, шанувати і сила т. п.

Через польську мову зайшло до нас і німецьке речівникове закінчення -ung, перероблене на *-унок*, напр.: ґатунок, рахунок, постерунок, так само й поцілунок.

Література. Слова, вошедшія в малороссійскій языкъ изъ нѣмецкаго, „Черниговскія Губернскія Вѣдомости“ за 1859 р. № 40. *А. Будиловичъ*: Общеславянскій языкъ, 1892 р. т. II ст. 219-222. Gabriel Korbut: Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym, „Prace Filologiczne“ 1893 р. т. IV ст. 345-560, тут і література, найцінніша ще й тепер праця. R. Fr. Kaindl: Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern, Gotha, 1907 1911 р. т. I-II, історія німецької колонізації в 1772 р. Edmund Schneeweis: Lautlehre der deutschen Lehnwörter im Tschechischen, „XV. Jahresbericht der Landes-Oberrealschule in Zwittau über das Schuljar 1911-1912“, 1912 р. A. Brückner: Wyrazy obce w języku polskim, „Prace Filol.“ 1907 р. т. VI ст. 2.6.10.13.17 22 і др. *М. Грушевський*: Історія України Руси, 1907 р. ст. 254 255, 265-267 і др. „Вѣстникъ Народнаго Дома“ 1908 р., рік 26 ст. 200. A. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, 1913 р. ст. 11-12 27.72-73.80 81. *И. И. Огієнко*: Иновемные элементы въ русскомъ языкѣ, исторія проникновенія заимствованныхъ словъ въ русскій языкъ, Київ, 1915 р. ст. 79-83. Dr. J. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, Краків, 1917 р. ст. 6.12.35.36. Jan Ptaśnik: Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, Львів, 1922 р. ст. 133 134. *Я. Якубец—А. Новак*: Исторія чешской литературы, Прага, 1926 р. ст. 22-23.26-28.45.67. *Р. Смаль-Стоцький*: Українська мова в етимольогічному словарі Е. Бернекера т. I, „Slavia“ 1926 р. т. V кн. 1 ст. 4 і др. *Іван Огієнко*: Нариси з історії української мови, Варшава 1927 р. §§ 281, 290 і 292. Adam Kleczkowski: Wyrazy niemieckie w staroczeskiem i staropolskiem, „Symbolae grammaticae in honorem Iohannis Rozwadowski“, Краків, 1928 р. ст. 331-345; в скороченні на 2 ст. те саме в „Wýtahy z přednašek“ II секції 1-го З'їзду слов'янських філологів у Празі, 1929 р. M. Rudnicki: Zmiany rodzaju w rzeczownikach zapożyczonych, na podstawie materjału z języka

niemieckiego, Kraków, 1915 р. Adam Kleczkowski: Dyalekty niemieckie na ziemiach polskich, „Język polski i jego historya", Kraków, 1915 р. т. II ст. 387-394, тут і література.

5. Латинський вплив.

Мовою культури середніх віків в цілій Європі (крім хиба маврської Іспанії) була мова латинська. Передо всім це була мова католицької церкви, і як така була вона й мовою літературною; безконкуренційно панувала вона в науці, школі, по ріжних канцеляріях і т. п. При постійних зносинах українського народу з Європою (див. вище ст. 5-8) цей латинський вплив, звичайно, мусів відбитися й на мові українській.

Латинський вплив до української мови доставався найріжнішими шляхами, — трохи заходив він безпосередньо з Європи, особливо від німців та чехів, але головно йшов до нас разом з польською мовою. Вплив латинської мови на німецьку був дуже великий; в свою чергу, багато з позичених латинізмів німецька мова передала чеській, а чеська — польській. Ось через усе це точно зазначити, яким саме шляхом доставалося до української мови те чи інше латинське слово, не маємо змоги, особливо через те, що жадних наукових дослідів в цій ділянці ще не маємо.

Вплив латинської мови на Польщу роспочався з дуже давнього часу,—ще з часу приняття християнства. Латино-німецький вплив був сильним на моравських землях ще до приходу туди св. Костянтина й Мефодія, а з Моравії цей вплив зайшов і до Чехії. Прийнявши християнство від чехів, Польща приняла від них і всю церковну термінологію, в більшості латино-німецьку. Слабий на початку, латинський вплив в Польщі все збільшувався, і латинська мова скоро стала тут перше мовою духовенства, а потім і мовою літератури. Звичайно, світська інтелігенція спочатку мало знала цю мову.

З кінця XV-го віку вплив латинської мови в Польщі стає дуже великим, коли гуманізм докотився з

Європи й сюди та викликав і тут велике замилування до латини, звичайно, найбільше серед вибраної інтелігенції. Потроху латинська мова охопила всі ділянки духового життя в Польщі,– вона стала мовою школи, науки, суду, сейму, сеймиків, літератури, всіх урядових канцелярій і т. п. Література польська — хроніки, богословські трактати, наукові твори, проповіді, поезії—усе це писалося мовою латинською; промови й проповіді до інтелігенції виголошувалися тею ж таки мовою. По вищих школах латина панувала так міцно, що полишилася тут аж по кінець XVIII-го віку.

Латинська мова довго й міцно трималася в Польщі, особливо в XVI — XVII віках, і тому нема нічого дивного в тім, що вона позоставила на польській мові такі великі сліди, і то не тільки в словництві, але й в фонетиці, морфології та в складні. Латинська мова в XVI - XVII віках була тут мовою реального життя, чому вплив її став дійсно глибоким. В час гуманізму скрізь погорджували своєю рідною мовою, як мовою невиробленою, „варварською", „базарною", а коли й жива мова стала потроху входити до літератури, то мала вона, звичайно, багато ріжних латинських позичок. По польських школах, перекладаючи латинських авторів на живу мову, пильнували цю живу мову будувати на латинський зразок.

Серед усіх слов'янських мов мова польська виріжнюється чи не найбільшим латинським впливом; а через те, що стара українська літературна мова зростала найбільше під впливом польської мови, тому до української мови занесено не мало ріжних латинізмів. Життя складалося так, що для українця-інтелігента латинська мова ставала необхідною, особливо в XVI—XVII віках. Знаємо, що не мало українців набували собі вищої освіти по європейських університетах, а там викладі були, як і взагалі по всіх тодішніх школах, звичайно в мові латинській; єзуїтські школи в самій Польщі, де все було не мало українців, провадили свою науку так само латинською мовою.

У перших українських братських школах, в XVI-м віці латинська мова не грала ще головної ролі; зовсім

не те бачимо в наших школах XVII-го віку, особливо в могилянську добу, — латинська мова в той час стала вже першим предметом по багатьох братських школах, особливо більших, — в Київі, Вильні, Львові і др. містах. Латинська мова часом була в нас навіть викладовою мовою школи. Як знаємо, київська Академія один час навіть звалася «Полоно-Слов'яно-Латинською»; вихованці в таких школах мусіли говорити між собою латинською мовою, а за помилки в ній їх гостро карали (пригадаймо, що за кару тим, хто помилявся в цій мові, вішали на шию т. зв. calculus з написом: asinus asinorum[1]).

Свого часу уряд польський ухвалив урядовою мовою мову латинську, чому вона стала мовою різних канцелярій. Те саме дуже рано заведено й по канцеляріях Галицько-Волинської Держави, де вже в першій половині XIV-го віку писали латинською мовою[2]. На Холмщині, Підляшшу та Поліссі так само досить рано в канцеляріях стали вживати, крім мови «руської», також і мови латинської[3]. По Люблинській унії 1569 р. латинську мову запроваджено до деяких волинських мійських канцелярій, що до того часу вживали мови української; на Поділлі з того ж часу актовою мовою потроху стає також латинська мова[4].

Усе це, звичайно, змушувало українську інтелігенцію—духовну і світську — вчитися латинської мови. Два цікавих свідоцтва про це маємо ще з першої половини XVII го віку. Так, в 1635 р. архимандрит Київо-Печерської Лаври Сильвестер Косів писав в своїм „Exegesis": «Co by zaś za potrzeba łacińskich nauk narodowi naszemu była: Ta napierwsza, żeby biedney Rusi naszey głupią Rusią nie zwano. Uczże się, prawi Udawca, po Graecku, a nie po łacinie. Do-

---

[1] І треба було великого сприту, щоби позбутися цього calculus — передати тому, хто зробить помилку в латинській мові. Найприкріше було останньому, хто мусів заночувати з calculus.

[2] *М. Грушевський*: Історія України Руси, VI. 302.

[3] Там само, ст. 248.

[4] *И. Каманинъ*: Палеографическій Изборникъ, Київ, 1899 р., ст. 13.

bra rada wprawdzie, ale naywięcey pożyteczna w Graecyey nie w Polszcze, gdzie ięzyk łaciński nawięcey płuży. Poiedzie nieboras Rusin na Trybunał, na Seym, na Seymik, do Grodu, do Ziemstwa: bez łaciny płaci winy; ani Sędziego, ni Praktyka, ni rozumu, ani Posła, a tylko iak tania, wyszczerzywszy oczy, to temu, to owemn się przypatruie. Nie trzeba nas zaganiać y do Graeki, staramy się y postaramy się o onę przy łacinie: że da Bog będzie Graeca ad Chorum, a łacina ad Forum»[1].

Так само писав і митрополит Петро Могила в своїм «Лѣосъ» 1644 р.: „Ruśi słuszna rzecz dla nabożenstwa po Graecku, y po Słowiensku uczyć się, ale dla Politiki nie dosyć im na tym, ale trzeba im do Polszczyzny y po Łacinie umieć: W Koronie bowiem Polskiey Łacinskiego ięzyka niemal iako przyrodzonego zażywaią, nie tylko w Kościele, ale tak przed Maiestatem Jeº K. M., w Senacie, iak y w Poselskiey Izbie, tak na Rokach, Roczkach, iako y w Trybunale, a zgoła we wszystkich Politycznych sprawach: Zaczym słuszna Rusinowi Koronnym obywatelem będącemu, ięzyk ten, bez ktorego się w tym Panstwie obyść nie może, umieć: Nie słuszna bowiem rzecz by była y nieprzystoyna, gdyby przed Panem w Senacie, albo w Poselskiey Izbie, po Graecku albo po Słowiensku mowił, gbyżby mu Tłumacza zawsze z sobą wozić potrzeba, y alboby za Cudzoziemca albo za głupiego rozumiany był, zaczymby mu fora z dwora albo z koła kazano. A iesliby w Grodzie, w Ziemstwie, albo Tribunale tymi ięzykami chciał się na kogo skarżyć, albo na skargę sprawować, pewnie by musiał Grzywny za to płacić, y nicby nie wskurał: słusznie tedy aby po Łacinie uczyli się". Далі Могила росповідає, що латини треба вміти коли не для публичних промов, то бодай щоб зрозуміти, що другий говорить; так само треба вміти латини для диспутів про віру, щоби відповідати в тій мові, якою запитано. Слов'янських богословських книжок мало, а політичних і зо-

[1] „Exegesis to iest: Danie sprawy o szkołach Kiowskich, y Winickich", Сильвестра Коссова, Київ, 1635 р. ст. 27.

всім нема, а грецькі рідкі; навпаки, латинських книг багато. Закидають українцям, „że się nie uczą, dla tego są prostakami, nie politikami“; щоби того не було, треба крім мов грецької, слов'янської, польської вміти й латини[1].

Ото ж, як бачимо, латинська мова стала реально необхідною для українського інтелігента[2]. Такий гарячий український патріот, як Василь Загоровський, в своїм заповіті 1577 р. наказує вчити дітей його також латинської мови: «А коли имъ Богъ милосердный — пише Загоровський—дастъ въ своємъ языку рускомъ въ писме светомъ науку досконалую... тогды маєтъ єє милость пани дядиная моя бакаляра статечного, который бы ихъ науки латинского писма добре учити могъ, имъ зъєднавши, въ дому моємъ велѣть учить. А кгды вже в науце той добърыє початки въ себе мети будутъ, маєтъ ихъ єє милость... до Вилъни къ єзуитам, бо тамъ фалятъ дѣтямъ добрую науку, або где ся напристойней ихъ милости видеть будетъ, до науки дати, которое абы ся, до дому не приєжчаючи ани въ немъ бываючи, єсли Богъ дастъ, семъ летъ або и болшъ уставичне и пилъне учили. Отколи имъ Богъ милостивый дастъ умеєтность досконалую въ латынской науце, маютъ быть даны» і т. д.[3]. Як бачимо, український шляхтич уже в XVI ст. мусів мати в латинській мові «умієтність досконалую»; і не дурно ж навіть московський емігрант, кн. Андрій Курбський на старості літ вчиться латинської мови, хоч і був дуже консервативних переконань. Звичайно, тільки зовсім відірваний від реального життя консерватист такий, як Іван Вишенський, міг ще поваж-

---

[1] Лівос abo Kamień, Київ, 1644 р. ст. 374-376; з бібліотеки Красинських у Варшаві № 9602. Книгу перевидано въ „Архивъ Ю.-З. Россіи“ ч. I т. IX, 1893 р., але з великим числом помилок в правопису.

[2] Пор. ще відомість, що в 1655 р. московські воєводи були незадоволені тим, що Виговський і Тетеря з львівськими послами розмовляли по-латині, див. Kubala: Wojna moskiewska, ст. 306, 308.

[3] Архивъ Ю.-З. Р., ч. I т. I № 16.

но радити: «Не ходи, любимый брате, до латинское хитрословное лжи, бо вѣру згубиш» [1].

Через усе це латинська мова сильно шириться поміж українською інтелігенцією XVI — XVII віків,— цеї мови пильно вчаться, нею ж пишуть і друкують свої праці [2]. Як свідчать твори таких письменників, як, напр., Іоанникий Галятовський, українські письменники вільно читали й цитували в своїх писаннях латинські праці. Через це і в їхніх творах, напр. у того ж таки Галятовського, Радивиловського, Петра Могили і др., дуже багато латинських слів.

Вплив латинської мови на українську в XVI — XVII віках найперше відбився, звичайно, на словнику,—до нашої мови, головно літературної, входить чимало латинських слів. Часом подибуємо цей вплив навіть на закінченнях слів, напр. з лат. -anus маємо в нас *-анський*, напр.: метрополитанський, африканський і под. Цікаво, що латинський вплив відбився навіть на складні українських письменників XVI—XVII віків, які почали, під латино-польським впливом, ставити дієслово на кінці речення; це особливо помітно пізніще, в к. XVII - поч. XVIII-го ст., а потім і в наших старших письменників нового часу [3]. Уживання accusativus чи nominativus cum infinitivo, часте в українській літературі XVI - XVII віків, підтримувалось

---

[1] Коли в 1649 р. кияне заклали в Москві школу, на них доносили, що вони навчають і латинської мови, а „кто по-латыни научится, тотъ съ праваго пути совратится", див. *А. Пыпинъ*: Исторія русской литературы, II. 262.

[2] Серед закарпатських українців в Венгрії вплив латинської мови був сильним навіть у XVIII-м ст., бо офіційною мовою була там ще латина. Див. *Е. Перфецкій*: Печатная церковно-славянская книга Угорской Руси въ XVII и XVIII вѣкахъ, „Извѣстія" 1919 р. т. 21 кн. 2 ст. 289-290.

[3] В останній час наслідування цього латинського звороту —ставити дієслово на кінці речення—починає знову ширитися на Україні Напр. в статті *Дм. Кравцова* (Гетьман Мазепа, київські „Записки" 1925 р. т VI ст. 234-246) повно таких звортів: „Оцінка діяльности гетьмана Мазепи в українській історіографії не аби яких змін зазнала 234... Не аби яку вагу за часів Мазепиних відносини до Москви набували" 239 і т. п. Подібна конструкція в українських думах викликана, звичайно, іншими причинами.

і латинським впливом (див. вище § 219); те саме можна сказати про розривання прикметника від його речівника декількома словами, про вживання одного тільки *не* в перечних реченнях (§ 213) і т. п.

Росповідаючи про латинський вплив на українську мову, мусимо згадати ще про мову т. зв. макаронічну,—мішанина латинської мови з живою. Уперше повстала ця мова в кінці XV-го віку в Італії, де стали писати мішаниною живої італійської мови з латиною; батьком цього стилю був падуанець Odaxius, що в 1488 р. випустив уже «Carmen macaronicum», а мантуанець Folengo особливо вславився своїми макаронічними віршами. З Італії цей спосіб писання поширився по Франції та по інших землях Європи. Зайшла ця мода й до Польщі, і «Carmen macaronicum» пише вже Ян Кохановський в другій половині XVI-го віку; а в XVII в. макаронічна мова широко знана і в мові актовій.

В українськім письменстві макаронічна мова так само добре відома ще з XVI в., — найбільше поширилася вона в нашій актовій мові: тут дуже часто українську мову густо пересипали латинськими виразами,—чи то окремими словами, чи навіть цілими реченнями. Дійшло до того, що українські посли домагалися очищення канцелярійної української мови від частих латинізмів, про що й був виданий в 1590 р. відповідний наказ (див. його вище на ст. 138). Наказ не вплинув,—в XVII в. українські акти мають надзвичайно багато латинських слів та речень.

Макаронічна мова довго трималася на Україні,—виходить з ужитку тільки з кінцем XVIII го віку. А по духовних школах полишилася вона ще й в віці XIX-м.[1]

У польській мові латинський вплив пішов дуже глибоко. Про це свідчить «Пересторога» з 1600 —

---

[1] Цю звичку духовних шкіл до макаронічної мови добре передає *А. Свидницький* в „Люборацькі" ст. 44, — бурсак ось так скаржиться на свого товариша: „Ego sebo себі in caminko, ille прийшов, me трутив, ego покотився, caput розвалився, а sanguis цюр-цюр-цюр!" Пригадаймо ще з „Енеїди" 1798 р. Котляревського: „Енеус ностер магнус панус" і т. д.

1605 р. «Поляцы у свой языкъ намѣшали словъ Латинских, которыхъ южъ и простые люди зъ налогу (з привички) уживаютъ». До української мови теж не мало слів пішло навіть до народу, напр.: бібула, бульба, вакувати, вонітувати, гонористий, ґрати, каламар, кольор, корок, котел, мета, метрика, мур, мурувати, оказія, оковита, окуляри, оренда, органи, паль, паралес, помпа, раптом, рація, скриня, турбувати, фамилія і т. п. В літературній українській мові XVI ст. маємо дуже багато найріжніщих латинських слів, напр.: автор, апелювати, аргумент, артикул, бестия, вірш, декрет, доктор, ексемпляр, квестія, маєстат, сенс, тестамент, фундамент, фундуш, церемонія і сила т. п. (див. їх в Словнику КА, часом в вульгарній народній формі).

Література. *А. Будиловичъ:* **Общеславянскій языкъ, 1892 р. т. I ст.99, 112.** *А. Г(орнфель)дъ:* **Макароническая поэзія, „Энцикл. Словарь" Брокгауза, 1896 р. півт. 35 ст. 403, тут і література.** *К. Харламповичъ:* **Западнорусскія школы, 1898 р. ст. 425-427.** *М. Грушевський:* **Історія України-Руси, 1907 р. т. VI ст. 248, 302, 319, 337 і др.** A. A. Kryński: O wpływie języka łacińskiego na polski, „Zbornik u slavu V. Jagića", **Берлін, 1908 р. ст. 363-368; те саме див. в** „Sprawozdania z posiedzeń wydziału I. Towarzystwa Naukowego", **Варшава, 1908 р. зш. 1-2.** A. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, **1913 р. ст. 113-116.** *И. Огієнко:* **Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ, Київ. 1915 р. ст. 57-60.** Dr. J. Pelczar: Zarys dziejów kaznodziejstwa w Polsce, **1917 р. ст. 6, 12, 84.** *Ів. Огієнко:* **Історія української мови, Кам'янець, 1919 р. т. I ст. 77 80.** A. A. Kryński: O wpływie języków obcych na język polski, „Sprawozdania Tow. Nauk. Warsz." **1917 р. зш. 4 ст. 48-54.**

6. Італійський вплив.

Італійський вплив на вкраїнську мову заходив до нас ріжними дорогами. З давнього часу по берегах Чорного Моря заснувалося багато ріжних італійських торгових факторій, що провадили широку торгівлю зо Сходом, і в кінці стали головним посередником в торговлі Сходу з Заходом. Більшість своїх товарів італійці водним шляхом через Босфор відправляли на Захід. Крім цього, вони вели жваву торгівлю і з су-

сідніми народами, особливо з українцями й поляками. В XIII—XIV віках італійці проклали через Україну й Польщу рухливий торговельний шлях, достарчаючи товари не тільки цим землям, але й далі на Захід. Центром цеї торгівлі в XIII в. і на початку XIV-го віку був Володимир Волинський[1]; коли ж це місто в XIV-м віці відійшло до Литви, торговельною базою для італійців на українських землях став Львів, що з часом зробився помітним центром італійської торговлі[2]. Львів мав широкі торговельні зв'язки з головною генуезською базою на Чорнім Морі — Каффою ще з XIV-го віку і в нім жило не мало італійських купців.

Картина ця в XV-м віці значно міняється, — турки почали сильно загрожувати водному шляхові генуезців через Босфор, через що значно оживився шлях суходільний через Україну. Отож, ці живі й довговікові торгові зносини безумовно мусіли позоставити свої сліди й на українській мові.

Коли в 1453 р. упав Костянтинопіль, то це був початок падіння й італійських чорноморських факторій, а разом з тим і італійської торгівлі. Потроху, але невпинно турки забірали італійські колонії до своїх рук, аж поки в 1475 р. не забрали й центра — Каффу. Це був кінець італійських торговельних впливів на Сході.

Звичайно, були й інші шляхи, якими йшов до нас італійський вплив. Так, українська шляхта часом їздила за наукою до італійських вищих шкіл, особливо до Падуї та Болонії, деколи й до Риму, а при цих поїздках, звичайно, запозичалися й деякі італійські вирази, що заносилися до української літературної мови.

Треба ще додати, що українські братські організації XVI-го віку дуже багато переняли від італійських братств милосердя[3], а це вказує, що дійсно бу-

---

[1] Jan Ptaśnik: Kultura włoska wieków średnich w Polsce, Варшава, 1922 р. ст. 49.

[2] *М. Грушевський*: Впливи чеського національного руху, львівські „Записки" 1925 р. т. 141-143 ст. 12.

[3] *М. Грушевський*: Історія України-Руси, VI 62 64.

ли певні шляхи і для українсько-італійських взаємовідносин.

Але головним джерелом, звідки в XVI—XVII віках заходили до української мови деякі італізми, була мова польська. Року 1518-го польський король Сигизмунд Старий оженився з миланською княжною Боною Сфорца; це була сильна й впливова жінка, що запровадила відразу на польському королівському дворі свої італійські звичаї. З Боною приїхало понад 200 осіб з її оточення, вихованих на ідеях італійського відродження. І з того часу зачався сильний італійський вплив у всіх ділянках не тільки духового, але й звичайного життя. Вища польська інтелігенція охоче наслідувала приїжджим італійцям, і нові звичаї швидко ширилися по цілій Польщі, а разом з тим ширилися й італійські слова, що стосувалися товариського поводження, салонового життя, роскошей, назв при столі, одежі, музики, театру, коноводства і т. п. Багато італійських учителів приїжджали до Польщі, особливо до Кракова, і навчали дітей польської й української шляхти. Італійці ж занесли сюди не мало термінів з архитектури, малярства, бухгалтерії, друкарства і т. п.

Усі ці італійські слова з польської мови звичайно заходили й до української, напр. капелюш, машкара, шкарпетки, суфіт, сутана, палац, фортеця і т. п. У той час в Польщі жило не мало італійців, проповідників крайнього протестантизму, напр. аріянства, а вони теж ширили впливи італійської мови; як ми бачили вище (ст. 172), можна припускати, що й перекладчик КА знав італійську мову.

Частина італійських слів заходила до української мови з німецьким впливом, але також через польську мову, напр. талірка, картопля, пантофля і др.

Цікаво, що італійська (і латинська) мова (через польську) вплинула навіть на повстання в українській літературній мові XVI — XVII віків частого закінчення *-а*, *-я* для слів мужеського роду, напр.: митрополита, поета, євангелиста, ареопагіта, цитариста, так само: справця, красомовця, злочинця і т. п. (див. вище § 65).

Італійський вплив тримався в польській та українській мовах аж до XVIII-го віку, коли він змінився новим модним впливом — французським. Але не всі італійські позички позосталися в нашій мові надалі,— більшість з них позникала ще в другій половині XVII-го віку.

В українській літ. мові маємо дуже багато найріжніщих італійських слів, що зайшли до нас ріжними дорогами, напр.: альт, бас, тенор, бандура, банда, бандит, банкет, макарони, ґазета, карета, млин, чоботи, аґрус, ґалєра, банк, мода, фалда, шпалєри, помідори, шпараґіл, салата, марципан, ризикувати, шкіц, баста і т. п.

Література. *М. Грушевський*: Історія України-Руси, 1907р. т. VI ст. 62 64, 316, 398-399. J. Ptaśnik: Kraków Włoski za Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły, „Rocznik Krakowski" 1910 р. т. XIII. A. Brückner: Dzieje Języka Polskiego, 1913 р ст. 116-117. *И. Огієнко:* **Иноземные элементы въ русскомъ языкѣ**. 1915 **р. ст.** 94-97. A. Kryński: O wpływie języków obcych na język polski, „Sprawozdania", **Варшава**, 1918 р. т. XI **ст.** 1-6. Jan Ptaśnik: Gli Italiani del XVI sekolo al XVIII, **Рим**, 1909. *Його ж*: Italia merkatoria apud Polonos saeculo XV ineunte, **Рим**, 1910 р. *Його ж:* Kultura włoska wieków średnich w Polsce, **Варшава**, 1922.

ГРАМАТИКА ЧУЖИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ XVI-ГО ВІКУ.

І. Словотвір чужих слів.

§ 260. Переймаючи чужі слова, українська мова звичайно відкидає неприроднє їй грецьке чи латинське закінчення; в старших пам'ятках це правдиве чуття до чужих нам закінчень ще не проведено послідовно, чому в них постійно маємо приклади і з неприродним нам закінченням. Те саме почасти маємо і в КА: неприроднє українській мові закінчення звичайно тут відкидається, хоч в нечисленних випадках може й позоставатися (часом мало перероблене), напр.: у реки Євратес 620, Линус 532, сардонис 659, хрисопрасис 659, Θевдас 26, Аннес (**Іанній**) 528, Ам-

врес (Іамврїй), у Филипусе 484 (перероблено на: у филиппех), Юзефус 26.27, берилюс 659, от Деметриуса 101, кризелдус 659, Пуден (Пѹдъ) 532, сардион (сардїй) 659, тумпазиум (топазїй) 659, Гименет (уменей) 526 і т. п. Слово Христос від найдавнішого часу не губить свого закінчення в N¹. Слово «до Селуня» 531 перероблено на «до Θесалонику, а «в Селуни» 461 на «в Θесалонику».

§ 261. В польській мові в закінченні чужих слів s по голосній звичайно вимовляється як sz; під польським впливом така вимова досить часта і в українських пам'ятках XV—XVII віків. Таку ж вимову часом маємо і в перекладчика КА, напр.: Ананияш 125, Йоанаш 17, Йовиша 106, Лисиюш 129, Єуниаша 294, Лукиюш 296, Месияш 276, Месияшем 111.610, о Месияшу 2, Николаюша 597, Июлиюшови 146 і т. п., хоч ці ж самі слова можуть уживатися і в українській формі: Анания 131, N¹ Лисия 132, або й мати *с* по голосній: Июлиюс 146. Польське: Judasz, Judasza в КА передане Июда 4, Июды 1.

§ 262. Хитання роду в порівнянні з усталеним і традиційним в церковно-слов'янських пам'ятках не рідке в КА, напр.: Лисиюш 129 і Лисия 132 (Лукїа), для Клаѵдїй — N¹ Клавда 148 і Клавдия 129, N¹ Гаия (Гаїє) 296 і др. Слово єѵангелїє в КА, як то було звичайним в українських пам'ятках XV—XVII віків, жін. роду: євангелія (див. Словник), але часом маємо його і в традиційнім церковно-слов'янськім середнім роді: Проповедати євангелє Христово 366, Євангелїє божеє 485. Гр. Νῶε, лат. Noe у нас в традиційній ц.-сл. формі: Ной 576. Ц.-сл. Содомъ через п. Sodoma (з лат. Sodoma) в КА постійно жін. роду: Содома 230. 272 625, див. Словник. Олій муж. роду: олей 611, олею 648, олеєм 174 і т. п. Ц.-сл. къ Далма́тїю, польське do Dalmacyiey наш перекладчик передав своїм: до Далмату 531.

§ 263. Деякі ймення подає КА в зовсім народній формі, напр.: зъявенє Ивана 593, Иванов крест 101, Марко 64.194.547, Тертило (Тєртѵллъ) 131, Олександро 106¹, Олександер 17, Трохима 118.532.

---

¹ Про йменники чол. роду на *о* див. зазначену вище на ст 296 працю *В. Сімовича*.

Бажання писати живою народньою мовою бачимо в перекладчика КА і в тім, що він де-які чужі слова вживає в вульгарній народній вимові, напр. він постійно пише: дастамент, дастаменту, дастаментом, дестаменту, достаменту (див. в Словнику), хоч в польськім оригіналі постійно testament (в КА тільки один раз маємо: новый тестаменть 611)[1]. Так само в КА ще маємо: книги паркаминовы 531, в Мезопотанїи 6, он апалевал (appelował) 139, лемпатрь (lampart) 631, подобно лемпартови (lampartowi) 631, церомонѣи, церомонѣям, на церомонѣях (в польсккім ceremonia, див. Словник), Самѳѣрою (Сапфі́рою) 22, хвалшиве 285 і т. п. Цікаве ще слово фудамент (без *н*): фудоментомь 658, фудаменты 89, хоч в оригіналі fundament, і тільки раз маємо: на ѳундаменти 431[2].

§ 264. В назівнім відмінкові часом маємо *-ей*, напр.: Деонисей 96, Димитрей 107, Корнилей 51.53. 55, Тимоѳей 108.358 361.436; як ненаголошене, це кінцеве *е* може заступати й *ъ* чи *и*, пор. Терентѣй 296, Тимоѳий 296, Тимоѳия 104 (Тимоѳея 311), Тимофиєво 451, Клавдѣй 532.

§ 265. При збігу приголосних в чужих словах в давніх пам'ятках постійно ставився поміж ними *ъ*, *ь* або паєрк[3]; той сам правопис маємо і в КА, напр.: круньть 551, круньту 369, аньтихреста 599, Филикъсь 135, Євъга 507, ѳол'куючи 99 і т. п.; ще частіше в цих випадках одна з приголосних виноситься над рядок (див. вище ст. 219).

---

[1] Цікаво, що форма *достамент* відома й з других живих пам'яток XVI-го віку; так, ковенський міщанин в 1510 р. в своїй скарзі пише „достомент", див. Литовську Метрику кн. I № 23 в „Русская Историческая Библіотека" т. XX; в Пересопницькій Євангелії, в останнім запису читаємо: в новом тастаменте і т.п.

[2] Але це була народня вимова, як і в теперішній живій мові; пор. в Псавтиру в лемківськім перекладі о. Прислопського половини XVIII го віку: фудамент 30б, фудаменты 216.256.26, фудаментално 216 і др Те саме маємо і в Пересопницькій Євангелії 155о—1561 р.; так, зачало 28 Єв. від Луки: збоудоваль дом свои без фоудоменьтоу.

[3] Про це явище пор. M. V a s m e r: Altbulgarisches. Die reduzierten Vokale (ъ,ь) in den Fremdwörten des Altbulgarischen, „Zeitschrift f. slav. Phil." I. 156-163.

Часом, як і в живій українській вимові, в групі цих приголосних маємо секундарну голосну: Олександер 17, Олександро 106, Єгипет 579, змиренское 597, Сосипатер 296 і т. п., але маємо й Олександръ 506, Александрь 531, Єгиптъ 625 і др.

II. Фонетика.

§ 266. Фонетика чужих слів в КА дуже цікава й цінна, бо докладно виявляє ті впливи, під якими зростала українська літературна мова. КА в цім відношенні уявляє з себе типову українську пам'ятку не тільки для XVI-го віку, але й для віку XVII-го; на жаль тільки фонетика ця науково висвітлена в нас дуже мало.

Література. Фонетичні й етимологічні вказівки про окремі чужі слова в українській мові подав я в своїй праці: „Український стилістичний словник", Львів, 1924 р.; тут і окремі екскурси з фонетики чужих слів в українській мові. Спробу повного огляду граматики чужих слів в українській мові подав я в своїй праці: „Нариси з історії української мови", Варшава, 1927 р., ст. 115-197; кожне фонетичне явище розглядаю я тут в історичнім освітленні, подаючи матеріял з XI—XVIII-го віків; тут і повна література, якої тут не подаю. *Валерій Погорѣлов*: Написанія греческих слов в кирилло-меѳодіевском переводѣ Евангелія, „Slavia" 1929 р. т. VII кн. 4 ст. 871-884, — фонетика грецьких слів в Євангеліях X—XI віків, але не докладно.

1. *Голосні звуки.*

§ 267. *Грецька* η в слов'янськім письменстві старших віків постійно передається через и, бо так цю букву вимовляли й самі греки. Те саме маємо і в КА,—тут звичайно η передається через *и*, напр.: амин 194.205.222.224.233, Самоила 15, Димас 531, Исаия, Исус, до Ишпанїи 292.293, Милита 153, до Милиту 110, планѣтам' 36, Филиксь, до Ѳиликса, Ѳиликсе і т. п. (див. Словник).

Латинська вимова η як *е* в давніх пам'ятках дуже рідка, але трапляється зачинаючи ще з Остромирової Євангелії 1056 р., де знаходимо алѣ(=алелуя) 3. 4.6.76.86.96. В українських пам'ятках XV – XVII віків, під польським впливом, вимова η яко *е* вже досить

часта, чому і в КА маємо: алелуия 650.651, берилюс 659, Геродиона 295, Єзехиєл 639.655, Измаєл 269, через Иоєлля 7, катехизму 557, с Клементом 459, Фест 137, Феста 137, Фесте 144, Θилет 526 і др.

Звичайно, боротьба традиції, що знала в η тільки *и*, і польського впливу мусіла допровадити до частих подвійних форм, що й маємо в КА, напр.: Афинь, афинейскій, атинове, з Аθин, з Аθинов, в Аθинах і з Атенов, атенскій, ув Атенех; Гамалеил 26, гамалеилова 21.22 і Камалиєл 96; израиля, израилю, израилеви, израилем, израилевы і дуже часто израєл, израєля, израєлиты, израєлский, израилтене; Деметриуса 101, Демитрию 226 і Димитрей 107; Корнилей 51.53. 55, Корнилия 53, с Корнилием 52 і Корнелию 55; Самоила 15.69 і Самоєлевых 268; к Θиникіи 147 і Θеникіи 60 і т. п. На ст. 3 було Зилот, але *и* переправлено на *е*.

Може поплутанням вимови η можна пояснити взагалі часте поплутання *и* з *е* в КА в чужих словах, напр.: антихрест 211.498.619.627, аньтихреста 599, антихрестом 428, галелейскии 2, Гамалеил 26—Камалиєл 96, Деонисей 96, до Кесареи 125, с Кесареи 136, до макидоніи 379, макидонский 86, макидонских 382, Селуяна 193 до Путиолю (лат. Puteolos) 155 і т. п.

§ 268. *Грецьку* v перекладчик КА постійно передає через *и*, напр.: в адрамитский 146, Антипас 598, Асинкрита 295, берилюс 659, Гименей 506, Деонисей 96, Лисиюш 129, Тертило 131 і т. п.; часом через *ѣ*: **лїѣvи** – л'вѣйских 6.

§ 269. *Грецькі дифтонги*: Θевдас 26, Клавда 148, Клавдѣй 532, N¹ Клавдия 129, Єуниаша 294, Євбул 532 і т. п.

§ 270. *Зміна а на о і навпаки.* В східно-слов'янських (чи взагалі слов'янських) пам'ятках XI-го віку дуже часто чуже (найчастіще грецьке) *а* передається через відкрите *о*; очевидно, те саме маємо і в КА: Никонора 28, Олександръ 506, Олександер 17, Олександро 106, з Олександрѣи 100, Олександрѣйская 29, олександрейский 154.146, олтар 94.166.588.611, Онания 122, орменьскіи 631, сотона, сотоны, сотонѣ, сотону, сотоною, сотонин, сотонину і др. (див. Слов-

ник). Так само: поганы, поганьскаа — від παγανός, paganus, богатии, богацства, богачове — пор. санскр. Bhagas, давн. перс. baga, лодунку 147 (ladunku), гончар (garncarz) 271, фудоментомь 658 і др.

Але головна маса чужих слів проте зберігає своє *а* незмінним, пор. в живій східно-українській мові слова: паламар, панахида, Параска, Андрій, апостол, Антон, Ганна, аптика, ангол — янгол і сотні подібних; так само: багатий, манастир — від μαναστήριον[1] і др. В КА маємо: с карабля 114, в карабли 151.152, на карабль Є48, N[3] карабль 166 — від гр. καράβιον, ст.-сл. **карабль**; гаразды 341.461 пор. гот. garazds, мад. garazda, і др. Звичайно Саломон 37, Саломоновом 23, що відоме ще з давніх пам'яток; балванови 36 і болваном 219.

§ 271. *Початкове і*, коли тільки воно окремий склад, особливо в словах багатоскладових, в живій українській мові звичайно відпадає; те саме бачимо і в КА, напр. Єреміа 378, Єрусалима 61.107.123, Скариота 1, Яков, Якова, Яковови, Якову, Яковом, Исус, Исусова, єрея, Юда, Юды і т. п. Правда, з вимог традиційного правопису таке *і-* (особливо в словах рідко вживаних) частенько й позостається, напр.: Июлиюс 146, Июлиюшови 146, Иосия 271, Исаия 275, Яков 521, Яковов 3, Июда, Июды і т. п. (див. Словник).

В живій українській мові початкові *іє-* можуть відпадати, напр. Русалим з Ієрусалим. Те саме один раз маємо і в КА в Апок. 2[20]: невѣсти| забѣлли (**їєзавєли**, Jezabeli) 600.

§ 272. Про вживання *ѣ* для зазначення чужого *і* див. вище ст. 237.

§ 273. Чужі мови, напр. латинська, грецька та інші, звичайно знають т. зв. *роззів*, hiatus, цеб-то збіг

---

[1] В українській лінгвістичній літературі вперто пояснюють *а* в слові манастир ріжними теоріями, забуваючи, що ми знали лише μαναστήριον, звідки таке часте ст. сл. **манастꙑрь** в пам'ятках XI го віку. Крім згаданої вище на ст. 270 праці Г. Ільїнського, треба ще зазначити працю *Ол. Курило:* До питання про укрїнські форми з ненаголошеним *а* на місці етимологічного *о* (багатий, гарячий та ин.), „Ювилейний Збірник на пошану ак. М. Грушевського", Київ, 1928 р. ст. 139-148.

двох голосних звуків, напр.: bestia, materia, triumphus, 'Αδριανός, Μαρία і т. п. Ознакою українською мови, як і інших слов'янських мов, єсть те, що вона оминає роззів; позичені слова з роззівом наша мова українізує ще з доісторичної доби в той спосіб, що вставляє поміж голосні звук *j*; так, вже в Остромир. Євангелії 1056 р. маємо: Марнга, архиерега, Андрега, еван'гелига, иероусалимъ і т. п.

В КА так само в більшості маємо чужі слова в безгіятусовій формі: Ананія, Гаия, еклезияст, Иосия, Исаия, Лисия, Месияш, вениаминова, вениаминового, Дияны, Ияков, Ияковов, алелуия, диявол, диявола, дияволу, дияволская, дияволским, дияволскою, дияволовых, дияволства, дияконов, патриярхь, у патриярхов, патриярхове, Лисиюш, Лукиюш, Июлиюс, Июлиюшови, Июда, Июды, Июду, Июдова, июдина, июдских, въ Июдеи, Николаюша і т. п. (див. в Словнику).

Початкове чуже *e* в КА звичайно передається через *є* (цеб-то *je*), напр.: евангелист, евангелия, Євга, евнух, еврей, Єѳрат, Єгипет, египского, египтене, Єзехиел, Єзехия, ексемплярех, Єпикуровь, ерея, Єрусалим, Єрусалима, Єѳезу, еѳезких, епиопских, Єѳратес і др. (див Словник); так само: израєль, израєлтяне 268 і др.

Початкове *a* в чужих словах звичайно зберігається, напр.: авьва, Авраам, авторовь, Агрипа, Азия, Акилла, алелуия, алѳа, Анания, Антиохїи, апалевал, апелюєш, ареопаг, аркгументъ, артыкулу, ареа, аспис, атенскій і др. (див. Словник); часом, особливо в словах давніх і часто вживаних, на початку може бути й *j*, напр.: ялмужна, яхинтовы і т. п.

В КА багато слів, що кінчаться на -иа; подібні слова в західно-українських говорах звичайно вимовляють виразно як *-ия*. Як вимовляв це -иа наш перекладчик, трудно окреслити; але часом маємо й напис *-ыя*, напр.: бестыя 632.644.651, G' бестыи 630. 633.639, N³ бестыи 611, до Грецыи 108, в Грецыи 48 (поруч традиційна форма: в' Греціи 61) і т. п.

Часом маємо в КА вирази з роззівом і без нього, напр.: в Трояде 108—до Троады 108, патриярхове 31 —патриархове 31 і т. п.; під впливом південно-сло-

в'янського правопису часом трапляються форми з роззівом (див. вище ст. 215), напр.: Єремїа 378, дияволскаа 169, але поруч знаходимо й вирази без роззіву: дияволская 630 і т. п.

Сполучення *іо* звичайно позостається не прейотованим: Скариота 1, Иосиѳь 32, Геродиона 295.

§ 274. Жива українська вимова звичайно *стягує два а* в одно в таких словах як Аврам і т. п. Те саме маємо і в КА, напр.: Аврамови 250.411, Авраму 558, аврамовыми 411, Исакь 521, Исак 578, Исака 418.578, Исакови 31; правда, часті й традиційні етимологічні написи: Авраам 166.411.521.578, Авраама 248, Авраамови 31.186.249.250, Аврааму 142, Авраамов 14, авраамово 412, Балаама 201, Саара 269, Баал 276, Раав 166 і др.

2. *Приголосні.*

§ 275. *Грецька* β по всіх найдавніщих слов'янських пам'ятках передається кирилівським в, яке й форму свою взяло з гр. в, звичайно, тільки тому, що гр. β в час повстання кирилиці вимовлялася як *в*. Про це саме свідчить і чернець Хоробрий, коли в своїм «Оповіданні про письмена» твердить, що грецькими буквами не можна написати слов'янського слова Бог. В КА звичайно β передається через *в*: Авьвадон 620, Авел 576, до Аравїи 405, въ Аравии 417, Аристовулевых 295, Вавилону 633, у Вавилони 194, Валаамову 598, Варнава 4.21, з Варнавою 406, Варфломей 3, венияминового 276, венияминова 614, диявол 193 sq., Раав 166 і др.

Латинська вимова β як *б* стала входити до українських пам'яток тільки з польським впливом; в пам'ятках XVI—XVII вв. випадків цеї нової вимови вже не мало. В КА маємо: Баал 275, баалевым 276, Балаама 201, берилюс 659, Берница (Вернїкі́а) 137.139. 145, Євбул 532, Забелли (Ієзаве́ли) 600, кимбалом 342, Рубинова (Рꙋві́мова) і др.

Боротьбу двох вимов бачимо в формах: науку валаамову 598—дорогою Балаама 201, диявол 371 sq.— диябол 598, дияболом 621, дияволскою 639—дияболскоє 509, дяболскїи 517, часом в однім реченні дві вимові: Балаама сына Восорового 201.

§ 276. *Звук* g. КА подає цікавий матеріял для висвітлення історії вимови чужого g на українській землі в XVI-м віці[1]. Пануючою вимовою перекладчика КА було фрикативне *г*, — так він постійно вимовляв слова, що мали в його польськім оригіналі букву g, передаючи її через г, напр.: Гаєви 225, галелейскии (Galileyczycy) 2, Гамалеил 26, гамалеилова (Gamalielowa) 21.22, Єгипет 579, каганцовоє 661 (kagancowey) 661 і т. п. Польські слова з g наш перекладчик звичайно передає через г, напр.: гды 632, о двойгу 552, обойга 611, в обойгу 611, четверга зверат 608 і т. п. Слово грецький в XVII ст. українські письменники часто пишуть ґрецкій, а в КА воно постійно пишеться грецкоє 247.344 і др.

Але крім цього традиційного беззвучного спіранта *г* перекладчик знав і вимовляв і дзвінке взривне ґ, яке він писав ріжними способами. По прикладу грецького письменства, що для віддання дзвінкого ґ вживало гк, і в нас з XIV віку, звичайно в чужих словах, починають писати кг, яке з часом стало в нас традиційним для зазначення дзвінкого задньоязикового ґ. Цього традиційного *кг* частенько вживає й перекладчик КА, напр.: аркгуменьтовь 593, архисинакгокга 98, кгвалтовне 75, кганокъ 3, кганок 139, Кгокъ и Макгокъ 625, о кгрунте 307, кгрунты 659, омекга 594 і т. п.

В зазначенні ґ має КА рису, якої в інших пам'ятках я не знаходив, а саме: пишучи кг, наш писар часто ставить над г риску, часом крапку. Думаю, що цею рискою хотів наш перекладчик зазначити дзвінку вимову ґ[2]; таким чином встановлюється переходова стадія від г до ґ—це г з рискою зверху, від якого недалеко було вже й до грецького ґ[3]. Таке гк

[1] Докладну історію звука g, ґ див. *Ів. Огієнко:* Нариси з історії української мови, 1927 р. ст. 161-166.

[2] Але можливе й інше пояснення цього значка (як паєрика) над *г*: в КА часто ставиться такого значка при збігу двох приголосних, але ставиться його над другою приголосною, а не над першою, як то звичайно буває в давніх пам'ятках.

[3] Значок ґ звичайно панує в друкованих виданнях,—я його знайшов уперше в Адельфотесі 1591 р. львівського видання, в грецькім письмі (в XVI-м віці грецька γ постійно писалася як ґ)

з рискою (чи крапкою) над г знаходимо в словах: кг'анок 50.109, в кг'анку 108, кг'валтити 132, кг'валтовники 239, вкг'рунтує*т* 193, пожекг'нав 99, пожекг'навшися 99, пожекг'навши 107, сеолкг'овал 267, фикг'и 168.612, фикг'овое 168 і др.

Дуже часто перекладчик КА передавав чуже g через *к*, бо близько до нього він певне й вимовляв його (хоч в польськім оригіналі все було g), напр.: жаке*л* (żagiel) 152, жекляры (żeglarze) 145.648, жекляре 150, жекляром 150, Камалие*л* (Gamaliel) 96, квалтом (gwałtem) 38.119.645.649, квалти*т* 125.308, квалтил 98, квалтили 634, квалтовное 617, квалтовнои 584, квалтовных (gwałtownych) 167, квалтовне 339, квалтовником 172, круньть 19.551, крунт (grunt) 252.307.519.526.551.559.575, круньту 33.369, крунту 307.308.382.557, крунтов 658, крунтовного 652, укрунтовавшися 652, укрунтована 299, укрунтовани 434, укрунтованы 466, а.ва и омека 657.662, книги паркаминовы 531, в Перкамех 595, п(л)яками 621, су*т* свекотливы (świegotliwe) 514, веиковое 612, фикура 605 610.617, фикурою 330.633, фикурованьь 189, ео*л*ковати 289, веольковати 364, ео*л*кую 321, веолькует' 167, фолькуе*т* 221, фо*л*куе*т* 289, фо*л*кова*л* 289, ео*л*коваль 321, веол'куючи 99, фо*л*кующи 283, ео*л*кующи 364.472, шмаракь 659, шмаракови 605, шпики (szpiegi) 580 і т. п.

Невстановленність одного способу віддання на письмі чужого g характеризує власне XVI-й вік, коли зачалася нова українська літературна мова і коли шукано взагалі нових доріг для запровадження живої мови до літератури. В нашій пам'ятці відбилося це в тім, що одне й те слово писалося ріжно, — всіма вищезазначеними способами. Для прикладу беру польське srogi, якого часто вживано в нашій літературі XVI—XVII віків в постаті сроґій. В КА знаходимо: г: срогий 662, срого 72.399.508, срогости 318; кг: сркгос*т* 278, сркгости 259.395, сркгос*тю* 443; кг з рискою над г: сркг'ий 662, сркг'о 18.302, сркг'ос*т* 278; к: сркий 167.172, сркого 308, срким 184, сркіи 611, сркоко 410, сркос*т* 366, сркости 271. На-

віть в однім і тім слові два g можуть віддаватися не однаково: Кгокъ и Макгокъ 655.

§ 277. *Чуже* h часом передається в КА через *х*, напр.: Махомет 632, о Махомети 640, махоме*т*ским 632 і др.

§ 278. *Вимова гр.* κ перед передньорядними голосними з давнього часу не була однаковою. Самі греки, а також і римляне аж до часу повстання середньо-латинської мови вимовляли гр. κ і лат. *c* тільки як *к*. В давніх старо-слов'янських пам'ятках звичайно маємо кє, ки (а не *це, ци*).

Рано роспочалася й латинська вимова *ce, ci*, яку засвоїла собі й Польща. В XV — XVII віках, підчас найбільшого впливу польської мови, потроху увіходила до української літературної мови й ця латинська вимова гр. κ; правда, ця вимова постійно була в нас вимовою чужою й вийшла з ужитку з припиненням впливу польської мови.

В КА звичайно маємо давню традиційну вимову, напр. до Кесареи 125, в Кехрех 98, до Макидоніи 86. 104.107.379.490, Наркисовых 295, Прискилла 360, Прискилу 294, с Прискилою 97, садукеи 126, Θеникіи 60. 147 і т. п.

Польський вплив, звичайно, мусів зазначитися й тут, що й відбилося на вимові, напр.: гиацит (ѵакі́нѳъ) 659, калцедан (χалкидо́нъ) 659, в Кападоции 6, Лицыи (Ликіа) 146, сцептром 546, цилицийского 120, цилицийских (кіліки́йскіа) 406, Цилицию (Кіліки́и) 146, с Ципру 21, до Ципру 60.67.84, подле Ципру 146, к Ципру 114, в Ципри 632 і т. п. Цікаво, що перше було написане: с Прискилою 97, Прискила 100, Прискилу 99, але третя рука виправила в цих словах *к* на *ц*.

Рідко гр. κ передається через *х*, напр.: Єзехия 660, Єзехиєл 639.655.

§ 279. *Чуже* l, особливо грецьке, в давніх пам'ятках передавалося частіше просто через л, за яким легко ставився й задньорядний голосний. Пізніше, під польським впливом зачинається в нас також і палатальна вимова чужого *л*. В КА частіше маємо традиційну непалатальну вимову, напр.: до Θесалонику 531, Акилла 360, Самоила 15, теолога 593, крилос

192, крышталу 606, ланцух 653, планѣтам'36, филозофи 94 і т. п. Але під польським впливом часом помічаємо й палатальну вимову, напр.: берилюс (кирѵллъ) 659, через Иоєлля 7, лямпа 597, лямпы 566.649, до Путиолю 155 і др. Початково написане „Акилу" 97, «Прискилу и Акилу» 99 третя рука переробила на «Аквилю» та „Аквилю и Присцилю".

Коли *л* стоїть перед приголосною, то воно підпадає пануючому в КА правопису: таке *л* звичайно виноситься над рядок, а коли не виноситься, то по нім ставиться ъ, ъ або ' (див. ст. 219), напр.: ѳа*л*шь 646, ѳа*л*шу 643, фа*л*шивая 619, фа*л*шивых 646, фальшуючи 367, ва*л*ку 655, вальку 625, вальчити 389, ва*л*чити 644 і т. п.,—звичайно, з таких написів судити про дійсну вимову *л* перекладчика КА нема змоги.

§ 280. *Грецьке* σ в слов'янській письменності звичайно передається через *с*; лише перед *д* та *м* це *с* бреніло як *з* вже в самих греків, пор. в давніх пам'ятках издраиль, змирна і др. Те саме маємо і в КА, напр.: Сосипатер (Sozypater) 296, Ѳилипусы 454, Иосиѳ 578, исофом 569 і др., але: израє*л*скій 272, церкви змиренскоє 597.

Але латинська вимова, а за нею й польська, вимовляли гр. σ поміж голосними тільки як *з*; звичайно, така вимова вплинула й на українську, чому в українських літературних пам'ятках XVI—XVII віків частенько маємо вже ці нові форми з *з* замість традиційного *с*. Те саме бачимо і в КА, напр.: со Друзиллею 135, Еклезияст 378.578, Иазон 296, Иозаѳат 660, кризелдус 659, в Мезопотаніи 6.30, Триѳозу 295, филозофи 94 і т. п.

Боротьба церковно-слов'янської традиції з польським впливом відбилася й тут уживанням подвійних форм в однім і тім слові, напр.: з Асіи 134, ув Асіи 104—ув Азіи 593, азійскіи 359; до Єфесу 99, у Єѳесе 105 до Єѳезу 100.425-45, в Єѳезе 523.425, у Єѳезии 103, єѳезких 107, єѳезенина 118, до єѳезов 581 т.п.

§ 281. Дуже цікава доля звуків і буків *ф* та *о* в українськім письменстві повно відбилася в КА. Значіння старої традиційної букви *о* перекладчик КА вже не знає—він її не відріжняє від *ф*, чому дуже часто за-

мість *ф* пише *ѳ*. Очевидно, ці *ф*, *ѳ* вимовляв він однаково як *ф*. Так, в чужих словах з f перекладчик КА звичайно пише *ѳ*, напр.: а*л*ѳа, арѳа, Диотреѳь, Єѳратес, Євѳрат, Иозаѳат, Иосиѳ, Иосиѳа, Иосиѳовых, Каияѳа, Киѳа, Киѳин, Сераѳими, Стеѳан, Стеѳанового, Стеѳановои, Стеѳановы, Стеѳанов, Триѳозу, ѳарба, ѳарбованоє, ѳиковоє дерево, Ѳиликса, Ѳилипь, Ѳилипусы, Ѳортунатового, на ѳундаменти, ѳундаментомь і т. п.

Взяті з польського чужі вирази з f наш перекладчик частіще передає також через *ѳ*, напр.: до гуѳу, дуѳаєм, з обѳитоє, обѳитує*т*, обѳитуєте, обѳито*ст*, обѳито*ст*ю, оѳѣра, оѳѣр, оѳѣрах, оѳероватн, оѳерує*т*, оѳерованы, оѳерованых, траѳи*т*ся, траѳля*ют*ся, траѳилосе, уѳали, уѳанье, уѳанья, уѳа*н*єм, ѳа*л*шь, ѳа*л*шу, ѳа*л*шивоє, ѳа*л*шивыи, ѳа*л*шивыми, ѳа*л*шивых, ѳа*л*шу*ют*, ѳа*л*шуючи, ѳебру, ѳо*л*ковати, ѳо*л*кую, ѳолькує*т*, ѳо*л*коваль, ѳол'куючи, ѳрасунок, ѳрасуньков, ѳукай, шаѳовати, шаѳує*т*, шаѳовал, шаѳовали, шаѳована, шаѳова*н*є, штроѳова*н*ю, штроѳує*т* і т. п.

Поплутання *ф* і *ѳ* виявилося в письмі КА ще й в тім, що перекладчик часто в однім і тім слові пише не розріжняючи то *ѳ*, то *ф*, напр.: дуѳаючи 619—дуфаючи 374, до Єѳезу 100 — до Єфесу 99, в Єѳесе 354 - в Єфезе 425, обѳите 473.519.660 — обьфите 436, обѳитовала 450—обфитовала 254; оѳѣра 291.313.564, оѳера 606—офѣра 118, офѣры 173, офирам 606; оѳероватн 530, оѳерує*т* 616—оферовал 166, оѳеровали 36; сераѳими 545—серафимов 545, Стеѳан 29 Стефан 30, Стефана 28, Стефаном 29; траѳилосе 108 трафилося 121; ѳа*л*шивоє 407 - фа*л*шивая 619, фа*л*шивои 166, ѳа*л*шивыи 296.393 - фа*л*шивыи 198.393, ѳа*л*шивых 97.339sq. —фа*л*шивых,307.646.456,ѳа*л*шуючи370—фальшуючи367, ѳарба 643—фарбы 647, Ѳиликса 139 - Филиксе 131, Ѳилипь 44 — Филипови 40, ѳолькує*т*' 167—фолькує*т* 221, ѳо*л*коваль 321 - фо*л*ковал 289, ѳол'куючи 99 - фо*л*кующи 283, ѳрасунок 646 фрасунок 308, ѳрасунковь 321—фрасунков 395; на ѳундаменти 292, ѳудоментомь 658—фудаменты 89; шаѳує*т* 525 - шафує*т* 282, шаѳовал 525 шафоваль 321, шаѳова*н*є 328.387.432—шафованья 28 і т. п.

Знав проте перекладчик КА і народню вимову *ф* яко *п*, чому й писав: єпиопских 42; і навпаки, часом замість *п* писав *ф*, напр.: исофом (ѵссо́помъ) 569, Самѳѣрою (Сапфі́рою) 22. Два останні приклади можуть свідчити й про те, що пишучи *ф* могли вимовляти його як *п*. Крім цього, *ф* вимовлялося часом як *х*, напр.: Трохима 118.532 (але Троѳим 108), хелонь (фело́нь) 531, хеникс 611 і др.

Часом f передається по народньому черес *хв*, напр.: хвалшиве 285, хвили 161. Через *хв* передається і польське ch: хворый 102, хворым 282, хвороб 515, навіть своє: охвотно (ochotnie) 385. Однакова вимова польських f та ch (як *хв*) допровадила до того, що наш перекладчик часом своє *хв* передає через *ѳ*(*ф*), напр.: ѳалимся 550, поѳаленого 8, в заѳичени 58 (також: в захвиченю 491) і т. п.

Таким чином, як бачимо, перекладчик КА постійно плутав букви *о* і *ф*, вимовляючи *о* звичайно як *ф*.

§ 282. Давню ѳ перекладчик найчастіще вимовляв як *т*, до чого нахиляв його не тільки польський вплив, але й своя українська традиція, що вже в найперших пам'ятках XI-го віку знає вимову ѳ яко *т*. В КА знаходимо: аматист (а̑меѳѵ́стъ), атенский 94, гиацит (ѵакі́нѳъ) 659, до Корынту 364 - Коринту 94, с Корынту 390—Коринту 235, в Коринти 392, в Коринте 96sq., до Корынтов 294-401, корынтьтове 299, коринтяновъ 98, корынтский 99, кориньтьских 307, Состен 299, темяну 616, теолога 593, Теофиле 1, в Тиатире 600, тиатирскоє 599, тынового (ѳѵи́нна) 647, яхинтовы 621 і т. п.

Але часом знаходимо й *о* або навіть просто *ф*, напр.: Тавифа (Таві́ѳа) 49, Тимоѳей 108sq., Тимоѳий 296, Тимоѳея 311, Тимоѳия 104, Тимофиєво 451, Ѳома 3 і др. А через це маємо й подвійні форми, що свідчать і про подвійну вимову *о* (яко *т* і *ф*), напр.: ув Атенех 487—в Аѳинех 93, з Атенов 494 - з Аѳинов 97, з Афинь 502, Аѳин 93, корынтян 391—коринѳян 378 і др. На ст. 94 написано спершу: аѳинове, але перероблено на атинове.

§ 283. *Сполучення* sp, st. В чужих словах, переважно німецьких, звук s перед p, t в пам'ятках XVI-го ст. часто передається через *ш*. Те саме маємо і в КА, напр.: до Ишпаніи 292.293, крышта*л* 660, крышталу 606, своим коштом 326, коштовали 557, скоштовали 181, куншты 620, кшталт 617. Цікаво, що слова з польського оригіналу strofować, strofowanie наш перекладчик пише: штроѳовати 300, штрофує*т* 14.37, штрофуючи 302, штроѳован 347, штроѳова*н*є 201, к штроѳова*н*ю 529 і др. Але: стосоватися 606.628, то ся стосує 330.555, стос 153.

§ 284. *Подвоєння приголосного звука* в чужих словах КА в більшості випадків не знає, — згідно з давньою традицією перекладчик писав фонетично: Агрипа 137, Гомора 230, садукеи 354, Сара 577, Ѳилипь 44, Филипови 40, до Ѳесалонику 531.

§ 285. Зазначу ще такі форми змін приголосних: Олимбана (**Олѵмпа́на**) 295, Самѳѣрою (**Сапфі́рою**) 22, в Мезопотаніи (w Mezopotamiey) 6, с поколе*н*я Рубинова (**Рꙋві́мова**) 613, Каин 214 — дорогою Каимовою 231 і др.

III. Морфологія.

§ 286. *Відміна речівників.* Деякі речівники не змінюються, напр.: Перенесени су*т* до Сихем 32. До мене пришоль до Никополим 539. Перед цесарем Не ронь 532.

§ 287. *Родовий відмінок* однини мужеського роду чужих речівників неживих постійно українізується в сучасній українській літературній мові, цеб-то кінчиться на *-у*. Процес цей дуже давній в українській мові (див. § 71), чому в КА він в повній силі, напр.: артикулу 4, виршу 11, дестаменту 544, достаменту 368.369.569, катехизму 557, до кресу 457.458, от крису 307, кришталу 658, маєстату 545.564.604.639, з мармуру 647, до порту 145.148, фрасунку 604, цинамону 648, шарлату 647, шта*л*ту 36.564 і др.

Так само кінчаться на *-у* й назви географічні, напр.: до Асу 109, Вавилону 36.633.643, до Галату

531, до Далмату 531, до Дамаску 45.405, зъ Єгипту 31.32.551.565, до, с Корынту 364.390 — Коринту 97. 235, до Милиту 110, с Понту 97, до Сидону 146, до Сиону 585, до Тарсу 48.61, с Тарсу 120, с Тиру 114, до Ципру 60, до Θесалонику 531 і др. Але: з Єрусалима 61.123, до Єрусалима 107, до Селуня 531.

Але в чужих іменах живих G^1 слів муж. роду постійно кінчиться на *-а*, напр.: дявола 56, жолнера 52, з Адама 548, Ноя 199, до Θиликса 129, Феста 137 і др.

Єсть і польська форма: поздоровте Нерего 295; польське Noego в КА перекладено Ноя 199.

§ 288. Ународовлення чужих слів пішло так далеко, що маємо не мало форм N^3 або V^3 на *-ове* від речівників муж. роду, напр.: ангелове 189.200, апостолове 21.39, влохове 589, грекове 99.237, корынтове 299.377, θилиписѣеве 461 і др.

ДОПОВНЕННЯ Й ПОПРАВКИ.

Чорна цифра визначає сторінку І тому, до якої дається доповнення, а маленька цифра за нею — рядок тексту на сторінці: коли згори—то рядок зверху рахуючи, коли знизу – рахуючи здолу.

Доповнення. **53**$_7$ *В. Н. Перетц*: „Просветитель“ Иосифа Санина в украинском переводе нач. XVII в., «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI – XVIII веков, Ленинград, 1928 р. ст. 108-167. **109**^{13} Про мале знання ц.-сл. мови в Росії в XVII — XVIII вв. див. *П. Житецкій* в «Извѣстія» 1903 р. т. VIII кн. 2 ст. 8-13. **121**$_3$ *В. Н. Перетц*: К изучению «Четьи» 1489 года, див. «Исследования и материалы», Ленинград, 1928 р. ст. 1-107 („Сборник по русскому языку и словесности“ т. І вип. І). **141**$_6$ *М. Сумцов*: Начерк розвитку української літературної мови, Харків, 1918 р. **175**$_{10}$ Див. в Словнику слово патрон. **248**^{7} Пор. *Є. Тимченко*: К вопросу о рефлексах праслов. *ę в северно-українських го-

ворах, «Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского», Ленинград, 1928 р. ст. 476-478. **260**$_9$ *І. Панькевич*: Перезвук етимологічного о, е на у (ю), ü, і наших говорів та їх географичне поширення, „Подкарпатська Русь" 1927 р. ч. 5 ст. 116-118 і ч. 6 ст. 141-145. **262**$_{11}$ хоч було й старо-слов'янське **лакнжти**. **265**$_7$ *Німчинов К. Т.*: Вихідний пункт О. О. Потебні в розумінні східньо-слов'янської ізоглоти о-је у назвуці, «Науковий Збірник Харківської науково-дослідчої катедри історії української культури», 1926 р. ч. 2-3 ст. 61-67. **287**^{14} Цікавий приклад для *мня* зам. *мя* маємо в КА: нехай ся не соромне*т* 191. **323**$_{16}$ Форм на *'ом* нема в КА: воєва*нєм* 505.

Поправки спостережених друкарських помилок,— подається читання таким, яким має бути. **10**$_1$ Krasiński. **63**$_2$ Orthographia. **66**$_{12}$ Корсаки. **82**$_{20}$ 1569 р. **134**$_6$ в праці *М. Грушевського*: **156**$_{12}$ 1561 і 1575 р. **162**$_{10}$ 1561 і 1575 р. **177**$_5$ Замітка. 224$_{11}$ XV—XVII віків. **228**^{4} 1665 р. **257**$_{10}$ Прислопського. **263**^{10} передньорядний, але він не палаталізує. **264**^{10} формах під наголосом. **330**$_1$ Прислопського. **389**^{2} церковно. **419**^{19} і зложених.

Поправки до II тому (Словник, зазначається тут сторінка й слово). **8** Баламутень - Баламутнѣ рускіи. **24** Господар—gospodarz. **42** Збоже—збо*же*. **57** Листє—лис*тє*. **74** Обличе—9. Обли*че* єго было.

ПІСЛЯМОВА.

Випускаю в світ свою двохрічну працю над Крехівським Апостолом. XVI-й вік — вік початку нової української літературної мови—зовсім мало вияснений в нашій науковій літературі, а це й примусило мене занятися вивченням новознайденої цінної української пам'ятки глибше й докладніще, на язиковім тлі не тільки цілого XVI-го віку, але й на тлі діб сусідніх. Скрізь я пильнував подавати не голий тільки спис тих чи інших мовних фактів з КА, але й відповідно освітлювати їх, ставлючи ці факти в зв'язок з попе-

реднім і пізніщим розвитком української літературної мови; цим я хотів по можливості повніше й глибше змалювати ціле життя й розвиток нашої літературної мови за певну добу. Поскільки мені це вдалося, нехай про це судить об'єктивна наукова критика.

Праця моя не побачила б світа без матеріяльної допомоги Міністерства Визнань Релігійних та Публичної Освіти. Але цеї допомоги не вистарчило б на видрукування монографії в таких розмірах, якою вона виходить, колиб на поміч не прийшла Митрополитальна Синодальна Друкарня, що друкувала книжку по знижених цінах. Тому уважаю за приємний обов'язок скласти на цім місті свою подяку як Міністерству ВР і ПО, так і Блаженному Митрополитові Православної Церкви в Польщі Діонисію за зазначену поміч. Манастирю оо. Василіян у Львові, а також о. Йос. Скрутню сердечно дякую за предоставлення мені змоги науково використати новознайдену пам'ятку.

Автор.